

T.C. İSTANBUL KÜLTÜR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FEMİNİST PERSPEKTİFTEN DÜŞÜNCE TARİHİNİN KÖŞE TAŞLARI VE
İDEAL BİR HUKUK ANLAYIŞI

DOKTORA TEZİ

Nazlı Hilal DEMİR

1210110006

Anabilim Dalı: HUKUK

Programı: KAMU HUKUKU

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Ahmet Ulvi TÜRKBAĞ

ARALIK 2016

T.C. İSTANBUL KÜLTÜR ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**FEMİNİST PERSPEKTİFTEN DÜŞÜNCE TARİHİNİN KÖŞE TAŞLARI VE
İDEAL BİR HUKUK ANLAYIŞI**

DOKTORA TEZİ

Nazlı Hilal DEMİR

1210110006

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih : 29 Kasım 2016

Tezin Savunulduğu Tarih : 14 Aralık 2016

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Ahmet Ulvi TÜRKBAĞ

Jüri Üyeleri : Prof. Dr. Durmuş TEZCAN

Prof. Dr. Oktay UYGUN

Prof. Dr. Yasemin İŞIKTAÇ

Doç. Dr. Zeynep ÜSKÜL ENGİN

ARALIK 2016

İÇİNDEKİLER	iii
KISALTMALAR	vi
ÖZET	vii
YABANCI DİL ÖZET	viii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

GÜNÜMÜZE KALAN MİRAS:

ERKEKTEN FARKLI OLAN KADIN İMAJI

I. İLKÇAĞ	6
A. Platon: “ <i>Janus-Faced</i> ”.....	10
1. İdeal Devlet	10
2. Koruyucu Kadın	12
3. Zayıf/Güçsüz/Aşağı Kadın.....	23
4. Peki, Neden Kadın Koruyucu?.....	25
5. Değerlendirme	29
B. Aristoteles: <i>Hiç yönetmemiş olması nedeniyle yönetemeyecek, yönetemeyeceği düşünüldüğünden hiç yönetmemiş kadın paradoksu</i>	31
1. Platon ve Aristoteles: ‘ <i>Proto-feminist</i> ’ vs ‘ <i>Misogynist</i> ’	31
2. Biyolojiye Dair	34
3. Etik ve Politikaya Dair	37
4. Değerlendirme	45
II. ORTAÇAĞ	48
A. Augustinus: <i>Erkeklerle hem eşit hem de eşit olmayan kadın sorunsalı</i>	48
1. Genel Felsefesine İlişkin Kilit Noktalar	49

2. Erkekle Eşit Olmayan Kadın Figürü	51
3. Tanrı'nın Gözünde Erkekle Eşit Olan Kadın	56
4. Değerlendirme	57
B. Thomas Aquinas: <i>Doğal hukukun cinsiyetçi yorumu</i>	61
1. Ruh ve Beden İkilemi	61
2. Erkeğe Yardımcı Olarak Yaratılmış Kadın	66
3. Erkek Aklının Algılayabileceği Doğal Yasalar	68
4. Değerlendirme	70
III. YENİÇAĞ: TOPLUM SÖZLEŞMECİLERİ	71
A. Thomas Hobbes: <i>Tanrı tarafından öldürülen dişi Leviathan</i>	72
1. Doğa Durumunda Eşit Olan Erkek ve Kadın	73
2. Çocuk Üzerinde Egemenlik Hakkına Sahip Anneler	75
3. Toplumsal Sözleşme ile Ortadan Kaybolan Kadınlar	80
4. Değerlendirme	88
B. John Locke: <i>Mutlak monarşiye karşı sadece kullanışlı bir araç: Kadın</i>	89
1. Doğa Durumu ve Ataerkil Düzen	89
2. Mutlak Monarşiye Karşı Statüleri Güçlendirilen Anneler	92
3. Evlilik Sözleşmesi	98
4. Eğitim Üzerine	102
5. Değerlendirme	104
C. Rousseau: <i>Devrimci düşünce içinde statükoya mahkum kadın</i>	106
1. Doğa Durumu ve Sınırsız Özgürlük/Doğal Eşitlik	107
2. Toplumsal Sözleşme ve Sivil Özgürlük/Hukuki Eşitlik	111
3. Erkek İçin Eğitilen Kadın	113
4. Değerlendirme	120

İKİNCİ BÖLÜM

ERKEK İLE KADINI EŞİTLEME ÇABALARI:

FEMİNİZM VE HUKUKA YANSIMALARI

I. KAVRAMLAR	126
A. Pek Sevilmeyen Bir Kavram: <i>Feminizm</i>	127
B. Hukuka UV Işık ile Bakmak: <i>Feminist Hukuk Teorisi</i>	129
C. Faydalı Bir Ayrım: (Biyolojik) Cinsiyet - Toplumsal Cinsiyet.....	138
II. FEMİNİZMİN DOĞUŞU, GELİŞİMİ VE HUKUK	142
A. Aynı ve Eşit: <i>Eşitlikçi Feminist Hukuk Yaklaşımı</i>	142
1. Rousseau Karşısında Bir Feminist: Mary Wollstonecraft.....	142
2. Eşitlik Üzerine Mektuplar: Sarah Grimke.....	149
3. Duygular Bildirgesi	151
4. Kadınların İkincilliği Üzerine: John Stuart Mill	152
5. Eşitlikçi Yaklaşım ve Hukuk.....	156
B. Aynılığa Karşı Farklılık: <i>Farklılık Yanlısı Feminist Hukuk Yaklaşımı</i>	170
1. Kültürel Feminizm	172
a. Ondokuzuncu Yüzyılda Kadınlar: Margaret Fuller	173
b. Farklı Bir Sesle: Carol Gilligan	174
2. Marksist Feminizm.....	180
3. Radikal Feminizm	182
4. Postmodern Feminizm.....	186
5. Farklılık Yanlısı Yaklaşım ve Hukuk.....	187
C. Ne Aynı Ne De Farklı: <i>Uzlaşma Yaklaşımı</i>	190
1. Eşitlik ve Farklılık: Herma Hill Kay	192
2. Cinsiyet Kavramını ve Anayasa'yı Yeniden Düşünmek: Sylvia Law ...	195
3. Uzlaşma Yaklaşımı ve Hukuk.....	196

III. FEMİNİST HUKUK YAKLAŞIMLARI IŞIĞINDA TÜRK HUKUK SİSTEMİNİN İNCELENMESİ	198
A. Kadına İlişkin Günümüze Miras Kalan Düşüncelerin Modernleşmiş Hali: Hukukumuzda ‘ <i>Korunmaya Muhtaç Kadın</i> ’ İmaju.....	198
B. Eşitlik İlkesi ve Eşitsizliğin Başka Bir Eşitsizlik ile Giderilmesi: <i>Pozitif Ayrımcılık</i>	200
C. Türk Hukuk Sisteminde Kadına Yönelik Pozitif Ayrımcılığa İlişkin Düzenlemeler.....	208
1. Toplumsal Cinsiyet Farklılıklarını Temel Alarak Kadınlara Yönelik Özel Muamele Öngören Düzenlemelerden Örnekler	208
2. Biyolojik Farklılıkları Temel Alarak Kadınlara Yönelik Özel Muamele Öngören Düzenlemelerden Örnekler	219
D. İdeal Bir Hukuk Düşüncesi: ‘ <i>Korunmaya Muhtaç Kadın</i> ’ Yerine ‘ <i>Eşit Kadın</i> ’ Vurgusu	222
SONUÇ	228
KAYNAKÇA	242

KISALTMALAR

AYM	: Anayasa Mahkemesi
Bkn.	: Bakınız
BM	: Birleşmiş Milletler
C.	: Cilt
CEDAW	: Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
dn.	: dipnot
E.	: Esas
Ed.	: Editör
ETCK	: Eski Türk Ceza Kanunu
f.	: fıkra
K.	: Karar
KT.	: Karar Tarihi
m.	: madde
parag.	: paragraf
s.	: sayfa
S.	: Sayı
vd.	: ve devamı

Üniversite : **İstanbul Kültür Üniversitesi**
Enstitüsü : **Sosyal Bilimler Enstitüsü**
Anabilim Dalı : **Hukuk**
Programı : **Kamu Hukuku**
Tez Danışmanı : **Prof. Dr. Ahmet Ulvi TÜRKBAĞ**
Tez Türü ve Tarihi : **Doktora – Aralık 2016**

ÖZET

FEMİNİST PERSPEKTİFTEN DÜŞÜNCE TARİHİNİN KÖŞE TAŞLARI VE İDEAL BİR HUKUK ANLAYIŞI

Nazlı Hilal DEMİR

Günümüzde çoğu alanda erkeklerin bir adım gerisinde olan kadınların durumlarının düzeltilmesi için hukuk alanında zaman zaman kadına ilişkin düzenlemeler yürürlüğe koyulmakta, değiştirilmekte ya da yürürlükten kaldırılmaktadır. Ancak bu düzenlemelerle ortaya çıkan sonuçlar ile amaçlananlar her zaman birbirlerine paralel olmamaktadır. Zira mevcut düzene baktığımızda kadının statüsüne yönelik halen çok fazla şeyin değişmemiş olduğu görülmektedir. Bu durum ise, yapılan değişikliklere ilişkin olarak bir eksiklik ya da hata olabileceği ihtimalini akıllara getirmektedir. Peki, cinsiyet eşitliğini sağlamaya yönelik gerçekleştirilmiş hukuki reformlarda eksik/hatalı olan noktalar nelerdir? Daha önemlisi bu noktalar nasıl düzeltilecek ve cinsiyetler açısından ideal bir hukuk düzenine nasıl ulaşılacaktır?

Bu soruları cevaplamak amacıyla ortaya koymuş olduğum çalışmanın ilk bölümünde, kadının mevcut durumunun zeminini oluşturmuş tarihin önemli düşünürlerinin ileri sürdükleri fikirler ele alınmıştır. İkinci bölümde ise feminist hukuk yaklaşımları ışığında Türk hukuk sistemi incelenmiş ve ideal bir hukuk düzenine ulaşmak için yapılması gerekenlere ilişkin önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Sözcükler : **Feminist Hukuk Teorisi, Feminist Hukuk Bilimi, Feminizm, (Biyolojik) Cinsiyet, Toplumsal Cinsiyet**

University : **Istanbul Kultur University**
Institute : **Institute of Social Sciences**
Department : **Law**
Programme : **Public Law**
Supervisor : **Prof. Dr. Ahmet Ulvi TURKBAG**
Degree Awarded and Date : **PhD – December 2016**

ABSTRACT

CORNERSTONES OF INTELLECTUAL HISTORY AND A THOUGHT OF AN IDEAL LAW FROM A FEMINIST PERSPECTIVE

Nazlı Hilal DEMİR

Despite regulations to the law being added, amended or withdrawn we see today that women appear to be 'one step behind' men in most fields. One reason for this may be that the objectives of those regulations were never attained, and the effect of those regulations had differed from or did not meet the original criteria.

In my study of the situation I look into why things have not changed much for women today and possible problems with the objectives and execution of regulations, including the thoughts of the cornerstones of the intellectual history whose set ground for the current situation of women. In the second part of my study I look deeply into the Turkish legal system in the light of feminist legal theory, putting forth suggestions on how a 'gender equal legal system' could be attained.

Key Words : **Feminist Legal Theory, Feminist Jurisprudence, Feminism, Sex, Gender**

GİRİŞ

Tarihin her döneminde kadınların sosyal, siyasi ve ekonomik hayattaki statüleri tartışma konusu olmuş, olmaya da devam etmektedir. Bu doğrultuda, kadın ve erkeğin gerçek eşitliğe ulaşmalarında hukukun rolünün inceleneceği çalışmamın bölümlerine geçmeden önce beni bu konuyu ele almaya yönlendiren, sıradan sayılabilecek ancak benim açımdan soru işaretleri oluşmasına neden olan olayı anlatmak niyetindeyim. 2013 yılında, *Gebe veya Emziren Kadınların Çalıştırılma Şartlarıyla Emzirme Odaları ve Çocuk Bakım Yurtlarına Dair Yönetmelik* yürürlüğe girmişti ve bu yönetmeliğin 13. maddesi, 150'den çok kadın çalışanı olan işyerlerinde, 0-6 yaşındaki çocukların bırakılması, bakımı ve emziren çalışanların çocuklarını emzirmeleri için işveren tarafından, çalışma yerlerinden ayrı ve işyerine yakın bir yurdun kurulmasının zorunlu olduğunu düzenlemekteydi. Bu düzenleme genel olarak çalışanlar açısından mutlulukla karşılanmış, yalnızca kadın çalışan sayısının yüksek olduğu hususuna eleştiri yapılmıştı. Ayrıca görülmekteydi ki, bu düzenleme ile ilgilenenler yalnızca kadın çalışanlardı, zira erkek çalışanların çocuk bakımı gibi bir sorumlulukları yoktu. Buradan hareketle, bu düzenleme genelin aksine bana cinsiyet eşitliği açısından oldukça olumsuz gelmekteydi. Çünkü bu düzenleme çocuğun bakımının yalnızca kadının sorumluluğunda olduğunu düşüncesi üzerine kurulmuştu. Dolayısıyla toplumsal cinsiyet rollerini pekiştirmekteydi. Böylece bu düzenleme doğurduğu sonuçlar açısından kadınların lehine değil, toplumda bıraktığı izlenimin aksine, aleyhlerine bir durum oluşturmaktaydı. Ancak durumun bilincine varılmayarak, bu düzenleme (kadına ilişkin özel muamele içeren çoğu düzenlemede olduğu gibi) kamuoyunda oldukça olumlu karşılanmış, aksini savunanların ise sesleri çok az duyulabilmişti.

Yaşadığım bu olay bende cinsiyet eşitliğini sağlamak amacıyla kadınlara yönelik alınan/alınacak tedbirlerin, pozitif ayrımcılık adı altında yürürlüğe koyulmuş/koyulacak her düzenlemenin istenen amaca, diğer deyişle cinsiyet eşitliğine ulaşmada atılacak doğru adımları oluşturmayacağı kanaatini uyandırmıştır. Zira kadın ve erkeğin her alanda eşit kabul edilmesi idealine kavuşmak amacıyla farklı platformlarda sürekli reformlar gerçekleştirilmekte ve özellikle hukuk alanında kimi düzenlemeler yürürlüğe koyulmakta, değiştirilmekte ya da yürürlükten

kaldırılmaktadır. Ancak mevcut düzene baktığımızda kadının statüsüne yönelik çok fazla şeyin değişmemiş olduğu görülmektedir. Bu durum ise, yapılan değişikliklere ilişkin olarak bir eksiklik ya da hata olabileceği ihtimalini akıllara getirmektedir. Peki, cinsiyet eşitliğini sağlamaya yönelik gerçekleştirilmiş hukuki reformlarda eksik/hatalı olan noktalar nelerdir?

Hukuk alanında cinsiyet eşitliğine ilişkin izlenmesi gereken ideal politikanın ne olduğu araştırılırken cinsiyetlere yönelik eşit muamele/özel muamele tartışmaları önemli bir hale gelmektedir. Zira her devlet bu politikalarından birini izlemekte ve hukuki düzenlemelerine yansıtılmaktadır. Peki, bu görüşlerin hangisi kendi ülkemizin cinsiyet eşitliği açısından ideal bir hukuk sistemine sahip olması için faydalı olacaktır?

Bu kapsamda, yukarıdaki soruların cevaplarına ulaşabilmek için yaptığım araştırmalar doğrultusunda, cinsiyet eşitliği açısından hukuki alanda göz ardı edilen iki farklı nokta olduğu kanaatine vardıldıktan sonra, çalışmamı iki bölüme ayırmayı uygun gördüm. Bu eksikliklerden ilki, günümüze kalan miras olarak adlandırdığım erkekten farklı kabul edilen kadına ilişkin dönemlerinin önemli düşünürlerinin ileri sürdüklerinin çok az ya da bazılarının neredeyse hiç incelenmemiş olması ve bu nedenle tarihten bir ders çıkarmak suretiyle hukuki düzenlemelerin bir değerlendirmeye tabi tutulmamasıdır. Zira kadınların mevcut durumlarını borçlu oldukları koca bir tarih vardır ve bu tarih incelenerek, düşünsel geçmişin bize vereceği mesajlar doğru tespit edilerek, aynı hatalara düşmeden cinsiyetler açısından ideal bir sisteme kavuşmaya çalışılmalıdır. Aksi takdirde kadının erkekten tarih boyunca aşağı görülmesinin altında yatan asıl nedenleri açığa çıkarmadan, kadına ilişkin koşulların iyileştirilmesi için ideal hukuki düzenlemeleri oluşturmak imkansız olacaktır ve nitekim de olmaktadır...

Bu doğrultuda, birinci bölümde ele alınacak tarih sayfalarına (ve hatta mevcut sisteme) baktığımızda, karşımıza *erkekten farklı kadın* imajı çıkmaktadır. Şöyle ki, aralarında hem benzerliklerin hem de farklılıkların bulunduğu iki şey düşünün ve lakin bunlardan yalnızca bir tanesinin, 'farklı' ya da 'benzer' olarak nitelendirildiğini... Fark veya benzerlik, iki tarafı da niteleyen kavramlar olabileceken, durumumuzda yalnızca bir taraf, diğer taraftan farklı ya da benzer kabul edilmektedir. Örneğin, x, y'den ne derece farklıysa, y'de x'den o derece

farklıdır. Diğer deyişle iki şey arasındaki benzerlikler ve farklılıklar ortaktır. Ancak kullanılan ifadelerde bu kavramların yalnızca bir tarafa özgülenmesini, diğer deyişle, bu durumun tek istisnasını, x ya da y'nin standart ölçü olarak kabul edilmesi durumu oluşturur. Bu halde, örneğin x temel değer olarak kabul edildiğinde, kullandığımız ifadelerde yalnızca y farklı ya da benzer olarak nitelendirilecektir.

İşte bu durum, tarihten bu yana ataerkil sistemde standart ölçü olarak kabul edilen erkek karşısında, kimi noktalarda erkekten farklı (ya da erkeğe benzer) kadının statüsünü anlatmaktadır. Örneğin, kadın doğurabildiği için *farklıdır* ancak erkek doğuramadığı için farklı değildir, çünkü erkeğe özgü olan doğuramamak genel ölçüt olarak değerlendirilmektedir.

Bu doğrultuda, kadınlar yüzyıllar boyunca erkekten *farklı* oldukları gerekçesiyle, hep ikinci planda kalmış, bireylere tanınan çoğu haktan mahrum bırakılmıştır. Çünkü fizyolojik ve psikolojik olarak erkeğe özgülenmiş nitelikler kutsallaştırılırken, bu özelliklere sahip olmayan kadın farklı cins olmaktan öteye gidememiştir. Böyle bir durumda ise, tarihin her alanında rastlanılan yöneten-yönetilen, emir veren-boyun eğen ilişkisinde yönetilen, boyun eğen tarafın ise dışı cins olacağı aşikardır. Buradan hareketle, kadının hangi açılardan *farklı* olduğu konusunda yüzlerce fikir ileri sürülmüş, bunun altı değişik gerekçelerle doldurulmuştur.

Birinci bölümün sonunda ortaya koymaya çalıştığım tespitler doğrultusunda ikinci bölümde, kadını standart ölçü kabul edilen erkekle eşitleme çabaları, diğer deyişle ilk feminist hareketler ve bunların hukuka yansımaları ele alınacaktır. Bu bölümde ilk olarak, pek sevilmeyen bir kavram olarak düşündüğüm feminizm kavramı ve faydalı bir ayırım olarak gördüğüm biyolojik cinsiyet-toplumsal cinsiyet kavramları incelenecektir. Ardından feminist hukuk teorisinin amacı ve farklı feminist yaklaşımların üzerinde durulacak ve öncelikle *aynı ve eşit* sloganıyla yola çıkan eşitlikçi feministler, daha sonra *aynılığa karşı farklılıkları* ortaya çıkaran farklılık yanlısı feminist hukuk yaklaşımı ve son olarak bu iki teoriyi birleştiren ve içerisinde her iki taraftan da özellikler barındıran uzlaşma yaklaşımı, tarihsel süreçleri ve hukuka yansımaları ile beraber ayrıntılı olarak incelenecektir.

Bahse konu feminist hukuk teorisinin ülkemizde yeterince ilgi görmemesi, hukuk alanında gerçekleştirilen reformlar açısından ikinci eksik olarak tespit ettiğim

konu olmaktadır. Zira hukuk sisteminde çıplak gözle göremediğimiz ancak baştan beri var olan cinsiyetçi düzenlemeleri görebilmek için bir araca ihtiyaç duymaktayız. İşte bu araç feminist hukuk teorisi olmaktadır. Bu nedenle, bu teori, çalışmamda *hukukun UV ışığı* olarak adlandırılmıştır. Böylece bu araca sahip olduğunda, diğer deyişle bazı yazarlarca eskimiş ya da gereksiz olduğu düşünülen feminist hukuk teorisine gereken önem verildiği takdirde, mevcut hukuk sisteminde cinsiyet eşitliğine ilişkin sorunları tespit edip çözüme ve ideal sisteme kavuşma yolunda ikinci büyük boşluk da giderilmiş olacaktır.

Bu kapsamda ilk bölümde ele almış olduğum kadına ilişkin tarih ve ikinci bölümde ele almış olduğum feminist hukuk yaklaşımları ışığında; Türk hukuk sisteminin, özellikle Anayasa kapsamında eşitlik ilkesi ve bu doğrultuda verilen mahkeme kararları ele alınarak, feminist hukuk yaklaşımlarından hangisine yakın olduğu, izlenen politikalar ve hukuk sistemimizde yapılan hatalar tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu bilgiler ışığında, bu hataların nasıl düzeltilmesi gerektiği, diğer deyişle cinsiyetler açısından ideal bir hukuk sistemine ulaşılma yolunda öneriler ileri sürülecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

GÜNÜMÜZE KALAN MİRAS: ERKEKTEN FARKLI OLAN KADIN İMAJI

Günümüzde kadınların her alanda erkeklerin bir adım (çoğu zaman birkaç adım) gerisinde olduğunu söylemek mümkündür. Bunu söyleyebilmek için çok fazla araştırma yapmaya gerek bulunmayıp, çevremize bakmamız yeterli olacaktır. Kadınların bu durumlarının düzeltilmesi için farklı platformlarda gerçekleştirilen faaliyetler bir yana, hukuk alanında da zaman zaman kadına yönelik düzenlemeler yürürlüğe koyulmakta, değiştirilmekte ya da yürürlükten kaldırılmaktadır. Ancak bu düzenlemelerle amaçlananlar ile ortaya çıkan sonuçlar her zaman birbirlerine paralel olmamaktadır. Bu nedenle hukuk alanında yapılacak reformlarla beraber kadının günümüze neden ve nasıl bu şekilde geldiği sorularının cevaplandırılması gerekmektedir. Aksi takdirde, kadının tarihi bilinmeden gerçekleştirilen reformların hep bir tarafı eksik kalmaktadır.

Bu cevaplara ulaşmak için dönemlerin ileri gelen düşünürlerinin ileri sürdüklerini ele almak ve bu durumun oluşmasını sağlayan düşünsel geçmişi incelemek gerekmektedir. Ancak o zaman, kadının erkekten aşağı görülmesinin altında yatan gerçek nedenler ortaya koyulabilecek ve bu doğrultuda kadına ilişkin koşulların iyileştirilmesi için ideal düzenlemeler yapılabilecektir.

Elbette bu yapılırken tüm dönemleri ve tüm önemli düşünürleri tek tek ele almak mümkün olmamaktadır. Ne kadar fazla düşünür ele alınırsa alınsın mutlaka bazıları eksik kalacaktır. Bu doğrultuda bu başlık altında ele alınan düşünürler çalışmada varılmak istenen sonuca uygun olarak seçilmiştir. Günümüz kadın imajının oluşmasına katkıda bulunmuş görüşler ileri süren, eserlerinde, kadına karşı geliştirilen olumsuz tutumun zeminini hazırlayan düşünürler bu çalışma açısından önem arz etmektedir. Özellikle çalışmada seçilen, teorilerini kadının erkekten farklı (daha güçsüz, daha zayıf, daha duygusal vb.) olduğu düşüncesi üzerine kurarak kadınların ikinci planda kalmasına neden olmuş düşünürlerin ileri sürdükleri fikirler, zamanımızda aynı düşünceler üzerine kurulu mevcut pozitif hukuk düzenlemelerinin

kaldırılmasına ilişkin argümanımı destekleyecektir. Bu nedenle bu bölüm açısından hedefim, düşünce tarihinin köşe taşı sayılabilecek tüm düşünürleri (ya da dönemleri) incelemeye çalışmak yerine, ileri sürdükleri ile paralel düşüncelerin günümüzde halen hukuk düzenlemeleri açısından gerekçe olarak kullanılan düşünürleri ele almak ve bu sayede bu gibi düzenlemelerin kaldırılmasına ilişkin önerinin ileri sürüleceği ikinci bölüm için bir zemin oluşturmaktır.

I. İLKÇAĞ

Öncelikle Antik Yunan düşünürlerinin kadına bakış açılarını sağlıklı bir şekilde ortaya koyabilmek için Atina'da klasik dönemin *görünmez* kadınlarının statüleri hakkında genel bir bilgi vermek gerekir. Dönemin kadınlarını *görünmez* olarak nitelendirmemin nedeni, kadınların kamusal alandan mahrum edilip, zanaat alanından dışlanıp sosyal iletişimin dışına itilmesiyle özel bir alan olan *oikos*'a¹ diğer deyişle evlerine ait görülmeleri ve her alanda kendilerini temsil edecek bir erkeğe ihtiyaç duymalarıdır. Yasal olarak bağımsız ve özgür hayatlara sahip olmayan kadınlar, bu dönemde toplumsal ve politik yaşama katılamazlar ve kadınların yeri evi olarak kabul edildiğinden, hayatları ev işleri ve çocuk yetiştirmekten ibaret olarak görülürdü². Hatta evlerinin dışında dolaşmaları hoş karşılanmaz, bu nedenle yaşlı bir köle eşliğinde dışarı çıkarlardı³. Toplumsal cinsiyet rolleri açısından eşitsizliğin hüküm sürdüğü bu dönemde, kadının en önemli görevinin çocuk doğurmak (ve bu sayede *polis*'in⁴ devamlılığını sağlamak) olduğu düşünülürdü.

Atinalı kadınlar, hayatlarını bir erkeğin sorumluluğu ve koruması altında geçirmek zorundaydı. Hukuk alanında kendi adlarına işlem yapamayan kadınlar,

¹ Antik Yunan'da kadınlar *oikos* denilen, ev/hane anlamını taşıyan özel alanla sınırlıydı. Eva Cantarella, "Gender, Sexuality, and Law," *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*, ed. Michael Gagarin ve David Cohen (Cambridge: Cambridge University Press, 2005) 238; Andree Michel, *Feminizm*, çev. Şirin Tekeli (İstanbul: Kadın Çevresi Yayınları, 1984) 42.

² Nihal Petek Boyacı, "Platon'da Kadın Sorunu Üzerine Bir Tartışma," *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Güz (2014): 207-208.

³ Ayşe Gül Akalın, "Eskiçağda Grek Kadınının Toplumsal Yaşantısı," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi* 21 (2003): 33.

⁴ Antik Yunan kent/site devleti. Mogens Herman Hansen, *Polis: An Introduction to the Ancient Greek City-State* (Oxford: Oxford University Press, 2006) 1.

kyrios adı verilen koruyucu erkek tarafından temsil edilirdi⁵. *Kyrios*, kadının dışlandığı kamusal alan ile ait olduğu özel alan arasında aracı görevini üstlenirdi. *Kyrios*, kimi zaman kadının babası kimi zamanda en yakın erkek akrabası olmakta, evlilik ile beraber bu rol kadının kocasına geçmekteydi. Genç kızlar babalarının evlerinde fazla kalamazlar erkenden evlendirilirdi ve eşlerini seçme konusunda söz sahibi değillerdi. Evlilik sözleşmeleri *kyrios* ile kadının evlendirileceği erkek arasında sözlü olarak kurulurdu. Genellikle kızlar için öngörülen evlenme yaşı 14-18 arasında iken, erkeklerde bu yaş 30'lara çıkmaktaydı. Bunun nedeni, kız çocuklarının erken yaşta evlendirilerek daha fazla çocuk doğurabilmesi ve kocanın ev işlerinin görülmesi açısından genç eş talep etmesiydi. Ayrıca evlilik öncesinde kızın bekaretinin korunmasının önemi karşısında kızların ergenlik çağında vahşi ve kontrol edilmesi zor oldukları inancı da erken evlilik fikrini destekliyordu⁶. Bununla beraber, sadece yemek yapmak, dikiş dikmek, örgü örmek gibi şeyleri annesinden öğrenebilen, eğitim konusunda erkek çocuklarla eşit fırsatlara sahip olmayan kız çocukları çok erken yaşlarda evlenip çocuk sahibi olup onunla ilgilenmek zorunda iken, erkek çocukları aynı yaşlarda ailesinin yanında kalarak eğitimlerini tamamlıyordu. Bu durum kadınların evlenme çağlarında aşırı eğitimsiz olmalarıyla sonuçlanıyordu. Erkek çocukları ise kamusal alanlarda ikna edici konuşmalar yapabilmesi ve saygınlık kazanabilmesi için retorik⁷ sanatına ilişkin eğitim görürken, diğer yandan *polis*'in korunmasında güçlü askerler olabilmeleri için fiziksel yönden eğitiliyordu. Kız ve erkek çocukları arasında eğitim konusundaki derin uçurum aslında mevcut düzenle tutarlı bir görünüm sergilemektedir. Zira kamusal alanda kendine herhangi bir yer bulamayan, asker olamayan ve ev işleri ve çocuk bakımı ile sınırlı kadının pratikte, retorik sanatına ilişkin eğitim alması ya da fiziksel yönden gelişmesinin bir faydası bulunmamaktaydı. Böylece, biri çocuk yaşta olan eşler arasındaki yaş farkına kadınların eğitimsizlikleri de eklenince⁸ bu dönemde süregelen

⁵ Sue Blundell, *Women in Ancient Greece* (Cambridge: Harvard University Press, 1995) 114. Cantarella, *Gender*, 245; Alberto Maffi, "Family and Property Law," *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*, ed. Michael Gagarin ve David Cohen (Cambridge: Cambridge University Press, 2005) 258; Barbara Levick, "Women and Law," *A Companion To Women in The Ancient World*, ed. Sharon L. James ve Sheila Dillon (Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2012) 99.

⁶ Blundell 120.

⁷ Antikçağ Yunanlılarının bulup geliştirdikleri güzel söz söyleme sanatını ifade etmektedir. Bu sanat özellikle Yunan sofistleri tarafından geliştirilmiştir. Aristoteles, retoriği inandırıcı bir biçimde konuşma sanatı olarak tanımlanmıştır. Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar*, C.5 (Remzi Kitabevi: İstanbul, 1978) 327.

⁸ Sarah Pomeroy, *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves: Women in Classical Antiquity* (New York: Schocken, 1995) 74.

kadının entelektüel yönden erkekten aşağı konumda olduğu fikri pekişmiş oluyor ve bu durum kadına karşı ataerkil tutumlar sergilenmesini destekliyordu.

Erkek ile evlilik boyunca kocasına sadık kalma zorunluluğu bulunan kadın arasında zina⁹ sonucu öngörülen yaptırımlarda farklılıklar bulunmaktaydı. Zina her iki cinse de yasak olmakla beraber, erkek, köle ve yabancı kadınlarla birlikte olduğunda herhangi bir yaptırımla karşı karşıya kalmamakta, ancak başka bir erkeğin (diğer deyişle *kyrios*'un) koruması altında olan bir kadınla cinsel ilişkiye girmesi halinde yaptırımla karşılaşmaktaydı. *Kyrios*, kendi sorumluluğu altında bulunan kadını ya da ilişkisi bulunduğu erkeği öldürebilir ya da genellikle uygulanan yol olan, erkekten bu zararın tazminini talep edebilirdi. Zina yapan kadın öldürülmezse köle olarak satılabilir ve sitede toplumsal hayata katılabildikleri tek yer olan dini törenlere, bayramlara katılması yasaklanırdı¹⁰.

Atina'da kadın miras hakkına sahip değildi. Eğer mirasbırakan erkek, biyolojik ya da evlatlık bir erkek çocuğa sahipse, miras bunların arasında dağıtılırdı, kız çocukların bu durumda miras hakları bulunmamaktaydı¹¹. Ancak mirasbırakan, erkek varisi olmadan öldüyse ve kız çocuğu varsa, diğer deyişle erkeğin tek varisi kadın ise¹², bu durum bir krize sebebiyet verdiğiinden *oikosun* dağılmaması ve malvarlığının erkeğin soyunda kalması için bazı uygulamalar geliştirilmişti. Tek varis olarak kalan, *epikleros*¹³ olarak adlandırılan kadın site yargıcının himayesi altına alınır ve genellikle en yakın erkek akrabalarıyla evlendirilirdi. Bu yolla miras kadın üzerinden kocasına transfer olur ve miras erkeğin soyunda kalmış olurdu¹⁴.

⁹ Aslında zina olarak dilimizi çevrilen kelimenin karşılığı Antik Yunan'da *moicheia* olup, zinadan daha dar bir anlam içermekteydi. *Moicheia*; Atinalı bir erkeğin koruması altında bulunan, fahişe olmayan Atinalı bir kadınla yasak olan cinsel ilişkiyi ifade etmekteydi. Blundell 125.

¹⁰ Blundell 125-126.

¹¹ Kadının payı yalnızca evlilik esnasında alacağı *proix* denilen çeyizden ibaretti. *Proix* genellikle belli bir miktar para ya da mobilya gibi taşınabilir mallardan oluşmaktaydı. Ancak *proix* nadiren toprak parçası da olabiliyordu. Kadının bunlar üzerinde tasarruf hakkı bulunmamaktaydı. Evlilik süresince koca, ana sermayeye dokunmadan bunlar üzerinden gelir elde edebilmekteydi. Ancak evlilik sona erdiğinde koca, karısının önceki *kyrios*'una *proixi* iade etmekle mükellefi. Blundell 115; Cantarella, *Gender*, 247.

¹² Mirasbırakanın hiç çocuğu yoksa miras *anchisteia* diye adlandırılan yakın akrabalarından oluşan bir gruba aktarılırdı. Blundell 116. Maffi 256.

¹³ *Epikleros* dilimizde yanlış olarak mirasçı kadın olarak çevrilmektedir. Ancak bu tam anlamıyla doğru değildir. Burada kadın mirasa sahip olamayıp, onun aktarıcısı rolünde; ondan ayrılmaz bir parça haline gelmektedir. Bir erkek bu mirasa sahip olmak istiyorsa önce *epikleros* ile evlenmek zorundaydı. Blundell 116-117.

¹⁴ Kadınların malvarlığının aktarıcısı haline gelmesi ile kadın özel bir sorun olmaktan çok toplumsal bir sorun olarak görülmeye başlanmış ve yasalarda mirasa ve evliliğe dair yapılan düzenlemeler kadına bir hak tanımaktan çok erkek hakimiyetinde olan *oikosları* korumaya ve güçlendirmeye yönelik olmuştur. Madeleine M. Henry ve Sharon L. James, "Woman, City, State: Theories, Ideologies, and

Hatta *epikleros* olarak adlandırılan kadın babasının ölümü sırasında evli de olsa (bazı yazarlar buna kadının erkek çocuğa sahip olmaması şartını ekler) yakın akrabası kadınla evlenme hakkına sahip olur ve kadının önceki evliliği sona ererdi¹⁵.

Politik statülere gelince, Atinalı erkekler tüm siyasi haklara sahip vatandaş anlamına gelen *politai* olarak kabul edilirken, kadınlar sadece medeni haklara sahip olan *astai* olarak kabul edilir, hiçbir siyasi haktan yararlanamazdı. Atinalı kadının vatandaşlığını esasen dini, hukuki ve ekonomik düzende payı olan şekilde anlamak gerekir¹⁶. Kadınlar meclise katılamazlar, oy kullanamaz, yargıç ya da asker olamazdı. Ayrıca Antik Yunan'da çok önemli bir yer tutan olimpiyat oyunlarına sadece erkekler katılabilirken, kadınların stadyuma girmesi ve oyunları izlemesi dahi yasaktı¹⁷.

Kısaca denilebilir ki, Antik Yunan'da tam anlamıyla vatandaş sayılmayan kadın; hor görülen, kamusal alandan tecrit edilmiş¹⁸, eğitimsiz, özgür ve eşit olmayacak¹⁹ şekilde yaşamını sürdürmüştü. Buna temel hazırlayan en önemli etkenin, yukarıda bu ayrımı oluşturan süreçler hakkında bilgi verilen, *polis/oikos* ayrımı²⁰ olduğuna dikkat çekmek gerekir. Buradan hareketle, toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin temellerinden biri sayılan, *özel/kamusal alan* ayrımının köklerinin Antik Yunan'da bulunduğu gözden kaçırılmamalıdır.

Burada düşünürlerin eserlerinin değerlendirilmesine zemin oluşturmak amacıyla *görünmez* olarak nitelendirdiğim Antik Yunan kadınlarına ilişkin verilen genel bilgi sonlandırılarak, ilerleyen bölümlerde Antik Yunan'ın önemli iki düşünürü olan Platon ve Aristoteles'in kadınlara ilişkin görüşleri ele alınacaktır.

Concepts in the Archaic and Classical Periods," *A Companion to Women in the Ancient World*, ed. Sharon L. James ve Sheila Dillon (Oxford: Blackwell Publishing Ltd., 2012) 87; Levick 102.

¹⁵ Maffi 257.

¹⁶ Blundell 128-129; Cantarella, *Gender*, 245.

¹⁷ *Gymnasium* denilen sadece erkeklere ait kabul edilen bu alana kadınların kılık değiştirerek girmelerini engellemek için oyunlara çıplak katılma zorunluluğu getirilmişti. Richard Sennett, *Flesh and Stone: The Body and the City in Western Civilization* (New York: WW. Norton Company, 1994) 44. Aktaran: Duygu Kocabaş Atılgan, "Antik Yunan'da Toplumsal Cinsiyet Rollerinin Temsili," *Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi*. Yaz 2013: 16.

¹⁸ Cantarella'ya göre, bunu fiziksel anlamda evlere kapatılarak tecrit edilmek değil, ancak sosyal olarak kontrol altında tutuldukları şeklinde anlamak gerekir. Cantarella, *Gender*, 250.

¹⁹ Marilyn Katz, "Ideology and The Status of Women in Ancient Greece," *History and Feminist Theory*, Aralık (1992): 74.

²⁰ *Polis*, tüm siyasi haklara sahip olan erkeklere ait, kamusal alana karşılık gelirken; yine erkek egemenliğinin hüküm sürdüğü *oikos* kadınların mahkum edildiği özel alana karşılık gelmektedir. Lisa Nevett, *House and Society in the Ancient Greek World* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999) 4-10.

A. Platon: “Janus-Faced²¹”

Eserleri incelendiğinde Platon’un kadına ilişkin bakış açısını ortaya koymak oldukça karmaşık bir hal almaktadır. Platon’un feminist olup olmadığına ilişkin sorular sorulmakta; onun bir *proto-feminist*²² (*ur-feminist*) olduğu ya da *egaliteryan*²³ bir tutum sergilediğini savunanlar olduğu gibi, onu *kadın düşmanı*²⁴ olarak nitelendirenler de bulunmaktadır. Düşünürün aynı eserleri okunarak hem feminist hem de anti-feminist olarak değerlendirilebilen Platon’da kadın sorunsalı hayli çetrefilli bir görünüm sergilemektedir. Bunun nedeni, eserlerinde kadına ilişkin birbirine zıt olarak nitelendirilebilecek görüşler yer alması ve klasik dönem Atina’ında yukarıda ortaya konan kadının statüsü hakkında devrim niteliğinde görüşler öne sürmesidir. Peki, Platon gerçekten yaşadığı döneme nazaran kadına ilişkin pozitif bir tutum mu sergilemiştir? Eserleri incelendiğinde bunun çok da kolay bir cevabı olmadığı görülecektir.

1. İdeal Devlet

Platon, *Devlet*²⁵ adlı eserinde İdeal Devlet’in oluşumunu ve özelliklerini anlatır. Platon’a göre, “bir devlet, aramızdan kimsenin kendi kendine

²¹ *Janus-Faced*: Zıt kutuplarda bulunan iki farklı görüşe sahip olan anlamında kullanılır.

15.05.2015 <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/Janus-faced>.

Anlamı, bir yüzü sağa, bir yüzü sola bakan ikiyüzlü Roma Tanrısı *Janus*’tan gelir. Ayrıntılı olarak bkn. 17.05.2015 <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/300515/Janus>.

²² Bu kavramın karşılığı ‘*ön-feminist*’, ‘*ilk-feminist*’ olarak düşünülebilir. Bu kavramı ‘feminist hareketlerin doğuşundan önce feminist tutum sergileyen’ olarak açıklayan yazarlar olduğu gibi, (Bkn. Jody A. Dammann-Matthews, “Proto-Feminism in Ancient Global Texts,” *Global Honors Theses Paper*: 16 (2014) http://digitalcommons.tacoma.uw.edu/gh_theses/16, 7. 09.05.2015) kavramı ayrıntılı olarak ‘kültürel ve toplumsal inançlar aksine olmasına rağmen toplumsal statü ve görevlere ilişkin, kilit noktalarda kadının erkek ile eşitliği fikrini destekleyen/onaylayan eskiçağ yazarı/düşünürü’ şeklinde açıklayan yazarlar da vardır. Bkn. Edward C. DuBois, “Plato as a Proto-Feminist,” *Transcending Silence*, İlkbahar (2007): 9.parag. <http://www.albany.edu/womensstudies/journal/2007/dubois.html>. 08.04.2015.

²³ Eşitlikçi. İngilizcede bu kavram ‘*Egalitarian*’ olarak kullanılmakta olup; insanların temel değer ve ahlaki statüleri açısından eşitliğine(i) inanan/destekleyen kişi’ anlamını taşır. Stanford Encyclopedia of Philosophy, 08.04.2015 <http://plato.stanford.edu/entries/egalitarianism/>.

²⁴ İngilizce kaynaklarda bu kavram ‘*Misogynist*’ şeklinde kullanılmakta olup; Bu kavram ‘kadınlardan nefret eden adam, kadın düşmanı erkek’ anlamına gelmektedir. <http://dictionary.cambridge.org/dictionary/turkish/misogynist>. 07.05.2015

²⁵ *Devlet* adlı eserin -özellikle birinci kitabının- diyaloglarda geçen örneklerin, soruların ve cevapların yalnızca Atinalı erkek tecrübelerine dayanması, kadının, tecrübeleri ve değerlerinin teori ve

yetememesinden, başka pek çok şeye (ve kişiye) ihtiyaç duymasından doğar²⁶.” Farklı ihtiyaçları olan insanlar bunları karşılayabilmek için birbirlerinin yardımına başvurur, ancak çok çeşitli ihtiyaçları olduğundan, çok sayıda insan yurttaş ve yardımcıları olarak bir yerleşimde toplanır. İşte, Platon bu yerleşim topluluğuna devlet adını verir ve bu devletin kökeninde insanların kendi ihtiyaçları olduğunu ileri sürer²⁷. Bu ihtiyaçlar²⁸ doğrultusunda işbölümü ilkesinde hareketle ideal devleti üç temel meslek grubuna bölünmüş bir toplumsal zemine yerleştirir. Bu üç sınıf; bedenleriyle çalışmasını bilen üreticiler, doğuştan cesaretli, güçlü ve çevik olan koruyucular ve bilge yöneticilerdir. Bu sınıfları oluşturan insanların doğaları, buna bağlı olarak doğuştan gelen yetenekleri ve sahip oldukları erdemler birbirinden farklıdır²⁹. İnsanların doğuştan eşitsizliğine inanan ve bu sınıflar arası geçişi çok nadir durumlarda kabul eden Platon³⁰, bu doğrultuda her insanın doğuştan yetenekli olduğu bir tek işi görmesi gerektiğini, diğer sınıfların işine karışmaması gerektiğine inanır³¹. Bu sınıflı toplumun yapısını ve dayanağını açıklamak³² ve fikrine karşı çıkılmasını engellemek için üç cevher yalanını ortaya atar ve doğacak çocukların ebeveynlerin özelliklerini taşıyacağına altını çizer³³.

diyaloglarda yer almaması nedeniyle tamamıyla maskülen, ataerkil bir metin olduğu yönünde bkn. Penny A. Weiss, *Conversations with Feminism: Political Theory and Practice* (Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 1998) 53; Kadının Platonik diyaloglarda yer almamasının, Antik Yunan’da mevcut toplum yaşamının, geleneklerinin bir kanıtı olduğu; Platon’un diyaloglarını gerçekçi, mevcut toplum şartlarına göre kurduğu yönünde bkn. Susan Moller Okin, *Women in Western Political Thought: With a New Introduction by Debra Satz*. (Princeton: Princeton University Press, 2013) 51. (Kindle Edition)

²⁶ Platon, *Devlet*, çev. Cenk Saraçoğlu ve Veysel Atayman (İstanbul: Bordo-Siyah Yayınları, 2005) 369b.

²⁷ Platon, *Devlet*, 369b-c. Buradan, Platon’un devletin kökenini biyolojik kurama (organizmacı görüş) dayandırdığı sonucunu çıkarabiliriz. Bu kurama göre, devlet insanların bir araya gelerek iradeleri doğrultusunda ortaya çıkardıkları bir kurum değildir. Devlet, kendiliğinden doğal olarak ortaya çıkan bir organizmadır. Mehmet Emin Ruhi, “Platon’un Devletin Kökenine İlişkin Görüşü ve Yansımaları,” *Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi* 9 (2005): 251.

²⁸ Bu ihtiyaçları genel olarak üç başlık altında toplar; üretmek, devletin korunması ve yönetilmesi. George H. Sabine, *A History Of Political Theory* (New York: Holt, Rinehart and Winston Inc., 1961) 52.

²⁹ Mehmet Ali Ağaoğulları, *Sokrates’ten Jakobenlere Batı’da Siyasal Düşünceler* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011) 100-101; Alaeddin Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınevi, 2007) 158,161.

³⁰ Ayferi Göze, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler* (İstanbul: Beta Basım Yayım, 2011) 24.

³¹ Platon’a göre herkesin ortak amaca hizmet eden görevini yapması, adaletin de gereğidir. Giorgio Del Vecchio, *Hukuk Felsefesi Dersleri*, çev. Suut Kemal Yetkin (İstanbul: Maarif Vekaleti, 1940) 25.

³² Mehmet Akad ve Bihterin Vural Dinçkol, *Genel Kamu Hukuku* (İstanbul: Der Yayınları, 2009) 26.

³³ “...sizler aynı topraktan gelen kardeşlersiniz, fakat öte yandan tanrı sizi farklı farklı yarattı. Mesela bazılarınızın yönetme kabiliyeti daha fazladır ve tanrı onların mayasına altın katmıştır. Bu onları diğerlerinden daha üstün kılar. Yardımcıların mayasında gümüş vardır, toprakta çalışanların ve diğer işçilerin payına da tunç ve bakır düşmüştür. Bu bakımdan, her ne kadar genelde doğacak çocuklar ebeveynlerinin özelliklerini taşıyacak olsalar da herkes aynı topraktan geldiğinden mayasında altın olan babanın bazen gümüş (mayalı) bir çocuğu olabilir. Gümüşten de altın doğabilir. Bu yüzden

Platon'a göre, bu sınıflar arasında bir hiyerarşi mevcuttur ve en üstte bulunan yönetici sınıfı oluşturan filozoflar koruyucu sınıf içerisinde çıkaracaktır. Bu nedenle, Platon toplumun dayandığı en önemli sınıf olan koruyucular sınıfını ayrıntılı olarak ele almış ve konumuz açısından önem teşkil eden, gerekli niteliklere sahip kadınların da koruyucular sınıfı içerisinde bulunabileceğini ileri sürmüştür³⁴. Koruyucu kadını kendine özgü geleneksel ev işlerinden ve kocalarının tiranlığından kurtarabilecek³⁵ bu görüş Platon'un en çok tartışılan görüşü olmuştur.

Platon'un kadına bakış açısını ortaya koyarken öncelikle birtakım sorunun cevaplanması gerekir. Bunlardan ilki, Platon gerçekten kadın ile erkeğin eşit olduğunu mu düşünmektedir? İkincisi ise, ilk sorunun cevabı olumsuz olursa ve eğer Platon'un, kadını erkekten daha aşağı statüde gördüğü sonucuna ulaşırsa, bu durumda neden kadını ideal devletinde en önemli sınıf olan koruyucular sınıfına dahil etmeye çabalamaktadır? Bu sorular aşağıdaki bölümlerde cevaplandırılmaya çalışılacaktır.

2. Koruyucu Kadın

Platon, *Devlet*'in dördüncü kitabında, koruyucuların kendi aralarında karılarını ve çocuklarını bile ortaklaşa paylaşacaklarını ileri sürerek³⁶, koruyucular sınıfına ilişkin, Antik Yunan'da mevcut olan evlilik kurumunu ve *oikos* kavramını öngörmemiştir. Platon'un, koruyucular arasında kadın ve çocukların ortak olması fikri, Antik Yunan'da bir hayli önem teşkil eden evlilik kurumunu ortadan kaldırmaktadır. Bu nedenle, *Devlet*'te kadının koruyucu sınıfa dahil edilmesinin yanında, koruyucular için evlilik kurumunun ve *oikos*'un öngörülmemesi de devrim

yöneticiler doğan çocukların mayasında ne olduğunu araştırmak gibi, kendilerine tanrı tarafından verilen bir görevi yerine getirmek durumundadırlar. Evlatları (değersiz) maden ya da demirden bir karakter özüne sahipse ona merhamet göstermemeli, hiç tereddüt etmeden çiftçilik gibi, doğasının hak ettiği zanaatlara itmelidir onu. Öte yandan zanaatkârların veya çiftçilerin mayasında altın veya gümüş bulunan çocukları olursa, bunların, bekçi, yardımcı gibi konumlara getirilip şereflelendirilmeleri tanrı'nın buyruğudur. Bilge birinin sözüne göre, bir ülkenin bekçileri, mayasında demir ve tunç olanlardan oluştuğunda, o ülkenin sonu gelmiş demektir..." Platon, *Devlet* 415a-c. Bu sınıflama bedene, cinsiyete, ilişkin olmayıp ruha ilişkindir. Burada cinsiyet ayrımcılığı değil, insanlar arasında yapılan bir ayrımcılık söz konusudur.

³⁴ Ağaoğulları 103.

³⁵ Dorothea Wender, "Plato: Misogynist, Paedophile, and Feminist," *Women in the Ancient World: The Arethusa Papers SUNY Series in Classical Studies*, ed. John Peradotto ve J. P. Sullivan (New York: State University of New York Press, 1984) 214.

³⁶ Platon, *Devlet*, 423e, 424a.

niteliğinde bir görüş olarak değerlendirilir³⁷. Bu sayede, koruyucu sınıfın tek bir aile gibi olması ve evliliğin ortadan kalkması ile kadınların ailede ki geleneksel rolleri ve kadının özel alana hapsedilmişliği son bulacaktır. Ancak koruyucu sınıf dışında, evlilik kurumu; bu bağlamda kadının özel alana ait olması ve kadına özgü geleneksel roller varlığını korumaktadır³⁸.

Koruyucu kadına ilişkin gözönünde bulundurulması gereken önemli bir nokta; Platon'un, kadınları erkek yaparak, onları kendi doğalarından olabildiğince uzaklaştırarak, erkek doğasına benzer duruma getirerek³⁹, kadınları koruyucu sınıfına dahil ettiğidir⁴⁰. Birazdan görüleceği üzere, kadının kamusal alana çıkması için tüm kadınsılığın ve olumsuz(!) kadınsı özelliklerinden kurtulması gerekir⁴¹. Çünkü koruyucuların sahip olduğu nitelikler, *Devlet ve Yasalar*' da kadına özgü nitelikler olarak ileri sürülen olumsuz özelliklere zıttır⁴². Diğer deyişle Platon'da koruyucu kadınların erkeklerle eşitliği onların erkeklere benzemesine bağlıdır⁴³. Bu noktada, Platon felsefesinde erkekleri 'idealara', koruyucu kadınları ise 'gölgelere'; erkeklerin yansımalarına benzetmek çok da yanlış olmayacaktır⁴⁴. Kadın, erkeğe benzediği ölçüde iyidir.

Bu konuya ilişkin olarak Rousseau, *Emile* adlı eserinde, "*Platon, Devlet adlı kitabında erkeklere salık verdiği idmanları aynı şekilde kadınlara da salık veriyor.*

³⁷ C.C.W. Taylor, "The Role of Women in Plato's Republic," *Virtue and Happiness: Essays in Honour of Julia Annas*, ed. Rachana Kamtekar (Oxford: Oxford University Press, 2012) 78.

³⁸ Hilaire Barnett, *Introduction to Feminist Jurisprudence* (London: Routledge-Cavendish, 1998) 86. Bu ise daha baştan, Platon'un tüm kadınların erkeklerle eşit olduğunu savunduğu şeklinde yorum yapmayı engeller niteliktedir.

³⁹ Bu düşüncenin bir yansımasına *Timaios*'ta rastlamak mümkündür; "*Onların yaradılışlarını erkeklerinkine benzer bir duruma getirmek, onlarınkiyle de uyumlu kılmak için, hepsine, savaş zamanında olsun, başka zamanlarda olsun, erkeklere verilen işlerden verilmesi gerektiğini anımsatmıştık.*" Platon, *Timaios*, çev. Erol Güney ve Lütfi Ay (İstanbul: Çağdaş Matbaacılık Yayıncılık, 2001) 15.

⁴⁰ Platon'da, kadının vücudunu unutması erkek ile eşitliğin ön koşuludur. Allan Bloom, *The Republic Of Plato* (New York: Basic Books, 1991) 382.

⁴¹ Arlene Saxonhouse, "The Philosopher and the Female in the Political Thought of Plato," *Feminist Interpretations of Plato*, ed. Nancy Tuana (Pennsylvania: Penn State University Press, 1994) 202.

⁴² Stella Sandford, *Plato and Sex* (Cambridge: Polity Press, 2010) 38.

⁴³ Diana Coole, *Women in Political Theory From Ancient Misogyny to Contemporary Feminism* (Colorado: Lynne Rienner Publishers, 1993) 34; Jean B. Elshtain, *Public Man, Private Women* (New Jersey: Princeton University Press, 1993) 70, Aktaran: Liz Sperl, *Women, Political Philosophy and Politics* (Edinburg: Edinburgh University Press, 2001) 95.

⁴⁴ Barnett 87. Buna ek olarak, Platon'un *Devlet* yedinci kitap 514a vd. söz ettiği mağara alegorisinin feminist perspektiften yorumu için bkn. Margaret Whitford, *Luce Irigaray: Philosophy in the Feminine* (Oxford: Routledge, 1991). Burada idealar dünyası, ataerkil dünyayı; babayı, mağara ise anneyi (ana rahmini) temsil edecek şekilde yorumlanmıştır. Mağaradan, diğer deyişle annesinin vücudundan (ana rahminden) ayrılan insan, idealar dünyasına diğer deyişle ataerkil dünyaya (babanın dünyasına) adım atmaktadır. Whitford 105-113.

Bende bu düşüncedeyim. Yönetiminden özel aileleri çıkartıp kadınları ne yapacağını bilemeyince, onları erkek yapmak zorunda kalıyor⁴⁵.” şeklinde bir tespitte bulunmuştur. Belirttiğim üzere, Platon’un ideal devletinde, koruyucu sınıf içerisinde özel mülkiyet ve evliliğe yer olmaması, Antik Yunan’da geçerli, geleneksel ev kadını (karılık) rolünün kalmadığına işaret etmektedir⁴⁶. Ayrıca koruyucuların çocukları ortak olarak yetiştirilmesi ile annelik tam zamanlı bir iş olmaktan çıkarılmıştır⁴⁷. Bu doğrultuda, hem koruyucu kadınların çocuk sahibi olmaları kolaylaştırılacak hem de koruyucu kadın, anneliğe ilişkin rolüyle ön plana çıkmayacaktır⁴⁸. Böylece koruyucu kadının, Antik Yunan’da kendisine özgülenmiş karılık ve annelik rolü kaybolmaktadır.

Platon, kadınların da koruyucu sınıfına katılması yönündeki radikal görüşünü, ilk olarak, kendisine ideal devlette aile hayatı, çocukların nasıl yetiştirileceği, çocukların ve kadınların nasıl ortak olacağı hakkında yöneltilen sorulara Sokrates’in ağzından verdiği cevapta ileri sürer⁴⁹. Platon’a göre, kadın koruyucular devletin korunmasında önemli rol üstlenen erkek savaşçılarla aynı şekilde eğitilecekler, bu sınıfta erkeklerle ortak masalarda beraber yemek yiyeceklerdir. Hatta kadınlar koruyucular sınıfına dahil olmanın yanında, filozof kralların koruyucu sınıf içerisinde çıktığından bahisle, yönetimde söz sahibi olabileceklerdir⁵⁰.

İlk bakışta bu görüşler doğrultusunda Platon’un, mevcut düzende *oikos*’a ait

⁴⁵ J. J. Rousseau, *Emile ya da Eğitim Üzerine*, çev. Yaşar Avunç (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014)

⁴⁶ Platon’un, çözümünü ailenin ortadan kaldırılması ile bulduğu, aile kurumu ve kadının rolü arasındaki bağlantı günümüzde halen önemini korumaktadır. Natalie Harris Bluestone, *Women and the Ideal Society* (Massachusetts: The University of Massachusetts Press, 1987) 166. İleride ele alınacak radikal feministler de aile kurumunun ortadan kalkmadan kadının ezilmesinin önüne geçilemeyeceğini düşünmektedir. Josephine Donovan, *Feminist Teori*, çev. Aksu Bora, Fevziye Sayılan ve Meltem Ağduk Gevrek (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013) 269.

⁴⁷ Okin, *With a New Introduction*, 80.

⁴⁸ “*Bu çocuklarsa doğar doğmaz, bu işe ayrılmış devlet memurları tarafından alınacaklardır... Bunlar çocukların beslenmesiyle de ilgilenecek, annelerin sütü varken onları emzirme yurduna getirecek, ama hiçbiri kendi çocuğunu tanımasın diye, bütün önlemleri alacaklardır; annelerin sütü azsa, sütü olan başka kadınları oraya getireceklerdir; annelerin belli sürelerde emzirmesini sağlayacak, nöbet tutma ve benzeri çalışmaları sütannelerine, hemşirelere, nöbetçilere bırakacaklardır...*” Platon, *Devlet*, 460c-d.

⁴⁹ Platon, *Devlet*, 449d,450b.

⁵⁰ Saxonhouse 195; Buna yönelik, Platon, yedinci kitabında yöneticiler hakkında konuşurken, öne sürdüğü “...*Ama kadın yöneticileri de, sevgili Glaukon! Çünkü inan bana, erkekler hakkında, aynen kadınlar için de geçerli olmayacak hiçbir şey söylemiş değilim! Yeter ki doğuştan yetenekleri buna elverişli olsun! Doğru, her konuya, daha önce de belirttiğimiz gibi, erkekler ile eşit ölçüde katılmışlarsa...*” görüşünü ileri sürmüş olsa da, beşinci kitabında kadınların yöneticilik görevlerinin üzerinde hiç durmadan, tüm zamanını kadının da savaşabileceğini kanıtlamakla geçirmiştir. Julia Annas, *An Introduction to Plato’s Republic* (Oxford: Oxford University Press, 1981) 185.

olan kamusal alanda görünmez olan kadını, *polis*'de görünür hale getirmek istediği düşünülse de, durum, Platon'un kadına neden böyle görevler verdiği ve kadını erkekle eşitleme çabalarının nedenleri ile ilgili diğer görüşleri ile dikkate alındığında karmaşık bir hal almaktadır.

Öncelikle, Platon'un kadınlara da layık gördüğü koruyuculuk görevi için yapmış olduğu açıklamalara değinelim. Platon, *Devlet'in* ikinci kitabında, koruyucu sınıfı sadece görevi açısından değil ayrıca karakter olarak da sürüsünü koruyan bekçi köpeklerine benzetir⁵¹. Koruyucular, bu işi yapabilmesi için yaradılıştan gelen doğal yeteneklere sahip olmalıdır. Bir yönleriyle yurttaşlara karşı yumuşak huylu, diğer yönleriyle düşmanlara karşı sert (cesur) olmalıdır. Ayrıca devletin koruyucuları, Platon'a göre, hem filozof, hem de öfkeli, hırslı, güçlü, becerikli, çalışkan ve kusursuz karakterli olmalıdır. Bunların eğitiminde ise, ikinci kitabında belirttiği üzere, müzik ve jimnastik önemli bir yer kaplayacaktır⁵².

Koruyucuları, bekçi köpekleri olarak kabul ettiğimizde aynı cins dişi köpeklerinde bu gruba dahil olacağı açıktır. Platon, Sokrates'in ağzından konuya şu şekilde açıklık getirir:

"...Bize kalırsa, dişi köpekler aynen erkekler gibi bekçilik yapıp avlanmalı ve öteki bütün işlerde onlarla birlikte hareket etmeli midirler, yoksa çocuklarının doğumu ve bakılıp büyütülmesi nedeniyle bu faaliyetlere katılamazken, erkekler didinip durmalı, bütün sürünün sorumluluğunu mu üzerlerine almalıdırlar...⁵³?"

Burada seçim toplumsal sorumluluklar açısından cinsiyet-birleştirici (*sex-integrated*) görüş ile cinsiyet-ayrımcı (*sex-segregated*) görüş arasında yapılacaktır⁵⁴. İkinci seçenekte erkek ile kadın arasında keskin bir işbölümünün varlığından bahsedilebilir. Bu seçenek, erkek için öngörülen kamusal alana, kamu hizmetlerine kadınların katılamaması, kadınların ait olduğu özel alana ve ona özgü işler olarak görülen ev işleri, çocuk bakımı gibi görevlere erkeklerin katılmaması ile sonuçlanmaktadır. Bu seçenek, Antik Yunan'da ki mevcut düzene uygun görünmektedir. İlk seçenekte ise mevcut düzenin aksine, kadınlar, erkekler ile aynı

⁵¹ Platon, *Devlet*, 375e-376.

⁵² Platon, *Devlet*, 376e.

⁵³ Platon, *Devlet*, 451d.

⁵⁴ Boyacı 213.

toplumsal sorumluluklara katılacaklardır⁵⁵.

Diyaloğun devamında bu soru karşısında muhatap, dişi köpeklerin de erkek köpeklerle aynı işleri gördüğünü, her işte ortak olduklarını ileri sürmüştür⁵⁶. Buradan Platon'un ilk seçeneği desteklediği görülmektedir. Bu doğrultuda, bekçi köpek benzetmesinden yola çıkılarak, kadınlar da erkek koruyucular tarafından yerine getirilecek her işe ortak olabileceklerdir. Ancak burada önemli bir sorun ortaya çıkar: Eğitim.

Antik Yunan'da kız çocuklarının erkek çocuklar gibi eğitim hakkına sahip olmadığından bahsedilmişti. Bu doğrultuda, savaşçı olmak için gereken eğitimleri alamayan kadınlar nasıl koruyucu sınıfında yer alabileceklerdir? Platon'da bu sorunun farkına varmış ve aynı şekilde yetiştirilip eğitilmemiş iki insanın aynı amaç için kullanılamayacağını, bu nedenle kadınların erkeklerle aynı görevi yerine getirebilmesi için, aynı eğitime tabi tutulmaları gerektiğini ileri sürmüştür⁵⁷.

Görüldüğü üzere, Platon mevcut durumun aksine, kadınların da erkeklerle aynı eğitime tabi tutulmasının gerekli olduğu sonucuna varmaktadır. Ancak burada diyalogda yer alan önemli bir hususu vurgulamak gerekir. Platon, dişi bekçi köpeklerinin erkek köpeklerle her işte ortak olduğunu söylerken devamına bir de ekleme yapmaktadır: “...Her şeyi birlikte yaparlar, yalnızca erkeklerin daha güçlü, kadınlarınsa daha zayıf olduğunu unutmamalıyız⁵⁸ ...”

Buradan çıkarılacak sonuç belirsiz görünmektedir. Bu niteliğin, bütün koruyuculuk görevlerine ilişkin olarak tüm kadın koruyuculardan daha az beklenti içine girilmesi mi, yoksa bazı kadın koruyucuların bu görevlerin icrasında tam kapasite gösterebilecekken, bazılarının yetersiz kalabileceği şekilde mi anlaşılması gerekecektir. Elbette ki koruyuculuk görevi askeri sorumluluklar içermekte ve tüm görevlere tam katılım için fiziksel güç gerekmektedir. Bu açıdan, bu nitelik kadının görevlere tam katılım açısından sadece fiziksel yönden erkeğe göre daha güçsüz

⁵⁵ Catherine Mckeen, “Why Women Must Guard and Rule in Plato’s Kallipolis,” *Pacific Philosophical Quarterly* 87 (2006) 530.

⁵⁶ Platon, *Devlet*, 451e.

⁵⁷ Platon, *Devlet*, 451e, 452a.

⁵⁸ Platon, *Devlet*, 451e. İngilizce kaynaklara bakıldığında burada yer alan cümle, ‘...her şeyi eşit paylaşırlar, aralarındaki tek fark erkeğin güçlü kadının ise zayıf olmasıdır’ şeklinde de çevrilebilir. Plato, *The Republic*, çev. Benjamin Jowett, (New York: Barnes & Noble Classics, 2005) 350. (Kindle Edition)

olduğu şeklinde yorumlanabileceği gibi⁵⁹, kadın koruyucunun tüm görevleri hamilelik ve doğum nedeniyle yerine getiremeyeceği şeklinde de anlaşılabilir⁶⁰. Burada hemen bir sonuca varmak yanlış olacaktır. Bu nedenle, burada soru işaretleri bırakarak, Platon'un diğer görüşleri ile beraber bir değerlendirme yapmak için konuya devam etmek daha doğru olacaktır.

Platon, kadınların erkeklerle aynı eğitime tabi tutulması konusunda söylediklerinin mevcut alışkanlıklara ve toplumun geleneklerine ters düşeceğinin farkındadır. Mevcut uygulamada sadece erkeklerin, savaşçı olarak yetiştirilmeleri için, çıplak bir şekilde fiziksel eğitime tabi tutulduğu ve bu *gymnasium*'a kadınların girmesinin dahi yasak olduğu göz önünde bulundurulduğunda, bu idealinin kolayca gerçekleşmeyeceği, hatta bu durumun toplum tarafından komik olarak karşılanacağı açıktır. Ancak Platon, bunlara aldırmış edilmeden kadının eğitimi konusunda ısrarcı olunması gerektiğini belirtmek suretiyle kararlı bir tutum sergilemiştir⁶¹. Ardından bu söylediklerinin uygulamada mümkün olup olmayacağını tartışmaya açarak kadınların koruyucu olmalarını (savaş sanatıyla uğraşmalarını) ve bunun için fiziksel eğitime tabi tutulmalarını komik bulan taraf adına kendine sorular yöneltmektedir:

“...kadının doğası, bir kadının, erkeğin yaptığı bütün işleri yapmasını mümkün kılacak özellikler taşıyor mu, taşıyor mu? Yoksa sadece bir işe yatkın

⁵⁹ Platon'un burada kadını yalnızca fiziksel açıdan erkekten güçsüz gördüğü yönünde bkn. Janet Farrell Smith, “Plato, Irony and Equality,” *Feminist Interpretations of Plato*, ed. Nancy Tuana (Pennsylvania: Penn State University Press, 1994) 28. Aynı yönde, Prudence Allen, *Devlet, Timaios ve Phaedrus* eserlerini birlikte okuyarak, Platon'da erkek ve kadının ruhlarının eşit olduğunu; yalnızca beden olarak kadının daha güçsüz olduğunu savunmuştur. Prudence Allen, *The Concept of Women* (London: Eden Press, 1985) 62.

Buna karşılık, Spelman'a göre, ruh, maskülen ya da feminen olarak ikiye ayrılır. Buna göre, dört tip insandan bahsetmek mümkündür; 1) Maskülen ruha sahip koruyucu erkekler 2) Feminen ruha sahip korkak erkekler -bunlar *Timaios*'ta belirtildiği üzere bir daha doğduklarında kadın vücudunda dünyaya gelecektir- 3) Maskülen ruha sahip kadın koruyucular ve 4) Feminen ruha sahip klasik Atinalı kadınlar. Spelman'a göre, Platon yalnızca maskülen ruha sahip olan kadınları koruyucu olarak kabul eder. Elizabeth V. Spelman, “Hairy Cobblers and Philosopher Queens,” *Engendering Origins: Critical Feminist Readings in Plato and Aristotle*, ed. Bat-Ami Bar On (New York: State University of New York Press, 1993) 17-19.

⁶⁰ Mckeen 531.

⁶¹ “...dediklerimizin çoğu gülünç görünüyor olmalı, çünkü alışkanlıklarımıza ters düşüyor, hani bu sözleri hayata geçirmeye kalkarsak hele... Peki en garip ve gülünç olan, kadınları, jimnastik yerinde, çırılçıplak soyunmuş bir vaziyette erkeklerle beden hareketleri yaparken görmek değil mi... Zeus adına, en azından günümüzde gülünç görünecektir bu... Fakat madem burada aklımızı konuşturmaya çalışıyoruz, şaklabanların alay edişlerinden ürkmemeli; spor alanlarında böyle bir altüst edişe karşı ne söylerlerse söylesinler (kadının eğitimi konusunda ısrarcı olup) bunlara aldırmış etmemeli; zihinsel, ruhsal eğitimden ve en azından silah taşıma ve ata binme konusundaki eğitimden vazgeçmemeliyiz...” Platon, *Devlet*, 452a-c.

olup, savaş sanatı bunlara elverişli değil mi⁶²?”

Bu soru yukarıda soru işaretleri ile bırakılan bölüme⁶³ nazaran daha fazla teorik tartışmayı beraberinde getirmektedir. Bu noktada, Platon'un ideal devleti tasarlariken ortaya koyduğu '*uzmanlaşma prensibi*⁶⁴' hatırlanmalıdır. Platon'un *uzmanlaşma prensibine* göre, ideal devlette adaletin sağlanabilmesi için bireyler doğalarının yatkın olduğu işi yapmalıdır. Aynı doğaya sahip bireyler aynı işleri, farklı doğaya sahip bireyler ise farklı işleri yapmalıdır. Bu prensip karşısında Platon'un doğuştan farklı olduğunu söylediği kadın ve erkeğe aynı görevi vermesi çelişkili gözükecektir⁶⁵.

Platon, konu üzerinde tutarlı bir şekilde ilerlemesi için bu çelişik durumdan kendisini kurtarmak zorunda olduğunu farkındadır. Zira *uzmanlaşma prensibi* doğrultusunda doğuştan farklılıkları bulunan kadın ve erkeğe aynı görevi veremeyecektir. Platon, Sokrates'in ağzından bu konuda bir çıkış noktası aramaya başlamaktadır. Acaba bir çıkış yolu mümkün müdür? Farklı doğaların farklı uğraşları gerektirdiğini, kadınla erkeğin de doğuştan yaratılışlarının farklı olduğunu kabul eden ve fakat aynı görevleri vermek suretiyle bir iç çelişki yaşayan Platon, *aynı ya da farklı yaratılıştan ne anladığına ve farklı yaratılışlara farklı, aynı yaratılışlara aynı görevler verirken neyi amaçladığının üzerinde hiç durmadığına* dikkat çekmektedir⁶⁶.

Diyaloğun devamında, Platon, kadın ile erkek arasında doğuştan gelen, yaratılışlarına ilişkin bir fark bulunduğunu ileri sürer. (ki bu *doğuştan gelen farklılıklar*, gözle görülür biyolojik ya da fiziksel farklılıklardır⁶⁷). Ancak bu doğuştan gelen farklılıkların, kişiye farklı görevler verilmesini gerektirmediğini vurgular. Bu konuyu Platon'un kendi örneğiyle açıklamak mümkündür: *Keller ile kel*

⁶² Platon, *Devlet*, 453a.

⁶³ Platon, *Devlet*, 451e.

⁶⁴ Platon bu prensipten ilk olarak ikinci kitabında 369e ve 370c' de bahsetmiş; 374a, 394e başta olmak üzere bu prensibe eserinde tekrar tekrar gönderme yapmıştır.

⁶⁵ Brian Calvert, "Plato and the Equality of Women," *Phoenix*, Güz (1975): 232. "Ey Sokrates ve Glaukon, muhaliflere ihtiyacınız yok; daha başta, kafanızdaki devleti tasarlariken, herkesin yaratılışına uygun işlerle meşgul olması gerektiğini ittifakla benimsemediniz mi? Öyle yaptık; ayrıca niçin yapmayalım ki? Peki, kadınla erkeğin yaratılışı kesin biçimde farklı değil midir? Elbette! Öyleyse herkese, yaratılışına uygun, farklı görevler vermek gerekir, değil mi? Elbette! Peki, hem kadınla erkeğin yaratılışı farklı diyorsunuz hem de ikisinin de aynı görevleri paylaşması gerektiğini söylüyorsunuz; bu durumda bir hata yapıyor ve kendinizle çelişiyorsunuz!" Platon, *Devlet*, 453b,c.

⁶⁶ Platon, *Devlet*, 454.

⁶⁷ Mckeen 532.

*olmayanların aynı yaradılışa sahip olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak bu ikisinin farklı yaradılışlara sahip olması doğrultusunda, kellerin ayakkabıcılık yapması, kel olmayanlara bu işin yasaklanmasını gerektirmez*⁶⁸. Buradan çıkan sonuca göre, mesleki açıdan göz önünde tutulan, doğuştan gelen farklılıklar değil kişilerin aynı doğaya sahip olup olmamalarıdır. Diğer deyişle, kadın ile erkek doğuştan gelen farklılıklarına rağmen, meslek açısından aynı doğaya sahip olabilir ve aynı işi yapabilirler⁶⁹. Örneğin, Platon, bir kadın hekim ile erkek hekimin aynı doğayı taşıdığını ancak bir marangoz erkek ile erkek hekimin farklı doğaları olduğunu ileri sürer⁷⁰.

Platon, karşısındakine bunu kabul ettirmek için açıklamalarına devam eder ve kadın ile erkek arasındaki yaradılış farkını, biyolojik bir farka indirger -ki o zamanda böyle bir argüman ileri sürmesi takdire şayandır⁷¹- ve aralarındaki doğuştan farkın *kadının çocuk doğurması, erkeğin ise onu döllemesinden ibaret olduğunu söyler*⁷². Bu fark ise, onların aynı işi yapmasına engel olmayacaktır. Çünkü mesleki düzlemde önem arz eden, kişinin erkek ya da kadın olması nedeniyle doğuştan ortaya çıkan farklılıklar değil, kadın ya da erkeğin doğalarının bu işe uygun/yatkın olup olmadığıdır.

“...(Devlet yönetiminde) sadece bir kadın ya da bir erkeğe uygun olan resmi bir meslek yoktur; yaradılıştan yetenekler her iki cinste de eşit bölüştürülmüştür ve kadın doğal nitelikleri bakımından her mesleğe katılabilir; erkek de öyle...”⁷³”

Bu doğrultuda, Platon’un devlet görevlerine ilişkin olarak kadının kadın olduğu için erkeğin de sadece erkek olduğu için yapması gereken farklı işlerden söz edilemeyeceğini ileri sürdüğü sonucuna varılır⁷⁴. Böylece koruyucuda bulunması

⁶⁸ Platon, *Devlet*, 454c.

⁶⁹ Bu konuda bkn. Leo Strauss, *The City and The Man*, (Chicago: The University of Chicago Press, 1978) 116-117.

⁷⁰ Platon, *Devlet*, çev. Neval Akbıyık, (İstanbul: Lacivert Yayıncılık, 2011) 176.

⁷¹ Aynı yönde bkn. Annas 182.

⁷² Platon, *Devlet*, 454d. Aynı şekilde kadının erkekten üreme açısından farklılaştığı yönünde *Timaios*’ta da bir görüş ileri sürer; “...Alicı bir anaya, kaynak bir babaya, bunların arasında meydana gelen de bir çocuğa benzetilebilir...” 50d. Sampson, bu görüşün; ananın, babanın tohumlarını ektiği bir tarla gibi görülmesinin, Platon’a has olmadığını, Antik Yunan’da üremeye ilişkin ortak görüşün bu yönde olduğu eklemiştir. Kristin Sampson, “Identity and Gender in Plato,” *Feminist Reflections on the History of Philosophy*, ed. L. Alanen ve C. Witt (Netherlands: Kluwer Academic Publishers, 2004) 18-19.

⁷³ Platon, *Devlet*, 455d.

⁷⁴ Burada, Platon’un, *Devlet*’te kadına verilecek hafif işler hakkında açıklama yapmadığını, ancak *Yasalar*’ın bu konuda daha net bir görüntü sunduğunu belirtmek gerekir. Örneğin, orduya katılan

gereken niteliklere sahip kadın ve erkek bu sınıfta yer alabilecektir. Platon'un bu görüşünden, her iki cinsin de her işi yapabileceği gibi bir sonuç ortaya çıkmaktadır.

Ancak burada bir hususu vurgulamak gerekir. Platon bir yandan devlete ilişkin resmi görevlerde kadın ile erkeğin aynı işleri yapabileceğini ileri sürerken bir yandan da diyalogun birkaç satır yukarısında geleneksel olarak kadına özgülenmiş bazı işlerde kadınların elbette erkeklerden daha iyi olduğunu vurgular ve bu 'kadınsı işler' arasında dokuma, börek pişirmek gibi işleri saymaktadır. Bu gibi işlerde kadınların erkeğe göre daha iyi olduğunu ancak bunlar dışında genele bakıldığında *diğer tüm iş ve uğraşlarda erkeklerin kadınlardan daha üstün olduklarını* da eklemektedir⁷⁵. Bireyin erkek veya kadın olmasından dolayı herhangi bir işin ona özgü olmadığını belirten Platon'un, kadınlara özgü sayılan (kadınsı) işlerden bahsetmesi kafaları karıştırmaktadır. Bahse konu çelişkiye ilişkin ilk etapta şu şekilde yorum yapılabilir; kadın ve erkeğe özgü işlerin olmadığı alanın, koruyucu sınıfa (resmi işlere/devlet yönetimine) özgü olduğunu varsayar, koruyucu sınıfta olmayan bireyler için bunun geçerli olmadığını düşünebiliriz. Ancak 'kadınsı işler' sorununu bu şekilde çözdüğümüzü düşünsek bile Platon'un satır aralarında geçen diğer görüşleri düğümün bu kadar da kolay çözülmeyeceğini kanıtlar niteliktedir.

Her iki cinsin de koruyuculuk açısından tüm işlere iştirak edebileceğini öne süren Platon cümlesine "*...ama bütün işlerde kadın erkeğe göre daha zayıfça, daha güçsüzdür...*"⁷⁶ diyerek devam etmektedir. Bu da her iki cinsin ortak şekilde her işe iştirak etmesini imkansız kılmaktadır. Yine aynı şekilde diyalogun devamında

kadınlar, sefere çıkan ana birlikte değil, savunmada son çare olarak yer almaktadırlar (Platon, *Yasalar*, 806b, 814a-c). Tüm kadınların askeri eğitim görmesi zorunlu olsa da, savaş sırasında askerlerin yönetilmesine ilişkin düzenlemelerde kendilerine yer bulamamışlardır (Platon, *Yasalar*, 942a-948a). Yine general, komutan gibi üst kademe askeri yetkililerin kadın olabileceği yönünde düzenlemeler bulunmamaktadır. Devlet kademesinde kadınlara verilen görevler yöneten pozisyonlara ilişkin olmayıp, bürokratik görevler olmuştur; Kadınlar, görevi yasaları korumak ve geliştirmek olan Gece Konseyinde yer alamazlar ayrıca Yasa Bekçiliği görevinden dışlanmışlardır. (Platon, *Yasalar*, 752e-754a, 951c-952c, 961a). Poliste önemli bir yer tutan Eğitim Bakanı da en az 50 yaşında erkek olabilmekteydi. (Platon, *Yasalar*, 765d-e) Kadınlar bunların dışında evlilik danışmanı, bakıcı ve yemekli toplantıların düzeninden sorumlu görevli (Platon, *Yasalar*, 783e-d,794a-d,806e) olabilmektedirler. Platon, *Yasalar*, çev. Candan Şentuna ve Saffet Babür (İstanbul: Kabcacı Yayıncılık, 2012).

Platon görüldüğü üzere, *Yasalar* ile *Devlet* beraber okunduğunda her ne kadar *Devlet'te* kadın ile erkeğin doğaları bakımından resmi görevlerde bir fark olmayacağını ileri sürse de, *Yasalar'da* kadınlara aynı önemde ve düzeyde görevler öngörmemiştir. Platon'un devlet kademelerinde kadınlara görev verirken, kadına verdiği bu terfiinin kötü etkilerini azaltmak amaçlı, kadınlara verdiği görevler daha az sorumluluk ve yetki içeren, karar alma yetkisinden uzak görevler olduğuna dikkat çekilmelidir. Mckeen 542-543.

⁷⁵ Platon, *Devlet*, 455c.

⁷⁶ Platon, *Devlet*, 455e.

“...erkekler gibi kadınlar da koruyuculuğa yatkındır; ama kadınlar erkeklerden daha güçsüzdür...” görüşünü ileri sürmektedir. Buna göre kadınlar erkeklerle beraber koruyucu sınıfında yer alacak ancak tamamen aynı işleri yapamayacaktır. Platon, koruyucu kadın ile koruyucu erkeğin doğalarının aynı olduğundan bahsederek, onlara aynı görevleri verme eğiliminde olsa da, kadının erkekten daha zayıf olduğuna ilişkin inancı nedeniyle kadınlara daha hafif olan işlerin verilmesi gerektiğini düşünmektedir. Bu sonuca varılmasını sağlayan en önemli satırlardan biri şudur:

“Öyleyse koruyucularımızın kadınları da giysilerini üzerlerinden atıp beceri ve yetenekleriyle örtünsünler, bunlar savaşta da barışta da ülkenin savunmasını erkeklerle birlikte üstlenecek, başka bir şey yapmayacaklardır. Yalnız, cinsiyet olarak erkeklerden daha zayıf olduklarını göz önünde bulundurarak, onlara daha hafif işler verilecektir...”⁷⁷”

Yukarıda soru işaretleriyle bırakılan yerler, buradaki açıklamalarla beraber düşünüldüğünde dahi Platon’un zayıflıktan ne kastettiği tam olarak anlaşılabilir. Bu söyleme iki açıdan da bakılabilir. Bunlardan ilki, Platon’un kadının geleneksel rollerinden de bahsettiğinden hareketle, dönemine uygun olarak kadını erkekten hem zihinsel hem fiziksel olarak aşağıda gördüğü fikri, ikincisi ise, yalnızca fiziksel olarak ağır işlerin erkeklere verilmesinin dışında iki cinsinde eşit olduğu ve her işi beraber yapabilecekleri fikridir⁷⁸. Bu soruları cevaplandırabilmemiz için, düşünürün öncelikle *Devlet*’te kadına ilişkin diğer açıklamaları ortaya konmalı ardından diğer eserleri ile beraber değerlendirilmelidir. Bu değerlendirme ile Platon’un kadının gerçekten erkekle eşit olduğunu düşündüğünden mi böyle düzenlemeler öngördüğünü yoksa kadınlara koruyuculuk sınıfında yer vermesinin altında başka amaçlar mı yattığını ortaya koymak daha kolay olacaktır. Diğer deyişle konu ile soru işaretlerinin varlığı da devam edecektir.

Son olarak, bu başlığı sonlandırmadan önce genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, Antik Yunan’da kadının durumu göz önünde bulundurulduğunda, Platon’un *Devlet*’te koruyucu sınıfındaki kadına kendisinde bulunmayan bir takım haklar verdiği sonucuna varmak mümkündür. Ancak bu hakların yalnızca koruyucu

⁷⁷ Platon, *Devlet*, 457a.

⁷⁸ Boyacı 218.

kadına verildiğinin altının çizilmesi gerekmektedir⁷⁹. Bunlar⁸⁰:

- Fiil ehliyeti: Antik Yunan'da kadınlar fiil ehliyeti bakımından tam ehliyetsiz olarak sınıflandırılabilir. Kadınların dava ehliyetleri bulunmamakta, tek başlarına sözleşmelere taraf olamamakta ve kadınlar üzerinde hüküm ve sonuç doğuracak hukuki işlemler ancak vasileri (*kyrios*) tarafından yapılabilmekteyken, *Devlet'te* kadınlar erkeklerle aynı hak ve yetkilere sahip olup, onların yapabildikleri tüm işlemleri gerçekleştirebilmektedirler.

- Eğitim hakkı: Antik Yunan'da yalnızca erkeklere ait olan eğitim hakkına *Devlet'te* kadın koruyucularında sahip olabileceği, erkeklerle aynı eğitimi alabileceği belirtilmiştir.

- Meslek seçme hakkı: Antik Yunan'da kamusal görevlere sahip olamayan kadın *Devlet'te* koruyucu ve hatta yönetici olabilmektedir. Bu bağlamda kadına tüm mesleklerin açık hale getirildiği görülür.

- Mülkiyet hakkı ve siyasi haklar: Antik Yunan'da siyasi haklara sadece erkekler sahipken *Devlet'te* kadınlar da eşit olarak bu haklara sahip olabilmekteydi. Ayrıca, Antik Yunan'da yalnızca erkeğe tanınan mülkiyet hakkı, *Devlet'te*, ortak mülkiyet anlayışıyla her iki cins içinde ortadan kaldırılmıştır.

- Serbestçe sosyal ilişki kurabilme: Antik Yunan'da birkaç istisna dışında, kadının yakın erkek akrabaları dışında özgür erkeklerle görüşmesi yasaktı, *Devlet'te* ise koruyucu kadın ve erkek beraber aynı evde yaşayacak, eğitimlerini aynı *gymnasium*'da gerçekleştirecek ve aynı masada yemek yiyeceklerdir.

Devlet'te, kadına, yukarıda belirtilen hakları veren ve kadını, birtakım olumlu açıklamalar yaparak koruyucular sınıfına dahil etmeye çalışan Platon, bununla beraber yine aynı eserinde ve aşağıda incelenecek diğer eserlerinde kadına ilişkin olumsuz görüşlere de yer vermiştir.

⁷⁹ Platon burada cinsiyet ayrımcılığı değil, sınıflararası ayrımcılık yapmaktadır. Bkn. Aynı yönde; Gregory Vlastos, "Was Plato a Feminist?," *Feminist Interpretations of Plato*, ed. Nancy Tuana (Pennsylvania: Penn State University Press, 1994) 12.

⁸⁰ Vlastos 134.

3. Zayıf/Güçsüz/Aşağı Kadın

Devlet ayrıntılı olarak incelendiğinde Platon'un bazı bölümlerinde kadınla birçok olumsuz özelliği ilişkilendirdiği göze çarpmaktadır⁸¹. Örneğin, dördüncü kitabında aşağı statüde gördüğü kadınlarda tutku, arzu ve acıya daha fazla rastlanmakta olduğunu, buna karşılık, *düşüncenin, doğru anlama yetisi, akıl ve doğru tasarlama gücüyle yönlendirdiği sade ve ölçülü arzuların* iyi eğitilmiş az sayıda insanda (erkek) görülebileceğini belirtmiştir⁸². Yine aynı şekilde dokuzuncu kitabında başa gelen bir felaket karşısında sakin kalmayı bir erkeğe yakıştırap, bu şekilde davranmaktan gurur duyduğunu öne sürerek, aksi yönde davranışların kadınca olduğu belirtmiştir⁸³.

Tüm bu olumsuz özelliklerin koruyucu sınıf dışında kalan kadınlar için geçerli olduğunu varsaymak da mümkün görünmemektedir. Çünkü beşinci kitapta koruyucu sınıfına yakışır gördüğü kadına biçtiği rolü, yine beşinci kitabında, koruyuculara ilişkin yapmış olduğu açıklamalarda “...ölünün bedenini düşman yerine koymak kadınca, kalleşçe bir anlayışın kanıtıdır...” diyerek unutmış görünmektedir⁸⁴.

Ayrıca, yukarıda, Antik Yunan'da önemli bir yer tutan ve kadının söz hakkı bulunmadığı evlilik kurumunun, *Devlet*'te koruyucu sınıf için ortadan kalkmasını kadın yönünden olumlu olarak değerlendirmiştim. Ancak aynı eserde “...Savaşta ve barışta üstün yeteneklerini kanıtlayan genç erkeklere birtakım ödüller ve nişanlar dışında bir de kadınlarla daha fazla cinsel ilişki kurma hakkı verilmeli ki bu babalardan kendilerine benzeyen daha fazla çocuk dünyaya gelsin...”⁸⁵” denilmek suretiyle, cinsel ilişkinin kadın için bir görev olarak tanımlandığını ve aslında

⁸¹ Vlastos'a göre, Platon, Atinalı kadınların yetiştikleri mevcut şartların onların entelektüel gelişimini engellemekte olduğunu ve ahlaki yönden saptırdığını düşünür. Bu nedenle, *Yasalar*'da kadınların eğitilmesi konusuna önem vermiştir. Vlastos 139. Aksi yönde görüş ileri süren Mckeen'e göre ise, Platon'da kadın doğal olarak, kötü yetiştirilme ya da eğitimsizlikten bağımsız olarak, erdem bakımından erkektekindir. Mckeen 541.

Vlastos bu sonuca, Platon'un bir diğer eseri *Phaedo*'da erdem kadını ile erkek açısından aynı olduğu ve ruhun cinsiyetsiz olduğu görüşü ile varmaktadır. Mckeen'e göre ise, *Devlet* birçok noktada *Phaedo*'dan ayrılmaktadır. Bu nedenle *Phaedo*'dan alınan doktrinleri *Devlet*'e uygulamak mümkün değildir.

⁸² Platon, *Devlet*, 431c.

⁸³ Platon, *Devlet*, 605d-e.

⁸⁴ Platon, *Devlet*, 469d.

⁸⁵ Platon, *Devlet*, 460b.

kurallar farklılaştırılarak aynı zihniyetin korunmuş olduğunu görmekteyiz⁸⁶.

Devlet'in devamı olmayıp, onunla aynı zamanda yazıldığı düşünülen⁸⁷, insanın yaratılışına dair bilgiler de içeren *Timaios* adlı eserinde ise Platon açıkça kadına ilişkin olumsuz görüşlerini sürdürmektedir:

“...ama insanların özü ikiz olduğundan, üstün cins sonradan erkek denecek cins olacaktı... Kendisine bağlılanan zamanı iyi kullanan, bağlı olduğu gök cisminde yaşamaya dönecek, orada mutlu bir ömür sürecekti... Buna aykırı davranan da, ikinci doğuşunda kadın olarak doğacak, bu durumuyla da kötü olmayı sürdürürse...”⁸⁸”

“...Dünyaya gelen insanlar arasında korkaklık gösterenler, yaşamlarını kötülük etmekle geçirenler, dünyaya ikinci gelişlerinde kadın olarak doğdular...”⁸⁹”

Buna ek olarak, yeri epeyce tartışmalı olan, ancak çoğu yazar tarafından *Devlet* ile kronolojik açıdan çok fark bulunmadığı düşünülen, *Devlet* gibi olgunluk eserleri arasında sayılan aşkın doğasını, amacını ve doğuşunu ele aldığı diğer eseri *Şölen*'de ise Platon, güçlü ve akıllı olmayı erkeklikle bağdaştıran bir açıklamada bulunur:

“...Aphrodite, kadınlıktan değil sadece erkeklikten pay alır... kaba duygulardan haberdar değildir. Bundan esinlenenler erkeklere yönelir, doğası itibariyle güçlü ve akıllı olanı severler...”⁹⁰”

Görüldüğü üzere, erkek ilk yaratılandır, akıllı ve güçlü olandır; kadınlar ise tutkularına yenik düşen, kötülük ve korkaklık yapan erkeklerin yeniden dünyaya gelmesiyle oluşmaktadır. Eserlerinde, açıkça cinsiyet ayrımcılığı yapan Platon'un tüm bu fikirleri ışığında, yukarıda soru işaretleriyle bırakılan yerler düşünüldüğünde kadınları yalnızca fiziksel olarak erkeklerden zayıf gördüğünü düşünmek zor olacaktır. Kadınlar, güçsüz olmakla beraber yaratılışı açısından erkekler karşısında alt statüdedir⁹¹.

⁸⁶ Morag Buchan, *Women in Plato's Political Theory* (New York: Routledge, 1999) 148.

⁸⁷ A. E. Taylor, *Plato: The Man and His Work* (New York: Dover Publications, 2011) 451.

⁸⁸ Platon, *Timaios*, 42b.

⁸⁹ Platon, *Timaios*, 90e, 91a.

⁹⁰ Platon, *Şölen*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Say Yayınları, 2013) 181c.

⁹¹ Christine Garside Allen, “Plato on Women,” *Feminist Studies* 2 (1975): 136.

Ancak bu argümana karşı ileri sürülebilecek bir noktayı hemen belirtmek gerekir. Platon, örneğin *Meneksenos* ve *Şölen*'de Aspasia ve Diotima gibi bazı - istisnai- olağan dışı yeteneklere sahip kadınları erkeklerle eşit hatta onlardan daha üstün görmektedir. *Meneksenos* diyalogunda Sokrates, Aspasia'nın yaptığı doğaçlama bir cenaze töreni konuşmasına hayran kalır, konuşma sanatı hocası olan Aspasia'yı över. Sokrates, Aspasia'nın, iyi bir hoca olmasının yanı sıra, birçok başarılı konuşmacıyı yetiştirmiş olduğunu söylemektedir⁹². Bunun dışında *Şölen*'de yine kadın filozof Diotima'nın Sokrates'e aşk konularını öğrettiği görülmektedir⁹³. Bu doğrultuda Sokrates'in hocası olan kadın filozof Aspasia ve Diotima göz önünde bulundurulduğunda kendimizi Platon'un kadınların hiçbir zaman erkekler kadar iyi olamayacağı görüşünün çelişkisi içinde buluruz. Bu çelişkiyi aşmak için Platon'da kadınları *sıradan* ve *istisnai* kadınlar olarak sınıflamak gerekir. Ele alınan koruyucu kadınlar, gösterildiği üzere erkeklerle gerçek anlamda eşit olmayan ve hatta onlar kadar iyi olamayacak sıradan kadınlardır. Ancak Platon'da Diotima ve Aspasia gibi istisnai kadınlar erkeklerle eşit hatta onlardan daha üstün olabilmektedir. Bu kadınların istisnai kadınlar olduğu unutulmamalıdır. Bir teorinin istisnaları olduğunu kabul etmek ise teoriyi reddetmek anlamına gelmez. Bu doğrultuda birkaç olağanüstü yeteneklere sahip olduğu düşünülen kadın figürü, Platon'u feminist olarak nitelendirmemize yetmeyecektir⁹⁴.

4. Peki, Neden Kadın Koruyucu?

Yukarıdaki açıklamalar, *Devlet'te* kadına ilişkin açıklamalarla beraber düşünüldüğünde akıllara birçok soru gelebilir. Daha zayıf olan kadının koruyucu sınıfında yer alması hangi açıdan *polis*'e katkıda bulunacaktır? Diğer deyişle, Platon daha zayıf ve aşağıda gördüğü, döneminde askerlik dahil hiçbir kamusal bir görevi olmayan kadını neden bu sınıfa dâhil etme, erkekle aynı görevi verme amacını taşımaktadır? Bunun nedeni, Antik Yunan için devrim niteliğinde sayılabilecek bir görüş olan ve Platon'un küçük bir fark olarak nitelendirdiği fiziksel yönden zayıflık

⁹² Plato, *Meneksenos*, çev. Benjamin Jowett (A Public Domain Book, 2012) 6.

⁹³ Platon, *Şölen*, 201d.

⁹⁴ Abla Hasan, "Plato's Antifeminism: A New Dualistic Approach," *Electronic Journal For Philosophy* 22 (2012): 10-12; Aynı yönde, James M. Blythe, "Women in the Military: Scholastic Arguments and Medieval Images of Female Warriors," *History of Political Thought* Yaz (2001): 243.

dışında, kadının erkekle eşit olduğuna dair inancı olabilir mi? Kaldı ki kadının zayıflığının, diğer eserlerle incelendiğinde yalnızca fiziksel olduğunu düşünmenin zor olduğu belirtilmiş ve konunun başında sorulan ilk önemli soru olumsuz olarak cevaplandırılmıştı. Peki, o zaman erkekten aşağıda yer alan kadın, neden koruyucu olmalıdır?

Bu soruyu cevaplamak için birkaç noktaya daha dikkat çekmek niyetindeyim. Koruyucuları tüm vatandaşların en iyisi olarak kabul eden Platon, koruyucu kadınların da tüm kadınların en iyisi olacaklarını belirtir ve sorar: “...Peki bir devlet için mümkün olduğunca iyi kadın ve erkek koruyuculara sahip olmaktan daha güzel bir şey olabilir mi?...⁹⁵” Bir devlet için, en iyi kabul edilen insanların fazlalığı elbette ki önemlidir. Peki, bu en iyi vatandaşların sayısı nasıl arttırılacaktır?

Burada cevap, aslında Platon’un sorusu içinde saklıdır. Üç cevher yalanını da hatırlarsak, o sınıfa ait insanlardan doğan çocuklar da ebeveynlerinin özelliklerini taşıyacaktı. Platon’a göre, *polis*’de ne kadar en iyi vatandaş (koruyucular) varsa o kadar iyidir. Bunu Platon’un kendi ifadesiyle aktaralım: “...en iyi erkekler, en iyi kadınlar ile mümkün olduğu kadar çok bir araya gelmelidirler, zayıflar ise mümkün olduğunca az! Ayrıca sürüünün niteliğinin mümkün olduğu kadar üst düzeyini korumasını istiyorsak üstün nitelikte olanların çocuklarını yetiştirmeliyiz, diğerlerinin değil...⁹⁶”.

Buradan hareketle, Platon’un kadını koruyucular sınıfına dahil etmesinin ardında ilk olarak, ‘iki iyi cinsin’ üremesini destekleme ve sonucunda en iyi vatandaşların sayısını arttırarak devletin gelişimine katkıda bulunmak olduğunu⁹⁷; diğer deyişle, kadını arı ırk yaratmak amacıyla araçsallaştırdığını söylemek yanlış olmayacaktır.

İkinci çözümlenmeyi yapmak için ise Platon’un yaşlılık eserlerinden *Yasalar* yardımcı olacaktır. Bu eser *Devlet*’e nazaran kadına ilişkin daha az liberal düşünce içerse de⁹⁸, birçok konuyu aydınlatmaya yarayacaktır. Öncelikle, *Devlet* ile *Yasalar*’ı karşılaştırdığımızda her iki eserde kadına ilişkin rollerin farklı olduğunu görürüz.

⁹⁵ Platon, *Devlet*, 457e.

⁹⁶ Platon, *Devlet*, 459d-e.

⁹⁷ Bloom’a göre, kadınların koruyucu sınıfına alınmasını nedeni erkeklerle aynı olması değil, tersine farklı olması; diğer deyişle erkeklerin doğuramazken, kadınların doğurabilmesidir. Bloom 383.

⁹⁸ Bonnie Maclachlan, *Women in Ancient Greece: A Sourcebook* (New York: Bloomsbury Academic, 2012) 171.

Platon, *Devlet'te* kamusal alana çıkardığı kadını, *Yasalar'da* tekrar eski geleneksel rolüne döndürmektedir⁹⁹. Bunun nedeni, *Devlet'te* yönetici ve koruyucular için ortadan kalkan aile kavramının ve buna bağlı olarak karılık görevinin ve özel mülkiyet kavramının *Yasalar'da* geri dönmesidir. Aile kavramı ile beraber kadının karılık ve annelik rolü geri döner, ancak, Antik Yunan'da mevcut düzenden farklı olarak, kadın bu rolleriyle sınırlandırılmaz. Kadının bir yandan ev ve çocuğa ilişkin kendisine özgülenmiş geleneksel görevleri devam ederken, sınırlı olarak kamusal alana da çıkabilmekte; erkeklerle beraber askeri eğitim alabilmekte ve *Yasalar'da* kendisi için uygun görülen görevleri yerine getirebilmektedir¹⁰⁰.

Kısaca, *Yasalar'da*, eğitim hakkı ve serbestçe sosyal ilişki kurabilme konusunda *Devlet'teki* görüşleriyle paralel bir çizgide ilerleyen Platon, hukuki işlem ehliyeti, meslek seçme hakkı, mülkiyet hakkı ve evlilik kurumu konularındaki görüşlerine ilişkin olarak, mevcut döneme uygun, muhafazakâr bir tutum sergileyerek geri adım atmıştır¹⁰¹.

Yasalar'da ele alınacak ilk husus, Platon'un, Antik Yunan kültüründe erkeklerin bir araya gelip yemek yedikleri toplu yemek törenlerine kadınların dahil edilmemesine yönelik görüşlerini açıklarken, kadınların zayıf olduklarını bu nedenle daha fazla gizliliğe eğilimli ve içten pazarlıklı olduklarını belirtmesi ve kadınlara çekidüzen vermenin zor olduğundan yasakoyucunun onları bir yana bıraktığını vurgulamış olmasıdır. Platon'a göre bu yanlış olup, devletin mutluluğu için, ruhları erdem bakımından erkeklerden daha aşağıda olan, toplumun diğer yarısını oluşturan kadınları başıboş bırakmamak ve yasal düzenlemeyi, kadın ve erkek açısından ortak katılacakları şekilde değiştirmek gerekmektedir¹⁰². Buna göre, kadının yasa dışında bırakılmaması, kadınlarında erkekler gibi toplu yemeklere katılması gerekliliğinin altında kadının zayıf, gizliliğe eğilimli, içten pazarlıklı olduğu; bu nedenle başıboş bırakılmamaları gerektiği düşüncesi yatmaktadır. Kadını, ruh ve erdem bakımından erkekten daha aşağıda gören Platon, başka bir ifadesinde de bunu yinelemektedir: “...Erdemliler erdemsizlerden, genel olarak yaşlılar gençlerden, dolayısıyla ana

⁹⁹ Okin, *With a New Introduction*, 100.

¹⁰⁰ Buchan 149.

¹⁰¹ Vlastos 142.

¹⁰² Platon, *Yasalar*, 781a-b.

babalar çocuklarından, erkekler kadınlardan ve çocuklardan, yönetenler de yönettikleri kimselerden daha üstündür...¹⁰³”

Bunları bir yana bırakarak, eğitim konusuna gelirsek, Platon, *Devlet*'teki görüşlerinden vazgeçmeyerek, kızların da erkeklerle aynı eğitimi alması fikrini yinelemiş, erkekler gibi kızların da aynı şekilde binicilik ve jimnastik konusunda eğitilmesini, kızların da tüm güçleriyle aynı çalışmalara katılması gerektiğini öne sürmüştür. Aksi durumda, her kent aynı harcama ve aynı çalışmayla iki katı yerine yarım varlık göstermektedir. Platon, yasakoyucuyu, sadece erkeklerle ilgilendiği, kadınları başıboş bıraktığı, onların lüks ve bol harcamalar içinde düzensiz bir yaşam sürmelerine izin verip, devletin mutlu yaşamını iki katına çıkarmak yerine yarısına indirdiği yönünde suçlamaktadır¹⁰⁴. Burada dikkat edilmesi gereken, Platon'un kadınların erkeklerle eşit eğitim alması gerektiğine ilişkin düşüncesinin altında yine devletin mutluluğunun bu şekilde artacağına yönelik inancının yatmasıdır.

Kızların erkeklerle aynı savaş eğitimini almasının gerektiğini ileri süren Platon, başka bir paragrafta bunun nedenleri hakkında ipucu vermektedir. Platon'a göre, savaş eğitim almamış, kötü yetiştirilmiş kadınlar, herhangi bir çatışma çıkması durumunda düşmanlara karşı devletin savunulması esnasında korkakça koşuşturup saklanacaklardır¹⁰⁵. Böylece, kadının yasal düzenlemelere dahil edilmeyip, eğitilmemesi sonucunda, devlet, hem fiziksel olarak hem de ahlaki yönden zayıflamış olacaktır¹⁰⁶. Bunu engellemek için Platon, kadının eğitim alması gerektiğini ve devletin savunulmasında erkeklere destek olması gerektiğini düşünmektedir. Böylece erkeklerle eşit savaş eğitimi alan kadın, bu gibi durumlarda korkup kaçmak yerine devletin savunulmasında erkeklere destek olacaktır. Görüldüğü üzere, burada, yine kadının eşit savaş eğitimine tabi tutulmasının altında, kadının zayıf hatta korkak olduğu düşüncesi yatmaktadır.

Başka bir paragrafta, öngördüğü şekilde eşit eğitim alacak kız ve erkek çocuklarla kadın ve erkek yöneticilerin ilgileneceğini ancak kadınların, çocukların oynaması ve yetişmesiyle, erkeklerin ise öğretimleriyle ilgileneceğini söyleyerek eril

¹⁰³ Platon, *Yasalar*, 917a.

¹⁰⁴ Platon, *Yasalar*, 804e, 805ab, 806c.

¹⁰⁵ Platon, *Yasalar*, 814ab.

¹⁰⁶ C. G. Allen, 135.

eğitimin gerekliliği üzerinde durmuştur¹⁰⁷. Bu düşüncesini, Perslerin neden çöktüğü hakkında tahminde bulunurken de ileri sürmüştür. Platon, Perslerin çöküş nedenini, Pers kralı *Kyros*'un, çocuklarının eğitimini kadınlara bırakması ve bu sayede çocukların başıboş bir eğitime tabi tutularak kadınca yetiştirilmesine bağlamıştır¹⁰⁸. Görüldüğü üzere, eğitim bir ülkede kadınlar tarafından verilirse sonucu felaket olacaktır. Bu doğrultuda, kız ve erkek arasında eğitim eşitliğinden bahseden Platon, eserlerinde öğretme işinin yalnızca erkek tarafından yapılması öngörmüştür.

Yukarıda anlatılanlardan yola çıkılarak yapılan çözümler gösteriyor ki, Platon'un kadınları koruyucu sınıfa dahil etmesi ve eşit/zorunlu eğitime tabi tutması, doğalarının erkeklerle aynı olması fikrine dair kuramsal kanıtlamadan çok devletin savunması için yararlı olacağı yönünde pragmatik kanıtlara dayanmaktadır. *Yasalar*'da daha açık bir şekilde ortaya koyulduğu üzere, kadınların eğitim alıp, savaşçı olmaları gerektiğinin altında Platon'un, bunun devletin savunmasına katkıda bulunacağına dair inancı yer almaktadır. Zira nüfusun diğer yarısını oluşturan kadınların yeteneklerinden yararlanmamak devlet için kayıp sayılacaktır¹⁰⁹.

5. Değerlendirme

Platon'un kadına ilişkin ileri sürdükleri değerlendirildiğinde, Platon'un her şeyden önce, her iki cins açısından insan haklarının temelini oluşturan doğuştan eşitlik, özgürlük, insan onuru gibi kavramlara çok uzak olduğunu, bunun bir uzantısı olarak kadın hakları ya da kadın ile erkeğin eşitliği fikrinden de yoksun olduğunu söylemek mümkündür. Kadına ilişkin öne sürdüğü görüşlerinin, kadının özgürlüğüne, kendi kaderini tayin edebilmesine ilişkin yönü bulunmamaktadır¹¹⁰. Platon kadınları, yararlanılmayan kaynaklar olarak görmektedir; diğer deyişle, vatandaşların yarısı evlerinde oturarak önemsiz işler yaparak efor harcamaktadır. Kadın kamusal alanda boy gösterirse, devlet bundan yarar sağlayacaktır. Platon, kadının bazı yeteneklere sahip olduğunu inkar etmez ancak bu, feminizmin temel

¹⁰⁷ Platon, *Yasalar*, 795d.

¹⁰⁸ Platon, *Yasalar*, 694d-e, 695b.

¹⁰⁹ Blythe 243; Hasan 9.

¹¹⁰ C. D. C. Reeve, *Philosopher-Kings: The Argument of Plato's Republic* (Cambridge: Hackett Publishing Company, 2006) 220.

ilkelerini karşılamaya yetmez¹¹¹. Ayrıca *Devlet'te* Platon'un *proto-feminist* olarak nitelendirilebileceği görüşlerinin yalnızca küçük, elit bir grup¹¹² olan koruyucu kadınları kapsadığını, üretici kadınların hayatlarında herhangi bir değişiklik önermediği de gözden kaçırılmamalıdır¹¹³. Buna ek olarak, kadınların koruyucu sınıfına dahil edilmesi, onların koruyucu sınıfındaki erkeklerle her açıdan eşit olacağı anlamını da taşımayacaktır.

Platon'un kadınları erkeklerle eşit statüye getirmek istemesi ya da ailenin yok edilmesi ne kadınların erkeklerle eşit olduğuna dair bir inanç ne de kadınlara biçilen geleneksel rollerin ortadan kaldırılması amacını taşımaktadır. Bunların nedenleri yukarıda ortaya koymaya çalıştığım, devletin refahı için nüfusun diğer yarısını oluşturan kadınlardan olabildiğince fayda sağlamaktır. Diğer deyişle, Platon'un tartışma yaratan erkek ve kadının eşit eğitime tabi tutularak kadınların da koruyucu sınıfa dahil olabileceği görüşünün nedeni, her iki cinsi gerçekten birbiriyle eşit olarak görmesi değil, devletin mutluluğunu, refahını ve devamını sağlamak olarak özetlenebilir.

Platon'u elbette modern anlamda bir feminist olarak adlandırmak mümkün gözükmemektedir. Zira görüşü modern feministlerin taleplerini karşılamamaktadır. Platon'un, kadını erkekten aşağı gördüğü ve bunun nedeninin yalnızca fiziksel olarak güçsüz olmalarından kaynaklanmadığı da açıktır. Ne var ki, madalyonun diğer yüzü çevrildiğinde ve Antik Yunan'ın görünmez kadınları düşünüldüğünde, Platon'un bazı konularda dönemine ilişkin muhafazakâr bir tutum sergilemeden, zamanının ötesinde, radikal görüşler ileri sürdüğü ve kadına (her ne kadar kadınların erkeklerle eşit olduğuna inanmasa da ve görüşleri devletin çıkarlarına hizmet etse de diğer deyişle amaca giden yolda salt kullandığı araçlar gözönünde bulundurulduğunda) tanımış olduğu bazı haklar, bazı yazarlar tarafından *proto-feminist* olarak nitelendirilmesine neden olmuştur. Ayrıca, farklı yerlerde buna ilişkin çelişkili ifadeler kullanmış olsa da, kadın ve erkeğin farkını biyolojik bir farka indirgeyerek, bu farklılıkların kadına verilecek görevlere etki yapmayacağını ve meslek açısından

¹¹¹ Buchan 136.

¹¹² Buchan 137.

¹¹³ Annas 183; Aynı yönde, Barnett'e göre de koruyuculuk sınıfına dahil olmayan kadınların mevcut statüleri devam etmektedir. Barnett 86.

kadın ile erkeğin doğalarının aynı olabileceğini ileri sürmesi kendi dönemi gözönünde tutulduğunda takdire şayandır¹¹⁴.

Bununla beraber, Platon'u feminist olarak nitelendirmek zor görünse de, kadına karşı nefret besleyen bir 'kadın düşmanı' olarak nitelemek de zordur. Kadını zayıf, aşağı, ikinci sınıf olarak görmesi dönemine paralel olarak kadına ilişkin önyargılar taşıdığını, ancak bunun bir nefret olarak nitelendirilmeyeceği görüşündeyim. Platon'un kadına karşı önyargılı olduğundan ve onlara karşı bir hoşnutsuzluk durumunun varlığından bahsedilebilir, ancak düşünür kendi zamanında değerlendirilirse muhafazakâr tutumları ile bardağın *boş tarafı* olan Platon, Antik Yunan kadınına biçtiği roller –amacından bağımsız olarak- düşünülünce bardağın *dolu tarafı* olmakta ve zamanından bir adım önde görünmektedir.

B. Aristoteles: *Hiç yönetmemiş olması nedeniyle yönetemeyecek, yönetemeyeceği düşünüldüğünden hiç yönetmemiş kadın paradoksu*

1. Platon ve Aristoteles: 'Proto-feminist' vs 'Misogynist'

Antik Yunan düşünürlerine ilişkin feminist literatüre bakıldığında, tekrarlayan bir soru göze çarpmaktadır: "*Platon feminist miydi?*". Buna karşılık, Aristoteles'e ilişkin sorular genellikle "*Aristoteles kadın düşmanı mıydı?*" şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu, Platon'un, yaşadığı dönem düşünüldüğünde Antik Yunan kadınının statüsü açısından olumlu olarak değerlendirilebilen düşüncelerinin, öğrencisi olan Aristoteles'te bulunmadığının bir göstergesi sayılabilir. Her iki düşünür de kadınların doğaları ve yetenekleri konusunda görüşler ileri sürmekte, ancak bu yolculukta Aristoteles karşımıza şovenist erkek¹¹⁵ olarak, Platon ise yukarıda ele aldığımız görüşleri nedeniyle adeta bir kahraman olarak çıkmaktadır. Bunun nedenini ortaya koyabilmek amacıyla, öncelikle Platon ve Aristoteles arasındaki farkları genel hatları ile belirlemek niyetindeyim.

¹¹⁴ İleride ele alınacak olan bir takım liberal feministler, günümüzde kadınların zorunlu askerlik dahil, tüm kamusal görevlere erkekler gibi katılmaları gerektiğini savunur. Donovan 130. Platon'un bunu kendi zamanında yapmış olması dikkat çekicidir.

¹¹⁵ İngilizce eserlerde bu kavram '*male chauvinist*' olarak karşımıza çıkmakta ve erkeğin kadından üstün olduğunu düşünen erkek anlamında kullanılmaktadır.

Aristoteles'in felsefesi özellikle amaçları açısından Platon'dan çok farklıdır. Platon, eleştirel ve radikal diyalogları aracılığıyla genellikle etrafındaki dünyayı sorgularken, Aristoteles doğanın düzenini anladığını ileri sürmüştü, onu değiştirmek yerine neden bu şekilde olduğunu açıklamaya, hatta bu yolla onu –aynen kadınların toplumdaki statülerini yaptığı gibi- meşrulaştırmaya çalışmıştır¹¹⁶. Platon, idealleri doğrultusunda *olması gereken* yeni bir devlet anlayışı ortaya koyarken, Aristoteles, Antik Yunan toplumunu inceleyerek *olan* üzerine bir şeyler söylemiştir. Düşünürlerin felsefelerine ilişkin bu temel fark ise, Platon ve Aristoteles'in kadına ilişkin görüşlerinin arasındaki uçurumun nedenine ilişkin önemli ipuçları vermektedir.

Aristoteles'e göre, doğanın var olduğu deneyle sabittir, herhangi bir kanıt gerektirmez¹¹⁷ ve doğa hiçbir şeyi boşuna yaratmamıştır¹¹⁸. Bu bağlamda *polis*'de –aşağı kadın, çocuk ve kölelerden oluşan– aile kurumu, aile yapısı doğal bir oluşum olup, en iyi oluşumdur. Bu aile kavramından hareketle Aristoteles Antik Yunan toplumunda kadının statüsünü iyi gözlemlemiş ve kadının mevcut rollerini meşrulaştırma çabasına girmiştir.

Aristoteles'te çok önemli olan bu aile kavramına karşılık, Platon, hatırlanacağı üzere, *Devlet'te* kadın ve çocukların ortak olması fikrini öne sürmekteydi. Aristoteles'e göre, aile, toplumun kaynağını, çekirdeğini oluşturmaktadır. Bu bağlamda, kadın ve çocukların ortak olması beraberinde birçok sorunu beraberinde getirecektir. Platon'un söylediğinin aksine devlette birlik değil çokluk doğal olan olup, çokluğun birliğe doğru gittikçe devletin zayıflayacağını, aileye benzeyeceğini ve zamanla aileden bireye dönüşeceğini, bunun da devleti mahvedeceğini söylemektedir¹¹⁹.

Bunlara ek olarak, Aristoteles, konuya ilişkin, bir şeyin sahibi arttığında o mala duyulan saygının azaldığını, insanların ortak olan şeyden çok sadece kendilerine ait olan şeylere dikkat ettiğinden bahisle ortak mülkiyetin sakıncalarını ortaya koymaktadır. Eğer devlette kadın ve çocuklar ortak olacaksa bir insanın sadece bir oğlu olmayacak, birçok oğlu olacaktır. Böylece kimse onlarla yeterince

¹¹⁶ Okin, *With a New Introduction*, 78; Holt N. Parker, "Aristotle's Unanswered Questions: Women and Slaves in Politics 1252a-1260b," *Eugesta - Journal on Gender Studies in Antiquity* 2 (2012): 76.

¹¹⁷ David Ross, *Aristoteles*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2011) 116.

¹¹⁸ Aristoteles, *Politika*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Say Yayınları, 2013). 1253a.

¹¹⁹ Aristoteles, *Politika*, 1261a.

ilgilenmeyecektir¹²⁰. Ayrıca Platon'un *Devlet'te* belirttiğinin aksine kadınların ve çocukların ortak oldukları yerde dostluk duygusu fazla gelişmeyecektir. Çünkü Aristoteles, insanların birbirlerini sevmelerindeki en önemli nedeni, onların kendilerine ait olduğu fikrinde bulunmaktadır. Bu nedenle, ortak mülkiyet durumunda sevgi kelimelerinin yavaşça değerlerini kaybedeceklerini söylemektedir¹²¹.

Böylelikle, Platon'un devrim olarak yorumlanan, kadın ve çocukların ortak olması sonucunda evlilik kurumunun ortadan kalkması dolayısıyla kadının özel alana (*oikos'a*) hapsedilmişliğinin son bulması, yerini, Aristoteles'te aile kurumuna verilen önem ile kadının yeniden özel alana gönderilmesine bırakmıştır.

Platon'un *Devlet'te* kamusal alana çıkarmaya çalıştığı kadını, Aristoteles tekrar erkeğe hizmet etmesi için özel alana geri göndermiştir¹²². Bu, elbette yalnızca aile kurumuna verdiği değerle olmamıştır. Bunun en önemli nedeni, devlet görevleri açısından kadın ile erkek arasında bir fark olmadığını ileri süren Platon'un aksine, Aristoteles'in, kadın ve erkeğin doğaları arasında fark olduğunu ve bu nedenle kadın ve erkeğin farklı görevleri olması gerektiğini ileri sürmesidir.

Platon, *Devlet'te* kadın ile erkeğin doğuştan gelen farklılıklarının *kadının çocuk doğurması, erkeğin ise onu döllemesinden* ibaret olduğunu ileri sürmekteyken, Aristoteles, kadın ile erkek arasındaki ilişkinin *doğal olarak* yöneten-yönetilen şeklinde olduğunu ve doğaları itibarıyla aralarında hem biyolojik hem de entelektüel açıdan erkeği üstün kılacak farklar bulunduğunu ileri sürmektedir¹²³.

Konuyu biraz daha detaylandırmak gerekirse, Aristoteles'te, Platon'un *uzmanlaşma prensibi* uyarınca, bireylere doğalarına uygun işlerin verilmesi görüşünü paylaşır. Bu doğrultuda, bireyler doğalarının yatkın olduğu işi; diğer deyişle aynı doğaya sahip bireyler aynı işleri, farklı doğaya sahip bireyler ise farklı işleri yapmalıdır. Ancak, buna uygun olarak devlet görevleri açısından kadın ve erkeğin doğalarının aynı olabileceğini ve aynı görevleri yerine getirebileceklerini savunan

¹²⁰ Aristoteles, *Politika*, 1262a. Bazı suçlar yakınlar karşı işlendiğinde yaptırımları artmaktadır. Aristoteles'e göre, kadın ve çocukların ortak olması durumunda insanlar kiminle akraba olduklarını bilmeyecek ve bu suçları işleme ihtimalleri yükselecektir.

¹²¹ Aristoteles, *Politika*, 1262b. Görüldüğü üzere, Aristoteles kadın ve çocuklar konusunda ortak mülkiyeti kabul etmemekte, buna karşılık aile kurumu dışında, sınırlı olarak ortak mülkiyeti öngörmektedir. Aristoteles, *Politika*, 1263ab.

¹²² Nicholas D. Smith, "Plato and Aristotle on the Nature of Women," *Journal of the History of Philosophy* 4 (1983): 467.

¹²³ Aristoteles, *Politika*, 1254b.

Platon'un aksine, Aristoteles, kadın ve erkeğin doğalarının farklı olduğunu belirtmiş ve *Politika* adlı eserinde *polis*'de erkeğe, kadına, köle ve çocuklara verilecek uygun görevler aramıştır¹²⁴. Çünkü Aristoteles'e göre kadın, (doğal olarak) erkekten farklı olarak düşünme yeteneğini kullanamamaktadır ve bu nedenle yönetmeye uygun değildir; biyolojik farklılığı nedeniyle ise doğum, çocuk yetiştirme gibi özel alanla sınırlı görevleri yüklenmelidir¹²⁵.

Platon'un feminizmle bağdaştırılmaya çalışılmasının, Aristoteles'in ise şovenist erkek olarak kötü şöhretinin temelini aralarındaki bu fark oluşturmaktadır. Her ikisi de insanın doğalarına uygun işleri yapmaları gerektiğini ileri sürmekte ve kadın ile erkeğin doğuştan farkları olduğunu kabul etmektedirler. Ancak Platon kadın ile erkek arasında doğuştan gelen farkın devlet görevlerini yerine getirmede bir fark yaratmayacağını, bu doğrultuda mevcut durumun aksine kadının eğitim alıp kamusal alanda yer alabileceğini ileri sürerken, Aristoteles bu görüşe katılmamakta ve kadının mevcut durumunda bir değişiklik yapılmadan -olduğu yerde- kalması gerektiğini öne sürmektedir.

Bu kısımda Platon ile Aristoteles arasındaki bu önemli farklar genel hatlarıyla ortaya koymaya çalışılmıştır. İlerleyen bölümde ise Aristoteles'in kadına bakış açısı ayrıntılı olarak ele alınmaya başlanacaktır.

2. Biyolojiye Dair

Aristoteles, *Metafizik* adlı eserinde¹²⁶, kadının erkekten iki ayaklı olan hayvanın kanatlı olan hayvandan ayrıldığı gibi ayrıldığını değil, onların bir ve aynı tür içinde var olan beyaz kuğunun siyah kuğudan ayrıldığı gibi ayrıldığını belirterek, bunun özsel bir farklılığa tekabül etmediğini, yalnızca birbirlerinden fiziksel bakımdan farklı olduklarını ileri sürer¹²⁷. Ancak *Metafizik*'te yapmış olduğu

¹²⁴ Bu doğrultuda, Aristoteles'e göre, Platon'un *Devlet*'te insanları bekçi köpeklerine benzeterek erkek ve kadının aynı şeyleri yapacağını söylemesi saçmalaktır (Platon, *Devlet*, 1264b). Çünkü hayvanlarda ev yönetimi bulunmaz. Buradan anlaşılıyor ki, Aristoteles'te kadın özel alanda ev işleri ile görevli olacaktır. Böylece Aristoteles, Platon'un radikal görüşleri aksine, muhafazakar tutum sergileyerek mevcut duruma paralel görüşler ileri sürmüştür.

¹²⁵ N. D. Smith 477.

¹²⁶ Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Sosyal Yayınları, 2012) 1058.

¹²⁷ H. Nur Beyaz Erkızan, *Aristoteles Yazıları: Feminizm ve Aristotelesçi Feminizm Üzerine* (İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2012) 141.

açıklama karşısında¹²⁸ biyolojiye ilişkin yazmış olduğu eseri *Hayvanların Oluşumu*'nda, kadının soğuk, erkeğin ise ateş kadar sıcak olması yönünden bir ayrıma gitmiş ve yeterli sıcaklığın olmaması durumunda meninin bundan etkileneceğini ve bunun sonuçlarının ya eksik dölllenme ya da kız çocuğu olacağını belirtmiştir¹²⁹. Ayrıca aynı eserde sakat erkeğin oluşumunu dişinin oluşumundan üstün tutmuş¹³⁰, kadın olmayı sakatlığa, bozulmuşluğa, kısaca eksik erkekliğe indirgemıştır¹³¹.

Ancak Aristoteles kız çocuğunun doğmasını tamamıyla yararsız bulmamış, kadınların da yapacakları görevlerin olduğunu ileri sürmüştür. Aslında bu görev Aristoteles'e göre tektir; doğa kadına yalnızca tek bir görev vermiştir, o da doğurmaktır. Kadın fetüsü taşıyacak, doğum yapacak, bebeği besleyecektir; bu görev ona doğa tarafından verilmiştir. Bu nedenle kadının kendine verilmiş bu görevleri yapmaması ya da ev işleri dışında işler yapması doğaya aykırı olacaktır. Buna karşılık, üremede daha az rolü olan erkekler, politika gibi, ev dışındaki işler için yaratılmışlardır.

Bu bilgiler ışığında, *Hayvanların Oluşumu (Generation of Animals¹³²)* adlı eserinde erkek ve kadının üremede ki rolünü açıklayan Aristoteles'e göre erkek, üremede maddi bir katkıda bulunmaz; o, menisi ile dişi tarafından sağlanan maddeye belli bir form (öz) kazandırır¹³³. Meniye karşılık olarak kadında adet kanaması bulunmaktadır; bu, kadında erkeğinkinden daha düşük olan hayati vücut ısısı nedeniyle meniye dönüşemeyen fazla kandır. Meni, bu doğrultuda adet kanamasından daha fazla form (ya da öz) kazanmış olduğundan dolayı çocuğun

¹²⁸ Her ne kadar Aristoteles'in *Metafizik*'te kadın ve erkeğin özlerinin farklı olmadığını ileri sürdüğü şeklinde yorum yapılabilir de, aynı yorumu biyoloji, politika ve etik üzerine olan çalışmalarına ilişkin olarak yapmak mümkün gözükmemektedir.

¹²⁹ Diğer deyişle, embriyo fazla kanı pişirebilecek ve meniye dönüştürebilecek kadar yüksek ısıya sahip olduğunda erkek, bu güce sahip olmadığında dişi olacaktır. Ross 197.

¹³⁰ Bu eserde, Platon'un varoluş açısından kadının aşağı olmasına ilişkin ileri sürdüğü kozmolojik düşünceleri, Aristoteles biyolojik olarak açıklamıştır. Nancy Tuana, "Aristotle and the Politics of Reproduction," *Engendering Origins: Critical Feminist Readings in Plato and Aristotle*, ed. Bat-Ami Bar On (New York: State University of New York Press, 1993) 197.

¹³¹ Deborah K. W. Modrak, "Aristotle's Theory of Knowledge and Feminist Epistemology," *Feminist Interpretations of Aristotle*, ed. Cynthia A. Freeland (Pennsylvania: Penn State University Press, 1998) makalesinde, Aristoteles'in sahip olduğu bilim anlayışı nedeniyle bir cinsi türün tipik temsilcisi olarak seçmek zorunda olduğunu, bu cinsin dışında kalan cinsi ise sapkınlık olarak gördüğünü belirtmiştir. Aristoteles bu doğrultuda erkeği türün tipik temsilcisi olarak seçmiştir. Çünkü erkek üremede meydana gelenin, maddeden daha üstün olan ve hareketin ilkesi sayılan formunu (özünü), kadın ise pasif olanın ilkesi olan maddesini oluşturur. Aktaran: Erkızan 113-114.

¹³² Aristotle, *Generation of Animals*, çev. A.L. Peck (London: Book on Demand, 1942).

¹³³ Aristotle, *Generation of Animals*, 722b.

formel nedeni olarak etkide bulunur. Buna karşılık, adet kanaması üremede maddi neden rolünü oynar¹³⁴. Burada bir parantez açmak gerekirse: Aristoteles'e göre, madde ancak form (öz) sayesinde gerçeklik kazanmakta, biçimlenip belirli niteliklere bürünmektedir. Aristoteles, formu, gerçekliğin ve varlığın kendisi olarak görmüş, bir şeyin gerçeklik ve varlık kazanmasını form kazanmasına bağlamıştır¹³⁵. Madde, taslak halinde, eksik ve başlangıçtır; form (öz) ise mükemmelliktir, amaçtır¹³⁶. Görüldüğü üzere, erkek üstün olan form (öz) ile ilişkilendirilmişken, kadın daha aşağıda bulunan madde ile ilişkilendirilmiştir.

Aristoteles, eserinde bunun gibi birçok açıdan¹³⁷ kadının biyolojik olarak erkekten farklı ve/veya daha aşağıda olduğuna yönelik görüşleri ileri sürmüştür. Ancak önemli olduğu düşünülen tek bir örnek ile yetinilerek, diğer görüşleri konu açısından önem arz etmediğinden ayrıntılı olarak ele alınmayacaktır. Burada “*Bu biyolojik nedenler kadının sosyo-politik açıdan aşağı olmasının nedenlerini oluşturabilir mi?*” sorusunun cevabına ulaşmak amaçlanmaktadır.

Aristoteles'te kadının biyolojik olarak aşağı olması, sosyo-politik açıdan da aşağı olması ile paraleldir. Bu iki farklı alana ilişkin görüşleri ortak paydada birleşir; o da kadının erkekten daha aşağı statüde olduğudur. Ancak, bunların paralel olması birbirinin nedenleri olmasını gerektirmemektedir. Yazarlar arasında her ne kadar bu konuda görüş ayrılıkları yaşanmış olsa da¹³⁸, kanaatimce Aristoteles bu iki görüşü

¹³⁴ Aristotle, *Generation of Animals*, 730b-732a-738b. Bu konuda bkn: Ross 190-195; Okin, *With a New Introduction*, 84.

¹³⁵ Burada Aristoteles'in dört neden kuramı hatırlatılabilir. Aristoteles'e göre doğada dört temel neden geçerlidir. Bunlardan ilki, oluşun kendisinden meydana geldiği şey (*madde*), ikinci olarak oluşan şeyin biçimi (*form*), üçüncü olarak oluşan şeye biçim veren *etken* ve son olarak oluşan şeyin niçin olduğu diğer deyişle *erektir*. Bununla beraber, form, etken ve erek tek bir başlık altında toplanabilir. Böylece sonuçta geriye iki neden kalmış olur; madde ve form. Dolayısıyla her varlığa geliş madde ve form ögesini barındırmaktadır. Bu konuda ayrıntılı olarak bkn. Hüseyin Gazi Topdemir, “Aristoteles'in Doğa - Fizik Felsefesi,” *Felsefe Dünyası* 39 (2004) 12-13.

¹³⁶ Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, çev. H. Vehbi Eralp (İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1993) 73.

¹³⁷ Bunlar içerisinde en ünlü olanı, kadının dişlerinin erkekten daha az olduğuna ilişkin yaptığı açıklamadır. Buna ilişkin olarak Bertrand Russell, iki evlilik yapmış olan Aristoteles'in, bu hatasını, dişlerini sayarken bayan Aristoteles'in ağzını açık tutmasını istemek suretiyle kolaylıkla fark edebileceğini ileri sürmüştür. Bertrand Russell, *Bertrand Russell's Best; Silhouettes in Satire*, ed. Robert Egner (Sydney: Allen & Unwin, 1972).

¹³⁸ Örneğin, Tuana'ya göre, kadının yeterli sıcaklığa sahip olmaması diğer deyişle biyolojik farklılığı, düşünme gücünü (akıl) etkilemekte ve böylece kadın duygularını kontrol edememektedir. Bu ise, kadının yönetmeye uygun olmaması ile sonuçlanmaktadır. Tuana 202. Modrak ise, Aristoteles'in bu bağlantıyı açıkça dile getirmediğini fark etmiş, ancak bunu yapmış olması gerektiğini ileri sürmüştür. Modrak 207. Aynı yönde Lange'ye göre, Aristoteles'in biyolojisi ile etik ve politik görüşleri arasında bağlantı bulunmaktadır. Lynda Lange, “Woman is Not a Rational Animal: On Aristotle's Biology of Reproduction,” *Discovering Reality: Feminist Perspectives on Epistemology, Metaphysics, Methodology, and Philosophy of Science*, ed. Sandra Harding ve Merrill B. Hintikka (New York: Kluwer Academic Publishers, 1983) 13.

arasında bir bağ kurmamakta, her iki görüşün sonucu aynı olsa da, iki görüş birbirinin nedenini oluşturmamaktadır. Başka bir deyişle, Aristoteles, kadının biyolojik olarak farklı (veya aşağı) olmasını, *yönetilen* olması gerekliliğinin nedeni olarak göstermez¹³⁹. Bu bağı kurabilecek yeterli fırsatı olmasına rağmen, herhangi bir eserinde bunlar arasında doğrudan bir bağ kurmamıştır.

Sonuç olarak, kadının doğal olarak aşağıda olmasının nedenini biyolojik farklılıkta bulmak mümkün gözükmemektedir¹⁴⁰. Bu nedenle, kadının *yönetilen* olarak özel alanda kalma gerekliliğinin nedeninin başka yerlerde aranması gerekir. Bu nedeni bulmak için ise Aristoteles'in *Nikomakhos'a Etik*¹⁴¹ ve *Politika* adlı eserleri ele alınarak ayrıntılı olarak incelenecektir.

3. Etik ve Politikaya Dair

Aristoteles, *Politika* adlı eserinde, insanı sosyal-siyasal bir hayvan olarak ele alır ve onu hayvanlardan ayıran en önemli özelliğın bu olduğunu söyler. İnsanı öteki varlıklardan ayıran, onun topluma bağılı oluşudur. Birbirinden ayrı yaşayamayacak, birbirlerine bağlanmak zorunda olan insanların bir araya gelmesinden ise devlet (ya da *polis*) oluşur¹⁴². Ancak doğal bir gelişim olan devletin amacı yalnızca insanları bir araya getirmek değil, ayrıca en iyiye ulaşmaktır¹⁴³. Aristoteles'te, ailelerin birleşmesiyle köyler, köylerin birleşmesinden ise devlet doğmuştur. Devletin yapısını

¹³⁹ Bradshaw'a göre, *Hayvanların Oluşumu* adlı eserde kadınların neden yönetilen olması gerektiğine ilişkin kanıt bulunmamaktadır. Bu eserde, üremeye ilişkin kadın ve erkeğe farklı roller verilmiş olup, bunların kadın ya da erkeğin manevi anlamda gelişimleriyle bağlantılı olduğu belirtilmemiştir. Leah Bradshaw, "Political Rule, Prudence and the 'Woman Question' in Aristotle," *Canadian Journal of Political Science*, Eylül (1991): 570,572; Levy'ye göre ise, Aristoteles, kadını kamusal alandan dışlamasının nedenini biyolojik nedenlere dayandırmamaktadır. Harold L. Levy, "Does Aristotle Exclude Women from Politics?" *The Review of Politics*, Yaz (1990): 398. Aynı yönde, Deslauriers'e göre, Aristoteles'in, *Politika*'da yapmış olduğu cinsiyet ayrımcılığının kaynağını biyolojiye ilişkin çalışmalarında bulmak mümkün değildir. Aristoteles, *Hayvanların Oluşumu* ile *Politika* adlı eserleri arasında ki bağlantıyı kurmayı atlamış ya da unutmuş değildir. Bu bağlantıyı bilinçli olarak kurmamıştır. Marguerite Deslauriers, "Sexual Difference in Aristotle's Politics and His Biology," *Classical World: A Quarterly Journal on Antiquity*, 102/3 (2009): 231.

¹⁴⁰ Buna yönelik olarak; Aristoteles'in, *Hayvanların Oluşumu*'nda, (736b) "akıl diğer bütün her şeye ek olarak dışarıdan gelir ve o böyle bir şey olarak tanrısaldır; çünkü bedensel olan ile onun arasında hiçbir ilişki yoktur" görüşünden (çevirisi için bkn. Erkızan 140), beden ile akıl arasında ilişkiyi kesmesi suretiyle, ruhu (aklı) bedenine açıklayamayacağı sonucuna varılabilir. Ayrıca, Aristoteles, *Politika*'da bedenın yönetilen, aklın ise yöneten olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle, aynı şekilde, daha aşağıda bulunan bedenın, ruhu belirleyemeyeceği sonucuna ulaşılabilir. (Aristoteles, *Politika*, 1254b).

¹⁴¹ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, çev. Saffet Babür, (Ankara: Bilgesu Yayınları, 2007).

¹⁴² Aristoteles, *Politika*, 1252a.

¹⁴³ İlhan Akın, *Devlet Doktrinleri* (İstanbul: Beta Yayınları, 2013) 12.

anlamak için onu oluşturan bu parçaların yapısının bilinmesi gerekmektedir. Bu nedenle, Aristoteles *Politika*'nın birinci kitabının başlarında devleti kuran bu öğeleri ele almaktadır.

Öncelikle belirtmek gerekir ki, Aristoteles eşi olmadan tek başına anlam ifade etmeyen şeylerin birleştirilmesi gerektiğini öne sürer¹⁴⁴. Bu doğrultuda, ilk olarak, üreme için erkek ve dişinin bir araya gelmesinin gerekli olduğunu, daha sonra da beden gücüyle var olan kölenin ve efendinin bir araya gelmesinin gerekli olduğunu ileri sürer. Aristoteles'e göre, yöneten ve yönetilenin bir araya geldiği, seçime bağlı olmayan bu *doğal* süreçlerin nedeni, her iki tarafın ortak yararlarını gerçekleştirebilme arzusudur.

Doğanın her yerinde üstün olanla aşağı olan arasındaki karşıtlığa, ruhla beden, akılla iştah, insanla hayvan ve erkekle dişi arasında rastlanır. Bunlar arasında birinin diğerine emretmesi ise her ikisinin de yararınadır¹⁴⁵. Bu bağlamda bir araya gelen erkek ve dişi de, köle ve efendi de ortak bir amaç için bir araya gelmiştir. Buradan çıkan sonuçlardan biri, erkek-dişi ilişkisinin nedeninin üreme, köle-efendi ilişkisinin nedeninin ise üretim olduğudur. İkinci olarak, aşağı olan kadın ve kölelerin *polis* için çok önemli bir yere sahip olduğudur. Çünkü erkeğin dişiye, efendinin de köleye ihtiyacı olup, birbirleri olmadan yapamayacaklardır¹⁴⁶. Görüldüğü üzere, hemen her şey doğuştan yönetilen ve yöneten olarak ikiye ayrılmakta ve bazı insanlar doğası gereği yönetici olup, bazıları doğuştan yönetilmeye muhtaç olmaktadır¹⁴⁷.

Bu doğrultuda, devletin en küçük birimi olan aileyi parçalara bölerek inceleyen Aristoteles, aileyi oluşturan öğeleri üç şekilde açıklar; bunlar karı-koca, efendi-köle ve baba-çocuk arasındaki eşitsiz ilişkilerdir¹⁴⁸.

İlk olarak, efendi-köle ilişkisi ele alındığında, Aristoteles'in öncelikle kölenin özünün ne olduğunu ortaya koymaya çalıştığı görülür. Köle özü itibariyle hayatın idaresiyle ilgili bir araç, diğer deyişle canlı bir maldır. Aristoteles, doğal olarak

¹⁴⁴ Aristoteles, *Politika*, 1252a.

¹⁴⁵ Ross 373,374.

¹⁴⁶ Parker 83,85.

¹⁴⁷ Strauss 38. Aristoteles'in cinsiyet ayrımcılığına ilişkin bu görüşü Platon'un (ruh açısından) doğuştan gelen farklılıklara bağlı olarak ileri sürdüğü sınıf ayrımcılığına ilişkin görüşlerini hatırlatır.

¹⁴⁸ Aristoteles, *Politika* 1253b. Bkn: Ağaogulları 141; Şenel, bu eşitsiz ilişkilerle siyasal eşitsizlik arasında paralellik kurar. Şenel 182.

kocanın, kölelerin efendisi olacağını belirtir. Bahse konu köleler, kadın ya da erkek olabilmektedir. Diğer deyişle köle kadın ve köle erkek arasında bir ayrıma gitmez. Köle kadın, köle erkekle eşit statüde olup, cinsiyeti nedeniyle toplumdan dışlanmamış, bu dışlanma köleliği nedeniyle olmuştur. Diğer deyişle burada söz konusu olan cinsiyet ayrımcılığı değil sınıf ayrımcılığıdır¹⁴⁹.

Köle kadın ve köle erkek arasında bir ayrıma gitmeyen Aristoteles'in özgür kadın ve köle kadın arasında yaptığı ayrım önemlidir. Kamusal alana katılım açısından ikisi arasında bir fark gözetilmese de, özel alanda ikisi farklı rollere sahip olmaktadır. Özgür kadın, ileride *polis*'in vatandaşı olacak çocukları doğurup ev hayatının devamlılığı sağlayacak, kocalarına karılık görevlerini yerine getirecek, köle kadın ise efendisine hizmet edecek, sıradan, beden gücü gerektiren işleri yapacaktır¹⁵⁰. Ayrıca her ikisi de *yönetilen* tarafta olan özgür kadın ve köle kadının doğaları ve buna bağlı olarak görevleri birbirinden farklı olduğu gibi yönetilme şekilleri de birbirlerinden farklıdır¹⁵¹. Aristoteles, kocanın karısı ile olan ilişkisinin kocanın köle ile olan ilişkisinden daha çok eşitliğe yakın olduğunu belirtmiştir¹⁵².

Köle erkek ve kadını, özgür erkek ve kadından ayıran biyolojik ve psikolojik farklılıklarıdır. Bu farklılıklar Aristoteles'in *kadın* derken ne kastettiğini anlayabilmek açısından önemlidir. Buna göre, özgür kadın; düşünme yeteneğini haizdir ancak bunu kullanamaz; köle kadında ise düşünme yeteneği hiç bulunmaz. Özgür erkek ise ruhtaki düşünme yeteneğini haiz ve bunu kullanabilirken, köle erkek düşünme yeteneğine hiç sahip değildir¹⁵³. Bu doğrultuda, Aristoteles'in eserlerinde bahsettiği 'kadın'ın köle kadınları kapsamadığı yalnızca özgür kadın anlamına geldiğini unutmamak gerekir¹⁵⁴.

İkinci olarak ailede karı-koca ilişkisini ele alırsak, bu ailede bir yöneticinin bulunması zorunludur. Bu yönetici ise elbette evin erkeği olacaktır. Çünkü bir aile içerisinde erkek doğal olarak yönetmeye kadından daha uygundur ve aralarındaki bu

¹⁴⁹ Eva Cantarella, *Pandora's Daughters: The Role and Status of Women in Greek and Roman Antiquity*, çev. Maureen B. Fant (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986) 39. Burada köleleri cinsiyetsiz olarak kabul etmek yanlış olmayacaktır. Elizabeth V. Spelman, "Who's Who in the Polis," *Engendering Origins: Critical Feminist Readings in Plato and Aristotle*, ed. Bat-Ami Bar On (New York: State University of New York Press, 1993) 119.

¹⁵⁰ Barnett 88.

¹⁵¹ Aristoteles, *Politika*, 1255b.

¹⁵² Spelman, *Who's Who*, 102.

¹⁵³ Aristoteles, *Politika*, 1260a.

¹⁵⁴ Spelman, *Who's Who*, 104.

ilişki asla değişmeyecektir. Kadın yönetilen, erkek ise yöneten olacaktır¹⁵⁵. Ayrıca bu ev içinde erkek ve kadınların görevleri farklılaşmaktadır. Kadının görevi korumak olup, erkeğin görevi ise kazanmaktır¹⁵⁶.

Aristoteles, kocanın yöneten olduğu bu evin yönetilmesini monarşiye benzetmektedir¹⁵⁷. Başka bir cümlesinde ise, erkeğin karısını yönetme şeklini bir siyasal yönetime benzetirken, çocuğunu yönetme şeklini kralın yönetimine benzetmektedir¹⁵⁸. Burada bahsettiği yönetim şekillerinden tam olarak ne kastettiği anlaşılmasa da, yapmış olduğu ayırım, kadının, köle ya da çocuk gibi yönetilemeyeceğini göstermektedir. Ancak daha ayrıntılı bir yorum yapabilmek için yönetim şekillerine ilişkin yapmış olduğu ayırımı, adalet konusunda yapmış olduğu ayırımla beraber değerlendirmek gerekir.

Aristoteles, aynı doğrultuda karı ve koca arasındaki adalet ile çocuk/köle ve efendi arasındaki adaleti birbirinden ayırmış ve öncelikle efendi-köle, baba-çocuk ilişkilerinde mevcut olan adaletten bahsetmiştir. Bu ilişkilerde, bir taraf diğer tarafın bir parçası sayıldığından, çocukların ve kölelerin aile reisine karşı herhangi bir hak talep etmesi mümkün değildir. Ayrıca burada taraflar birbirlerinin karşısında yer alan özgür, eşit insanlar da değildirler. Bu nedenle bu ilişkide, taraflar arasında, insanın kendine karşı adaletsiz olması mümkün olmadığından ne adaletsizlikten ne de özgür devletin yurttaşları arasında var olan adalet olan siyasal adaletten bahsedilebilir. Aristoteles bu adalet türünü içeren hukuku baba ve efendi hukuku olarak adlandırmıştır. Bununla beraber, karı ile koca arasında var olan adaleti ise yine özgür ve eşit insanlar arasında söz konusu olan siyasal adalet olarak değerlendirmez. Ancak

¹⁵⁵ Aristoteles, *Politika*, 1259b.

¹⁵⁶ Aristoteles, *Politika*, 1277b. Ayrıca, Aristoteles, *Ekonomi (Economics)* adlı eserinin 1344a bölümünde, kadının ev yönetiminde kocasına ihtiyacı olmadığını, ev işlerini kendi başına halledebilecek kapasite ve akla sahip olduğu vurgulamıştır. Aristotle, *Aristotle: Metaphysics, Books 10-14, Oeconomica, Magna Moralia*, çev. Hugh Tredennick ve Cyril Armstrong (Cambridge: Harvard University Press, 1935).

Nikomakhos'a Etik'te ise, ailede görevlerin kendiliğinden bölündüğünü ileri sürerek, karı-koca arasında ki dostluğu doğal bulmuştur. Buna paralel olarak, ailede, kadın ve erkek, kendilerine ait şeyleri ortak sayarak birbirlerine yardımcı olurlar bu nedenle bu dostlukta hem yarar hem de hoşluk bulunmaktadır (Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 1162a). Ancak bu dostlukta daha üstün ve yararlı olan sevdiğinden daha çok sevilmelidir (Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 1158b). Bu doğrultuda, doğal olarak kadından üstün olan erkek (koca) bu ilişkide yararlı olan taraftır ve sevdiğinden daha çok sevilmelidir.

¹⁵⁷ Aristoteles, *Politika*, 1255b.

¹⁵⁸ Aristoteles, *Politika*, 1259b. Aristoteles, ilerleyen cümlede, siyasal yönetimde yöneten ve yönetilenlerin sık sık yer değiştirdiğini ekler. Schollmeier'e göre, bu cümleden, ev içinde yönetimde söz sahibi olmanın kadın ile erkek arasında dönüşümlü şekilde gerçekleşebileceği sonucuna varılabilir. Paul Schollmeier, "Aristotle and Women: Household and Political Roles," *Polis: The Journal of the Society for Greek Political Thought* 20 (2003): 27.

erkeğin çocuğu ve köleyi yönetmesinde söz konusu olan adalet ile siyasal adalet arasında farklı bir tür adalet olduğundan bahseder¹⁵⁹. Karı-koca ilişkisinde adaletin ve adaletli olan şeyin (hak) söz konusu olduğunu ileri sürer ve bu adaletin söz konusu olduğu hukuku aile hukuku olarak adlandırır¹⁶⁰. Aristoteles'in bu ayrımları göz önünde bulundurulduğunda, çocuğu ve köleyi erkeğin bir parçası olarak gördüğü ancak kadını erkekten bağımsız bir varlık olarak kabul ettiği sonucuna varılabilecektir. Böylece ev yönetiminde, çocuğun ve kölenin hiçbir etkisinden bahsedilemezken, kadının en azından duygu ve düşünceleri dolayısıyla varlığının yönetimde hesaba katılacağı söylenebilecektir.

Tüm bu bilgiler ışığında, Aristoteles'in, özgür kadın ve erkek arasında doğaları itibariyle bir üstünlük farkı bulunduğunu ve bu doğrultuda kadının yönetilen erkeğin ise yöneten olduğunu ileri sürdüğü ortaya koyuldu. Peki neden? Aristoteles'e göre toplamda bir bütünü oluşturan her şeyde bu yöneten ve yönetilen ilişkisi zorunlu, doğal ve yararlıdır. Ancak bu kural yalnız başına hem aile içerisinde hem de kamusal alanda erkeğin yöneten, kadının yönetilen olması zorunluluğuna açıklık getirmemektedir.

Bunun nedenini bulabilmek için Aristoteles'in yöneten ile yönetilen arasındaki erdem farklılıklarını belirtmiş olduğu satırları ele almak gerekmektedir¹⁶¹.

Öncelikle belirtmek gerekir ki, Aristoteles'in erdem anlayışına göre herkes erdemden pay almakta, herkeste biraz olsun ahlak bulunmaktadır. Ancak bunlar yöneten ve yönetilende aynı ölçüde olmayıp, herkes kendine yetecek kadarını almaktadır¹⁶². Nitekim yöneten ve yönetilenin farklı olması normal olup, aksi anormal olacaktır. Bu bağlamda, yöneten kişide ahlakın tam olması gerekirken,

¹⁵⁹ Aynı yönde bkn. Ross 334.

¹⁶⁰ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 1134b.

¹⁶¹ Ayrıca aynı eserin farklı bölümünde “Yönetici için iyi olan şey zekadır, diğer nitelikler ise hem yönetilenlerde hem de yönetenlerde olmak zorundadır” (Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 1277b) diyerek yönetilen ve yöneten arasında zeka açısından farklılık bulunduğunu ortaya koymuştur.

¹⁶² Kadınların yalnızca özel alanda kendilerine verilen görevleri yerine getirmeleri sonucunda, uygun görüldükleri bu role ilişkin bir erdem anlayışı geliştirecektir. Buna benzer şekilde, ilerdeki bölümlerde ayrıntılarıyla ele alınacak (kültürel) feminist Carol Gilligan'da kadın ve erkeğin farklı ahlaki değerlere sahip olduğunu ileri sürmüş, erkeklerin hak ve adalet olarak algıladığı ahlak anlayışının karşısına, kadınların ‘bakıma dayalı’ ahlak anlayışını koymuştur. Kadınların bu ahlak anlayışı temelinde haklardan çok sorumluluklar yatmaktadır. Bkn. Carol Gilligan, *In a Different Voice* (Cambridge: Harvard University Press, 1993).

diğerleri de kendilerine uygun şekilde erdem geliştireceklerdir¹⁶³. Buradan çıkan sonuçtan hareketle, Aristoteles'e göre, ahlak dendiğinde Platon'un iddia ettiği şekilde tek bir şey anlaşılması yanlıştır¹⁶⁴. Örneğin, bir erkek ve kadının kendine saygı duyması cesaret gibi şeyler, Platon'un öne sürdüğünün aksine, erkekte ve kadında aynı derecede bulunmamaktadır. Görüldüğü üzere, Aristoteles, kadın ve erkek için farklı ahlak standartları öngörmüş, cinsiyetleri dolayısıyla aralarında belirgin farklar olduğunu ileri sürmüştür. Örneğin, sessizlik kadına şeref katarken, erkek için bu durum geçerli değildir¹⁶⁵.

Aristoteles, erdem açısından yöneten ile yönetilen arasında fark olduğunu ortaya koyduktan sonra, erdemden söz edildiğinde ruhtan da bahsedilmesi gerektiğini savunmakta, yönetilen ve yöneten aralarındaki ruhsal farklılığın da akıllılık/düşünme yeteneği (ki bu pratik bilgelik için gerekli bir koşuldur) esasına dayandığını belirtmektedir:

“Özgür erkek; ruhtaki düşünme yeteneğini haiz ve bunu kullanabilirken; özgür kadın, düşünme yeteneğini az da olsa haizdir ancak bunu kullanamaz, kölede ise bu yetenek hiç yoktur. Çocuklarda ise, henüz gelişmemiş durumdadır¹⁶⁶”.

Burada bir parantez açmak gerekir: Aristoteles'in kadınların düşünme yeteneğini haiz ancak bunu kullanamadıklarına ilişkin açıklaması yazarlar tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır. Aşağıda ele alınacak bir grup yazar¹⁶⁷, kadının erkek üzerinde hükmetme gücünün olmadığı noktasına yoğunlaşmaktadır. (Bu yorumun devamına, kadının erkek üzerinde pratik bilgelikten yoksun olması nedeniyle yönetimde söz hakkı olmadığı eklenebilir)¹⁶⁸. Buna karşılık diğer bir grup

¹⁶³ Bu doğrultuda, Aristoteles, kadın ve erkekte farklı seviye ve nitelikte erdem bulunduğunu söyleyerek, Platon'un *Menon*'da (73c) erdem herkeste bir olduğuna ilişkin görüşlerinin tersini savunmaktadır. Sabina Lovibond, “Feminism in Ancient Philosophy: The Feminist Stake in Greek Rationalism,” *The Cambridge Companion to Feminism in Philosophy*, ed. Miranda Fricker ve Jennifer Hornsby (Cambridge: Cambridge University Press, 2000) 14.

Aristoteles, mevcut durumu meşrulaştırmak için, öncelikle Platon'un *Menon*'daki görüşünü çürütmeye çalışmış ve erdem tek olmadığını savunmuştur. Bu doğrultuda erdem anlayışını, toplumsal rollere uygun olarak erkek, kadın ve kölede olan erdemler şeklinde üçe bölmüş ve bunun da kaynağını doğada bulmuştur. Görüldüğü üzere, Platon, erdemden toplumsal rollere doğru bir yol izlerken, Aristoteles toplumsal rollerden erdeme doğru bir yol izlemiştir. Parker 76-78.

¹⁶⁴ Aristoteles, *Politika*, 1260a.

¹⁶⁵ Aristoteles, *Politika*, 1260a.

¹⁶⁶ Aristoteles, *Politika*, 1260a.

¹⁶⁷ Judith Swanson, *The Public and the Private in Aristotle's Political Philosophy* (Ithaca: Cornell University Press, 1992) 56; Saxonhouse 208; Deslauriers 229.

¹⁶⁸ Joseph Karbowski, “Aristotle on the Deliberative Abilities of Women,” *Apeiron*, Eylül (2014): 436.

yazar ise¹⁶⁹, bu durumu kadınların duyguları üzerinde söz sahibi olamaması nedeniyle yönetemeyeceği üzerine yoğunlaşmaktadır.

Bu bağlamda, yöneten (erkek) ile yönetilen (kadın) arasındaki farkı oluşturan akıl (düşünme yeteneği) kavramı üzerinde biraz daha durulmalıdır. Nedir erkeği üstün yapan?

Aristoteles'e göre, ruhun bir fonksiyonu ve düşünmenin ilk ilkesi olan akıl¹⁷⁰ hem teorik hem pratiktir. Teorik akıl kendine değişmez, ebedi nesnelere konu almakta, buna karşın pratik akıl değiştirebileceğimiz nesnelere konu olarak doğru tercihler yapabilmek için insana yol göstermektedir. Pratik bilgelik ise pratik aklın kişiye sağlamış olduğu bir erdem olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁷¹.

Söz konusu pratik bilgelik, kişiyi mutlu edecek bir varlık durumunun nasıl meydana getirilmesi gerektiğine ilişkin iyi ve doğru düşünüp taşınma gücüdür; insan için iyi ve kötü olan şeylerle ilgili olarak bir kural yardımıyla eylemde bulunmayı mümkün kılan hakikate uygun bir yetidir. Pratik bilgeliğe sahip olan bir insanın, önce insan için iyi olan şeylerin bilgisine sahip olması gerekir. Bu yetinin üzerinde ayrıntılı olarak durulmasının nedeni ise, Aristoteles'in ancak pratik bilgeliğe sahip olan kişilerin *yönetici ve siyaset adamı* olabileceğini belirtmesidir¹⁷². Diğer deyişle bu yeti yönetmek için gerekli olan erdem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu

¹⁶⁹ W.W. Fortenbaugh, "Aristotle on Slaves and Women," *Articles on Aristotle: Ethics and Politics*, ed. Jonathan Barnes, Malcolm Schofield ve Richard Sorabji (London: Duckworth, 1977) 138; Fred Miller, *Nature, Justice and Rights in Aristotle's Politics* (Oxford: Oxford University Press, 1995) 243; Deborah Modrak "Aristotle: Women, Deliberation and Nature," *Engendering Origins: Critical Feminist Readings in Plato and Aristotle*, ed. Bat-Ami Bar On (New York: State University of New York Press, 1993) 213; Smith ise, Fortenbaugh'a kısmen katılarak bu yorumun ötesine geçer. Smith, Aristoteles'in, kadını yalnızca duygularını kontrol edememesi nedeniyle değil, ayrıca politik boyutta düşünme yeteneği açısından yetersiz gördüğü için politikadan uzak tuttuğunu ileri sürer. N. D. Smith 475.

*Kadınların duygularını kontrol edememelerine ya da erkeğe göre daha duygusal olmalarına ilişkin olarak, Nussbaum, Aristoteles'in feminizme yapmış olduğu katkıdan bahsetmiştir. Nussbaum, Aristoteles'in, insanın mevcut duruma uygun tutkulara, duygulara sahip olmadan doğru düşünemeyeceğini, eylemde bulunamayacağını ileri sürdüğünün altını çizer. Bu doğrultuda, örneğin kızması gereken durumda kızmayan, ya da üzülmesi gereken durumda üzülmeyen insanın kendisi irrasyoneldir. Martha Nussbaum, "Aristotle, Feminism, and Needs for Functioning," *Feminist Interpretations of Aristotle*, ed. Cynthia Freeland (Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 1998) Aktaran: Erkızan 93-94. Günümüzde kadınların daha duygusal bir varlık olduğu ve bu nedenle bazı işler, görevler söz konusu olduğunda rasyonalitenin kendisinde erkeğe kıyasla eksik olduğu yönünde eleştiri yapılırken bu açıklama hatırlanmalıdır.

¹⁷⁰ Ruhü bitkisel, hayvansal ve insani ruh olarak üç dereceye ayırmıştır; Bunlardan üçüncü ve en üst derece sayılan insani ruhün işlevi akıl yürütmektir. Ross 155-156.

¹⁷¹ Michael Lacewing, "Practical Wisdom," http://documents.routledge-interactive.s3.amazonaws.com/9781138793934/A22014/ethical_theories/Aristotle%20on%20practical%20wisdom.pdf. 19.10.2015.

¹⁷² Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 1140b; Ross 338.

doğrultuda, pratik bilgeliğe sahip olan erkek, düşünme yeteneğini kullanamayan kadını yönetecektir.

Eklemek gerekir ki, Aristoteles'e göre, entelektüel erdem genellikle öğrenme yoluyla kazanılır¹⁷³. Pratik bilgelik ve düşünme yeteneği entelektüel erdemın parçaları olup, ayrıca eğitimin bir sonucudur. Buradan yola çıkarak, Aristoteles'in ileri sürmüş olduğu, kadınların düşünme yeteneğini kullanamaması, eğitimsizliğin bir sonucu olarak düşünülebilir mi? Elimizdeki ilk veri: 'kadın pratik akıldan yoksundur'. İkinci veri ise: 'pratik akıl eğitimin bir sonucudur'. Bu iki veri bir arada düşünüldüğünde kolayca 'bu nedenle kadınlar eğitilmelidir' sonucuna varılabilir. Ancak Aristoteles eserlerinde bu bağlantıyı kurmamış, kadınların eğitilmesi gerektiği sonucuna varmamıştır. Peki, Aristoteles'in elinde tüm bu veriler varken bunları neden bağlamamış ve kadının eğitilmesi gerektiğini öne sürmemiştir¹⁷⁴?

Tüm bu bilgiler ışığında, eğitilmiş, pratik bilgeliğe sahip erkek, düşünme yeteneğini kullanarak rasyonel seçimler yapabilecek ve bu düşünme yeteneği ile başkalarının (kadın, çocuk, köle) hayatlarını yönetme ayrıcalığı ve sorumluluğu taşıyacaktır. Yönetilenlerin ise durumdan çıkarı olacaktır; çünkü erkek onların kendileri için yapamadıklarını yapabilecektir¹⁷⁵.

Yapılan tüm yorumların ortak noktası kadının düşünme yeteneğini kullanamadığından dolayı yönetemeyecek olması noktasında birleşmektedir. Dikkat edilmesi gereken bir nokta, Aristoteles'in kadının düşünemeyen akılsız bir varlık olduğunu, düşünme yeteneğine sahip olmadığını kolayca söyleyebilecekken bunu söylememiş olmasıdır. Ancak kadının düşünme yeteneğini haiz olup, bunu kullanamadığı sonucuna Aristoteles'in nasıl vardığı açıkça anlaşılabilir. Bunu neye dayanarak söylemektedir? Aristoteles, kadının neden *doğal olarak* erkekten aşağıda olduğunu, düşünme yeteneği olup bunu neden kullanamadığının cevabını vermemiştir¹⁷⁶. Bunun cevabını, görüşleri arasında bir bağlantı kurmadığından

¹⁷³ "Düşünce erdemi daha çok eğitimle oluşur ve gelişir. Bu nedenle de deneyim ve zaman gerektirir..." (Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 1103a).

¹⁷⁴ Bu bağlantıyı kurmaması sonucunda ortaya bir paradoks çıkmaktadır; Kadınlar, toplumda politik ve ahlaki açıdan aşağı statüde kabul edilirler. Çünkü pratik akıl yönünden eğitim almamaktadırlar. Ayrıca, pratik akıl bakımından eğitimsiz kalmaya devam edeceklerdir, çünkü toplumda aşağı statüde kabul edilmektedirler. Cole 137, 140.

¹⁷⁵ Eve Browning Cole, "Women, Slaves and Love of Toil in Aristotle's Moral Philosophy," *Engendering Origins: Critical Feminist Readings in Plato and Aristotle*, ed. Bat-Ami Bar On (New York: State University of New York Press, 1993) 129.

¹⁷⁶ Aynı yönde bkn. Bradshaw 572.

bahisle, biyolojiye ilişkin eserlerinde bulmanın mümkün olmadığı belirtilmişti. Bu nedenle, Aristoteles'te bunun cevabı 'çünkü doğal olarak bu böyle'den öteye geçememektedir. Peki, nedir bu *doğal olarak*?

Kadının -doğal olarak aşağıda/yönetilen- olmasını Aristoteles'te bir daireye benzetmek mümkündür. Şöyle ki, erkekler kadınlardan doğal olarak üstündür. Neden? Çünkü kadın düşünme yeteneğine sahip ancak bunu erkekler gibi kullanamamaktadır. Peki, bunu nasıl biliyoruz? Buna verilen cevapla daire tamamlanır: çünkü toplumda erkekler kadınları yönetmektedir¹⁷⁷. Bu ise bir paradoksa neden olmaktadır. *Erkekler kadınlardan doğal olarak üstündür. Neden? Çünkü toplumda erkekler kadınları yönetmektedir. Neden? Çünkü erkekler kadınlardan doğal olarak üstündür.* Bu doğrultuda, kadının yönetmemesinin nedeni, kadının yönetmemiş olmasıdır. Diğer deyişle bu konuda hiç pratik yapmamış olması ve buna gerek de bulunmamasıdır.

Buradan hareketle denilebilir ki, Aristoteles'in cinsiyetler arasında öngördüğü doğal üstünlük farkı, Antik Yunan toplumunda olanı meşrulaştırmak, gücü olduğu yerde tutmak dışında başka bir amaca hizmet etmemekte, bu farkın yaratılması yalnızca *olana* hizmet etmektedir. Başka bir deyişle, Platonik bir sezgi ile kadın ve erkeğin doğalarını bilmeye çalışmak yerine, olanın kendisine yöneliktir.

4. Değerlendirme

Tüm bu bilgiler ışığında Aristoteles'in kadına bakış açısı değerlendirildiğinde görülmektedir ki, teorisinde yaşanan paradoksların nedeni toplumsal değerler ve zorunluluklardır¹⁷⁸. Kadın, mevcut toplumsal yapının önemli bir parçası olup, görevlerini başarılı şekilde yerine getirmektedir. Bu nedenle Aristoteles'e göre, kadının statüsüne ilişkin radikal bir değişime gerek bulunmamaktadır; devletin refahı için adaletsizlikler kabul edilmeli ve böylece erkek tarafından yönetilen kadın evde

¹⁷⁷ Elizabeth V. Spelman, "Aristotle and the Politicization of the Soul," *Discovering Reality: Feminist Perspectives on Epistemology, Metaphysics, Methodology, and Philosophy of Science*, ed. Sandra Harding ve Merrill B. Hintikka (New York: Kluwer Academic Publishers, 1983) 19,24,26; Aynı yönde bkn. Cynthia A. Freeland, "Nourishing Speculation: A Feminist Reading of Aristotelian Science," *Engendering Origins: Critical Feminist Readings in Plato and Aristotle*, ed. Bat-Ami Bar On (New York: State University of New York Press, 1993) 175.

¹⁷⁸ Cole'a göre, bunun altında ekonomik nedenler yatmaktadır. Bu doğrultuda, ekonomik engellerin, Antik Yunan toplumunda kadınların eğitilmesinin önüne geçtiği ileri sürülebilir. Cole 140.

yaptığı işlerine devam etmelidir. Tersini düşünülürken, diğer deyişle Aristoteles mevcut durumda olanı değiştirmeye çalışıp kadının tamamıyla erkekle eşit olduğunu söyleseydi, evde kimse oturmayacak, en önemlisi çocuğun eğitimi ile ilgilenmeyecek ve devletin çekirdeğini oluşturan aile kavramı riske girecekti. Böylece kadınlar kim olduklarından dolayı değil, ne yaptıklarından dolayı kamusal alandan dışlanmışlar denilebilir. Başka bir açıdan düşünülürken, Aristoteles'te devletin iyiye ulaşması için toplumda işbölümü yapılacak ve böylece herkesin yapması gereken bir iş olacaktır. Bu doğrultuda, çoğu vatandaş politikadan, siyasetten uzak olacaktır. Bazıları için bu dışlamanın olması kaçınılmaz olup, elbette buna ilişkin nedenler ileri sürülecektir. Bu nedenler yukarıda bahsedildiği gibi doğal eksiklikler gibi şeyler olacaktır. Bu doğrultuda, kadınların, düşünme yeteneğine sahip olduklarını (ancak bunu kullanamadıklarını) belirten Aristoteles'in kadınları politikadan dışlamasının asıl nedeni, bu doğal eksikliklere bağlı olmayıp, devletin mevcut düzenini, refahını korumaktır.

Mevcut hiyerarşik toplum yapısını korumak adına kadın ile erkek arasında farklılıklar olduğunu ileri süren Aristoteles kadının toplumda rollerini açıklamaya çalışmamış, sadece onu meşrulaştırmıştır¹⁷⁹. Diğer deyişle, Aristoteles'te cinsiyet ayrımcılığının temelinde biyoloji değil, devletin refahı için kadın ve erkeğe özgülenmiş toplumsal roller yatmaktadır¹⁸⁰.

Sonuç olarak, Aristoteles'in teorisinin, yaşadığı zamanın/toplumun değerleri, sosyo-politik gerçekleri ve önyargıları tarafından şekillendiği görülmektedir. Aristoteles teorisinde oluşan boşlukları kadının toplumdaki rollerini yansıtacak şekilde doldurmuştur. Bu açıdan bakıldığında, görülüyor ki, kadının yönetimden dışlanması, özel alanda kalması gerekliliği, 'doğal olarak' erkekten aşağı olması ve buna bağlı olarak ileri sürülenler tamamıyla bir illüzyondan ibarettir¹⁸¹. Buradan

¹⁷⁹ Parker 112.

¹⁸⁰ Kadının aslında doğal eksiklikleri nedeniyle değil, sözleşmeye dayalı olarak aşağı statüde olduğu görüşü için bkn. Andrew C. Spiropoulos, "Aristotle and the Dilemmas of Feminism," *Oklahoma City University Law Review*, 18 (1993): 26-46.

¹⁸¹ Charlotte Witt, "Form, Normativity and Gender in Aristotle A Feminist Perspective," *Feminist Interpretations of Aristotle*, ed. Cynthia A. Freeland (Pennsylvania: Penn State University Press, 1998) 126,127; Bu ise Aristoteles'in kadından nefret ettiğine ilişkin yorumlanmamalıdır. Christine M. Senack, "Aristotle on the Woman's Soul," *Engendering Origins: Critical Feminist Readings in Plato and Aristotle*, ed. Bat-Ami Bar On (New York: State University of New York Press, 1993) 234.

hareketle, Aristoteles'in 'doğal olarak', Antik Yunan'ın 'olan' sosyal yapısıdır demek yanlış olmayacaktır¹⁸².

Belirtmek gerekir ki, her dönemde kadının doğasına ilişkin yapılan felsefi açıklamalar ile kadının toplumdaki mevcut rolünün çatışması halinde ortaya çelişkili bir durum çıkmaktadır. Bu çelişkinin ortadan kaldırılması için ileri sürülen görüşlerle ve kadının mevcut toplumsal statüsü birbirine paralel olmalı; ya görüşler mevcut duruma, ya da mevcut durum görüşlere uydurulmalıdır. Mevcut durumun yeni görüşlere uydurulmasının zorluğu düşünüldüğünde, bu çatışmanın engellenmesinin kolay yolu görüşleri zamana uydurmaktan geçer. *Tam da Aristoteles'te olduğu gibi!*

Tüm bu açıklamalar ışığında, ele alınan Antik Yunan düşünürlerine ilişkin bir değerlendirme yapmak gerekirse, öncelikle bu kadar eski fikirleri modern terminoloji kalıplarına yerleştirmeye ve onların kendi zamanlarında bulunmayan bir kavramla, feminizmle, bağdaştırmaya çalışmanın bir hayli zor olduğu belirtilmelidir. Henüz insanların doğuştan özgür ve eşit kabul edilmedikleri ve hiyerarşik yapıya sahip bir toplumda insan haklarından bahsedilemezken, kadın hakları ya da kadının erkekle eşitliği gibi kavramlar çok yabancı görünmektedir. Bu doğrultuda, ne Platon ne de Aristoteles cinsiyet ayrımcılığının karşısında durmuşlardır. Bununla beraber her iki düşünürün de (özellikle Platon'un) kadına ilişkin ileri sürmüş oldukları, olumlu olarak nitelendirilebilen görüşleri, kadının erkekle eşitliğini (bu doğrultuda onlara bazı haklar) sağlamak niyetinden çok uzak olup, tek bir amaca hizmet etmektedir; o da devletin düzenini ve refahını korumak/sağlamaktan ibarettir. Ancak bu düşünürler, amaçları ne olursa olsun, dönemlerinin şartları göz önüne alınıp karşılaştırıldığında, Platon'un kadını bir adım önde görünmektedir¹⁸³; o eğitilip kamusal alanda boy gösterebilecekken, Aristoteles'in kadını, özel alanda Antik Yunan'da kendisine özgülenmiş görevleri yerine getirmeye devam edecektir.

¹⁸² "Başka durumlarda da olduğu gibi görünen olguları ve daha önceki soruları ele alıp böylece bu etkilenimler konusundaki tüm genel kanıları olabildiğince göstermek gerek; hiç olmazsa en önemlilerini ve asıl olanlarını. Zorluklar çözümlenir, genel kanılar geride bırakılırsa yeterince gösterilmiş olacaktır". (Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 1145b). Aristoteles'te bu metodun en iyi örneği olarak köleler ve kadınlar hakkında ki tartışması gösterilebilir. Şöyle ki; Elimizde ki olgu: köleler ve kadınlar tamamıyla rasyonel insanlardır. Zıttı ise: Eğer durum böyle ise onların yönetilmesi doğru olmayacaktır. Çözüm: Köleler ve kadınlar tamamıyla rasyonel insanlar değildirler. Böylece Aristoteles olanla başlayarak, onu meşrulaştırmaya çalışır. Parker 75.

¹⁸³ Aristoteles'in Platon'un ötesine geçemediğine dair bkn. Bihterin Dinçkol, "Aristo ve Rousseau'da Kadın-Erkek Eşitsizliği," *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi 10. Yıl Armağanı* (1993): 180.

II. ORTAÇAĞ

Ortaçağ'a geldiğimizde kadına ilişkin olumsuz görüşlere ilişkin olarak herhangi bir değişim olmadığını söyleyebilirsek de, bu çağda döneme kadının statüsünü belirleyen önemli bir faktör dahil olmaktadır: Kilise. Kilisenin yanında kadınlara ilişkin görüşleri belirleyen ikinci önemli kaynak ise aristokrasi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sınıflar, kadının erkekten aşağı olduğunu konusunda ortak paydada birleşmekte olduğundan kadın, sosyal hayatta (özellikle hukuk alanında) tam bir birey olarak, özgür ve hak sahibi kişi olarak kabul edilmemekteydi¹⁸⁴. Kilise hukuku kadınlara tanınan hakların kısa kesilmesinden yana olmuştur. Kadınlar toplumun ya da krallığın yönetiminde bulunamamakta, kutsal ya da politik bir görev üstlenememekteydi¹⁸⁵. Tüm bu olumsuz görüşler karşısında dini metinlerde yer alan *Havva* ve *Meryem* figürleri ise düşünürler açısından kadına ilişkin bakış açısını ikileme doğru sürüklemişti. Bu ikilemi ve doğurduğu sonuçları bu başlık altında ele alınacak Augustinus ve Aquinas'ın felsefelerinde görmek mümkün olacaktır.

A. Augustinus: *Erkeklerle hem eşit hem de eşit olmayan kadın sorunsalı*

Antikçağ ile Ortaçağ arasında bir köprü görevi gören, Hristiyanlık ile Antik Yunan kültürünü birleştirmeye çalışan Augustinus'un eserlerinde kadına ilişkin birçok görüşe rastlamak mümkündür. Ancak Antik Yunan düşünürlerinde olduğu gibi geniş bir marjda Augustinus'un bu görüşlerini yorumlamak hiç de kolay olmamaktadır. Bu doğrultuda feminist literatürde, aralarında uçurum bulunan yorumların olması, Augustinus'un bakış açısını kesin bir şekilde ortaya koyulmasının imkansızlığını göstermektedir. Bu yorum farklılarının ortaya çıkmasındaki temel neden, *kadının erkeklerle hem eşit hem de eşit olmadığı* fikridir. Kimi yazarlar kadının erkeklerle eşit tutulduğu görüşler üzerine teorilerini kurup, Augustinus'a karşı olumlu

¹⁸⁴ Fatmagül Berktaş, *Politikaların Çağrısı* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012) 253.

¹⁸⁵ Özlem Genç, "Ortaçağ Avrupa'sında Kadın," *Ortaçağda Kadın*, ed. Altan Çetin (Ankara: Lotus Yayınevi, 2011) 253.

bir tutum sergilerken, karşı görüştekiler kadının erkeğe tabi olduğuna ilişkin görüşlerini ele almaktadır.

1. Genel Felsefesine İlişkin Kilit Noktalar

Öncelikle belirtmek gerekir ki, Augustinus'ta felsefe ve teolojiyi birbirinden ayırmak mümkün değildir. Hangi konu incelenirse incelensin (ki buna kadına ilişkin görüşlerin ele alınması da dahildir) varlığa ilişkin düşüncelerinden yola çıkmak gerekir. Bu nedenle, kadın konusunu ele almadan önce, Augustinus'un felsefesinde birkaç kilit noktaya kısaca değinmek gerekecektir.

İlk olarak, Tanrı anlayışı Augustinus'ta bir hayli ilginçtir. Tanrı, hakikatin kendisidir ve Tanrı insandır, diğer taraftan insanın kendisi de Tanrı'dadır¹⁸⁶. Tanrı insanı kendi suretinde yaratmış olup, insandan üstün, insanı yaratandır. Bunu anlamaya çalışmak ise felsefe yapmaktır. İkinci olarak, Augustinus'un felsefesinde kilit nokta mutluluk problemidir. Mutluluğun kaynağı bilgelik, bilgelğin kaynağı ise, hakikatin elde edilmesindedir. Tanrı ise insan tarafından bilinmeye değer tek hakikattir. Tanrı en yüce mutluluk kaynağı olduğundan, bilgelik Tanrı'ya kavuşmaktır denebilir. Tanrı'yı aramak her şeyden önce gelir¹⁸⁷. Augustinus, *İtiraflar*¹⁸⁸ adlı eserinde, hakikat ile Tanrı'yı özdeşleştirmiş¹⁸⁹, ve mutluluğa ulaşmanın tek yolunun Tanrı'yı kavrayarak onun buyruklarını yerine getirmekten geçtiğini belirtmiştir¹⁹⁰. Tanrı'yı cisimlerin üzerinde bir yere yerleştirerek¹⁹¹,

¹⁸⁶ Betül Çotuksöken ve Saffet Babür, *Metinlerle Ortaçağ'da Felsefe*, (Ankara: BilgeSu Yayınları, 2007) 56.

¹⁸⁷ Çotuksöken ve Babür 54.

¹⁸⁸ Augustinus, *İtiraflar*, çev. Çiğdem Dürüşken (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2010).

¹⁸⁹ "...Çünkü senin yasan hakikatin kendisidir, çünkü sen hakikatin kendisisin..." Augustinus, *İtiraflar*, 4.9.14.

¹⁹⁰ "Bir insan her şeyi bildiği halde seni bilmiyorsa zaten mutlu olmaz, oysa sadece seni bilmesi mutlu olmasına yeter, öyleyse varsın her şeyi bilmesin. Öte yandan hem seni hem de her şeyi bilen insan bildiği şeyler yüzünden değil de sırf seni bildiği için mutlu olur, dahası senin bilgine sahip olduğu için mutlu olur..." Augustinus, *İtiraflar*, 5.4.7.

¹⁹¹ "Bütün kalbimle senin bozulmaz, zedelenmez ve değişmez bir varlık olduğuna inanıyordum. Bunun nedenini, nasılnı açıklayamasam da, açıkça görebildiğim ve kesinlikle emin olduğum tek gerçeklik, bozulabilenin bozulamayana göre hiç tereddütsüz daha üst seviyede ve değişmez olanında değişebilir olana göre daha iyi durumda olmasıydı..." Augustinus, *İtiraflar*, 7.1.1.

Tanrı'nın, tüm formların yaratıcısı ve bu nedenle yaratılanların en üstünde olduğu düşüncesini ileri sürmüştür¹⁹².

Üçüncü olarak, 'Tanrı Devlet' ve 'Dünya Devleti' olarak ikili devlet anlayışına sahip olan Augustinus, *Tanrı Devleti (The City of God)*¹⁹³ adlı eserinde, ortak bir sözleşme ile bir araya gelen akli varlıkların oluşturdukları dünya devletinde insanların ihtirasları ve öz sevgi söz konusu iken, ideal olan Tanrı Devlet'te tanrı sevgisinin hakim olduğunu belirtir¹⁹⁴. Dünya devleti insanın kendisini yüceltirken, diğeri Tanrı'yı yüceltmektedir. Gerçek adalet ise yalnızca ideal olan Tanrı Devlet'te sağlanabilecek olmakla beraber, dünya devletinin adaleti Tanrı Devlet'e benzemeye çalışması ile paraleldir¹⁹⁵. Dünya devletinde, düzeni, meşruiyetini Tanrı'dan alan, sapkınları cezalandırma gücüne sahip egemen sağlamaktadır. Bu düzen sayesinde, insanlar Tanrı'ya doğru yolculuklarını gerçekleştirebileceklerdir. Zira cennette huzur içinde yaşarken, yasak meyveyi yiyerek Tanrı'nın emirlerine karşı gelen ve ceza olarak cennetten kovulan insan, bağışlanmak için kendisini Tanrı'ya adanmalıdır. Bu amaçla insanların beraber yaşayabilmeleri ve kaosun önüne geçilebilmesi için ise devlete ihtiyaç duyulmaktadır.

Son olarak, Platon'un görüşlerinden oldukça etkilenen¹⁹⁶ Augustinus'a göre, insan ruh ve bedenden oluşmakta ve tahmin edileceği üzere, Tanrı'ya ulaşacak kısım olan ruh, bedenden üstün sayılmaktadır¹⁹⁷. Ruh, insanın kendisini daha üst basamağa ulaştırabilecek olan taraftır. Ancak beden ve ruh arasında yaptığı ayrımlar bir yana, ruhu da hiçbir zaman bedensiz düşünmemektedir¹⁹⁸. Augustinus'un teorisinde kadına ilişkin görüşlerin bir kısmı, Antik Yunan'dan kendisine miras kalan bu düalizm çerçevesinde şekillenmektedir¹⁹⁹.

¹⁹² "Öyleyse sana söylüyorum ey ruhum sen daha üstünsün, çünkü sen bedeninin küttlesine yaşam verip onu canlandırırıyorsun... Ama ruhum Tanrının senin için yaşamının da yaşamı..." Augustinus, *İtiraflar*, 10.6. Görüldüğü üzere, Tanrı insan üzerinde, ondan daha fazlasıdır.

¹⁹³ Augustine, *The City of God*, çev. Marcus Dods (Massachusetts: Hendrickson Publishers, 2009).

¹⁹⁴ Augustine, *The City of God*, 14.28; Mete Tunçay, *Batıda Siyasal Düşünce Tarihi 1- Eski ve Orta Çağlar* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006) 369.

¹⁹⁵ Adnan Güriz, *Hukuk Felsefesi* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2011) 166-167.

¹⁹⁶ Platon'un bu konudaki görüşleri için bkn. Platon, *Phaidon*, çev. Ord. Prof. Dr. Suut K. Yetkin vd. (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997).

¹⁹⁷ "Kendime baktığımda gördüğüm bir beden bir de ruhtu, biri dışımda diğeri içimde... Demek ki içimdeki kısım daha üstün..." Augustinus, *İtiraflar*, 10.6.9.

¹⁹⁸ Augustine, *City of God*, 13.24.

¹⁹⁹ Augustinus, yukarıda ele alınan Platon'la paralel olan düşünceleri yanında, kadınların öldükten sonra tekrar dirilmeyeceğine, hepsinin erkek olarak dünyaya geleceğine ilişkin inancın yanlışlığını savunmuştur. Augustinus'a göre, bu inancın yanlış olarak gelişmesinin nedeni erkeğin topraktan, kadının ise erkekten yaratıldığı düşüncesidir (Augustine, *City of God*, 22.17). Tanrı insanlığın

Augustinus'ta, Platon'a benzer şekilde, onun ideaları benzeri formlar vardır ve bunlar değişmez özler olup, ebedi ilkelerdir. Bu ilkeler insan zihninin üzerinde bulunmakta ve insan ruhu, bu değişmez ilkeleri üst akıl sayesinde bilmektedir. Buradan hareketle, Augustinus'un, insan aklının ikiye ayrıldığını ileri sürdüğünü söylemek mümkündür. Tanrı ve üst akıl arasında ortak yanlar bulunmakta ve insan üst akıl sayesinde, Tanrı'ya ulaşabilmekte ve Tanrı'nın bir sureti olarak yaratıldığı söylenebilmektedir²⁰⁰. Buna karşılık, geçici şeyler hakkında bilgi elde etmeye yarayan diğer kısım alt akıl olarak adlandırılır ve bu kısım duyular aracılığıyla geçici şeyler hakkında bilgi sahibi olmaya yarar. Dikkat edilmesi gereken nokta, bu ikisi aynı aklın bölümleri olup, farklı işlevleri yerine getirmektedir²⁰¹.

Augustinus'un yapmış olduğu bu ayrım, kısaca, diğer hayvanlarda bulunmayan, rasyonel ancak daha aşağı şeylerle ilişkilendirilmiş alt akıl ve değişmez gerçeklerle ilgili olan, yöneten kısım sayılan, ebedi şeylerle ilgilenen, üst akıldan oluşur. Bu doğrultuda, tekrar altı çizilmesi gereken nokta, üst aklın Tanrı'ya ulaşabilecek kısım olduğu ancak alt aklın tek başına Tanrı'ya ulaşamayacak, zayıf taraf olduğudur. Bu ayrımın üzerinde fazlaca durulmasının nedeni, Augustinus'un kadına ilişkin yapmış olduğu açıklamaları değerlendirirken bu ayrımdan yararlanılacak olmasıdır.

2. Erkekle Eşit Olmayan Kadın Figürü

Augustinus'un kadına ilişkin olarak, kendinden sonrakilere miras kalacak, Adem ve Havva hikayesi ve ilk günaha ilişkin ileri sürdükleriyle öne çıkmakta olduğunu söylemek mümkündür. Batı kültüründe ilk günah anlayışı önemli derecede Augustinus'a dayanmaktadır. Bu düşünceleriyle, Augustinus, Hristiyan kültürün

düşününün gerçekleşeceğini bildiğinden dolayı cinsiyetleri yaratmış, ölümü de insanlar için getirmiştir. Ölüm ile üreme ilişkilidir çünkü ölüm olmasa üreme ile dünya nüfusu sürekli artacaktır, üreme olmadan ise ölüm yüzünden nüfus sürekli azalacaktır. (Augustine, *City of God*, 22.24). Bununla beraber cinsiyet, üreme için getirilmiştir ancak ölümden sonra hayatta üremeye ihtiyaç olmayacaktır. Peki, neden cinsiyet farklılığı devam etmekte ve kadınlar kadın olarak tekrar dünyaya gelecektir? Augustinus'a göre, tekrar hayata gelindiğinde bedensel özürler giderilecek ancak doğası korunacaktır kadın olmak ise bir özür değil, işin doğasındandır. Çocuk yapma, cinsel ilişki gerçekleştirilecek ancak eski amaçlar için değil ancak yeni güzellikler için dişi organlar kalmaya devam edecektir (Augustine, *City of God* 22.17).

²⁰⁰ Augustine, *On the Trinity: Books 8-15*, ed. Gareth B. Matthews, çev. Stephen McKenna (Cambridge: Cambridge University Press, 2002) 12.2.

²⁰¹ Hamdi Bravo, "Augustinus'un Varlık ve Bilgi Görüşleri," *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15 (2007): 123,124.

oluşumuna katkıda bulunurken, ataerkil düzenin de devam etmesini sağlamıştır. Buna ilişkin olarak, Augustinus'a göre, Adem ve Havva ilk günahı işleyerek cennetten kovulmuşlardır ve tüm insanoğlu bu günahı onlardan miras almıştır²⁰².

Bu konuya ilişkin olarak önemli olan, hikayede Havva'ya ilişkin ortaya atılan görüşlerdir. Augustinus, ilk günaha ilişkin hikayede, bu günahın işlenmesinde hem Adem'i hem de Havva'yı kusurlu bulmakla beraber, bu günaha neden olan asli neden olarak Adem'i yoldan çıkaran Havva'yı göstermektedir. Havva'yı saptırıcı bir etken olarak değerlendiren Augustinus, Havva ve Adem'e ayrı ayrı özellikler yüklemiş ve buna göre kadın, erkeği baştan çıkarmıştır. Adem, Havva'dan etkilenerek, bu suçu işlemiştir. İlk günaha ve insanın düşüşüne ilişkin hikayede, yılan, öncelikle Havva'ya yönelmiştir. Çünkü bir kadın olan Havva, daha az rasyonel olup, iradesini daha zor kontrol edebilmektedir. Augustinus'un, kadının daha kolay aldatılabileceğini ileri sürmesi ise, kadın ve erkeğin aynı özün parçaları olup, her ikisinin de akla sahip olduğunu kabul ederken, diğer yandan, kadını, yukarıda yaptığımız ayırımdan hareketle, aklın zayıf yönü olan, yönetilen, alt akıl ile ilişkilendirildiğine, erkeği ise yöneten, üst akılla ilişkilendirildiğine dair bir kanıt olmaktadır²⁰³. Ya da başka bir deyişle, Antik Yunan'dan tanıdık gelecek şekilde, Augustinus, erkeğin tam bir insan olup, akıl ve tutkularından oluşmakta olduğunu ancak bunları akli ile kontrol edebildiğini, kadının ise alt akıl ile ilişkilendirilmek suretiyle, iradesini, duygularını zor kontrol edebilmekte olduğunu düşünmektedir denebilir. Buna göre kadın ile erkek arasındaki hiyerarşi korunmadığında ve alt aklın yönetmesine izin verilirse sonuç her zaman böyle kötü olacaktır. Bu sonuca varılmasının nedeni elbette yalnızca bu satırlar değildir. Bu yüzden diğer gerekçeleri ortaya koymak için konuya ilişkin açıklamalara devam edilmesi gerekmektedir.

Hikayeye göre, duygularını akli ile kontrol edebilen Adem, aldatılmamış ancak onun cennetin dışında tek başına kalmasını istemediğinden, Havva ile hareket etmeye karar vermiştir. İlk günahı işleyerek tüm insanlığı günah içinde doğmaya mahkum eden ve bu doğrultuda çekilen acıların sebebi olan Havva ve Augustinus'un mektuplarında bahsettiği her kadının içinde bir Havva olduğu düşüncesi, kadın hakkındaki görüşlerini tahmin etmeyi kolaylaştırmaktadır. Augustinus'a göre, kadın

²⁰² Bu konuda ayrıntılı olarak bkn. Ian A. McFarland, *In Adam's Fall: A Meditation on the Christian Doctrine of Original Sin* (Oxford: Wiley-Blackwell, 2010) 32-76.

²⁰³ Augustine, *City of God*, 14.11-12.

şehvet ve cinsel arzu uyandıran bir ‘kötü’dür ve tüm kadınlarda sakınılması gereken bir Havva bulunmaktadır²⁰⁴.

Diğer yandan, kadın, Augustinus’un eserlerinde, insanlığın düşüşünün tek nedeni olarak gösterilmemiş, bu günah elbette Adem’in rızası olmadan gerçekleşmemiştir. Augustinus’a göre, her ikisi de hatalıdır ancak bu hataların niteliği farklıdır. Adem’in günahı, üstün cinsiyet olarak kendisini dinletmek yerine, üstün olan erkek statüsünü hiçe sayarak karısına, daha aşağı olana uymasındır²⁰⁵. Her ikisinin de hatalı olmasının yanında, tüm bu ileri sürülenler değerlendirildiğinde, ilk günahın işlenmesinde kadının önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Sonuçta, Havva, Adem’in aklını başından alarak yanılmasına neden olarak tüm insanoğlunun günaha boğulmasına neden olmuştur.

Kadın ve erkeğin yaradılışlarına gelince, Tanrı ilk olarak erkeği, ardından sosyal hayattaki ilişkilerine hakim ast-üst ilişkisini yansıtacak şekilde, ona yardımcı olması için²⁰⁶ erkekten kadını yaratmıştır²⁰⁷. Kadın ikincil olup, erkeğe tabi olmakta, bununla beraber her ikisi beraber Tanrı’ya tabi olmaktadır. Augustinus’a göre, Adem ve Havva, ilk yaradılışlarında kadın ve erkek olarak, farklı cinsiyetlerde, gerçek fizikleriyle yaratılmıştır. Cinsiyet farklılığı, cinsel birleşme ve üreme Tanrı’nın ilk günah, ya da düşüş nedeniyle, insanlar için yarattığı bir şey olmayıp, baştan beri, ilk yarattığı andan beri vardır. Ancak ilk fiziksel yaradılıştan önce, cinsiyetsiz düşünsel bir ‘insanlık fikrini’ yaratmıştır. Bu, Tanrı’nın bir sureti olarak her insanda bulunmaktadır. Buradan hareketle, yalnızca bu kısmı ele aldığımızda, *her insan* kelimesinden hem erkek hem kadında Tanrı’nın suretinin bulunduğunu anlamak mümkündür²⁰⁸. Acaba Augustinus’a göre, gerçekten Tanrı, hem kadını hem de erkeği kendi suretinde yaratmış mıdır?

²⁰⁴ Augustine, *Letters 204-270*, çev. Wilfred Parsons (Washington: The Catholic University of America Press, 1956) 225 (243. Mektup).

²⁰⁵ Rosemary Radford Ruether, “Augustine: Sexuality, Gender, and Women,” *Feminist Interpretations of Augustine*, ed. Judith Chelius Stark (Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2007) 54.

²⁰⁶ Augustinus *Genesis* adlı eserinde bir adım daha giderek, Tanrı’nın kadını yaratma nedeninin bir tane olup, onun da; çocuk doğurmak olduğunu ileri sürmüştür. Augustine, *The Literal Meaning of Genesis*, ed. Johannes Quasten (New York: Newman Press, 1982) 9.5.9. Aktaran: Julie Miller, “To Remember Self, to Remember God: Augustine on Sexuality, Relationality, and the Trinity,” *Feminist Interpretations of Augustine*, ed. Judith Chelius Stark (Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2007) 252.

²⁰⁷ John Hammond Taylor, *St. Augustine, Vol. 2: The Literal Meaning of Genesis* (New Jersey: Paulist Press, 1982) 9.5.

²⁰⁸ Augustine, *City of God*, 12.21-25; Ruether, *Augustine*, 53.

Augustinus'ta kadın konusu ele alınırken en çok üzerinde durulan nokta tam olarak budur. Tartışmalar genellikle, Tanrı'nın, kadını, erkek gibi, kendi suretinde yaratmış olup olmadığı sorusu etrafında dönmektedir. Bu konu, birçok eserde başlı başına, tartışma konusu oluşturmakta ve cevaba ulaşmak pek kolay olmamaktadır.

Augustinus, bu konuya ilişkin olarak, eserlerinde kendisinden önce yaşamış ve Hristiyanlık üzerinde büyük etkisi olan Apostle Paul'un görüşlerinden yola çıkarak açıklamalar yapmıştır. Paul, erkeklerin, başlarını örtmemesi ancak kadınların örtmesi gerektiğini, çünkü erkeğin, Tanrı'nın bir sureti ve kadının ise, erkeğin sureti olduğunu ileri sürmektedir. Bu görüşten hareket eden Augustinus, dini kaynaklarda her insanın Tanrı'nın bir sureti olduğu kabul edildikten sonra, neden kadının bunun dışında tutulduğunu cevaplamaya çalışmıştır²⁰⁹. Augustinus, Paul'un ileri sürdüğü bu düşüncenin aslında Yaratılış Kitabına aykırı olmadığı vurgular ve bu duruma şöyle bir çözüm getirir: İnsan aklının doğasını sorgularken, kadının, kocası ile beraber ele alındığında Tanrı'nın bir sureti olduğunu, ancak ne zaman ki kadın, tek başına, erkeğin yardımcısı olarak ele alınırsa²¹⁰ o zaman Tanrı'nın bir sureti sayılmayacağını ileri sürer. Bu durumda erkeğin tek başına Tanrı'nın bir sureti olduğunu, kadının ise, tek başına Tanrı'nın sureti olmadığını ancak erkekle (diğer deyişle üst akılla) bir araya geldiğinde²¹¹, tam bir sureti oluşturduklarını ortaya koymaktadır²¹². Bu ayrıca Augustinus'un kadın ve erkeği üst/alt akıl ile ilişkilendirdiğine ilişkin teoriyi destekler niteliktedir.

Şöyle ki, Augustinus'a göre, kadın ve erkek arasında hiyerarşi baştan tasarlanan bir şey olup, insanlığın düşüşü ile sonradan meydana çıkmamıştır²¹³. Yaratılış olarak (beden ve akıl) yalnızca erkek tek başına Tanrı'nın sureti sayılmış, kadın ise tek başına Tanrı'nın sureti sayılmamıştır²¹⁴. Bunun nedeni olarak, hem erkek hem de kadının akla sahip olmasıyla beraber, alt ve üst akla ilişkin yapılan açıklamalar hatırlandığında, erkeğin, ebedi ilkeleri algılayabilen ve Tanrı'ya

²⁰⁹ Augustine, *On the Trinity*, 12.7.9.

²¹⁰ Tanrı, kadını, Adem'in yalnız kalmaması ve ona uygun bir yardımcı olması için, onun kaburga kemiğinden yaratmıştır. Yaratılış Kitabı, II.18-23, <http://kutsalkitap.info/tr-gen2.html>, 24.03.2016; *City of God*, 12.24, 13.14.

²¹¹ Bu düşüncenin, kadını yalnız başına bir birey olarak ele almak yerine, erkekle ilişkisi çerçevesinde değerlendirilmesi görüşünü desteklediği düşünülebilir.

²¹² Augustine, *On the Trinity*, 12.7.10.

²¹³ Ruether, *Augustine*, 53.

²¹⁴ Judith Chelius Stark, "Augustine on Women: In God's Image, but Less So," *Feminist Interpretations of Augustine*, ed. Judith Chelius Stark (Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2007) 225.

ulaşmanın yolu ve bu bağlamda Tanrı'nın sureti sayılan üst akıl ile ilişkilendirildiği ve kadının ise, yönetilmeye ihtiyaç duyan, Tanrı'ya ulaşamayan geçici bilgileri algılayabilen alt akıl ile ilişkilendirildiği şeklindeki açıklamalar düşünüldüğünde, görüşler birbirini destekler nitelikte olacaktır.

Augustinus bu konuya ilişkin en önemli satırları yine aynı eserin başka bir bölümünde dile getirmektedir: “*İnsanı senin suretinde ve sana benzer yaratılan, senin suretinde ve sana benzer yaratıldığı için de, diğer deyişle akıl ve anlayış yetisine sahip olduğu için de akıl yoksunu tüm hayvanlardan üstün kılınan insanı ve insanın ruhunda iki ögenin olduğunu, bunlardan birinin karar verebileceği için hakimiyet gücüne sahip olduğunu diğerinin ise boyun eğen ve itaat eden bir öge olduğunu bu yüzden maddi anlamda kadının erkek için yaratıldığını, ama zihinsel açıdan çıkarım yapma gücüne sahip akıyla erkekle kadının doğasının eşit olduğunu yine de bedeninin yaradılış özelliği bakımından erkek cinsiyetine bağlı kılındığını görüyoruz ve bu bağlılığın, doğal dürtülerin doğru eylemde bulunması için aklın çıkarım yetisine ve kıvraklığına tabi olmasına benzediğini. İşte bütün bunların görüyoruz ve her şeyin tek tek iyi, bir bütün olarak da ala olduğunu*²¹⁵.”

Görüldüğü üzere, Augustinus, insanın hem kadın hem erkeğin rasyonel bir akla sahip olduğunu, ancak akıl yoluyla bilgiye ulaşan insanın ruhunda iki ögenin olduğunu ve bunlardan birinin karar verebileceği için hakimiyet gücüne sahip olduğunu (üst akıl), diğerinin ise boyun eğen ve itaat eden bir öge olduğunu (alt akıl) bu yüzden maddi anlamda kadının erkek için yaratıldığını ileri sürmektedir. Bu satırlar da, maddi anlamda kadın ve erkeğin eşit kabul edilmemesinin altında akıl ayrımının bulunduğu ilişkin görüşleri destekler niteliktedir. Yine aynı şekilde, bedeninin yaradılış özelliği bakımından kadının erkek cinsiyetine bağlı kılındığını ve bu bağlılığın, doğal dürtülerin doğru eylemde bulunması için aklın çıkarım yetisine tabi olduğunu ileri süren Augustinus, ileri sürdüğü bu düşüncelerle kafalarda soru işaretlerinin kalmasına izin vermemektedir.

²¹⁵ Augustinus, *İtiraflar*, 13.32.

3. Tanrı'nın Gözünde Erkek Eşit Olan Kadın

Buraya kadar başta ortaya koyulan erkekle eşit ve eşit olmayan kadın ikileminden yalnızca eşit olmayan kadın ele alındı. Peki, Augustinus'a göre, erkekle kadın hangi anlamda eşit sayılmaktadır? Şimdi bu sorunun cevabı ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

Yaradılış açısından kadının erkeğe tabi olduğunu ileri süren Augustinus, Tanrı'nın gözünde, kadın ile erkeğin eşit olduğunu ileri sürmektedir. “Çünkü Mesih İsa'ya iman ettiğiniz için hepiniz Tanrı'nın oğullarısınız. Vaftizde Mesih'le birleşenlerinizin hepsi Mesih'i giyindi. Artık ne Yahudi ne Yunan, ne köle ne özgür, ne erkek ne dişi ayrımı vardır²¹⁶”. Buna göre kadın ve erkek açısından Tanrı karşısında herhangi bir ayrım bulunmamaktadır. (Buna rağmen herkes Tanrı'nın oğlu sayılmaktadır).

Bu konuya ilişkin olarak, başka bir eserinde yukarıdaki ile paralel olarak açıklamalarını sürdürür: “Çünkü sen insanları erkek ve kadın olarak yarattın, senin ruhani inayetinde herkes birbirine eşit, bu yüzden erkek ve kadın arasında cinsiyet farklı yok, tıpkı Yahudi, Yunan köle ya da özgür arasında bir fark olmaması gibi²¹⁷.” Augustinus belirtildiği üzere, diğer eserinde de kadın ve erkeğin Tanrı katında eşit olduklarını kabul etmektedir. Ancak bu açıklamalar, Augustinus'un, kadın erkek eşitliğini, dini gerekçelerle, kutsal kitapta yazılanlar nedeniyle ileri sürmek zorunda kaldığını düşündürmektedir.

Tüm bu bilgiler ışığında, Augustinus'un, bir yandan Tanrı'nın gözünde, kadın ile erkeğin eşit olduğunu kabul etmekte, diğer yandan kadının, akıl ve anlayış yetisine sahip olduğunu ancak kadın ve erkeği üst akıl/alt akıl ile eşleştirmek suretiyle birinin yöneten birinin yönetilen olması gerekliliğini ve kadının erkeğe bağımlı olduğunu, bu bağlamda iki cinsin eşit olmadığını ileri sürmekte olduğu görülmektedir. Böylece başlanılan noktaya varılmış ve erkekle *hem eşit hem de eşit olmayan kadın figürü* ortaya koyulmuş olundu.

²¹⁶ Augustine, *On the Trinity*, 12.7.12; İncil, Galatyalılar, Bölüm 3, 26-28.

<http://kutsal-kitap.net/bible/tr/index.php?id=1676&mc=2&sc=1672>

²¹⁷ Augustinus, *İtiraflar*, 13.23.

4. Değerlendirme

Augustinus'un teorisinde var olan bu ikilemi çözmek için kadını iki farklı figüre ayırmak mümkün görünmektedir. Augustinus'un, Tanrı'nın yaratmış olduğu, *soyut* anlamda kadın düşüncesini (ideasını) erkekle eşit tutmakta olduğunu, ancak *somut*, sosyal yaşamdaki kadını, erkeğe bağımlı boyun eğen olarak kabul etmekte olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Kadın, Tanrı'nın gözünde erkekle aynı doğaya sahip olup, bedeni, cinsiyeti ve sosyal doğası düşünüldüğünde, yaradılışı, bu bağlamda aklı bakımından erkek tarafından yönetilmeye muhtaç olmaktadır²¹⁸.

Görüldüğü üzere, Augustinus'un teorisinde kadın ile erkek hem eşittir hem de değildir. Yaradılış yönünden, toplumsal ve sosyal açıdan erkekle eşit olmayan kadın, ancak Tanrı'nın gözünde bedenden ayrılmış ruhlar olarak erkekle eşit olabilmektedirler. Ancak dikkat edilmesi gereken nokta, bu Tanrı karşısındaki eşitliğin, sosyal hayata herhangi bir yansıması bulunmadığıdır. Sosyal hayatta kadın kendine özgülenmiş geleneksel rollere geri dönmektedir.

Bu görüşü desteklemek amacıyla, tüm bu metafizik açıklamalar bir yana bırakılarak, Augustinus'un sosyal hayatta kadının statüsüne ilişkin bazı önemli açıklamalar ele alınmalıdır. Öncelikle, Augustinus'un karşı cinsten herhangi bir arkadaşı olmadığı, yalnızca akıl hocası olarak annesinin olduğu bilinmektedir. Karşı cinse yazmış olduğu bazı mektuplarında²¹⁹ kadınlara karşı mesafeli ve otoriter bir tutum sergilediği ve dönemin genel düşüncesi olan gerçek arkadaşlığın yalnızca eşitler arasında diğer deyişle erkekler arasında kurulabileceği düşüncesine sahip olduğu belirtilmelidir²²⁰. Ancak bu görüşlerine rağmen Augustinus'un, annesine ilişkin ileri sürdükleri bir hayli ilginçtir. Augustinus eserinin bir bölümünde, annesiyle birlikte yaptığı sohbetin ayrıntıları vererek, annesinin bir kadın olarak

²¹⁸ Deutscher'e göre, Augustinus eserlerinde hem kadın ve erkeğe ilişkin ikili kimlikler vermiştir. Erkek hem Tanrı'nın sureti olup, hem de Tanrı değildir. Kadın ise hem yaradılış açısından erkeğe tabi, hem de ruhani olarak Tanrı'nın gözünde erkekle eşittir. Feminist perspektiften değerlendirildiğinde çoğu zaman bu tartışmanın, kadına ilişkin ikilik üzerinden yapıldığı görülmektedir. Ancak bu durum, erkek-Tanrı arasındaki ilişki gözönünde bulundurularak yorumlanabilir. Şöyle ki, erkek, Tanrı olarak kabul edilmediğinde kadınlara ilişkisi farklı, tam tersi erkeğin Tanrı'nın sureti olarak ele alındığında kadına karşı durumu farklı olacaktır. Penelope Deutscher, *Yielding Gender: Feminism, Deconstruction and the History of Philosophy* (Oxford: Routledge, 2002) 158. Diğer deyişle, başta sorunun nedeni olarak belirttiğim erkekle 'eşit ve eşit olmayan kadın' ifadesini, 'Tanrı'nın sureti olarak erkek ve Tanrı olmayan erkek' şeklinde yorumlamak da mümkündür.

²¹⁹ Kim Power, *Veiled Desire: Augustine on Women* (London: Continuum International Publishing Group, 1996) 108-113.

²²⁰ Ruether, *Augustine*, 51.

kendisiyle ruhsal anlamda eşit tecrübeyi yaşayabildiğini²²¹, devamında ise annesinin tek isteğinin oğlunun Katolik bir Hristiyan olduğunu görmek olduğunu belirtmek suretiyle²²² kendisine akıl hocalığı yaptığını belirtmiştir. Ayrıca annesinin olumlu yönleri olarak, evlilik çağına geldiğinde kocaya verilmiş olduğunu ve o andan itibaren kocasına efendisi gibi hizmet ettiğini, kocasını hep Tanrı'nın yoluna sokmaya çalıştığını, sadakatsizliklerini görmezden gelip laf etmediğini ileri sürmüştür²²³.

Augustinus'un, eserleri incelendiğinde pozitif duruş sergilediği kadınların, aslında yalnızca anneler olduğu görülür. Eserlerinde annelere, diğer kadınlardan farklı bir yer verilmiştir. Örneğin kendi annesi için, Tanrı'ya, kiliseye bağlı, örnek bir Hristiyan olup kocasına yönelik tüm görevlerini yerine getiren kendini oğluna adanmış bir kadın görüntüsü çizilmektedir. Bu anneler dışında, Augustinus diğer tüm kadınları tehlikeli ve erkeği dünya nimetlerine, toplumsal hayatta hırs ve yükümlülüklerin kaynağı olarak, Tanrı yolunda bir engel olarak değerlendirmiş²²⁴, kadını, tutku, beden, daha az akıl ve cinsel istek ile ilişkilendirilmiştir²²⁵.

Kadının statüsü hakkında açıklamalarına devam eden Augustinus, ev içinde hiyerarşinin nasıl olması gerektiğini belirlemiştir. Buna göre, koca karısını, ebeveynler çocuklarını, efendiler hizmetkarlarını yöneteceklerdir²²⁶. Eğer kadın kendi başına hareket ederse, Augustinus'a göre erkek, asi olan bu kadına dayak atabilecektir. Ayrıca kadın evlendiğinde tüm varlığını kocasına bırakmalı²²⁷, onun rızası hilafına hiçbir karar almamalı ve üzerine düşeni diğer deyişle kocasından gelen emirleri uygulama görevini yerine getirmelidir²²⁸. Görüldüğü üzere, Augustinus'ta kadın, anne olarak çocuklarına bakmakla yükümlü olup, eş olarak kocasının

²²¹ Augustinus, *İtiraflar* 9.10.23-24; Anne Marie Bowery, "Monica: The Feminine Face of Christ," *Feminist Interpretations of Augustine*, ed. Judith Chelius Stark (Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2007) 76.

²²² Augustinus, *İtiraflar*, 9.10.26.

²²³ Augustinus, *İtiraflar*, 9.9.

²²⁴ Felecia McDuffie, "Augustine's Rhetoric of the Feminine in the Confessions: Women as Mother, Women as Other," *Feminist Interpretations of Augustine*, ed. Judith Chelius Stark (Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2007) 101,109; Örnek olarak bk; Augustinus, *İtiraflar*, 6.14.

²²⁵ McDuffie 108.

²²⁶ Augustine, *City of God*, 19.14; Margaret Miles, "From Rape to Resurrection: Sin, Sexual Difference, and Politics," *Augustine's City of God: A Critical Guide*, ed. James Wetzel (Cambridge: Cambridge University Press, 2012) 85.

²²⁷ Mevcut dönemde, kadının kendisine ait olan malvarlığı üzerinde sahip olduğu haklar, evlilik ile kocasına geçmemekteydi. Hatta koca, karısının malvarlığından harcama yapabilmekte ancak boşanma söz konusu olduğunda bunun bir kısmını ya da tamamını geri koymakla mükellefi. Gillian Clark, *Women in Late Antiquity: Pagan and Christian Lifestyles* (Oxford: Oxford University Press, 1994) 16.

²²⁸ Power 160.

emirlerini yerine getirecektir. Erkeğe hizmet eden ve kendini çocuklarına adayan kadın kutsanabilecekken, bunun dışında kadın, erkekleri baştan çıkarıcı olup, günah işlemeye yönlendirmekte olup, bu kadınlar lanetlenmelidir²²⁹.

Bu bağlamda, Augustinus, mevcut döneme aykırı bir şekilde, kadın ile kocanın ast-üst ilişkisine tabi olduklarının aksine, kadın ile kocası arasında köle-efendi ilişkisinin mevcut olduğunu kabul eder. Yine o dönemdeki görüşün aksine, hukuki düzenlemeler kadına evlendikten sonra sahip olduğu malvarlığının üzerinde kontrol hakkı tanırken ve yurttaş olan karısına köle gibi davranmasını, dayak atmasını yasaklamışken, Augustinus bunların tersini savunmakta ve mevcut durumu kadınlar için daha zor ve kötü bir hale getirmektedir²³⁰.

Buna ilişkin olarak eserinde, annesinin diğer kadınlara evlilik hakkında öğüt verdiğini anlatırken şunları dile getirir “*Evliliğe adım atıp da evlilik akdinin kuralları kendilerine okunduğu ve kendileri de bu kuralları kabul ettikleri ve dolayısıyla kocalarının malıymış gibi onların hizmetine verildikleri anda, artık tartışılacak bir meselenin kalmadığını belirtirdi. Ona göre, o andan itibaren her kadın kendi konumunu bilmeli ve kocasına asilik etmemeliydi*²³¹”. Annesi burada evlilik içi şiddetten korunmanın yolunun mağdurun sessiz kalması aksi halde durumun daha fazla şiddet ile sonuçlanacağı yönündedir. Buradan hareketle, ‘mağduru suçlamak,’ Augustinus’un, bu durumun çözümünde, başvurduğu bir yol olmaktadır denilebilir²³².

Sonuç olarak, Augustinus’un cinsiyete ilişkin açıklamalarında İncil’deki yaradılışa ilişkin düşünceler ile Platonik felsefeyi bağdaştırmaya çalışmakta olduğu görülür. Bu nedenle ortaya çıkan zıtlıklar normal karşılanmalıdır²³³. Bir yanda kadın, erkeğe itaat etmek zorunda olup erkekten aşağıdır, diğer yanda Havva’da rasyonel bir doğaya sahip olup kadın ve erkek Tanrı katında birbirine eşittir²³⁴. Bu doğrultuda,

²²⁹ Rosemary Agenito, *History of Ideas on Woman* (New York: Perigee Trade, 1978) 74; Aktaran: Faruk Akyol, “Ortaçağdan, Kadından,” *Kadın Araştırmaları Dergisi* 4 (1996): 14.

²³⁰ Power 121-123.

²³¹ Augustinus, *İtiraflar*, 9.9.

²³² Margaret Miles, “Not Nameless but Unnamed: The Woman Torn from Augustine’s Side,” *Feminist Interpretations of Augustine*, ed. Judith Chelius Stark (Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2007) 173.

²³³ William Alexander, “Sex and Philosophy in Augustine,” *Augustinian Studies* 5 (1974): 197.

²³⁴ Rosemary Radford Ruether, “Misogynism and Virginal Feminism in the Fathers of the Church,” *Religion and Sexism; Images of Woman in the Jewish and Christian Traditions*, ed. Rosemary Radford Ruether (New York: Simon and Schuster, 1974) 179.

Augustinus'in kadın ile erkeği sosyal hayatta eşit kabul etmese de, Tanrı karşısında eşit olduklarını ileri sürmesinin en önemli nedeni kilise, din kaynaklı bazı çekinceler olduğu akla gelir²³⁵.

Bu iki teoriyi bağdaştırmaya çalışan Augustinus'ta kadına ilişkin olumlu ve olumsuz görüşlerden birini elemek mümkün gözükmemektedir. Bu düşüncelerin birini diğeriyle ortadan kaldırmak imkansızdır. Ancak her iki görüşü sentezlediğimizde, kadının ontolojik eşitliğinin, dünyaya yansımadığını, sosyal hayatta erkekle eşit olmasını sağlayamamakta olduğu görülür. Kadın, Tanrı gözünde erkekle eşit olabilir; Augustinus bunu reddetmemiş ve kadının entelektüel kapasitesi yok saymamıştır²³⁶, ancak yalnızca dini gerekçelerle yapılan bu açıklamalar, dünyada kadın erkek eşitliğini sağlamaya yetmemiştir²³⁷.

Bu bağlamda, girişte belirtilen eşit ve eşit olmayan iki farklı kadını teorisinde barından Augustinus, kadının ontolojik eşitliği konusunda pozitif görüşleriyle ele alındığında, egaliteryan yönüyle ortaya çıkarken, bu eşitliğin dünyaya yansımaları bulunmadığından bahisle, erkeğe tabi olan kadın figürüyle, kadın düşmanı olarak da anılmaktadır. Kanaatime göre ise, Tanrı'nın gözünde kadın ile erkeğin eşit olmasının, fiziksel, somut anlamda hiçbir etkisi bulunmadıktan sonra, bu görüşlerin kadın açısından pek fark yaratacak cinsten olduğu savunulamayacaktır.

Son olarak belirtmek gerekir ki, Augustinus'un kadına ilişkin görüşleri, ilerleyen zamanlara miras olarak kalmış²³⁸ ve onun etkisinde gelişen Hristiyan gelenekler, ataerkil toplum düzeninin devamlılığında önemli rol oynamış²³⁹, özellikle ilk günah, insanlığın düşüşü ve bu hikayelerde kadının rolü hakkında ileri sürdükleri kadının toplumdaki statüsünü önemli derecede etkilemiştir.

²³⁵ E. Ann Matter, "De cura feminarum: Augustine the Bishop, North African Women, and the Development of a Theology of Female Nature," *Feminist Interpretations of Augustine*, ed. Judith Chelius Stark (Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2007) 211.

²³⁶ Joanne McWilliam, "Augustine's Letters to Women," *Feminist Interpretations of Augustine*, ed. Judith Chelius Stark (Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2007) 201.

²³⁷ McDuffie¹⁰⁵; Deutscher'e göre, başka bir deyişle, kadın, Tanrı Devletinde erkekle eşit sayılacak olmasın rağmen, dünya devletinde bu eşitliğe kavuşamamıştır. Deutscher, *Yielding Gender*, 145; Penelope Deutscher, "The Evanescence of Masculinity Deferral in Saint Augustine's Confessions and Some Thoughts on its Bearing on the Sex/Gender Debate," *Feminist Interpretations of Augustine*, ed. Judith Chelius Stark (Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2007) 290.

²³⁸ Karen Armstrong, *The Gospel According to Woman: Christianity's Creation of the Sex War in the West* (London: Elm Tree Books, 1986) 11.9; Elaine Pagels, *Adam, Eve, and the Serpent: Sex and Politics in Early Christianity* (New York: Vintage Publishing, 1989) 150.

²³⁹ Mary Daly, "After the Death of God the Father," *Womanspirit Rising: A Feminist Reader in Religion*, ed. Carol Christ ve Judith Plaskow (San Francisco: Harper and Row, 1979) 54.

B. Thomas Aquinas: Doğal hukukun cinsiyetçi yorumu

Skolastik düşüncenin önemli isimlerinden Thomas Aquinas'ın, kadına ilişkin görüşlerini değerlendirirken, bir önceki bölümde ele alınan Aristoteles'in ileri sürdüklerinden her alanda çokça yararlandığı görülecektir. Aquinas bu bağlamda, Hristiyan teolojisini Aristotelesçi temellere oturtmuş, eserleri ise Aristoteles felsefesi ile Hristiyanlığın bir sentezi olarak değerlendirilmiştir. Tahmin edileceği üzere, teorisinde Aristoteles felsefesinin etkilerinin bu kadar yoğun olduğu bir düşünürün kadına ilişkin ileri sürdükleri de Aristoteles ile paralel olacaktır. Aynı şekilde, yine teorisinde izlerini taşıdığı Augustinus'un ölümünden sekiz yüzyıl geçmiş olmasına rağmen, kadına ilişkin görüşlerde bir arpa boyu ilerlenemediğini görmek, Ortaçağ ile özdeşleşen *karanlık* kavramına uygun düşecektir²⁴⁰.

Farklı bir şekilde söylemek gerekirse, Aquinas'ın ileri sürdükleri ortaya koyulduğunda, Platonik felsefenin etkisi altındaki Augustinus'la, aynı eve, ancak Aristoteles'ten almış olduğu anahtarla, arka kapıdan girdiği görülecektir.

1. Ruh ve Beden İkilemi

Aquinas'ın kadına ilişkin ileri sürdüklerine geçmeden önce, ruh ve beden ikilemi üzerinde düşündüklerini ele almak gerekmektedir. Aquinas'a göre, mutlak ve asıl biçimiyle tözlere varlık denmektedir. Kimi tözler yalın, kimileri bileşik olup, her ikisinde de öz bulunmaktadır. Bileşik tözlerde biçim ve madde, insandaki beden ve ruh gibi görünmektedir²⁴¹. Bu doğrultuda insan, ruh ve bedenden oluşan bileşik bir töz olup insanın artık ne ruh ne de beden olduğu söylenebilir. İki farklı şeyden üçüncü şey oluştuğunda bu artık ikisinden hiçbiridir²⁴².

²⁴⁰ Bu dönemde, kadın bir yana, 'birey'e hiçbir önem verilmemektedir. Bu konuda bkn. Zeynep Özlem Üskül Engin, "Birey Kavramının Gelişimi ve İnsan Hakları," *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 72/1 (2014): 203.

²⁴¹ Çotuksöken ve Babür 224.

²⁴² Çotuksöken ve Babür 230.

Aquinas'a göre, insan ne yalnızca beden ne de yalnızca ruhtan oluşmaktadır. Bu iki ayrı temel oluşuma her canlı sahip olmakla beraber ruh, yalnızca bedeni hareket ettiren bir unsur sayılmamaktadır. Ruh aynı zamanda bedene hayat veren, onu organik bir beden yapan güç olup, eylemlerini beden aracılığıyla ortaya koymakla birlikte, özü itibariyle bedenden farklıdır²⁴³. Beden ise, ruhun özü olmasa da ruhun yapısının özü bedenle olan birlikteliğidir. Ruh mutlaka işlev yapacağı bir bedeni gerektirmektedir.

Görüldüğü üzere, Aquinas'a göre beden ve ruh arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Bu noktada, Augustinus ile Aquinas'ın arasındaki önemli bir farktan bahsetmek gerekecektir. Augustinus'un teorisi hatırlandığında, ruh ve beden arasında yapmış olduğu ayırım²⁴⁴, kadınları, ruhen erkekle eşit, ancak bedenlen erkekten aşağı kabul edebilmesine imkan vermiştir. Ancak Aquinas'ın teorisinde, ruh ve beden arasındaki ilişki, böyle bir ayrıma olanak sağlamayacak, kadın ya, hem ruh hem beden açısından erkekle eşit ya da her iki anlamda erkekten aşağı sayılacaktır.

Konu açısından önem arz ettiğinden dolayı altını çizerek belirtmek gerekir ki, Aquinas'a göre, ruh ve bedenden türeyen insanda, bedenin niteliği ruh üzerinde etki doğurmaktadır. Hatta Aquinas'a göre, madde (beden) ne kadar iyi oluşmuşsa, daha yüce bir form (ruh) ona eşlik edecektir²⁴⁵. Böylece Aquinas'ta bedenin sınırlayıcı bir rol oynadığı kabul edilebilir. Ruh herkeste aynı nitelikte olsa da, bedenin ona izin verdiği ölçüde etkin olabilecektir.

Bu noktada, Augustinus ile önemli bir fark daha ortaya çıkmaktadır. Augustinus'a göre, bedenin ruh üzerinde herhangi bir etkisi bulunmazken²⁴⁶, Aquinas'a göre, bedenin niteliği ruh üzerinde etki doğurmaktadır. Bedenin ruh

²⁴³ Gülnihal Küken, *Doğu-Batı Felsefi Etkileşiminde İbn Rüşd ve St. Thomas Aquinas Felsefelerinin Karşılaştırılması* (İstanbul: Alfa Yayınları, 1996) 203.

²⁴⁴ Burada Augustinus'un, *On the Trinity* adlı eserinin 12. Kitabında ruh ve beden arasında yaptığı ayırım hatırlanmalıdır. Ayrıca Augustinus'a göre, Tanrı karşısında, kadın ya da erkek cinsiyet farkı bulunmayıp, herkes eşittir; "Çünkü Mesih İsa'ya iman ettiğiniz için hepiniz Tanrı'nın oğullarısınız... Artık ne Yahudi ne Yunan, ne köle ne özgür, ne erkek ne dişi ayrımı vardır" (Augustine, *On the Trinity*, 12.7.12).

²⁴⁵ Peter Lombard, *Thomas Aquinas: Commentary on the Sentences Book II*, çev. Giulio Silano (Toronto: PIMS, 2008) d.32 q.2 a.3 ad.1.

²⁴⁶ "İnsan ruh Kutsal Ruh tarafından uyandırıldığında, töz olarak ete sahipse de etin ağırlığını ve bozukluğunu kendinde barındırmaz. Bu sayede insan dünyevi değil göksel olacaktır..." (Augustine, *City of God*, 13.23). Augustinus, ruhu bedensiz düşünemese de, ikisinin arasında ayırım yaptığı görülmektedir. Aktaran: Bravo 117.

üzerinde bu denli etkili olduğunu düşünülürse ise elbette Aquinas'ın biyolojiye ilişkin düşündükleri bir hayli önem kazanmaktadır.

Biyolojiye ilişkin olarak Aristoteles'in izinden giden Aquinas'ın kadın ve erkeğe ilişkin ileri sürdükleri paraleldir. Bu nedenle, tekrara düşmemek amacıyla Aristoteles'in biyolojiye ilişkin teorisini kısaca hatırlatmakla yetinilecektir. Buna göre, Aristoteles, kadının soğuk, erkeğin ise ateş kadar sıcak olması yönünden bir ayırım yapmış ve yeterli sıcaklığın olmaması durumunda meninin bundan etkileneceğini ve bunun sonuçlarının ya eksik döllenme ya da kız çocuğu olacağını belirtmiştir. Diğer deyişle, eksiksiz cins olan erkeğin doğması için gerekli olan prosedürlerde bir sorun olduğunda (hayati önem taşıyan yeterli sıcaklık oluşmadığında), sonuç kız çocuğunun meydana gelmesi olacaktır²⁴⁷. Kadının, hayati önem taşıyan yeterli sıcaklıkta oluşmaması ise, onun beden zayıf yaratılmasına neden olmaktadır²⁴⁸.

Bununla beraber, Aquinas'a göre, üremede kadın ve erkek farklı rolleri üstlenmektedir. Kadın, bu ilişkide edilgin taraf olup, maddenin sağlayıcısı durumundadır. Erkek ise üremeye etkin olarak katılmakta ve maddeyi şekillendirmektedir²⁴⁹. Diğer deyişle baba, üremede önemli bir fonksiyonu yerine getirerek, maddeye form kazandırmakta ve insan ırkının temeli, esas haline gelmektedir.

Aquinas'ın, beden niteliğinin, ruh niteliği üzerinde etki doğuracağını açıkça ileri sürdüğü ele alındığında, kadın bedeninin zayıf olarak yaratılmasının en önemli sonucunun, zayıf nitelikli bir ruha sahip olacağı açıktır. Peki, ruhun zayıf bir niteliğe sahip olmasının olumsuz sonuçları neler olacaktır?

Bu soruya cevap verebilmek için Aquinas'ın ruha ilişkin yapmış olduğu açıklamalara yer verilmelidir. Aquinas, Aristoteles'e paralel olarak, ruhu üç dereceye ayırmıştır. Bunlar: büyüme, üreme ve beslenme yetilerine ilişkin olan ve tüm canlılarda bulunan vejetatif, diğer deyişle bitkisel kısım, ikici olarak, algı yeteneğini içinde barındıran duyu organlarını düzenleyen duyusal kısım ve son olarak,

²⁴⁷ Aquinas, (Lombard) *Sentences*, II. d.20, q.2 a.1 ad.1.

²⁴⁸ Joseph Hartel, "The Integral Feminism of St. Thomas Aquinas," *Gregorianum* 77 (1996): 535-536.

²⁴⁹ Aquinas, (Lombard) *Sentences*, II d.20 q.1 a.2.

mantıksal düşünme yeteneği, rasyonellik içeren akli kısımdır²⁵⁰. Buradan hareketle, Aquinas'ın akılı, ruhun bir gücü olarak tasarladığı ileri sürülebilir. Ancak unutulmamalıdır ki, akıl, ruhun bir gücü olup, tümüyle insan ruhunun özü sayılmamaktadır²⁵¹.

Akılsal ruh, hem anlama hem de duyguların gücüyle donatılmış olup²⁵², doğuştan gelen doğal bir yeteneğe sahiptir. Bilginin kaynağı duyular olup, tüm duyulanabilir şeyleri algılamakta, akıl ise, düşünülecek her şeyi algılamaktadır. Böylece bilgi edinmede yalnızca birinin yeterli olmadığı, her ikisinin gerekli olduğu sonucuna varılabilir²⁵³.

Aquinas'a göre, her insan ruhun bu üç yetisine (hareket, algı, düşünme) sahip olmaktadır. Bu doğrultuda elbette kadınların da bu üç yeteneğe sahip olduğu söylenebilecektir²⁵⁴. Peki, aynı yetilere sahip kadın ve erkek arasındaki fark nereden kaynaklanmaktadır?

Aquinas, evreni yaratan Tanrı'nın, yarattıkları arasında bir hiyerarşi gözettiğini ileri sürmüştür. Bu hiyerarşi bir piramit olarak düşünüldüğünde, piramidin en altında dört inorganik madde, onun üzerinde bitkiler, onun üzerinde hayvanlar ve sonra insanlar bulunmakta, insanların üzerinde ise melekler ve piramidin en üstünde Tanrı bulunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında *insanları* kadın erkek ayrımı yapmadan aynı sıraya koyan Aquinas'ın, her insanın ruhun üç yetisine de sahip olduğunu ileri sürdüğü hatırlandığında, akıllara cinsiyet farkından kaynaklanan bir ayrım yapmadığı gelmektedir. Ancak bu izlenimin, teorisi bütün halinde alındığında, yanıltıcı olacağı görülecektir.

Aquinas, forma bağlı olarak, canlılar arasında bir ayrım olduğuna dikkat çeker. Farklı basamaklarda bulunan grupların en yüksek yaşamsal işlevi birbirlerinden farklıdır. Şöyle ki, bitkiler için üreme en yüksek yaşamsal işlev iken, insanlarda durum böyle olmayıp, en yüksek işlevleri zihinsellik olmaktadır. Buradan hareketle insanlar için en yüksek işlev olan zihinselliğin, düşünme gücünün kadın ve erkekte aynı derecede bulunduğunu düşünmek yerinde olacaktır. Ancak Aquinas

²⁵⁰ Thomas Aquinas, *Summa Theologica*, çev. Fathers of the English Dominican Provinc (Christian Classics, 1981) I, q.77, a.4.

²⁵¹ Aquinas, *Summa Theologica*, I, q.79, a.1.

²⁵² Aquinas, *Summa Theologica*, I, q.79, a.5.

²⁵³ Aquinas, *Summa Theologica*, I, q.85, a.1.

²⁵⁴ Aquinas, *Summa Theologica*, I, q.79; q.80, a.2; q.83, a.3.

bunun böyle olmadığını ve konu en yüksek işlev olan zihinselliğe gelince, daha rasyonel olan erkeğin, kadından üstün olmasının doğal olacağını ileri sürmektedir²⁵⁵. Peki, Aquinas bu sonuca nasıl varmıştır?

İnsan ruhunda bulunan üç yeti açısından durumu sırayla değerlendirmek gerekirse, ilk kısım olan bitkisel kısımda, canlılarda yaşamsallığın devamı açısından etkin ve edilgin yetiler bulunduğunu ileri süren Aquinas, bu noktada, üremede yukarıda belirtildiği üzere yeterli sıcaklıkta oluşamayan eksik, zayıf bedene sahip kadının edilgin, erkeğin ise etkin rol oynadığını belirtmiştir²⁵⁶. Böylece kadın ile erkek arasındaki ilk ayrım burada oluşmaktadır. İkinci kısım olan duyuşsal kısımda ise, Aquinas, kadın ile erkek arasında yine bir ayrım yapmaktadır. Buna göre, tutkular kadınlarda daha kuvvetli bir şekilde bulunmaktadır. Tutkuların kadında çok güçlü olması nedeniyle, zayıf bedene sahip kadın, kolayca bu duygularını kontrol edememektedir. En önemli kısım olan akli kısma gelindiğinde ise, Aquinas, aslında bu ayrımı doğrudan değil ancak dolaylı olarak yapmaktadır. Şöyle ki, tutkuları çok güçlü olan kadının, akılcı düşünme yeteneği azalmakta ve zayıf bedene sahip olan kadının duygularının kontrol edememesi düşünme yeteneğini zayıflatmaktadır. Böylece kadınlarda ruhun akli kısmı etkilenmekte ve duyguları tarafından yönlendirilen kadın rasyonel kararlar verememektedir. Erkek ise güçlü niteliklere sahip bedeni, bu doğrultuda akli ile iradesini kontrol edebilmekte, tutkularından bağımsız daha rasyonel kararlar verebilmektedir.

Sonuç olarak, biyolojik olarak kadının bedeninin zayıf olması, ruhu üzerinde etki doğuracak ve ruhun sahip olduğu yetiler bundan etkilenecektir. Diğer deyişle, kadın bedeninin zayıf olması, duygularını kontrol edememesine, bu ise, rasyonellik açısından erkek karşısında daha aşağı bir konumda görülmesine neden olmaktadır. Bu doğrultuda ruhun üç yetisinin kadında da bulunduğu ancak bu yetilerin erkeğe kıyasla, kadında daha zayıf olduğu sonucuna varılacaktır. Bu sonuca ulaşmayı sağlayan en önemli satırlar ise, Aquinas'ın eserinde, *kadının, yaratılış açısından zayıf bir bedene sahip olmasının, her açıdan kadının zayıflığı ile sonuçlanacağını* belirtmesidir²⁵⁷.

²⁵⁵ Agenito 84; Aktaran: Akyol 20.

²⁵⁶ Aquinas, *Summa Theologica*, I, q.92, a.1.

²⁵⁷ Aquinas, *Summa Theologica*, II, q.156 a.1.

Bu açıdan bakıldığında, hepsinin nedenini Aristoteles'in biyoloji anlayışını benimsemesine bağlamak mümkün gözükmemektedir. Ancak burada bir parantez açarak, beden ve ruhun birbirlerini etkilediği, kadının eksik erkek olarak meydana geldiği ve bedenen erkekten aşağı, zayıf olduğu yönünde Aquinas'la aynı düşüncelere sahip olan Aristoteles'te yukarıdaki bölümde kadının aşağı ve yönetilen olarak kabul edilmesinin kendi biyolojik görüşlerine dayandırılmadığı hatırlanmalıdır. Bunun nedeni, Aquinas'ın, eserlerinde bu bağlantıyı açıkça kurmuş olmasına rağmen, Aristoteles'in de kolayca bu bağlantıyı kurabilecekken, bunu yapmamış olmamasıdır. Kanaatimce Aquinas'ın bu bağlantıyı açıkça kurmasında, Hristiyan kültürü, Havva'nın Adem'in kaburga kemiğinden ve kadının erkeğin yardımcısı olarak yaratılma hikayeleri, etkili olmuştur.

2. Erkeğe Yardımcı Olarak Yaratılmış Kadın

Tüm bu anlatılanlar doğrultusunda Aquinas, erkeğin fiziksel varoluşunun ve zihinsel gücünün daha güçlü olması, ancak kadının bunun tersi nitelikte özellikler taşıması nedeniyle tam olarak Tanrı'nın suretinin olmadığı sonucuna varmaktadır²⁵⁸. Aquinas, bu konuya ilişkin olarak, Augustinus'tan hatırlanacağı üzere, insanın Tanrı'nın bir sureti olmasına ilişkin Paul'un, erkeğin Tanrı'nın sureti olduğunu kadının ise, erkeğin sureti olduğu şeklinde ileri sürdüklerini ele alarak, erkeğin kadın için değil, kadının erkek için yaratıldığını ileri sürmektedir²⁵⁹.

Bu bağlamda, kadının Tanrı'nın bir sureti olmadığını kabul eden Aquinas, yukarıda hatırlanacağı üzere, kadını yalnızca üreme ile erkeği ise, üremede hayati fonksiyonlarla ilişkilendirilmiştir. Buradan hareketle, Aquinas, kadının yalnızca bu alanda erkeğe yardım amacıyla yaratılmış olduğunu, üreme dışında her alanda erkeklerin birbirlerine daha iyi yardımcı olabileceklerini düşünmektedir²⁶⁰. Aquinas'a göre, Augustinus'a paralel olarak, kadının üreme dışında erkeğe yardımcı

²⁵⁸ Aquinas, (Lombard) *Sentences*, II, d.16 q.1 a.3. Ancak daha sonra ki eseri *Summa Theologica*'da bu görüşü kaybolur ve kadının zihinsel gücünün erkekten daha az olduğunu ve erkeğin daha akıllı bir varlık olduğunu kabul etmesine rağmen bunun dini anlamda bir sonuç doğurmayacağını ileri sürer. Harm Goris, "Is Woman Just a Mutilated Male? Adam and Eve in the Theology of Thomas Aquinas," *Out of Paradise: Eve and Adam and Their Interpreters*, ed. Bob Becking ve Susanne Hennecke (Sheffield: Sheffield Phoenix Press, 2010) 60.

²⁵⁹ Aquinas, *Summa Theologica*, I, q.93 a.4.

²⁶⁰ Aquinas, *Summa Theologica*, I, q.92, a.1.

olması pek düşünülemez bir durum olup, kadının yaratılma amacı yalnızca üreme kaynağıdır.

Burada, Aquinas'ı diğer düşünürlerden farklı kılabilecek bir noktayı belirtmek gerekmektedir. Aquinas, eğer Havva'nın Adem'in kafa kemiğinden yaratılsaydı ona hükmedeceğini, eğer ayak kemiğinden yaratılsaydı, onun kölesi olacağını ileri sürmekte, Adem'in kaburga kemiğinden yaratılmış olmasının, her ikisinin birbirinin partneri olduğunu, birlik olduklarını göstermekte olduğunu belirtmektedir. Buna karşılık, mevcut zamana uygun olarak, evliliklerde, kadının kocasına tabiiyetinin söz konusu olduğunu ileri sürmektedir. Şöyle ki kadın, kocasına, kendi iyiliği için boyun eğmelidir. Çünkü kadın, kendisinin yararına olacak şeyler konusunda yeterli muhakeme yeteneğine sahip değildir. Bu nedenle, Aquinas, daha rasyonel olan erkeğin yönetmesinin ve kadının tabiiyetinin doğal olduğunu kabul etmektedir²⁶¹. Kadının kocasına tabiiyetinin esas olmasından hareketle, birlik içinde oldukları ancak bu birliği yönetenin erkek olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.

Buna ek olarak, Aquinas, kadın ve erkeğin bedenlerinin kusurluluk oranlarına dayalı olarak, kadınların, doğal olarak erkeğe tabi varlıklar olduklarını²⁶² ve erkek tarafından yönetilmesi gerekliliğini, iyi bir toplumsal düzenin varlığı için öngörmüştür. Şöyle ki Aquinas'a göre, eğer halk daha akıllı olanlar tarafından yönetilmezse, toplum düzeni kargaşaya dönüşecektir. Bu nedenle, akıl açısından üstün olan kişi halkı, doğal olarak kadından üstün olan erkek ise kadını yönetecektir²⁶³. Burada hemen belirtmek gerekir ki, Aquinas'ın bu düşünceleri bir araya getirildiğinde, yönetenin bir kadın olarak düşünülmesi imkansız hale gelmektedir.

Görüldüğü üzere, Aquinas'ın benimsemiş olduğu biyoloji kuramı, kadının, fiziksel ve entelektüel açıdan aşağı ve erkeğe tabi olması ile sonuçlanmıştır. Ancak bunun yanında, Aquinas, yine Aristoteles'e paralel olarak, kadın ve erkeğin farklı

²⁶¹ Aquinas, *Summa Theologica*, I, q.92, a.1; Goris 61-62.

²⁶² Antik Yunan düşünürlerinden akıllara gelen kusurlu kadın imajını çürütecek sıradan olmayan, olağanüstü kadınlar hakkında Aquinas, küçük farkların önemsiz olacağını belirtmiş ve böyle bir kadın arayışı içine girmemiştir (Aquinas, *Summa Theologica*, II, q.156 a.1 ad.1). Bu doğrultuda kadınlar hakkında genelleme yaparken istisnalar göz ardı edilebilecektir.

²⁶³ Buna bağlı olarak, Aquinas'a göre eğitim vermek ya da kiliselerde rahip olmak kadına göre işler değildir (Aquinas, *Summa Theologica*, II, q.177, a.2). Erkek kadından daha akıllı olduğundan, çocuk yetiştirmede de erkeğin rolü kadından fazla olmalıdır.

etik anlayışlarına sahip olduğunu belirtir. Aquinas'a göre, kadın ahlaki yönden, her alanda olduğu gibi, erkeğe göre daha zayıftır. Bu nedenle kadının kusurlu varoluşunun sonuçları arasına, ahlaki yönden erkekten aşağı kabul edilmesi de eklenmelidir.

3. Erkek Aklının Algılayabileceği Doğal Yasalar

Aquinas'ın kadına ilişkin düşünceleri tekrara düşülmemek amacıyla kısaca ortaya koyulduktan sonra, son bir konuya daha dikkat çekilmesi gerekmektedir.

Aquinas'a göre, insanın amacı mutluluğa ulaşmaktır. İnsanın doğal eğilimlerine uygun olarak davranması, diğer deyişle kendi doğasını gerçekleştirme ise amacına, diğer deyişle *iyiye* ulaşması demektir. İnsanın amacı olan iyi ya da mutluluk insana özgü olan rasyonelliğin gerçekleşmesine bağlıdır. Rasyonel bir varlık olan insan, kendisine özgü davranışları doğru ve yanlış olarak ayırmakta ve buna göre davranarak *iyiye* yaklaşmaktadır.

Yasalar için de bu amaç geçerli olup, bu amaç ortak iyiyi gerçekleştirmek olmalıdır²⁶⁴. Bu bağlamda, Aquinas akla bağlı dört adet yasa olduğunu belirtmektedir. Bunlardan ilki, evrenin temel kuralı olan, ilahi akılda bulunan sonsuz, düzen yasaları olan ebedi yasalardır. İkincisi, yalnızca din adamları tarafından algılanabilen, devlet ve bireylerin uyması zorunlu olan ilahi yasalardır. Üçüncüsü, ebedi yasalar içerisinde *insan aklının algılayabileceği*, toplumsal hayatta kendisine rehberlik edecek bölümü oluşturan doğal yasalardır. Bu yasalar ebedi hukukun bir parçası olup, rasyonel varlıklar için geçerli yasalardır. Sonuncusu ise, doğal hukukla uyumlu olması gereken, emir ya yasak içeren insan yapımı yasalardır.

İnsan yasaları, doğal yasalara, doğal yasalar ise ilahi ve ebedi yasalara uyumlu olmalıdır²⁶⁵. Buna ek olarak, insan yapımı pozitif hukuk kuralları, ortak yararı gerçekleştirmeyi amaçlamalıdır. Ortak yarara hizmet etmeyen bir yasa, keyfi bir iradeden başka bir şey olmayıp, yasa niteliğinde sayılmayacaktır. Eğer yasalar ortak yarara yönelmiyor ise, akıl dışı olduğu kabul edilecektir. Bu doğrultuda, insan

²⁶⁴ Aquinas, *Summa Theologica*, II, q.90, a.2.

²⁶⁵ Niyazi Öktem ve Ahmet Ulvi Türkbağ, *Felsefe, Sosyoloji, Hukuk ve Devlet* (İstanbul: Der Yayınları, 2014) 249-250.

yasaları, yetkisi olanlar tarafından çıkarılıp ilan edilen ve ortak yararı gözetilen düzenlemelerdir. Başka bir deyişle, yasa, yönetenin ortak yararı sağlamak amacıyla, koyup yayınladığı aklın bir emridir²⁶⁶.

Görüldüğü üzere, dört yasa arasında zorunlu ilişkiler mevcut olup, akıl bunların arasındaki birliği sağlamaktadır. Aquinas, akıl ile yasalar arasında sıkı bir ilişki kurmuş olup, akıl, ebedi yasaların bilgisine ulaşmaya ve bu doğrultuda ona uyumlu yasaları yapmaya yaramaktadır. Kısaca yasalar *akılla* düzenlenmek zorundadır. Ancak yasayı herkes, her akıl yapabilecek midir? Elbette hayır. Aquinas'a göre, yasa, ortak yararı gözettiği için akılla, ancak herhangi bir kimsenin akıyla değil, topluluğun ya da topluluk adına hareket eden prensin akıyla yapılabilecektir²⁶⁷. Bu doğrultuda, yönetenin bir kadın olamayacağını yukarıda zaten belirtmiştik. Burada ise, yasaların bilgisine, *akıl yoluyla* ulaşıldığı düşünüldüğünde, duyguları tarafından yönlendirilen, zayıf akla sahip kadınların bu yasaları yapamayacağı sonucuna da varılabilecektir.

Konuya başka bir açıdan yaklaşmak gerekirse, Aquinas'a göre, insan, kimi zaman kendi doğasına aykırı davranışlar sergileyebilmektedir. Bu doğrultuda, insan doğasının aksine, diğer deyişle doğal hukukun ilkelerine aykırı davrandığı zaman iyiden uzaklaşarak kötüye yaklaşmaktadır. Aquinas, bunun nedenini, iyinin bilgisinin, kötü huylar ve tutkular tarafından karartılması olarak açıklamıştır²⁶⁸. Bu şekilde tutkularına yenik düşerek doğal hukuk ilkelerine aykırı davranışların edebi yasalara uygun olarak ceza çekmesi gerekecektir²⁶⁹. Buraya kadar insanların tutku ve arzuları doğrultusunda hareket ederek, iradelerini kontrol edemediklerinde iyinin bilgisini kararttıkları ve doğal hukuka aykırı davrandıkları ortaya koyuldu. Peki, bu durum, tutkularını kontrol edemeyen, tutkularını kontrol edebilecek kadar güçlü bir akla sahip olmayan kadının çoğu zaman, insan doğasına, bu bağlamda doğal hukuka aykırı davranması ile sonuçlanmayacak mıdır?

Aquinas'ın kadına ilişkin yapmış olduğu açıklamalar, yasalara ilişkin ileri sürdükleri ile beraber değerlendirildiğinde, aslında doğal hukukun kadınlar için çok

²⁶⁶ Yasemin Işıktaç, *Hukuk Felsefesi* (İstanbul: Filiz Kitabevi, 2010) 115.

²⁶⁷ Mehmet Ali Ağaoğulları ve Levent Köker, *İmparatorluktan Tanrı Devletine* (Ankara: İmge Kitabevi, 2011) 245-246.

²⁶⁸ Aquinas, *Summa Theologica*, II q.93, a.6.

²⁶⁹ Cennet Uslu, *Doğal Hukuk ve Doğal Haklar, İnsan Haklarının Felsefi Temelleri* (Ankara: Liberte Yayınları, 2011) 114.

da açık olmadığı sonucuna varılabilecektir. Zayıf aklı ve kontrol edemediği iradesi nedeniyle bu hukukun, yasaların bilgisine varması oldukça zor olacaktır. Bu bağlamda, evrensel yasaların belli bir kısmının, ya da başka deyişle doğal yasaların tüm insanlar için bilinebilirliği karşısında sorunlu bir durum oluşmaktadır²⁷⁰. Bu sorunlu durumu ortadan kaldırmak için ise, kanaatimce doğal yasaları, ebedi yasalar içerisinde *erkeklerin algılayabileceği*, toplumsal hayatta kendisine rehberlik edecek bölümü oluşturan yasalardır şeklinde tanımlamak mümkün olabilecektir.

4. Değerlendirme

Bu anlatılanlar doğrultusunda, Aquinas, yalnızca erkeklerin doğru karar verebilecekleri, bu nedenle onların yönetebileceklerini; yalnızca erkeklerin, iradelerini kontrol edebildikleri bu nedenle doğalarına aykırı davranmadan evrensel yasalara aykırı davranmayacaklarını ve güçlü akılları yoluyla bu yasaların bilgisine ulaşabileceklerini garanti altına almış ve doğal hukuku erkeklerin ihtisas alanı olarak belirlemiştir²⁷¹.

Konuyu sonlandırmadan önce, ele alınan Ortaçağ düşünürlerinin görüşlerini değerlendirmek gerekirse, Hristiyan kültürünün de etkisi ve Havva'nın yalnızca erkeğin etkin, kadının edilgin rol oynadığı üremede erkeğe yardım etmesi amacıyla bedenen zayıf yaratılması... Kadınların da rasyonel bir akla sahip olmasının yanında, erkekler kadar akıllı olmayıp, tutkularını kontrol edemedikleri ve tek başlarına Tanrı'nın sureti sayılmadıkları... Kadınların daha akıllı cins olan erkekler tarafından yönetilmesinin zorunlu olduğu ve toplumsal yaşamın her alanında kadının erkeğe tabi olması gerekliliği... gibi düşünceler ele alındığında, Ortaçağ düşünürleri açısından, İlkçağ düşünürleri ile *zamanların farklı ancak düşüncelerin aynı* olduğu ve kadına ilişkin bir adım öteye geçilemediği söylenebilecektir.

Herhangi bir alanda dönemlerin öne çıkan düşünürlerini incelerken, kimi zaman görüşleriyle akıntıya karşı yüzmekte olduklarını görmek mümkündür. Ancak

²⁷⁰ Margaret Denike, "The Sex of Right Reason: Aquinas and the Misogynist Foundations of Natural Law," *Feminist Encounters with Legal Philosophy*, ed. Maria Drakopoulou (Oxford: Routledge, 2013) 32.

²⁷¹ Aynı yönde bkn. Denike 34.

akıntıya karşı kürek çekmenin yanında, şelaleyi geçmeleri imkansız olacaktır. İşte Ortaçağ düşünürleri için o şelale, kadının erkekten aşağı olduğu inancıdır. Bu düşüncenin aksini ileri sürmesi mevcut zaman için pek de mümkün gözükmemektedir. Bu nedenle, düşünürlerin, kadına ilişkin olarak, herhangi bir çabaya girmeden, kendilerini akıntıya bırakarak dönemlerine uygun düşünceler ileri sürdükleri söylenebilecektir. Ancak bunu söylemekteki amacın bu düşünürlerin, mevcut zamanın önyargılarını, bilimi ya da inançları suçlayarak, kadına karşı olumlu portrelerini çizmek olmadığı bilinmelidir.

III. YENİÇAĞ: TOPLUM SÖZLEŞMELERİ

Toplumsal Sözleşme mi? Erkekler arasında yapılan sözleşme mi?

Günümüz demokratik devletlerin oluşumunda ve bireyin devlet karşısında statüsü ve sahip olduğu haklar bakımından toplum sözleşmecilerinin etkisi yadsınamaz. Bu nedenle bu teorisyenlerin sistemlerinde kadının statüsünü ortaya koymak, günümüze nasıl, neden bu şekilde geldiğini anlamak açısından yararlı olacaktır.

Söz konusu toplumsal sözleşme teorilerinde özgürlük ve eşitlik kavramları üzerinde fazlaca durulmuştur. Ancak insanların doğuştan özgür ve eşit olduğu masalına kimlerin dahil olduğu yeterince araştırılmamıştır. Bu sistemlerde yeri çoğu zaman ihmal edilen kadınlar, acaba ‘eşit ve özgür insanlar’ kavramına gerçekten dahil midir²⁷²? Her şeyin ötesinde kadınlar bu sözleşmenin tarafı mıdır²⁷³? Toplum sözleşmeleri erkeklerin kadınlar üzerindeki egemenlik haklarını meşrulaştıran ve ataerkil bir toplum meydana getiren bir sözleşme midir?

Bu sorular karşısında kadının mevcut dönemdeki statüsü ele alındığında, kendisinin kökeni ne olursa olsun bir erkekle ilişkisine göre tanımlanmakta olduğu görülmektedir. Bir kadın; kız çocuk, kız kardeş, eş ve anne olabilmekteydi. Sırasıyla

²⁷² Üskül Engin, doğal hukuk düşünürlerinin ileri sürdükleri üzerine oluşan Fransız devriminin, insanlar/erkekler “H(homme)” arasında eşitlik, özgürlük ve kardeşlik düşüncelerine katkıda bulunduğunu belirtmiştir. Zeynep Özlem Üskül Engin, “Une Perspective Juridique, Historique et Philosophique du Féminisme,” *Annales de la Faculté de Droit d’Istanbul* 40/57 (2008): 232.

²⁷³ Carole Pateman, “Kardeşler Arası Toplumsal Sözleşme,” *Sivil Toplum ve Devlet*, ed. John Keane, (İstanbul: Yedi Kıta Yayınları, 1993) 145.

önce babanın sonrasında kocanın himayesi altına giren kadın, hayatını kontrol eden erkeğe ekonomik olarak bağımlı olup, her ikisine de itaat borcu altındaydı. Bağımsız bir kadın ise toplumda ‘aykırı’ görülmekteydi²⁷⁴.

Görüldüğü üzere, bu çağda bir tarafta insanların doğuştan eşit ve özgür ve bazı haklara sahip olduğu ileri sürülürken, diğer tarafta özgür ve eşit olmadığı düşünülen, erkek için varolan, erkeğe bağımlı kadın figürü göze çarpmaktadır. Bu ikilemin basit çözümü ise kadınları insan olarak kabul etmemekten(!) geçmektedir. Ancak toplumsal sözleşme denilince akla gelen en önemli üç düşünürün eserleri incelendiğinde çözümün bu kadar kolay olmadığı anlaşılacaktır.

A. Thomas Hobbes: *Tanrı tarafından öldürülen dişi Leviathan*

“Leviathan yaratıldığı zaman, önceleri erkek ve dişi olarak çift yaratılmışlardı. Fakat çoğalmaları halinde; dünyadaki canlıları yok edebileceklerini düşününce, Tanrı dişi olanı öldürdü...”²⁷⁵”

“Efsaneye göre Tanrı, dişi ve erkek Leviathanları yarattı. Sonra dişiyi öldürdü, etlerini tuzlayarak inançlılara dağıttı. Böylece canavarlar çoğalmadı ve insanlara zarar veremedi”²⁷⁶.”

Siyaset teorisine ilişkin görüşleri fazlaca incelenen Thomas Hobbes, klasik feminist literatürde hakkında en az yazı yazılan, hatta bazı eserlerde ayrı bir başlık altında ele alınmaya gerek duyulmayan düşünürlerden biri olmuştur²⁷⁷. Bu durumun nedeni, diğer siyaset teorisyenlerinin kadına ilişkin görüşlerinin daha fazla olmasına karşılık Hobbes’un, eserlerinde kadın, aile, cinsiyet gibi konulara ilişkin ileri sürdüğü

²⁷⁴ Olwen Hufton, “Kadınlar, İş ve Aile,” *Kadınların Tarihi: Rönesans ve Aydınlanma Çağı Paradoksları*, C:III, ed. Georges Duby ve Michelle Perrot, çev. Ahmet Fethi (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2005) 25-26.

²⁷⁵ *Midraş*; Musevilikte kutsal metinleri yorumlamak, açıklamak amacıyla yapılan çalışmaları kapsayan metinler. <http://judaism.about.com/od/glossary/g/midrash.htm> (16.11.2015).

²⁷⁶ Kutsal metinleri ilk defa kapsamlı olarak tefsir eden Musevi din adamı *Rashi*’nin *Yaratılış Kitabı* 1.21. satır yorumu. Bkn. http://www.salom.com.tr/haber-89447-efsanevi_yaratiklar.html (16.11.2015)

²⁷⁷ Joanne H. Wright ve Nancy J. Hirschmann, “The Many Faces of Mr. Hobs,” *Feminist Interpretations of Thomas Hobbes*, ed. Nancy J. Hirschmann ve Joanne H. Wright (Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2012) 2-4.

görüşlerin oldukça sınırlı olmasıdır. Ancak söylediklerinin sınırlı olması, görüşlerinin önemini azaltmamaktadır. Zira diğer sözleşmeciler *insanların* eşit ve özgür olduğunu, Hobbes buna artı olarak, doğa durumunda *kadın ve erkeğin* eşit olduğunu ileri sürmüştür. Buna karşılık, eserlerinde fazla açıklamanın olmaması, doğa durumunda erkekle eşit olan kadının toplumsal sözleşme ile devlet kurulduktan sonra neden/nasıl ortadan kaybolduğu hakkında birçok farklı yorum yapılmasına neden olmuştur. Hobbes, kadın ve erkeğin hem bedensel hem de zihinsel yetenekleri açısından doğuştan eşit olduğunu savunmasına rağmen, diğer taraftan toplumsal sözleşmeye dayalı liberal teorinin tamamıyla ataerkil olduğunu savunan feminist yazarlara kaynaklık etmiştir²⁷⁸.

1. Doğa Durumunda Eşit Olan Erkek ve Kadın

Hobbes, ilk olarak, Antik Yunan felsefesinin bel kemiğini oluşturan, insanların doğaları itibariyle siyasal/sosyal bir varlık (*zoon politikon*) oldukları düşüncesine karşı çıkmıştır²⁷⁹. Hobbes'a göre, insanlar hayvanlardan farklı olarak, doğal bir dürtü sonucu sosyalleşmemekte ancak ortaklaşa bir anlaşma ile bir araya gelmektedirler. Bununla beraber, kendiliğinden, içgüdüleri doğrultusunda devlet kurmamaktadırlar²⁸⁰. Devlet, Hobbes'a göre, doğal bir oluşum olmayıp, insan ürünüdür ve insanlar arasında yapılan bir sözleşmeye dayanmaktadır²⁸¹.

İkinci olarak, insanların doğuştan eşitsizliğinin kabul edildiği Antik Yunan felsefesinin aksine bir tez ileri süren Hobbes, konu açısından çok önemli olan, insanların bedensel ve zihinsel yetenekler bakımından doğal olarak eşit oldukları tezini ileri sürmüştür. Bir önceki bölümde, Antik Yunan'da insanların doğalarının birbirlerinden farklı olduğunun ileri sürülmesinin, kadının her anlamda erkekten daha aşağı statüde ve *yönetilen* olarak kalması ile sonuçlandığından bahsedilmişti. Çünkü erkeğin doğası, kadının doğasından farklı ve daha üstün olarak tanımlanmıştır. Buna

²⁷⁸ Jane S. Jaquette, "Defending Liberal Feminism," *Feminist Interpretations of Thomas Hobbes*, ed. Nancy J. Hirschmann ve Joanne H. Wright (Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2012) 63.

²⁷⁹ "...sivil toplumlar sadece insanların bir araya toplanması değildir; onlar, oluşumları için sağlam bir inanca ve sözleşmeye ihtiyaç duyan ittifaklardır." Thomas Hobbes, *Yurttaşlık Felsefesinin Temelleri*, çev. Cihan Deniz Zarakolu (İstanbul: Belge Yayınları, 2014) 1.2.

²⁸⁰ Ayşe Furtun, *Thomas Hobbes ve Doğa Kanunları* (Ankara: Asil Yayın Dağıtım, 2005) 30.

²⁸¹ Thomas Hobbes, *Leviathan*, çev. Semih Lim (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012) 17.13.

karşılık, Hobbes, insanların doğaları bakımından aynı ve doğuştan eşit oldukları fikrini ileri sürmüştür. Ancak Hobbes'un bahsettiği eşitliğin, politik bir eşitlik olmayıp, doğa durumunda söz konusu olan bir eşitlik olduğu unutulmamalıdır.

“İnsanlar doğuştan eşittir. Doğa insanları bedensel ve zihinsel yetenekler bakımından öyle eşit yaratmıştır ki bazen bir başkasına göre bedence çok daha güçlü veya daha çabuk düşünebilen birisi bulursa bile, her şey göze alındığında iki insan arasındaki fark, bunlardan birinin diğerinde bulunmayan bir üstünlüğe sahip olduğunu iddia etmesine yetecek kadar fazla değildir. Çünkü bedensel güç bakımından en zayıf olan kişi, ya gizli bir düzenle ya da kendisi ile aynı tehlike altında olan başkalarıyla birleşerek, en güçlü kişiyi öldürmeye yetecek kadar güçlüdür²⁸².”

Bu ifadelerden hareketle, Hobbes, insanların fiziksel ve entelektüel açıdan doğuştan eşit olduklarını ileri sürerek, insanlar arasında farkların olabileceğini ancak bunların bir insanı diğerine göre üstün kılmayacağını, söz konusu olan doğa durumunda kimsenin kimseyi yönetmesinin mümkün olmadığından bahsetmektedir. Bu eşitlik, herkesin aynı güçte ve yetenekte olduğu şeklinde anlaşılmalıdır. Hobbes'a göre, yasaların ve devletin olmadığı doğa durumunda herkes herkesi öldürme gücüne sahip olduğundan aralarında doğal bir üstünlük farkı bulunmamaktadır. Kısaca, Hobbes'un eşitlikten kastı doğa durumunda kimsenin diğerinin egemeni olamayacağıdır. Yoksa elbette bedence daha güçlü veya daha zeki insanlar olacaktır ancak aralarındaki bu farklar, birinin diğerine karşı üstün olması anlamına gelmeyecektir. Çünkü bedensel bakımdan en zayıf kişi başkalarıyla birleşerek en güçlüyü öldürmeye yetecek kadar güçlüdür.

Hobbes, bir adım sonra, doğuştan eşit olan insanların bulunduğu bir ortamda birçok sorunla karşılaşılacağını ileri sürer. Bu ortamda, herkes eşit hakka sahip olabilecek, aynı istek ve arzulara sahip olacaktır²⁸³. Bunun sonucunda ise kaos ve savaş meydana gelecektir. Doğuştan eşitlik tezi aslında insandaki korku ve güvensizliğin ana nedenini oluşturmaktadır. Eşitlikten güvensizliğin, güvensizlikten ise savaşın doğduğu bu doğa durumunda, insan doğasında üç temel kavga sebebi bulunur. Bunların ilki rekabet, ikincisi güvensizlik, sonuncusu ise şan ve şereftir.

²⁸² Hobbes, *Leviathan*, 13.1.

²⁸³ Hobbes, *Leviathan*, 13.3,4.

Birincisi, insanları kazanç için, ikincisi güvenlik için ve sonuncusu şöhret için mücadele itecektir²⁸⁴. Kısaca, devlet olmadığı sürece herkes herkese karşı²⁸⁵ daima savaş halinde olacak, bu doğrultuda insanlar sürekli şiddetli ölüm korkusu ve tehlikesi içinde yaşayacaklardır²⁸⁶.

Bu kötü durumu ortadan kaldırmanın tek yolu, insanların sözleşme ile her şey üzerindeki haklarını bir egemene devretmelerinden geçer. Görüldüğü üzere, doğa durumunda sözleşmeye yönelen insanlar sosyalleşme içgüdüleri nedeniyle bir araya gelmemekte, bu bir araya geliş bireyin, menfaatlerini korumak, kendini ve haklarını güvence altına almak amacı taşımaktadır. Devletin, egemenin ve yasaların olmadığı doğa durumunda hayatları ölüm korkusu ile yalnız, yoksul, kötü ve vahşi ve kısa süren insanlar, bu durumdan kurtulmak için sınırsız özgürlüklerinden vazgeçip, bu haklarını bir egemene devredeceklerdir. Hobbes'a göre, egemen toplumsal sözleşme olmaksızın doğuştan gelen bir hakka dayanarak yönetme gücüne sahip değildir. Bu gücü kazanması sözleşme yapılmasına bağlıdır²⁸⁷.

2. Çocuk Üzerinde Egemenlik Hakkına Sahip Anneler

Hobbes'un insanların doğuştan eşit olduğu yönündeki önemli görüşünün dışında, konumuz açısından önem teşkil eden bir diğer görüşü, çocuklar üzerindeki egemenlik hakkını baba yerine anneye vermesine yöneliktir. Hobbes, doğacak çocuk üzerindeki hakimiyetin kimde olacağına ilişkin açıklamalarında, analık hakkını babalık hakkından üstün tutmuştur. Ayrıca erkeğin kadından daha üstün olması nedeniyle çocuk üzerinde erkek egemenliğini savunan teorisyenlere karşı çıkarak,

²⁸⁴ Hobbes, *Leviathan*, 13.6,7.

²⁸⁵ İnsanların doğa durumunda, birbirlerine karşı tek başlarına değil aile ya da gruplar şeklinde savaş halinde olduklarına ilişkin yorumlar yapılmıştır. Bu yönde bkn. John Bramhall, *A Defence of True Liberty from Antecedent and Extrinsically Necessity* (London: 1655) 107; Henry Sumner Maine, *Ancient Law: Its Connection with the Early History of Society and Its Relation to Modern Ideas* (New York: Henry Holt and Company, 1906) 250; G.P. Gooch, *Political Thought in England: Bacon to Halifax* (London: Willians & Norgate, 1946) 34. Bu yorumlar, Hobbes'un doğa durumunun, kurgusal olmadığı, insanların politika öncesi gerçek tarihini yansıttığı düşüncesine dayanır. Gordon J. Schochet, "Thomas Hobbes on the Family and the State of Nature," *Feminist Interpretations of Thomas Hobbes*, ed. Nancy J. Hirschmann ve Joanne H. Wright (Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2012) 108.

²⁸⁶ Hobbes, *Leviathan*, 13.8.

²⁸⁷ Hobbes'ta, devletin temelinde sözleşme bulunduğundan, bireyin iradesinin varlığı görünmekte ise de bu iradenin devletin işleyişinde söz sahibi olmadığı unutulmamalıdır. Zeynep Özlem Üskül, *Bireyselleşme Tarihsel Bakış* (İstanbul: Büke Yayıncılık, 2003) 50-51.

erkek ve kadın arasında, kadını erkeğe tabi kılabacak ya da erkeğin kadına üstünlüğünü gerektirecek bir fark bulunmadığını ileri sürmüştür. Buradan hareketle, çocuk üzerindeki hakimiyetin ana baba açısından eşit olması gerekliliğinden, ancak hemen ardından çocuğun her ikisine de eşit ölçüde tabi olmasının imkansızlığından bahsetmiştir. Bunun nedeni olarak, kendi devlet teorisine paralel şekilde “Çünkü hiç kimse iki efendiye itaat edemez” argümanını ileri sürmüştür. Bu nedenle çocuk üzerinde hakimiyet sadece bir kişide olmalıdır.

Hobbes, devletlerde çocuk üzerindeki hakimiyet hakkının kimde olacağına ilişkin anlaşmazlığın medeni hukuk kuralları aracılığıyla çözüleceğini belirtir ancak yasaların olmadığı doğa durumunda, ebeveynlerin çocuk üzerindeki hakimiyete, bir sözleşme²⁸⁸ ile karar verdiğini ileri sürer. Bu sözleşmenin olmadığı durumlarda ise hakimiyeti radikal bir görüş ileri sürerek anneye verir²⁸⁹. Çünkü annenin beyanı dışında çocuğun kime ait olduğu bilinemeyecektir. Ayrıca çocuk doğduğunda anneye bağımlı olacak ve anne çocuğa bakmaya karar verirse, çocuk hayatını anneye borçlu olacak ve ona itaat etmekle yükümlü olacaktır. Ancak anne çocuğu terk etmeyi seçer ve çocuğu başka biri bulup beslerse, hakimiyet onu koruyan ve besleyen kişiye ait olacaktır. Çünkü çocuk kendisini korumak ve yok etme gücüne sahip olan kişiye itaat etme borcu altındadır²⁹⁰.

Bu kuralların dışında çocuk üzerindeki hakimiyet hakkı, ebeveynlerden birinin diğerine daha önceden boyun eğmiş olmasına göre değişiklik gösterebilir. Anne, babanın uyruğu ise, çocuk babanın iktidarı altında olacaktır, aynı şekilde *baba*, *annenin uyruğu ise*, çocuk da anneye tabi olacaktır. İki ayrı krallığın *egemenleri* olan

²⁸⁸ Burada doğa durumunda evliliğe ilişkin bir sözleşmenin yokluğundan bahsedilse de en azından çocuk için aralarında müzakereler bulunduğu anlaşılmaktadır. Nancy J. Hirshmann, “Gordon Schochet on Hobbes, Gratitude, and Women,” *Feminist Interpretations of Thomas Hobbes*, ed. Nancy J. Hirshmann ve Joanne H. Wright (Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2012) 129.

²⁸⁹ Hobbes, *Leviathan* 20.4,5. Buna ek olarak geleneklerin de annenin hakimiyetine karşı olmadığını ileri sürerek, Amazon kadınların düşmanlara karşı savaş açarak çocukları üzerinde istedikleri gibi tasarrufta buldukları örneğini verir. Hobbes, *Leviathan* 20.4; Hobbes, *Yurttaşlık Felsefesinin Temelleri*, 9.3.

²⁹⁰ Aynı yönde, diğer eserinde, doğa durumunda doğal hak gereği, bir çocuk üzerindeki hakimiyetin onu ilk kim egemenliği altına almışsa ona ait olduğunu ileri sürer. Diğer deyişle, yeni doğmuş bir çocuk herkesten önce annesinin egemenliği altında olacaktır. Anne kendi vereceği karar doğrultusunda onu büyütebilecek ya da terk edebilecektir. Babanın çocuğun efendisi olacağı yönünde ileri sürülen görüşleri geçersiz kabul eden Hobbes’a göre, erkek ile kadın arasındaki eşitsizlik, erkeğin savaş olmaksızın kadın üzerinde bir hakimiyet kurmasına izin vermeyecek kadar azdır. Hobbes, *Yurttaşlık Felsefesinin Temelleri*, 9.2,3.

bir erkek ve *bir kadının* çocuk sahibi olması durumunda konuya ilişkin bir sözleşme yoksa hakimiyet çocuğun ikamet yerini izler²⁹¹.

Burada üzerinde durulması gereken bir nokta bulunmaktadır: Hobbes, hakimiyet hakkını anneye verirken, konunun başında “*Bazıları daha mükemmel cins olarak sadece erkeğe hakimiyet atfederlerse de, bunda yanılırlar. Çünkü erkek ve kadın arasında, hakkın kavgasız belirlenebilmesine yetecek kadar fazla güç veya basiret farkı yoktur*”²⁹²” diyerek doğa durumunda erkeğe üstün cins olduğundan hakimiyet hakkı tanıyanlara karşı gelir ve kadın ve erkek arasında, savaş yapılmadan belirlenebilecek belirgin bir fiziksel ya da entelektüel fark bulunmadığını ileri sürer. Ancak burada bir parantez açmak gerekir: Hobbes –savaş/kavga olmaksızın- demek suretiyle hakimiyet kurma hakkını mücadeleye bağlamaktadır. Bu doğrultuda, eserinin, daha sonra ele alınacak başka bir bölümde²⁹³ erkeklerin kadınlardan savaşlarla başa çıkmada daha iyi olduklarını ileri sürdüğü beraber düşüldüğünde sonucu aslında belirlemiş olduğu akıllara gelmektedir²⁹⁴.

Hobbes’un ayrıntılı olarak üzerinde durmuş olduğu çocuk üzerindeki hakimiyet hakkına ilişkin ileri sürmüş olduğu görüşlerden konumuza ilişkin bazı önemli tespitlerde bulunmak mümkündür. İlk olarak, dikkat etmek gerekir ki, Hobbes, kadın ve erkek açısından bir fark bulunmadığına ilişkin argümanını, erkeğin kadından hiçbir anlamda üstün olmadığını savunmak için değil, çocukların babanın değil annenin hakimiyeti altında bulduklarını ileri sürmek için kullanmıştır. Zira burada yapmış olduğu açıklamalar genel olarak değerlendirildiğinde kendi felsefesi ile uyum içinde olduğu görülür: Kendisini koruyan kişiye itaat etmek.

²⁹¹ Hobbes, *Leviathan*, 20.6,7. Bu konuya ilişkin olarak, diğer eserinde, çocuk üzerinde annenin sahip olduğu hakimiyet hakkını hangi durumlarda kaybedeceğini açıklamaktadır. Hobbes’a göre anne, dört durumda hakimiyet hakkını kaybeder. İlk olarak, çocuğu terk etmesiyle, ikinci olarak, annenin bir savaşta esir düşmesiyle, üçüncü olarak bir ülke vatandaşı olmasıyla ve son olarak hayatını paylaşmak üzere iktidarın erkeğe ait olması koşuluyla kendini bir erkeğe teslim etmesi ile bu hakkı kaybedecektir. Hobbes, *Yurttaşlık Felsefesinin Temelleri*, 9.4,5.

²⁹² Hobbes, *Leviathan* 20.4.

²⁹³ Hobbes, *Leviathan*, 19.22; Hobbes, *Yurttaşlık Felsefesinin Temelleri*, 9.16.

²⁹⁴ Devlet kurulduktan sonra erkeğin bu ailenin başı olmasının ana nedeninin erkeğin fiziksel olarak daha kuvvetli olduğu yönünde bkn. Joanne Boucher, “Male Power and Contract Theory: Hobbes and Locke in Carole Pateman’s The Sexual Contract,” *Canadian Journal of Political Science* 36 (2003): 28.

Bunun dışında Hobbes, anne-çocuk arasında özel bir bağ olduğu ya da annelik içgüdüleri gibi özel bir durumun varlığından bahsetmemektedir²⁹⁵. Bu nedenle annenin çocuğuna bakma, büyütme gibi bir görevi olduğunu ileri sürmemiş, çocuğunu terk eden annenin kınanacağı yönünde açıklamada bulunmamıştır. Bu doğrultuda, Hobbes, hiçbir şekilde kadına ait bir doğa ya da özden bahsetmemiş²⁹⁶ ve doğası gereği çocuk bakımına ilişkin bir yükümlülüğü bulunduğuna ilişkin bir görüş ileri sürmemiştir. Böylece özel alanla sınırlı kalarak, çocuk yetiştirmek yalnızca annenin görevi (ya da kaderi) olmayacaktır²⁹⁷.

İkinci olarak, Hobbes, hatırlanacağı üzere, çocuk üzerindeki hakimiyet hakkının, ebeveynlerden birinin diğerinin uyruğuna dahil olması, boyun eğmesi durumunda yer değiştireceğini söylerken, *baba ananın uyruğu ise, çocuğunda anaya tabi olacağını* ve sözleşme yapılmaksızın eğer iki ayrı krallığın *egemenleri* olan bir erkek ile *bir kadın* çocuk sahibi olursa, bu hakkın çocuğun ikamet yerine bağlı olarak belirleneceğini ileri sürmüştür. Burada gözden kaçırılmaması gereken nokta, Hobbes'un kadın egemenler konusundaki görüşüdür: Kadın, egemen/monark olabilecektir. Egemenlik cinsiyet ayrımı gözetmemektedir. Hobbes, egemenin cinsiyetini değil, yalnızca bir egemenin varlığını önemsemektedir²⁹⁸. Bu görüşünü destekler nitelikte, matematikçi John Wallis ile yapmış olduğu bir tartışmada²⁹⁹ vermiş olduğu bir cevapta, insanların kadın ve erkek olabileceğini ancak egemen gücün (otoritenin) cinsiyetsiz olduğunu ileri sürmüştür. Ancak diğer yandan

²⁹⁵ Buna ek olarak, Hobbes, feminist literatürde toplumsal cinsiyete ilişkin ifade ve rollerin, çoğunlukla insan doğasından bağımsız olarak, mevcut sosyal yapının, kültürün sonucu olarak ortaya çıktığı yönündeki tezi ile ele alınmıştır. Buna örnek olarak, duygular üzerine açıklamalar yaptığı bölümde, *ani yeisin* (karamsarlık, üzüntü) şiddetli bir umudu ya da insanın gücünü ayakta tutan bir desteği çekip alıveren olaylar nedeniyle görüldüğünü ve *kadınlar* ve *çocuklar* gibi esas olarak dışarıdan gelen yardımlara dayanan kişilerde görüldüğünü ileri sürer. (Hobbes, *Leviathan*, 6.43) Buradan anlaşılıyor ki, kadınlarda görülen, olumsuz olarak değerlendirilebilen bu duygusallık doğuştan gelen bir özellik olmayıp, onların sosyal statülerine, dışarıdan gelen yardımlara bağlı olmaları nedeniyle ortaya çıkmaktadır.

²⁹⁶ Susanne Sreedhar, "Hobbes on The Woman Question," *Philosophy Compass* 7 (2012): 773.

²⁹⁷ Bu görüş, çoğu feminist tarafından, çocuk büyütmenin annenin görevi ya da kaderi olmaması açısından olumlu olarak değerlendirilirken, feminist filozof Sara Ruddick gibi anneliğe ilişkin farklı değerler atfeden feministlere nahoş gelmektedir. Sreedhar 775.

²⁹⁸ Hobbes, kraliçe I. Elizabeth döneminde doğmuş olduğundan, egemenin hem kadın hem erkek olabileceğini düşünmesi zor olmayacaktır. Aynı yönde bkn. Janice Richardson, *The Classic Social Contractarians: Critical Perspectives from Contemporary Feminist Philosophy and Law* (Surrey: Ashgate, 2013) 34 (dn.3). Ayrıca Hobbes'un yaşadığı zamanda, kadınlar kısmen politika ve ekonomik hayata katılmaktaydılar. Her ne kadar ilk sorumluluğu geleneksel ev işleri ve çocuk bakmak olduğu düşünülse de, farklı sınıflardan kadınlar üretimde de yerlerini almakta idiler. Sara Mendelson ve Patricia Crawford, *Women in Early Modern England 1550-1720* (Oxford: Clarendon Press, 1998) 275, 288, 327-330.

²⁹⁹ Hirschmann ve Wright 26.

Hobbes'un, aşağıda ele alınacak olan, erkeğe atfettiği özellikler ve erkek egemen aileyi ileri sürmesi, bir kadın egemenin ortaya çıkmasının zor olacağını düşündürmektedir.

Bunların dışında, egemenin kadın olabileceği yönünde yapılacak yorumları zorlaştıran en önemli satırlar, Hobbes'un egemen öldüğünde tahta kimin geçeceğine ilişkin yaptığı açıklamalarda yerlerini alır. Buna göre, egemen vasiyeti olmadan öldüğünde, geleneklere göre hareket edilecektir. Eğer en yakın erkek akrabasının varis olması geleneği varsa, tevarüs hakkının erkek akrabada, aynı şekilde geleneğin kadın akrabasının lehine olduğu durumda tevarüs hakkı kadın akrabada olacaktır. Buraya kadar cinsiyetler açısından herhangi bir sorun gözükmemekte ise de, hem vasiyetin hem de herhangi bir geleneğin bulunmadığı durumlarda, Hobbes, egemenin kendi çocukları arasından kızlardan fazla erkek çocukların kayrıldığını çünkü erkeklerin zor ve tehlikeli işlere kız çocuklardan daha uygun olduğunu belirtir³⁰⁰. Aynı yönde, diğer eserinde, egemenin kendi çocukları arasından erkeklerin kızlara göre daha fazla tercih edildiğini belirtir. Bunun nedenini ise, büyük işlerle ama özellikle de savaşlarla başa çıkma konusunda erkeklerin genellikle (her zaman değil) daha donanımlı olmalarına, ancak daha sonra bunun bir gelenek haline dönüşmesine bağlar. Bu nedenle, açıkça aksine bir durum yoksa babanın vasiyeti erkek çocuklar lehine yorumlanacaktır³⁰¹. Bununla beraber *Elements of Law*'da genellikle erkeklerin kadınlardan daha fazla bilgelik ve cesaret ile donatıldıklarını, bu bağlamda kadının hiç ya da bilgece yönetemeyeceğini değil ancak bunun kadınlar için erkeklere olduğu kadar kolay olmadığını, genellikle (her zaman değil) erkeklerin bu işe daha eğilimli ve yatkın olduklarını vurgulamıştır³⁰². Bu bağlamda, Hobbes bir yandan kadın egemenin olabileceğini düşünürken, diğer yandan yaptığı açıklamalarla bu olasılığın gerçekleşmesini bir hayli zorlaştırdığı söylenebilir.

Üçüncü olarak, Hobbes, anne veya babanın çocuk üzerindeki hakimiyet hakkının, doğuştan gelen bir hak olmadığını, bu hakkın kaynağının çocuğun zımni

³⁰⁰ Hobbes, *Leviathan*, 19.21,22. Hobbes'un eserlerinde, kadınlardan tehlikeli işlerin daha az beklenmesi gerektiği, kadınların erkeklere göre daha fazla duygusal oldukları gibi bazı geleneksel görüşler dışında, kadınların rasyonel olmadıkları, ahlaki yönden erkekten farklı oldukları, ya da özel alanda hizmet etmeye mahkum olduklarına ilişkin görüşlere rastlamak pek mümkün değildir. Sreedhar 779.

³⁰¹ Hobbes, *Yurttaşlık Felsefesinin Temelleri*, 9.16.

³⁰² Thomas Hobbes, *The Elements of Law, Natural and Politic*, 1640. 23.14. <http://intersei.ss.uci.edu/wiki/eBooks/BOOKS/Hobbes/Elements%20of%20Law%20Hobbes.pdf> (25.12.2015).

rızası olduğunu ileri sürmektedir³⁰³. Bu açıdan değerlendirildiğinde, tek başına hayatta kalamayan ve açıkça rıza gösterme yetisine sahip olmayan çocuk, zorunlu olarak kendisine bakan insanın hakimiyeti altına girmeye zımni rıza göstermiş sayılacaktır. Burada önemli olan, Hobbes'un, çocuk üzerindeki hakimiyetin kaynağını, geleneksel anlayışa ait bir düşünce olan, babanın doğuştan gelen egemenlik hakları ile değil, çocuğun buna göstermiş olduğu zımni rıza ile açıklamasıdır³⁰⁴.

3. Toplumsal Sözleşme ile Ortadan Kaybolan Kadınlar

Hobbes'un, şu ana kadar ortaya koyulan çoğu düşüncesi kadın açısından olumlu gözükmemektedir. Ancak doğa durumu masalının sonu kötü bitmektedir. Çünkü toplumsal sözleşme ile devlet kurulduktan sonra, doğa durumunda özgür ve erkekle eşit kadının, evlilik sözleşmesi ile bu statüsü kaybolmaktadır. Şöyle ki, Hobbes, bir devlette, beraber yaşamak üzere bir erkek ile bir kadın bir sözleşme yapacak olursa, doğan her çocuğun babaya ait olacağını; çünkü aileler anneler tarafından değil ama babalar tarafından kurulduğu için tüm devletlerde evi idare etme iktidarının erkeğe ait olduğunu ileri sürmektedir. Bu yapılan sözleşmeye ise medeni yasalarla uyumlu olduğu takdirde evlilik adını vermektedir³⁰⁵. Bu doğrultuda, devlet kurulduğunda, bir erkek ile bir kadın evlilik sözleşmesi yaparsa doğan her çocuk üzerindeki hakimiyet hakkı babaya ait olacaktır. Hobbes'a göre, doğa durumunun aksine, devlet kurulduktan sonra anne, baba ve çocuk arasındaki ilişkilerin çoğu medeni hukuk ile düzenlenmektedir. Bu konuya ilişkin bir ihtilaf çıkması durumunda ise verilecek kararlar erkeğin lehine olmaktadır. Hobbes, bunun nedenini basitçe açıklar: Devletlerde çocuk üzerindeki hakimiyet hakkına ilişkin sorunlar medeni hukukla çözümlenecektir. Ancak genellikle (her zaman değil) karar babanın lehine olacaktır, çünkü devletler çoğu analar değil babalar tarafından kurulmuştur³⁰⁶.

³⁰³ Hobbes, *Leviathan*, 20.4.

³⁰⁴ Bu noktada rıza göstermiş olan çocuğun geleceği hakkında Hobbes'un *minnettarlık* olarak belirttiği dördüncü doğa yasasından bahsetmek gerekir. Hobbes, minnettarlık gereğince, bir başkasından salt iyilik amacıyla bir fayda elde etmiş olan bir kişinin (burada rıza göstermesi sonucu kendisine karşılık beklemeden bakılan çocuk söz konusudur), o faydayı sağlayanın iyi niyetinden pişmanlık duymaması için gayret etmesi gerektiğini ileri sürer. (fayda sağlayan çocuk kendisine bakana itaat etmekle yükümlüdür) Hobbes, *Leviathan* 15.16; Schochet 111.

³⁰⁵ Hobbes, *Yurttaşlık Felsefesinin Temelleri*, 9.6.

³⁰⁶ Hobbes, *Leviathan*, 20.4.

Hobbes, daha önce belirtildiği üzere, hiç kimsenin iki egemene itaat edemeyeceğini ileri sürmüştür. Bu doğrultuda, yukarıda yazılanlarla aile kavramı düşünüldüğünde egemenin ailede iki başlılığı engellemek ve devlet kurulduktan sonra ailede bir tarafın lehine olacak kanunlar geliştirmesi anlamlı hale gelmektedir. Egemenlik hakları bakımından *kendi başına küçük bir monarşi* olarak ele aldığı aile yapısı ile egemen düzeni daha kolay bir şekilde sağlayacaktır³⁰⁷. Ailede eşit yönetme gücüne sahip birden çok kişiyi kontrol etmektense, yalnızca ailesini hizada tutan, yöneten tek bir kişiyi kontrol edecektir. Bu bağlamda, Hobbes'un otoriter bir aile kurumu ortaya çıkarması kendi felsefesi ile tutarlı görülmektedir³⁰⁸.

Ancak burada sorulması gereken soru, ailede egemenlik hakkının neden kadına değil, erkeğe verildiğidir. Hobbes, bunu eserlerinde devletleri/aileleri genellikle erkeklerin kurduğu şeklinde gerekçelendirmiştir. Bu gerekçe dışında, çocuk üzerindeki egemenlik hakkına ilişkin ayrıntılı görüşler sunan Hobbes, neden erkeğin kadın üzerinde egemenlik hakkına sahip olduğuna ilişkin açık görüşler ileri sürmemiştir. Bu bağlamda, gerekçeden hareketle, Hobbes'un ataerkil aileyi savunmadığı ancak genellikle böyle olduğunu gözlemlediği şeklinde bir sonuca varılabilse de³⁰⁹, eserlerinde kadına ilişkin ileri sürmüş olduğu geleneksel görüşler bu yorumun yapılmasını zorlaştırmaktadır.

Aile ile ilgili açıklamalarına devam eden Hobbes, ailelerin ya bir adam ve çocuklarından, ya bir adam ve uşaklarından, ya da bir adam, çocukları ve uşaklarından oluşacağını belirtir³¹⁰. Aynı şekilde başka bir eserinde, aile kavramını, *ailenin babasının, çocukların ve kölelerin pederşahi bir güç vasıtasıyla tek bir tüzel kişi olarak birleşmesi* şeklinde açıklar³¹¹.

Bu doğrultuda, Hobbes'ta doğa durumunda kendinden sürekli bahsedilen, eşit ve özgür kadın, devlet kurulduktan sonra yapılan evlilik sözleşmesi ile ortadan

³⁰⁷ Hobbes, *Leviathan*, 20.15.

³⁰⁸ Hobbes, aileyi *Leviathan*'ın bir izdüşümü olarak görmektedir. Bu yönde bkn. Richard Allen Chapman, "Leviathan Writ Small: Thomas Hobbes on the Family," *American Political Science Review* 69 (1975).

³⁰⁹ Nancy J. Hirschmann, *Gender, Class, and Freedom in Modern Political Theory* (New Jersey: Princeton University Press, 2007) 59; Aynı yönde, Joanne H. Wright, "Going against the Grain: Hobbes's Case of Original Maternal Dominion," *Journal of Women's History* 14 (2002): 124.

³¹⁰ Hobbes, *Leviathan*, 20.15.

³¹¹ Hobbes, *Yurttaşlık Felsefesinin Temelleri*, 9.10. Ancak *Leviathan* ve *Yurttaşlık Felsefesinin Temelleri* 'nden önce kaleme almış olduğu *Elements of Law* adlı eserinde 23. Bölümün 10. maddesinde aile kavramının *baba veya anne* ya da her ikisi ve çocuk ve uşaktan oluştuğunu söylemiştir.

kaybolmakta, eski statüsünü kaybetmektedir. Kraliçe olan ve askeri hizmetlerden muaf tutulması dışında Hobbes'un eserlerinde yer almayan kadından, aile kavramı açıklanırken de bahsedilmemiştir. Bu kavramının tanımından hareket edildiğinde kadının ailede yalnızca uşak/köle statüsünde kabul edilebileceği ortaya çıkmaktadır³¹². Doğa durumunda özgür ve eşit kabul edilen kadınların devlet kurulduğunda ailelerde uşak/köle statüsüne nasıl geldiği ise Hobbes'un teorisinde başlı başına bir soru işareti oluşturmaktadır. Bunun yanında, doğa durumunda erkekle eşit konumda iken kadının kendisini erkeğe tabi kılacak hale getirecek, kendisine herhangi bir fayda katmayan bir sözleşmeyi neden yaptığı nasıl açıklanacaktır? Kadın böyle bir sözleşmeye neden rıza göstermektedir? Görülmektedir ki, toplumsal sözleşmenin bireylere yaptığı, evlilik sözleşmesi kadınlara yapmaktadır, doğa durumundaki hak ve özgürlüklerini ellerinden almaktadır. Doğa durumunda, toplumsal sözleşme ile kendini yönetmek üzere hak ve özgürlüklerini egemene devreden bireyden bahsedilirken, devlet kurulduktan sonra, evlilik sözleşmesi ile kendini yönetmek üzere haklarından vazgeçen kadından bahsedilebilir.

Ancak burada dikkat edilmesi gereken yine bir sözleşmenin (evlilik sözleşmesi) varlığıdır. Nasıl ki, ebeveynler doğuştan gelen hakları ile çocukları üzerinde hakimiyet kuramamakta, bunun kaynağı çocuğun zımni rızası olmakta (aynı şekilde egemen, doğal hakka dayanarak vatandaşlar üzerinde hak iddia etmemekte bunun kaynağı bir toplumsal sözleşme olmakta) ise, erkekler de kadınlar üzerinde hakimiyet haklarını, doğal olarak üstün oldukları nedeniyle değil, kadının rıza ile yapmış olduğu evlilik sözleşmesine dayanarak kullanmaktadır. Hobbes, geleneksel görüşten farklı olarak³¹³, egemenliğin kaynağını doğal nedenlere değil, sözleşmelere dayandırmaktadır.

Bunları bir yana bırakarak, doğa durumunda erkekle eşit konumda iken kadının kendisini erkeğe tabi kılacak hale getirecek, kendisine herhangi bir fayda katmayan bu sözleşmeyi neden yaptığına ilişkin soruya geri dönüldüğünde, bu soru

³¹² Aynı yönde bkn. Hirschmann (Gordon Schochet on Hobbes) 130.

³¹³ Bu, Hobbes'u, Filmer gibi ataerkil teorisyenlerden ayıran önemli bir özelliktir. Ataerkil yapıyı destekleyen teorisyenler, erkeğin kadın üzerindeki egemenlik hakkının Tanrı'dan geldiğine inanmaktaydılar. Bu doğrultuda, devlet, babanın çocuk üzerindeki hakimiyetine dayalı aileler üzerine kuruluydu. Hobbes ise, bunu tanrısal bir güce, ya da yalnızca fiziksel güce dayandırmamaktadır. Erkeklerin kadın üzerindeki hakimiyet haklarının kaynağının (evlilik) sözleşmesi olduğunu söylemektedir.

cevaplanmadan önce, Hobbes'ta kısaca özgürlük ve sözleşme teorisine değinmek gerekecektir.

Öncelikle, Hobbes özgürlüğü, *engelleme olmaması* durumu olarak açıklamakta ve engellemeden, hareketin önündeki dışsal engelleri kastettiğini belirtmektedir. Özgür insanı ise, gücü ve zekasıyla yapmaya muktedir olduğu şeylerde, istediği şeyi yapması engellenmemiş olan kişi olarak tanımlamaktadır³¹⁴. Bu doğrultuda Hobbes, eserinde, müdahalenin yokluğu anlamına gelen negatif özgürlük³¹⁵ tanımı vermektedir³¹⁶.

Bununla beraber, Hobbes, korku veya zorunluluğun özgürlükle tutarlı olduğunu ileri sürer. Kendi örneği ile devam etmek gerekirse, geminin batacağı korkusu ile bir kimse mallarını denize attığında bunu isteyerek yapmaktadır. Zira isterse bunu yapmaktan kaçınabilir. Aynı şekilde, insanların, devletlerde yaptıkları tüm eylemler, o eylemleri yapan kişilerin yapmama özgürlüğüne sahip oldukları, ancak yasa korkusu ile yaptıkları eylemlerdir. Bu nedenle verilen örneklerde Hobbes'a göre, özgür olan bir kimsenin eylemlerinden bahsedilmektedir³¹⁷. Kişinin iradesini etkileyen faktörlerin bulunması durumunda dahi, fiziksel engeller söz konusu değilse, kişi özgür sayılmaya devam edecektir³¹⁸. Özgürlük kavramı Hobbes'un tanımladığı gibi yalnızca müdahalenin yokluğu olarak ele alındığında, özgür olduğu hukuk tarafından tanınmamasına rağmen, efendisi tarafından başıboş bırakılmış bir köle ya da kamusal alanlardaki faaliyetlerden mahrum kalan ancak yumuşak başlı kocası tarafından el üstünde tutulan bir kadın kuşlar kadar özgür sayılacaktır³¹⁹. Yine bu argümandan hareketle, kocası tarafından sürekli şiddete maruz kalan işsiz ve çocuklu bir kadın, evi terk etmesi durumunda çocuğuyla sefalet içinde yaşamasını engelleme arzusu ile evde kalmak suretiyle şiddete maruz kalmama arzusu arasında bir seçim yapacaktır. Hobbes'a göre kadın bu noktada seçim yaparken özgürdür. Feministlere göre ise, burada kadının özgürce yaptığı bir

³¹⁴ Hobbes, *Leviathan*, 21.1-2.

³¹⁵ Bu özgürlük doğrultusunda kişi, etkinliğini kimse tarafından karışılmadan özgürce gerçekleştirebilecektir.

³¹⁶ Isaiah Berlin, *Four Essays on Liberty* (Oxford: Oxford University Press, 1969) 122.

³¹⁷ Hobbes, *Leviathan*, 21.3,4.

³¹⁸ Joanne H. Wright, "Choice Talk, Breast Implants, and Feminist Consent Theory: Hobbes's Legacy in Choice Feminism," *Feminist Interpretations of Thomas Hobbes*, ed. Nancy J. Hirschmann ve Joanne H. Wright (Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2012) 244.

³¹⁹ Anne Phillips, "Survey Article: Feminism and Republicanism: Is This a Plausible Alliance?" *Journal of Political Philosophy* 8 (2002): 282-283.

seçimden bahsedilemez, hatta burada bir seçimden bahsedilemez. Hobbes'un penceresinden bakıldığında, kadının kocası tarafından şiddete maruz kalma korkusu onu evi terk etmesinin nedenini oluşturacak, buna karşılık çocuğunu kaybetme, yoksulluk içinde yaşama korkusu ise onun evde kalmasının gerekçesini oluşturacaktır. Kadının burada duyduğu korku nedeni ile yaptığı seçim özgürlüğünü etkilemeyecektir, çünkü kadının kendi iradesi ile yaptığı bir seçim söz konusu olacaktır. Burada, kadının özgür olmadığı, ancak fiziksel olarak bu seçimleri yapmasından alıkoymadığı örneğin, kapı dışarı atıldığı bir durumda söylenebilecektir³²⁰.

Aynı doğrultuda Hobbes'un sözleşme teorisine göre, korkuyla yapılan sözleşmeler bağlayıcıdır. Salt doğa durumunda korku yüzünden yapılan sözleşmelerin bağlayıcı olduğunu ileri süren Hobbes örnek olarak, canını kurtarmak için düşmana fidye ödemenin ya da hizmet sunma vaadinde bulunmayı verir. Zorunluluk olmadan yasal olarak neler yapılabilirse korku nedeniyle de aynı şeyler hakkında sözleşme yapılabilir³²¹. Bu sözleşmelerin geçersiz olacağı tek durum bir insanın güç kullanmaya karşı kendini korumamak için yaptığı sözleşmelerdir. Bir kimsenin, kendisini ölümden, yaralanmaktan ve hapsedilmekten korumak hakkını devretmesi kabul edilemeyecek bir durumdur³²². Bu doğrultuda bunlara ilişkin yapılan sözleşmeler geçersiz olacaktır³²³. Bu argümanı bir egemen açısından değerlendirirsek, (örneğin, kocası tarafından şiddete maruz kalan kadınları düşünürsek) erkek egemen eğer kişiye fiziksel bir zarar verecekse, bu durumda kendini korumayan kişi hem doğa yasalarına aykırı gelmiş olacak, hem de akla uygun hareket etmemiş olacaktır³²⁴. Bunun dışında, Hobbes'a göre, bir sözleşmeyi ihlal edip etmemek, buna uygun olarak davranıp davranmamak kişinin kendi yararını zedeliyorsa akla aykırı değildir. Bunun nedenini, örneğin sözleşmeleri bozan, ihlal

³²⁰ Hirschmann (2007) 35.

³²¹ Hobbes, *Leviathan*, 14.27.

³²² Hobbes, *Leviathan*, 14.8.

³²³ Hobbes, *Leviathan*, 14.29.

³²⁴ Hobbes'un doğal bir hak olarak, dokunulmaz, devredilmez kabul ettiği kendini koruma hakkı ile kürtaj hakkı beraber değerlendirilmiştir. Kürtaj hakkı, Hobbes'un ileri sürdüğü bu hak çerçevesinde değerlendirilerek, Hobbes'un kürtaj konusunda feministlerin müttefiki olduğu ileri sürülmüştür. Bu konuda bkn. Joanne Boucher, "Thomas Hobbes and the Problem of Fetal Personhood," *Feminist Interpretations of Thomas Hobbes*, ed. Nancy J. Hirschmann ve Joanne H. Wright (Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2012) 235.

eden biri olarak tanınmamak gibi kişisel çıkarlara dayandırmaktadır. Böylece Hobbes, sözleşmeleri ihlal etmeme konusunda ahlaki gerekçelendirme yapmıştır³²⁵.

Son olarak, Hobbes'a göre, başkalarının kendileri gibi davranmadığı yerde bir insanın alçakgönüllü, uysal olması ve tüm sözlerini tutması durumu insanı başkalarına av yapmaktan başka bir şeye yaramaz. Bu durum ise, varlığın korunmasına hizmet eden tüm doğa yasalarının temeline aykırı olacaktır³²⁶. Bazı yazarlara göre, burada kastedilen yalnızca fiziksel yaralanmalar ve ölümdür. Buna karşılık duyguların incinmesi gibi manevi durumlar bu kapsamda değerlendirilemez³²⁷. Bu doğrultuda, kadının duygularını incitmek, itaate zorlamak gibi durumlar fiziksel bir şiddet kullanılmadığı sürece bu kapsamda değerlendirilemeyecektir.

Tüm bu bilgiler ışığında, doğa durumunda eşit ve özgür kadının devlet kurulduktan sonra evlilik sözleşmesine göstermiş olduğu rızası doğrultusunda erkek egemen bir ailede, ikinci planda yer almaya başlamasının nedenleri açıklanmaya çalışılacaktır. Öncelikle belirtmek gerekir ki, bu sorun feminist literatürde yazarlar tarafından da ele alınmıştır. Bu konuda, ileri sürülen en önemli tezlerden biri, Hobbes'un doğa durumunu yeniden yorumlayarak, aslında kadınların erkeklerle eşit olmadığı bir ortam üzerine kurulmuştur³²⁸. Hobbes'un özgürlüğü, korku ve zorunluluk ile tutarlı, sözleşmeleri ise korku altında yapılırsa dahi bağlayıcı olduğunu ileri sürdüğü argümanlar ile toplumsal sözleşme bireylerin rıza göstermesinin ana nedeninin ölüm korkusu olduğu düşünüldüğünde, bu tezin kabul edilebilirliği pek zor olmamaktadır. Şöyle ki, Hobbes'un doğa durumundaki kadın, bir korku veya zorunluluk altında olabilecek ve evlilik sözleşmesine ölüm korkusu altında rıza gösterebilecektir.

Bunu destekleyecek nitelikte, yukarıda belirtildiği üzere kadın, devlette aile tanımlanırken ortadan kaybolmakta ve bu doğrultuda ancak uşak statüsünde değerlendirilmektedir. Despotik hakimiyet altında, uşak ile ilgili açıklamalarda bulunan Hobbes'a göre, onu bekleyen ölüm darbesinden kaçınmak için göstereceği

³²⁵ Jean Hampton, *Hobbes and the Social Contract Tradition* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988) 56.

³²⁶ Hobbes, *Leviathan*, 15.36. Örneğin, kocası tarafından fiziksel şiddete maruz kalan kadının bu duruma karşı tepkisiz kalması doğa yasalarının temeline aykırı bir durum olarak değerlendirilecektir.

³²⁷ Tom Sorell, "Hobbes's Moral Philosophy," *The Cambridge Companion to Hobbes's Leviathan*, ed. Patricia Springborg (Cambridge: Cambridge University Press, 2007) 151.

³²⁸ Carole Pateman ve Charles Mills, *The Contract and Domination* (Cambridge: Polity, 2007) 219.

rıza doğrultusunda, hayatı ve bedensel özgürlüğünü, bunlar üzerindeki hakimiyet haklarını yenen kişiye bırakan kişi, yapılan bu sözleşme doğrultusunda uşak olmaktadır³²⁹. Bu açıdan bakıldığında, devlet kurulduktan sonra uşak statüsünde kabul ettiğimiz kadının sözleşme yapmadan önce, tezi destekler nitelikte, ölüm tehdidi ile karşı karşıya kalması, erkek karşısında yenilgiye uğramış olması gerekmektedir. Ancak bu durumda, kadın, evlilik sözleşmesine rıza gösterip, *hayatı ve bedeni üzerinde* sahip olduğu haklarını erkeğe devredecektir³³⁰. Bu görüş, kadının doğa durumunda aslında erkekle eşit olmadığı ile sonuçlanmaktadır.

Bu tezi ileri sürenlere göre, doğa durumunda çocuk üzerinde egemenlik hakkına sahip olan kadınlar, erkekler tarafından ele geçirilmiştir. Bunun nedeni, kadının egemenlik hakkı ile çocuğunu koruma yükünü birlikte bulundurmasıdır. Kadının doğum yapması, çocuğa bakması ve çocuğu koruma sorumluluğu³³¹ gibi nedenlerle kadın dezavantajlı hale gelmekte ve fiziksel açıdan daha güçlü olan erkek tarafından fethedilmeleri ile sonuçlanmaktadır³³². Bu ise erkek egemenliği altına giren kadınların toplumsal sözleşmenin yapılmasına doğrudan katılmamaları anlamına gelmektedir.

Başka bir ifadeyle, doğa durumunda aslında erkekle tam olarak eşit olmayan kadın, toplumsal sözleşmeden önce kendisinden daha güçlü olan erkeklerin egemenliği altına girmiş olup, erkeğin uşağı haline gelmiştir³³³. Bu doğrultuda, kadın ve erkeğin özgür ve eşit olmadıkları ve daha doğa durumunda iken aile kavramının

³²⁹ Hobbes, *Leviathan*, 20.10.

³³⁰ Hobbes'un bu görüşünün bir yansımasını evlilik içi cinsel saldırının uzun seneler boyunca göz ardı edilmesinde bulmak mümkündür. ETCK'da, aynı konutta birlikte yaşayan kişilerden birine kötü muamelede bulunulması cezalandırılmakta ancak cinsel saldırı bu yasa da yer almamaktaydı. 5237 sayılı yeni Türk Ceza Kanununda ise, bu durum 102/2. maddede ele alınmış ve evlilik içi cinsel saldırı bir suç olarak düzenlenmiştir.

³³¹ Pateman'ın aksine, Hirschman' göre, doğa durumunda çocuk üzerinde Hobbes'un annelere tanımış olduğu hakimiyet hakkı, bir sorumluluktan ziyade bir güçtür. Dördüncü doğa yasası uyarınca anneye minnet borcu olan çocuk anne ile birleşerek erkeği yenebilecektir. Bu doğrultuda erkeğin kadını ele geçirmedeki motivasyonu, bu konuda nasıl başarılı olduklarını açıklamamaktadır. Hirschmann 137.

³³² Carole Pateman, *Sexual Contract* (Chicago: Stanford University Press, 1988) 450- 457. Pateman'a karşı olarak, Hobbes'a göre kendi çıkarları uyarınca kadının çocuğuna bakma zorunluluğu bulunmadığı savunulmuştur. Ayrıca her kadının anne olmadığı ve çocuksuz kadınlarında erkekler gibi çocuklu anneleri fethedebileceğinden bahisle bu argümana karşı görüşler ileri sürülmüştür. Bu nedenle kadının erkekten daha güçsüz olması çocuğuna değil ancak fiziksel kuvvetine bağlanabilecektir. Bkn. Megan Mitchell, "The Problem of Women in Hobbes's *Leviathan*," 18,20,25. <https://cdr.lib.unc.edu/indexablecontent/uuid:671f0ce0-7b5e-4363-960b-56f5cdb16b93>. 29.11.2015.

³³³ Buna karşılık devlet kurulduktan sonra egemen, yasalarla bu düzeni değiştirip, kadın lehine bir yapı kurabilecekken, ailede yalnızca tek egemenin olmasını hedeflediğinden buna gerek görmediği düşünülebilir. Mitchell 33. Hobbes'un genel felsefesi doğrultusunda yöneten yönettiğini koruyabiliyorsa meşrudur. Bu nedenle erkek yönettiğini koruyabildiği sürece ataerkil düzen meşru sayılacaktır. Sreedhar 777.

bulunduğu³³⁴, erkeklerin de bu ailelerde egemen olduğu yönünde yorumlar yapılmasının diğer gerekçelerini Hobbes'un eserlerinde bulmak mümkündür.

Burada verilebilecek en önemli örneklerden biri, Hobbes'un, doğa durumunda bulunan insanların kazanç doğrultusunda, başka insanların kişiliklerine, *karılarına*, çocuklarına ve hayvanlarına egemen olmak için şiddet kullandıklarını ileri sürmesidir³³⁵. Hobbes'un bu görüşü, doğa durumunda geleneksel bir aile yapısının varlığına ilişkin izler taşıdığı yönünde eleştiriler almıştır.

Başka bir bölümde, Hobbes, çocukların ebeveynlerine saygı gösterme yükümlülüklerinin bulunduğunu ve *başlangıçta herkesin babasının, aynı zamanda onu yaşatma ve yok etme kudretine sahip olan efendisi de olduğu ve çocukların (aile) babalarına*, verdikleri eğitim için borçlu olduklarını ileri sürer³³⁶.

Başka bir örnek ise, mülkiyet ve devletin beraber ortaya çıktığı görüşüne ilişkin olarak, *şeyler üzerindeki mülkiyetin ailelerin babaları şahsında devletin kuruluşundan önce var olduğu şeklinde yapılan itirazların yanlış olduğunu* ileri sürmüştür. Çünkü Hobbes'a göre, *aileler küçük bir devlettir ve ailenin evlatları babalarından onlara geçen bir hak olarak mülkiyetlerini ellerinde tutarlar. Bu ailenin diğer evlatlarının mülkiyetinden ayrı bile olsa babaninkinden ayrı değildir. Ortak bir babaya veya efendiye sahip olmayan farklı ailelerin babaları, her şey üzerinde ortak bir hakka sahiptir*³³⁷. Hobbes'un bu görüşü, doğa durumunda ailelerin varlığına işaret etmektedir. Ayrıca bu görüş, doğa durumunda birbirleriyle savaş halinde olanların ailelerin babaları olduğu ve bu savaşın sonlanması için kendi aralarında toplumsal sözleşmeyi yaptıkları³³⁸ diğer deyişle, toplumsal sözleşme taraflarının erkekler olduğu tezini kuvvetlendirmektedir.

Belirtmek gerekir ki, erkek ve kadının baştan beri eşit olmadığı tezine karşı çıkan birçok yazar bulunur. Çünkü bu durum kabul edildiğinde üzerinde sıkça durduğumuz, insanların doğa durumunda eşit olduğu ve Hobbes'un kadını potansiyel egemen olarak görmesi ile zıt bir durum ortaya çıkacaktır³³⁹. Bu doğrultuda, aksi

³³⁴ Schochet 119.

³³⁵ Hobbes, *Leviathan*, 13.7.

³³⁶ Hobbes, *Leviathan*, 30.12.

³³⁷ Hobbes, *Yurttaşlık Felsefesinin Temelleri*, 6.15.

³³⁸ Schochet 117.

³³⁹ Thomas Hobbes, *Leviathan: With selected variants from the Latin edition of 1668*, ed. Edwin Curley (Cambridge: Hackett Publishing Company, 1994) 129 (dn. 6).

görüşü savunanlara göre, kadının evlilik sözleşmesine verdiği rızaya ilişkin olarak, gözden kaçan bir nokta bulunmaktadır. O da, evlilik kurumu medeni hukukun bir parçası olup, ondan önce doğmadığıdır. Tüm bireyler, toplumsal sözleşmeye gösterdikleri rıza ile egemenin her kararına, uygulayacağı hukuka rıza gösterilmiş sayılır. Ancak sözleşme öncesinde, egemenin uygulayacağı hukuk kurallarına, sosyal hayata, aile yapısına ilişkin görüşleri bilinemez³⁴⁰. Diğer deyişle kadının toplumsal sözleşmeye rıza göstermesi, evlilik sözleşmesine de rıza göstermesi ile sonuçlanır. Böylece doğa durumunu yeniden yorumlamadan, kadınların neden bu sözleşmelere razı olduğu açıklanabilecektir.

4. Değerlendirme

Yukarıdaki tartışmalar bir yana, kadının toplumsal sözleşme sonrasında ortaya çıkan problematik durumunun, Hobbes'un teorisinin mantıksal bir sonucu olmadığı ve mevcut düzenin eserlerine şanssız bir yansıması olduğundan bahisle üstünde durmamak mümkündür. Hobbes'un eserlerinde, kadına ilişkin geleneksel görüşlerin ve zamanının erkek egemen toplumunun, ataerkil aile yapısının izlerinin bulunduğu açıktır. Ayrıca kadın bir egemen zamanında yaşayan Hobbes, teorisinde, kadın egemene ilişkin tüm yolları kapatmasa da, kurduğu düzende bu işi zorlaştırmış görünmektedir. Ancak ileri sürdüğü argümanlarda kadın düşmanlığına rastlamak pek mümkün değildir. Hobbes'ta doğal hukuk, cinsiyet eşitsizliğini dayatmamakta, bu konuda herhangi bir hüküm içermemektedir. Doğal hukuk, kadın ya da erkek herkese eşit uygulanacaktır. Bu doğrultuda hukuk kurallarının (insan yasalarının) da, kadını itaate zorlayacak şekilde hazırlanması gerekliliği bulunmamaktadır. Ancak cinsiyet ayrımcılığı Hobbes'un sisteminde bir zorunluluk olarak görülmesi de, bu sistem, cinsiyet ayrımcılığına karşı gelinmesini de garanti etmemektedir. Şöyle ki, Hobbes, egemenlerin yapacağı pozitif hukukta cinsiyetler açısından yapılacak düzenlemelerin içeriğine karışmamaktadır³⁴¹. Eğer egemen pozitif hukuku kadına (ya da aynı şekilde erkeğe) üstünlük sağlayacak şekilde düzenlerse buna herhangi bir engel bulunmamaktadır. Ancak unutulmamalıdır ki, Hobbes bu düzenlemelerden doğan

³⁴⁰ Hirschmann (Schocet on Hobbes) 139.

³⁴¹ S.A. Lloyd, "Power and Sexual Subordination in Hobbes's Political Theory," *Feminist Interpretations of Thomas Hobbes*, ed. Nancy J. Hirschmann ve Joanne H. Wright (Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2012) 49-60.

ihtilafların çoğunda erkeklerin lehine karar verileceğini belirtmiş ve buna gerekçe olarak devletlerin, ailelerin çoğunun kadınlar tarafından değil erkekler tarafından kurulduğunu ileri sürmüştür.

B. John Locke: *Mutlak monarşiye karşı sadece kullanışlı bir araç: Kadın*

17. yüzyıl mutlakiyetçi ve liberal teorisyenlerin, aralarında, insan doğasına, devlete ve topluma ilişkin yaşadıkları son derece derin görüş farklılıklarına sahne olmuştur. Bir yanda, ataerkil devlet düzenini kutsal kitaba dayandırarak babanın otoritesine boyun eğmenin hem dini hem de siyasi bir yükümlülük olduğunu, iktidarın Tanrı'dan Adem'e ve çocuklarına ve onlar üzerinden de krallara kadar geldiğini, kısacası iktidarın kaynağını teolojik gerekçelere dayandıran Robert Filmer, diğer yanda, mutlakiyetçiler karşısında liberal görüşü savunan, iktidarın, dolayısıyla da hukukun kaynağını ve meşruiyetini, kutsal babalık hakkında değil, sözleşmede, rızada arayan John Locke.

1. Doğa Durumu ve Ataerkil Düzen

Locke'un, Filmer ve yandaşlarının tezini çürütmek üzere ileri sürdüğü görüşlere geçmeden önce belirtmek gerekir ki, Locke, "*Hükümet Üstüne İkinci Tez*³⁴²" adlı eserinde, yukarıda ele alınan Hobbes'un doğa durumdan farklı bir doğa durumu betimleyerek işe başlamıştır. Locke, doğa durumunda, iyimserlik, uyum olduğunu belirtmiş ve bireylerin doğuştan bazı doğal haklara sahip olarak, *eşit ve özgür* bir şekilde hayatlarını sürdürdüklerini savunmuştur³⁴³. Bu özgürlük, insanların başkasından izin istemeksizin ya da başkasının iradesine bağlı olmaksızın eylemlerini düzenleyebilecekleri ve doğa yasasının sınırları içinde, sahip olduklarının üzerinde tasarruf yetkilerinin bulunduğu bir durumdur. Eşitlik durumu ise, kimsenin diğerinden daha fazla iktidar ve yetkiye sahip olmadığı, tüm yetki ve yargı hakkının eşit olduğu, kimsenin diğerinin üstünde yer almadığı, doğanın aynı avantajları ile

³⁴² John Locke, *Hükümet Üstüne İkinci Tez*, çev. Aysel Doğan (İzmir: İlya Yayınları, 2010).

³⁴³ Larry Arnhart, *Political Questions: Political Philosophy from Plato to Rawls* (Illinois: Waveland Press, 2003) 181.

doğan, aynı yeteneklere sahip olan insanların, baskı ve tabiiyet ilişkisi olmadan yaşadıkları bir durumdur³⁴⁴.

Locke, doğa durumunda özgürlük durumunun hakim olmasını bir başıbozukluk durumu olmadığını ileri sürer. Bu durumda, herkesi bağlayan doğa yasaları bulunmakta ve doğal hukuk gereği, hiç kimse başka bir kimsenin canına, malına ve özgürlüğüne zarar verememektedir³⁴⁵. Buna göre doğa durumunda yaşayan insanların doğuştan üç temel hakkı bulunmaktadır. Bunlar, yaşama hakkı, mülkiyet hakkı ve özgürlük hakkıdır. Doğa durumunda doğal hukuka aykırı davranarak bunlara karşı gelen birini cezalandırma hakkı ise yine doğal hukuktan gelen bir hak olup her insana aynı derecede verilmiştir. Bu hakka dayanarak, her insan suç işleyenleri, diğer deyişle doğal hukuka karşı gelenleri cezalandırma hakkını elinde tutar³⁴⁶. Fakat bu durumda, herkes kendi davasının yargıcı olacak ve yargılamalar taraflı yapılacaktır. Bu ise tutku ve intikam duygularıyla birleşerek beraberinde karmaşa ve düzensizliği getirecektir³⁴⁷. Bu nedenle, pozitif yasaların ve yetkili bir ortak yargıcın, bir otoritenin yokluğu, insanları sözleşme yapmaya yönlendirir³⁴⁸. Bunu yaparken bireyler, kendilerini savunma hakları saklı kalmak kaydıyla, doğa durumunda sahip oldukları, doğa yasasını çiğneyenleri cezalandırma yetkilerini tamamen siyasi otoriteye devrederler.

Burada sorulması gereken soru Locke'un doğa durumunda *gerçekten* eşit ve özgür olanların, yalnızca mülkiyet sahibi erkekler mi, yoksa kadınların da dahil olduğu tüm insanlar mı olduğudur? Bu sorunun cevabı feminist literatürde birçok yazar tarafından araştırılmış ve kimisi soruyu, bahsi geçen hakların yalnızca erkekler için geçerli olduğu şeklinde cevaplarırken, kimisi bunların tüm bireyler için geçerli olduğu şeklinde cevaplamıştır³⁴⁹.

³⁴⁴ Locke, *Hükümet Üstüne İkinci Tez*, 4.

³⁴⁵ Locke, *Hükümet Üstüne İkinci Tez*, 6.

³⁴⁶ Locke, *Hükümet Üstüne İkinci Tez*, 7.

³⁴⁷ Locke, *Hükümet Üstüne İkinci Tez*, 13.

³⁴⁸ Locke, *Hükümet Üstüne İkinci Tez*, 19-21.

³⁴⁹ Pateman'a göre, kadınlar doğa durumunda özgür ve eşit olduğu söylenen insanlar kategorisine dahil değildir. Kadınlar doğa durumunda özgür ve eşit bireyler olmayıp, erkeklere tabi birer nesnedir. Pateman, *Sexual Contract*, 52; Waldron ise, (aşağıda ele alacağımız *Hükümet Üzerine Birinci İnceleme* 29 ve 30'da Locke'un ileri sürmüş olduklarına dayanarak) bunun mümkün olmadığını ve eşitlik ve özgürlüğün yalnızca erkeklere atfedilen bir durum olmadığını ileri sürer. Jeremy Waldron, "The Mother To Hath Her Title - John Locke on Motherhood and Equality," *New York University Public Law and Legal Theory Working Paper* 233 (2010) 7,8.

Bu sorunun cevabını vermenin pek de kolay olmadığını altı çizildikten sonra, belirtmek gerekir ki, Hobbes'un aksine, Locke, doğa durumunu, tek başlarına, birbirleriyle savaş halinde oldukları bir ortam olarak değil, bireylerin aileler şeklinde yaşadığı ve mülkiyet hakkının gelişebildiği bir ortam olarak tasarlamıştır. Bu doğa durumunda Locke'un, insanların doğuştan eşit ve özgür olduklarını ileri sürmesi elbette ki (Hobbes'ta da tartışıldığı üzere) kadının statüsü açısından olumlu ve hayli önemli bir gelişme olmuştur. Ancak bu düşüncesi bir yana, Locke'a ilişkin üzerinde asıl durulacak görüşler, mutlak monarşi taraftarı Filmer ve yandaşlarının tezlerini çürütmek için ileri sürdüğü argümanları olacaktır.

Bu argümanlara geçmeden önce, Locke'un doğa durumunda özgür ve eşit bireylerin bir toplum haline nasıl geldiklerini açıklarken, ilk siyasi toplumların ataerkil monarşiler olduğunu kabul ettiğini vurgulamak gerekir. Yukarıda belirtildiği üzere, Locke'un doğa durumunda bireyler, kocanın yöneten taraf olarak kabul edildiği aileler şeklinde yaşamaktadır. Locke'un doğa durumu, her erkeğe geçici olarak da olsa tek eşli bir evliliği zorunlu kılar ve doğa durumu sona erip devlet kurulduktan sonra da bu evlilik kurumu devam eder, ortadan kalkmaz.

Bu sonuca yönlenmeyi sağlayan satırları incelediğimiz zaman, Locke'un, tarihin götürebildiği kadar geriye gidip, devletlerin başlangıcına bakıldığında, toplumların ilk olarak genellikle tek bir adamın yönetim ve idaresi altında bulunacağını ve ailede hükmetme yetkisinin genellikle babada olduğuna inanmakta olduğu görülür. Çünkü *baba, doğa yasası uyarınca, o yasaya karşı işlenen suçları uygun gördüğü şekilde cezalandırma yetkisine, herkesin aynı şekilde sahip olduğu gibi, sahip olduğundan, yasayı çiğneyen çocuklarını da, hatta onlar birer yetişkin olduklarında bile, cezalandırabilir*. Locke'a göre, çocuklar ise buna muhtemelen uymakta ve hepsi sırası geldiğinde suç işleyenlere karşı onunla birleşerek, verdiği cezayı uygulama gücü vermekteydiler. Böylece, aslında onlar babayı aileye ilişkin konularda yasa koyucu ve yönetici yapmaktadırlar. Bununla beraber, baba güven duyulacak en uygun kişi olup, babalık şefkati, çocukların mülkiyet ve çıkarlarının korunmasını sağlamakta ve bu da çocukların başkasına nazaran ona itaat etme alışkanlığını kolaylaştırmaktaydı³⁵⁰. Böylece, bebeklikten beri babanın çocukları yönetmesi, onları tek bir adamın yönetimine³⁵¹ ve herkesi onun hakimiyeti altında

³⁵⁰ Locke, *Hükümet Üstüne İkinci Tez*, 105.

³⁵¹ Locke, *Hükümet Üstüne İkinci Tez*, 107.

yaşamaya alıştırmaktaydı³⁵².

Söz konusu satırlardan hareketle denilebilir ki, Locke, doğa durumunda ataerkil gücü kabul etmektedir. Ancak, Locke'un siyasal toplumların başlangıcına ilişkin açıklamış olduğu bu durum, sorunları da beraberinde getirmektedir. Öncelikle doğa durumunda bulunan özgür ve eşit insanların burada gösterdiği rıza, rasyonel olmaktan çok, alışkanlık sonucu oluşmuş bir karar olarak ortaya çıkmaktadır. İkinci olarak, Filmer gibi Locke'da aynı şekilde monarşinin kaynağını babalık hakkına (pederşahi güç) bağlamış bulunmaktadır³⁵³.

Şimdi bu açıklamalardan sonra Locke'un Filmer'a karşı geliştirdiği argümanlar incelenebilecektir.

2. Mutlak Monarşiye Karşı Statüleri Güçlendirilen Anneler

Filmer, "*Patriarşi ya da Kralların Doğal İktidarı*³⁵⁴" adlı eserlerinde devleti bir aile, kralı da ailenin babası olarak görür ve ilk kralın ilk insan olan Adem olduğunu ve krallığını da doğrudan Tanrı'dan aldığını ileri sürer. Locke ise 1690 yılında yayınladığı, "*Hükümet Üzerine Birinci İnceleme*³⁵⁵" adlı eserinde, iktidarın kaynağını sözleşmeye dayandırabilmesi için, kutsal kitapta Filmer'in iktidarın dayanağı olarak gösterdiği kanıtları çürütmeye çalışmaktadır. Filmer ve yandaşlarının ileri sürmüş olduğu devlet ve toplum düzeni, kadının hem ailede hem de toplumda erkeğe tabi olarak, ikinci planda kalması ile *başlamakta* ve *sonuçlanmaktaydı*.

Bunun üzerine Locke'un, Filmer'in iktidarın kaynağının doğuştan babanın otoritesine bağlı olduğuna ilişkin tezini çürütmeye çalışırken, işe kadınlardan (annelerden) başlaması gerektiği açıktır. Bu doğrultuda Locke, evlilik, eğitim gibi konularda kadınlara ilişkin birçok olumlu görüş ileri sürmüş ancak diğer yandan ortaya koyduğu yeni toplum düzeninde kadınlara yer bulma konusunda karşısına çıkacak problemleri durumlarla ilişkin olarak suskunluğunu korumuştur.

³⁵² Locke, *Hükümet Üstüne İkinci Tez*, 110.

³⁵³ Melissa A. Butler, "Early Liberal Roots of Feminism: John Locke and the Attack on Patriarchy," *The American Political Science Review* 72 (1978): 146.

³⁵⁴ Robert Filmer, *Patriarcha; Or, the Natural Power of Kings*, (1680).

³⁵⁵ John Locke, *Hükümet Üzerine Birinci İnceleme*, çev. Fahri Bakırcı (Ankara: İmaj Yayınevi, 2015).

Filmer, eserlerinde, insanların özgür olarak doğmadığını, herkesin bir ataerkil güce tabi olarak doğduğunu savunur. Kral, yönettiği insanların kutsal babası olup, bu mutlak yönetme gücünü doğuştan Tanrı'dan almıştır. Filmer ve yandaşlarının, kralın yönetme yetkisini, babanın yönetme gücü ile ilişkilendirildiği argümanlarının oluşumunda kadının statüsünün kritik bir rolü olduğu açıktır. Filmer, devlet ve aile içerisinde erkeğe tabi olan kadının bu rolünü, kutsal kitapla gerekçelendirilmiştir³⁵⁶. Buna karşılık, Locke, bu gerekçeleri reddederek, eserinde, kadının statüsüne ilişkin farklı yorumlar getirmiştir. Ancak Locke'un görüşleri okunurken, ileri sürdüklerinin asıl nedeninin mutlak monarşinin köklerinin babanın otoritesine bağlı olması karşısında, annenin statüsünün değiştirilerek, kadını güçlendirme gereksinimi olduğu unutulmamalıdır.

Locke'a göre, Filmer'in sistemi iki ilkedden ibarettir. Bunlardan biri '*Bütün hükümetlerin mutlak monarşi*' olduğu, diğeri ise, '*Hiçbir insanın özgür doğmadığıdır*³⁵⁷.' Bu nedenle, Locke, kendi sistemini insanların doğuştan özgür olduğu düşüncesi üzerine kurmuş ve babanın çocuk üzerindeki iktidarını ebeveyn iktidarı olarak hem anne hem babaya ait olduğu şeklinde değiştirmeye çalışmıştır.

Locke, Filmer'in, insanların, ebeveynlerine tabiiyet içinde doğmaları nedeniyle hiçbir insanın özgür olamayacağını ve bu şekilde her insanın köle olarak hayatına devam etmesi gerektiğine ilişkin düşüncelerini eleştirir. Locke'a göre, Filmer, hem anne hem de babaya ait olması gereken ebeveyn otoritesini değiştirilemez, Tanrısal ve sınırsız bir *krallık otoritesi* (*babalık otoritesi* veya *babalık hakkı*) şeklinde adlanmıştır. Ayrıca bu otoritenin Adem'e verilmiş olmasından yalnızca Adem'in değil, arkasından gelen tüm egemenlerin de babalık hakkı sayesinde çocukları üzerinde krallık otoritesine sahip olduğunu savunmuştur³⁵⁸.

Filmer'in bu düşüncelerine, Locke, Adem'e, kutsal kitapta, yeryüzü üzerinde hareket eden her canlı varlık üzerinde hükümranlık verdiğini ancak buna kendi türünden olanların diğer deyişle insanların dahil olmadığını belirtmiştir³⁵⁹. Bununla

³⁵⁶ M. Butler, *Early Liberal Roots of Feminism*, 136-140.

³⁵⁷ Locke, *Hükümet Üzerine Birinci İnceleme*, 2.

³⁵⁸ Locke, *Hükümet Üzerine Birinci İnceleme*, 6-9.

³⁵⁹ "Onu, diğer deyişle insanı, insanın oğlunu, meleklerden pek de aşağı olmayan bir seviyede yarattın; insanı senin ellerinin işleri üzerinde hükümran olması için yarattın; her şeyi, bütün koyunları ve öküzleri, yerin hayvanlarını, gökyüzünün kuşlarını, denizin balıklarını ve denizde kıprışan bütün canlıları onun ayakları altına koydun" Locke, kutsal kitapta geçen Tanrı'nın bu bağışında, insanoğlunun tümünün daha alt düzeydeki yaratıklar üzerindeki hükümranlığı dışında, bir

beraber, kutsal kitapta çoğul bir hitap tarzı kullanıldığından, bu hükümlerin yalnızca Adem'e değil, tüm insanlığa verilmiş ortak bir hükümlerlik olduğunu belirtmiştir. Bu doğrultuda, Locke belirtilen hükümlerlik hakkının aynı şekilde Havva'ya da verildiğini ileri sürer³⁶⁰. Burada Locke, Adem'in otoritesini inkar etmemekte ancak bu yetkisini Havva ile beraber kullanması gerektiğini ileri sürmektedir.

Eleştirilerine devam eden Locke, Filmer'ın, monarşik hükümetin kökenine ilişkin bir bağışlama olarak kabul ettiği satırları ele alır ve burada aslında Adem'e yapılmış bir bağışlama değil, Havva'ya uygulanmış bir cezanın var olduğundan bahseder. Bu satırlar şu şekildedir: *“Tanrı kadına dedi ki; İstirabını ve gebeliğini ziyadesiyle çoğaltacağım; ıstırapla çocuklar doğuracaksın. Ve arzun kocana olacak ve kocanı seni yönetecek³⁶¹.”* Locke, bu ayeti yorumlayarak, kadının bulunduğu durumun koşulları ya da kocasıyla yapacağı anlaşmada aksi öngörüldüğü, ve çaresi bulunabildiği takdirde çocuklarını ıstırap ve acı içinde doğurmaktan bağışık tutulabildiği durumlar dışında kadını bu tür bir tabiiyete zorlayacak başka bir yasanın bulunmadığını ileri sürer. Bununla beraber, Tanrı'nın burada, Adem'e Havva üzerinde ya da erkeklere kadınları üzerinde herhangi bir otorite tanımadığını ancak sadece kadınların kaderlerinin ne olacağını *önceden söylediğini* savunur ve *kadının kocasına tabi olması gerekliliği, insanoğlunun yasalarının ve ulusların geleneklerinin genellikle bu şekilde olduğundan anlaşılabilirliğini* söyler ve bu tabiiyetin *doğada da bir temeli olduğunu³⁶²* kabul ettiğini ekler³⁶³.

Buradan hareket ederek birkaç tespitte bulunulabilir. Locke'a göre, öncelikle kadının kocalarına tabi olmaları kural olsa da, bunun değiştirilmez nitelikte olmadığı söylenebilir. Şöyle ki, kadının bulunduğu koşullar ya da kocasıyla yapacağı sözleşme

insanın diğer bir insan üzerinde monarşik iktidarının kastedilmediğini ileri sürer. Locke, *Hükümet Üzerine Birinci İnceleme*, 28.

³⁶⁰ “Tanrı ‘onları’ kutsadı ve ‘onlara’ hükümlerlik kurdu dedi...Bu bağışlama onlara yapıldığından diğer deyişle eş zamanda Havva'ya da yapıldığından...Adem'in dünyanın Lord'u olması gibi, Havva neden dünyanın Leydi'si olmasın? Eğer Havva'nın Adem'e tabi olduğu söylenecekse, Havva'nın yaratıklar üzerinde hükümlerlik kurması ya da bunlarda mülkiyet sahibi olmasını engelleyecek düzeyde Adem'e tabi kılınmadığı görüldüğünden, o zaman Tanrı'nın iki kişiye birden müşterek bağış yaptığını ve bu bağıştan sadece bir kişinin yararlanma hakkı olduğunu mu söyleyeceğiz?” Locke, *Hükümet Üzerine Birinci İnceleme*, 29.

³⁶¹ Locke, *Hükümet Üzerine Birinci İnceleme*, 47; Tekvin'in 3 bölümünün 16 ayeti.

³⁶² Bu temel ile Locke'un, yukarıda belirtilen, ilk siyasi toplumların patriarkal monarşiler olduğunu ve ileride ele alınacak olan, erkeğin doğuştan kadına göre daha yetenekli ve güçlü olduğunu ileri sürdüğü görüşlerinden bahsettiği düşünülebilir.

³⁶³ Locke, *Hükümet Üzerine Birinci İnceleme*, 47.

bu durumu değiştirebilecektir. Diğer deyişle, kadının kocasına tabiiyeti kural olmakla birlikte, istisnaları bulunmaktadır ve değiştirilemez nitelikte değildir. Kadın doğal sınırlamalarının üstesinden gelerek, bu durumu değiştirebilecek şekilde hareket edebilecektir³⁶⁴. Buna ek olarak, bu tabiiyetin kaynağının Tanrı olmadığı, Tanrı'nın yalnızca ileride olacaklar hakkında bir öngörüde bulunduğunu söylemek mümkündür. Kadının kocasına her yönden tabi olduğunun kabul edildiği bir dönemde yaşayan Locke'a göre, bu durum insanoğlunun yasaları ve geleneklerden kaynaklanmaktadır ve bunda herhangi bir kutsal durum bulunmamaktadır, bundan Tanrı sorumlu değildir.

Buraya kadar hep olumlu çıkarımlar yapılmış olsa da, Locke'un ileri sürdükleri aynı paragrafın başında ve hemen bir sonraki paragrafta söyledikleri ile beraber düşünöldüğünde ortaya farklı bir senaryo çıkmaktadır. Bu satırlar şu şekildedir:

“Eğer bu sözcüklerin, özel olarak Havva'ya ya da temsilcileri olarak Havva'da diğer bütün kadınlara yöneltildiği biçiminde alacak olursak, bunlar olsa olsa sadece kadın cinsini ilgilendirecek ve kadınların olağan olarak kocalarına tabi olmaları gerektiğine ilişkin tabiiyetten başka bir şey getirmeyecektir...³⁶⁵”

“Ancak bu Havva'ya söylenmiş olan bu sözlerden, Havva'yı ve diğer bütün kadınları tabi olmak zorunda bırakan bir yasa anlaşılmak zorundaysa, bu tabiiyet, her kadının kocasına borçlu olduğu tabiiyetten başka bir tabiiyet olamaz... Bu tabiiyet eğer... monarşik iktidarın temeli ise, koca sayısı kadar monark olacaktır. Dolayısıyla bu sözler Adem'e herhangi bir iktidar veriyorsa, bu iktidar siyasal değil, sadece evliliğe ilişkin bir iktidar olabilir...³⁶⁶”

Locke'un, başta söyledikleri kadını erkeğin hakimiyeti altından kurtarmaya, onunla eşit statüye getirmeye çalıştığı yönünde yorumlara neden olabilmekteyse de, aslında amacının bu tabiiyeti engellemek olmadığı, -ki bu tabiiyetin kaynağının doğada bir temeli olduğunu kabul eder- yalnızca erkeğe verilen bu iktidarın siyasal bir iktidar olmadığını ispatlamaya çalıştığı görölr. Çünkü Locke, ancak erkeklerin, çocuk ve kadınların üzerindeki mutlak hakimiyet hakkını kaldırabilirse, bu

³⁶⁴ M. Butler, *Early Liberal Roots of Feminism*, 143.

³⁶⁵ Locke, *Hükümet Üzerine Birinci İnceleme*, 47.

³⁶⁶ Locke, *Hükümet Üzerine Birinci İnceleme*, 48.

düşüncenin üzerine inşa edilmiş olan mutlak monarşiyi yıkabilecektir. Bu nedenle öncelikle kadının erkek karşısında böyle bir tabiiyetinin söz konusu olmadığını öne sürüp, ardından bir tabiiyet kabul edilse dahi bunun siyasal bir iktidar olarak yorumlanamayacağını belirtmiştir.

Aynı şekilde, Locke burada tabiiyetin yasa ve geleneklerden kaynaklandığı belirtmekte ancak bu gelenekleri değiştirmeye yönelik bir görüş ileri sürmemektedir³⁶⁷. Onun için önemli olan yalnızca bu iktidarın Tanrısal olmadığını ve erkeğin kadına karşı üstünlüğünün bir siyasal iktidar olarak yorumlanmamasını³⁶⁸ sağlamaktır; erkek ve kadını eşit statüye getirmek değil.

Buna ek olarak, aynı parafda söz konusu iktidarın içeriğini açıklamıştır. Şöyle ki, bu iktidarın, erkeğe, yalnızca ailedeki malların ve toprağın sahibi olarak, ailesindeki özel işlere ilişkin şeyleri düzenleme iktidarı ve ortak işlere ilişkin tüm şeylerde karısının iradesinden önce kendi iradesinin gerçekleşmesini isteme iktidarı verdiğini belirtir. Bu iktidarın, karısı üzerinde ya da bir başkasının üzerinde yaşam ve ölüme ilişkin bir siyasal iktidar³⁶⁹ olmadığını belirtir³⁷⁰.

Görüldüğü üzere, burada da ortaya koyulmuş olan tespitin sağlaması yapılmış ve yeniden Locke'un, kocaların kadınlar üzerinde sınırlı olarak üstünlüğünü kabul ettiği, yalnızca bunun siyasal bir güç olmadığını vurguladığı sonucuna varılmıştır³⁷¹.

Locke, kutsal kitaba dayanarak, Adem'in mutlak iktidarını açıklamaya çalışan Filmer'a karşı eleştirilerine devam eder ve bu iktidarı ispatlamak için Filmer'ın ileri sürdüğü kanıtlardan, *babayı onurlandırınız* şeklindeki beşinci emrin dışında (ki bu emrin doğrusunun da *babayı ve anneyi onurlandırınız* şeklinde olduğunu belirtir)

³⁶⁷ M. Butler, *Early Liberal Roots of Feminism*, 143.

³⁶⁸ Andrea Nye, *Feminism and Modern Philosophy: An Introduction* (London: Routledge, 2004) 53.

³⁶⁹ Locke'a göre siyasal iktidar, ölüm cezaları ve mülkiyetin düzenlenmesi ve korunması için daha hafif cezaları da kapsayan yasaları yapma hakkı olup, bu yasaların uygulanması ve yabancıların saldırılarına karşı ulusun korunması ve tüm bunların yalnızca kamu yararı gözetilerek yapılması için toplumsal gücü kullanma yetkisidir (Locke, *Hükümet Üstüne İkinci Tez*, 3). Bu doğrultuda Locke'un erkeğe kadın üzerinde siyasal güç tanımaması, kocanın ve babanın kadına karşı şiddet kullanılmasını yasakladığı şeklinde yorumlanabilir. Chris Nyland, "John Locke and the Social Position of Women," *Department of Economics, University of Wollongong, Working Paper 90-6* (1990) 30.

³⁷⁰ Locke, *Hükümet Üzerine Birinci İnceleme*, 48.

³⁷¹ Yine bu tezi destekler nitelikte, ikinci bölümün hemen başında Locke, şu açıklamayı yapar: "...Bir hükümdarın uyruğu üzerindeki güç bir babanın çocukları üzerindeki, bir efendinin hizmetkarları, bir kocanın karısı ve bir lordun kölesi üzerindeki güçten farklı bir güç olarak ayırt edilebilir. Bütün bu farklı güçler bazen aynı adamın elinde bir arada bulunabilir. Eğer o bu birbirinden farklı ilişkiler içinde düşünülürse, bu bizim bu güçleri birbirinden ayırt etmemize ve bir ulusun yöneticisi ile bir aile babası ve bir kalyon kaptanı arasındaki farkı göstermemize yardım edebilir." (Locke, *Hükümet Üstüne İkinci Tez*, 2).

kutsal kitapta hiçbirini bulamadığını belirtir³⁷². Zira Locke'a göre, kutsal kitabın sabit vurgusu *babayı ve anneyi onurlandırınız* şeklinde olup, bu onurlandırılma hakkı doğa tarafından yalnızca babaya değil, *ebeveynlere*, diğer deyişle hem anneye hem babaya verilmiştir.³⁷³ Locke, eserinde buna ilişkin olarak eski/yeni ahitten anne ve babanın müşterek olarak bu hakka sahip olduklarına ilişkin birçok örnek sıralar³⁷⁴ ve kutsal kitapta bu hakkın anne ve babaya eşit biçimde ait olduğunu vurgular. Locke'a göre, Filmer'ın eserlerinde anneyi dışlaması tamamıyla yanlış olup, kendi amacına hizmet etmesi için kasten yapılmıştır.

Bunun üzerine, ikinci bölümde Locke, çocukların, ebeveynlerine saygı gösterme yükümlülüğü altında bulduklarını ileri sürmüştür. Fakat bunun, ebeveynlere çocukları üzerinde emretme veya çocuklarının hayatlarını ve özgürlüklerini istedikleri gibi devredip, satabilecekleri yasalar yapma yetkisi vermekten çok uzak bir şey olduğunu, onurlandırmanın saygı, minnettarlık ve yardım borçlu olmanın farklı, mutlak itaat ve tabiiyet talep etmenin başka bir şey olduğunu belirerek³⁷⁵, ebeveynlerin çocuk üzerindeki iktidarının da siyasal iktidarla karıştırılmaması gerektiğinin altını çizmiştir. Bu doğal iktidarın, siyasi olmaktan uzak, çocuklar ve ebeveynler arasındaki doğal bir tabiiyetten ibaret olduğunu vurgular.

Burada altı çizilmesi gereken nokta, baba ile beraber anneye tanımış olduğu bu hakkın temelinde anneye hak tanımaktan çok bu hakkı yalnızca babada toplanmasını engelleme fikrinin yattığıdır. Burada Locke'un amacı, siyasal iktidarın kaynağı olarak gösterilen, çocuk üzerindeki hakimiyet hakkının babaya ait olduğu tezini, bu hakkın hem anneye hem de babaya ait olan bir hak olduğunu ileri sürerek çürütmektedir. Böylece müşterek olarak hem anneye hem de babaya tanınan bu hak dolayısıyla, mutlak monarşinin üzerine kurulu olduğu ilke zedelenecektir. Başka bir deyişle, mutlak siyasal iktidarın kaynağı olan babanın, tek başına sahip olduğu

³⁷² Locke, *Hükümet Üzerine Birinci İnceleme*, 12.

³⁷³ Aynı yönde, çocuklar üzerindeki hak ve görevleri eşit olarak anne ve babaya vermektedir. (Locke, *Hükümet Üstüne İkinci Tez*, 52).

³⁷⁴ Locke, *Hükümet Üzerine Birinci İnceleme*, 61; '*Babayı ve anneyi onurlandırınız*' Çıkış, bölüm 20; '*Babasını ya da annesini döven kesinlikle öldürülecektir*' Çıkış, bölüm 21; '*Her insan annesinden ve babasından korkmalıdır.*' Levililer 19. Bölüm; '*Annesine ve babasına saygısızca davranana lanet olsun*' Tesniye bölüm 27.16; (Locke, *Hükümet Üzerine Birinci İnceleme*, 61).

³⁷⁵ Locke, *Hükümet Üstüne İkinci Tez*, 66.

düşünülen bu otoritesinin aslında iki kişiye ait olduğunu kabul ettirmek³⁷⁶, iktidarın babalık hakkına bağlı olduğu tezinin ortadan kalkmasını sağlayacaktır. Bu nedenle Locke, burada annenin statüsünü güçlendirmeye çalışmaktadır³⁷⁷.

3. Evlilik Sözleşmesi

Ele alınan tüm bu görüşler dışında, konu açısından, Locke'un evlilik sözleşmesi hakkında ileri sürdüğü görüşler de bir hayli önem teşkil etmektedir. Öncelikle belirtmek gerekir ki, aile kavramı Locke'un sisteminde çok önemli bir yere sahiptir. Bunun temelinde bireyin doğuştan, sadece insan olması nedeniyle sahip olduğu, dokunulmaz ve devredilmez haklarla çevrelenmiş bir özel alanı olması ve bunu her türlü dış müdahaleye karşı güvence altına almak istemesi bulunur. Bu alan ve bundan doğan hakları devletin müdahalelerine karşı koruma isteği Locke'da aile kurumunu önemli bir hale getirmekte ve tüm çabası bu aile, özel alan üzerinde siyasal iktidarın gücünün sınırlandırılmasına yöneliktir. Yukarıda ele alınan, evlilik içerisinde kadın-erkek arasında ve baba-çocuk arasındaki iktidarın siyasal iktidarla karıştırılmaması gerektiğini ileri sürmesi de bu nedenden kaynaklanmaktadır: Mutlak monarşiyi yıkarak, özel alandan siyasal iktidarı uzaklaştırmak.

Locke'un yaşadığı döneme bakıldığında, diğer yazarlar tarafından da *evlilikte bir sözleşmenin* varlığından bahsedilmekte olduğunu görülmektedir. Bu sözleşmeye her iki tarafında kendilerine ait görev ve sorumlulukları almak için rıza gösterdiği ve bu sözleşme sonunda erkeğin ailede üstün ve yöneten taraf, kadının ise erkeğe tabi, yönetilen taraf olduğu kabul görmekteydi. Buna göre, evlilik sözleşmesinin özü hiyerarşik ve değiştiremezdi. Buna karşılık, Locke'a göre, eğer rızadan ve sözleşmeden bahsediliyorsa, bu sözleşmeyi imzalayıp imzalamamak, sözleşmenin şartlarını değiştirebilmek ya da sözleşmeyi sonlandırmak her iki taraf içinde mümkün olmalıydı. Sözleşmenin tarafları, sözleşmede değişiklik yapabilmeli ya da bu

³⁷⁶ Bu doğrultuda babanın başına bir şey geldiğinde, çocuğa koruyucu olarak en yakın erkek akrabaları aramak yerine annenin tek başına bu görevi yerine getirebileceğini düşünmektedir (Locke, *Hükümet Üstüne İkinci Tez*, 65)

³⁷⁷ Bu tezi destekler nitelikte söylenebilir ki, Locke, yukarıda bahsedilen ilkeyi çürütmeye çalıştığı bölümlerde ebeveyn iktidarı kavramını kullanırken (parental), bu bölümler dışında pederşahi iktidar kavramını (paternal) kullanmaya devam etmiştir.

sözleşmeyi bazı şartlar yerine getirildikten sonra, istedikleri zaman sonlandırabilmeliydi³⁷⁸.

Locke'a göre, evlilik kadın ile erkek arasında rızaya dayalı bir sözleşme ile kurulmakta olup, temel amacı, üremenin dışında, kendi başlarının çaresine bakabilecekleri duruma gelene kadar altsoylarına karşılıklı destek ve yardım ortaklığı yapmaktır³⁷⁹. Bu nedenle bu birliğin çocukların kendilerine bakabilecek duruma gelene kadar sürdürülmesi zorunludur³⁸⁰. Bunun dışında, üremenin, eğitimin ve mirasın gözetildiği bu evlilik sözleşmesinin hayat boyu sürdürülmesinde bir zorunluluk bulunmamaktadır³⁸¹. Ayrıca bu sözleşmelerde mallara, onlar üzerindeki iktidara, karşılıklı yardım ve bakım ve aile birliğine ait konulara ilişkin şeyler (üreme ve çocukların kendilerine bakabilecekleri zamana kadar onlara bakmaya uyumlu olduğu sürece) bir sözleşme ile değiştirilip, düzenlenebilecektir³⁸². Görüldüğü üzere, mevcut dönemin aksine, Locke'a göre evlilik sözleşmeleri değiştirilemez, sabit ve sonsuz değildir.

Tüm bu açıklamalarından sonra Locke, ortak çıkarlara sahip olmalarının yanında, kadın ve erkeğin farklı anlama yetileri dolayısıyla bazı durumlarda farklı iradelere sahip olacaklarını ileri sürer. Bundan dolayı, nihai karar verme yetkisinin birine tanınması gerektiğinden, bu yetkinin, *doğal olarak, daha yetenekli ve güçlü olan* erkeğin payına düşeceğini belirtir³⁸³. Buradan anlaşılıyor ki, ataerkil anlayış Filmer ile beraber son bulmamaktadır. Filmer'in kutsal kitaba dayandırdığı, kadının erkeğe bağımlı olduğu düşüncesini, Locke, farklı olarak kutsal kitaba değil fakat doğal niteliklere dayandırmaktadır³⁸⁴. Ancak burada eklenmesi gereken bir nokta vardır: Locke'un kocaya vermiş olduğu bu iktidar, sınırlı bir iktidar olup, siyasal bir iktidardan uzaktır. Locke açıklamasına şu şekilde devam eder:

³⁷⁸ Mary Lyndon Shanley, "Marriage Contract and Social Contract in Seventeenth Century English Political Thought," *Western Political Quarterly* 32 (1979): 79.

³⁷⁹ Locke, *Hükümet Üstüne İkinci Tez*, 78.

³⁸⁰ Locke, *Hükümet Üstüne İkinci Tez*, 79.

³⁸¹ Locke, *Hükümet Üstüne İkinci Tez*, 81.

³⁸² Locke, *Hükümet Üstüne İkinci Tez*, 83.

³⁸³ Locke, *Hükümet Üstüne İkinci Tez*, 82.

³⁸⁴ M. Butler, *Early Liberal Roots of Feminism*, 145.

‘‘Fakat bu onların ortak çıkarları ve mülkleri için geçerlidir ve kadının sözleşmeyle hakkı olana özgürce sahip olmasına dokunmaz ve kocaya karısı üzerinde karısının kocasının yaşamı üzerinde olduğundan daha fazla yetki vermez³⁸⁵’.

Görüldüğü üzere, bu iktidar yalnızca kadın ve erkeğin ortak çıkarlarına ve mülkiyetlerine ilişkin, sınırlı bir iktidardır. Bunun dışında koca, kadına sözleşme ile tanınmış hakların ve kadının mülkiyeti üzerinde bir iktidara sahip değildir ve ayrıca bu iktidar kocaya, karısının kocasının yaşamı üzerinde sahip olduğundan daha fazla bir hak sağlamaz. Ayrıca bu iktidarın, sınırlı olmasının yanında metinden çıkan bir diğer sonuç, aksine sözleşme bulunmamasının gerekliliğidir³⁸⁶. Eğer eşler arasında farklı bir sözleşme yapılmışsa, koca bu konuda aksine karar vermeyecektir. Son olarak, kocanın sahip olduğu bu iktidar bir monarkın sahip olduğu iktidardan çok farklıdır ve kadın birçok durumda kocasından ayrılma özgürlüğüne sahiptir. Bu ayrılık sonucunda çocuklar ise, sözleşmenin öngördüğü biçimde baba ya da anneye verilecektir³⁸⁷.

Burada yine Locke’un aile kurumundan siyasal iktidarı uzaklaştırma çabaları görülmekte beraber ortaya farklı bir sorun çıkmaktadır. Doğuştan erkekle eşit ve özgür kadın figürü ile ‘doğal olarak’ kadından daha yetenekli ve güçlü olduğundan son karar mercii olan bir erkek figürü Locke’un teorisinde bir tezatlık oluşturmaktadır³⁸⁸. Buradan hareketle ‘doğal olarak’ boyun eğen kadının, doğuştan erkekle eşit ve özgür olduğunu kabul etmek ve bu durumu mevcut zamanın değerlerinin eserlerine yansıdığı düşüncesiyle kurtarmak zor görülmektedir. Çünkü Locke’un aile içinde erkeğin kadından üstün olduğu durum dışında mevcut zamanla tezatlık içeren birçok görüşü rahatça savunmuştur.

Bununla beraber, Locke’un bu ifadesi, bazı yazarlar tarafından, erkeğin yalnızca kadına göre fiziksel yönden güçlü olduğu yönünde yorumlanmıştır³⁸⁹. Bazı

³⁸⁵ Locke, *Hükümet Üstüne İkinci Tez*, 82.

³⁸⁶ Waldron 10.

³⁸⁷ Locke, *Hükümet Üstüne İkinci Tez*, 82.

³⁸⁸ Shanley 90.

³⁸⁹ Bu yönde bkn. Lorenne M. G. Clark, ‘‘Women and Locke; Who Owns the Apples in the Garden of Eden?’’ *The Sexism of Social and Political Theory – Women and Reproduction from Plato to Nietzsche*, ed. Lorenne M. G. Clark ve Lynda Lange (Toronto: University of Toronto Press, 1979).

Bununla beraber Locke’un kadınları alt sınıf olarak görmesinin, cinsiyetçi bir yanı olmadığını, doğal olarak erkeğe üstünlük tanınmasının altında cinsiyet ayrımcılığı düşüncesinin yatmadığını savunan yazarlarda vardır. Buna göre, Locke, erkeğin üstünlüğünü iş ilişkisinde işverenin işçiden üstün olduğu durum ile ilişkilendirilir. Kadınlar (aynı işçilerde olduğu gibi) mülk sahibi erkeklerin bu üstün durumu kabul etmişlerdir çünkü bu ekonomik olarak onlara güven vermekteydi. İşçi-İşveren ilişkilerinde

yazarlar ise, bu durumu kadının hamilelik süreciyle bağlamış ve erkeğin daha güçlü ve üstün olmasının gerekçesini bu şekilde açıklamıştır³⁹⁰. Bu yönde görüş bildiren yazarlar, tezlerini desteklemek için Locke'un eğitim üzerine yazdığı eserlerinde, kadının entelektüel kapasitesinin erkekle aynı olduğunu belirttiği görüşlerini kullanmışlardır. Ancak kanaatimce bu görüşler, fazlasıyla Locke'a karşı bir sempati içermektedir. Locke'un ortak konularda ihtilaf çıktığında, erkeğin son karar mercii olması yönündeki düşüncesi ile erkeğin fiziksel olarak güçlü olması arasındaki illiyet bağına kurmak bir hayli zor görülmektedir. Karar verme sürecinin nasıl bir fiziksel güç gerektirdiği ise kafalarda cevapsız kalacak soru işaretleri oluşturmaktadır.

Evlilik sözleşmesi bahsini kapatmadan önce, yukarıda kadının mülkiyetinden bahsetmişken, burada bir parantez açılması gerekmektedir. Locke'un eserlerinde, kadına mülkiyet hakkı tanıdığı görülmektedir. Böylece evlilik içinde tüm mallar kocanın mülkiyetinde olmayacak, kadının, kocasının kontrolü dışında kendine ait malvarlığı bulunabilecektir³⁹¹. Bu sonuca varılmasını sağlayan satırlar ise, Locke'un fetih üzerine yazmış olduğu bölümde, fethedenin, kaybedenin tüm malvarlığına el koyamayacağını belirterek, onun karısının ve çocuklarının mallarını alamayacağını ileri sürmesidir. Buna göre paylarına düştüğü kadarıyla, kocanın malvarlığı üzerinde karısı ve çocukları da hak sahibidirler ve fetheden bu paylara dokunamaz. Locke, kadının, kocasının serveti üzerinde ve kocasının kaybedemeyeceği bir paya sahip olduğunu belirtir: *"bu pay ister onun kendi emeği, ister sözleşme ona tasarruf hakkını vermiş olsun, açıktır ki, kocası onun olanı ceza olarak feda edemez"*³⁹². Ancak burada dikkat edilmesi gereken bir nokta vardır. Locke, fethedenin bazı mallara el koyamamasına gerekçe olarak, bunun kadına ait bir malvarlığı olmasını değil, kadının kocasının malvarlığı üzerinde belli bir hakkı bulunmasını ileri sürer. Kadının kendi emeği sonucu malvarlığı elde edebileceğinden bahseder ancak bunu evlilik

olduğu, Locke'un evlilik sözleşmelerinde de tanrısal olarak bir taraf güçlü olmamakta ve hatta taraflar sözleşmeye ilişkin müzakereler yapabilmektedir. Nyland 23.

³⁹⁰ Bu yönde bkn. Selma Sevenhuijsen, "Mothers as Citizens: Feminism, Evolutionary Theory and the Reform of Dutch Family Law 1870-1910," *Regulating Womanhood*, ed. Carol Smart, (London: Routledge, 1992) 175-176. Buna karşılık Waldron, Locke'un *"Ancak, ister kadının bulunduğu durumun koşulları ister kocasıyla yapacağı anlaşma, kadını, çaresi bulunabildiği takdirde, aynı lanetin bir parçası olan çocuklarını ıstırap ve ağrı ile doğurmaktan başışık tutulabilirse, burada bir kadını bu tür bir tabiiyete zorlayacak başka bir yasa da yoktur"* (Locke, *Hükümet Üzerine Birinci İnceleme*, 47) ifadesinden yola çıkarak, hamilelik sürecinin kadını erkeğe tabi hale getirdiğinin düşünülemediğini ileri sürmüştür. Waldron 13.

³⁹¹ Locke'un kadına mülkiyet hakkı tanıyıp tanımadığı feminist literatürde tartışmalıdır. Örneğin, Pateman'a göre kadın mülkiyet hakkına sahip değilken, Waldron'a göre Locke bu hakkı kadına tanımıştır. Waldron 11.

³⁹² Locke, *Hükümet Üstüne İkinci Tez*, 183.

sayesinde elde ettiği malvarlığından ayrı tutmaz. Diğer deyişle buradaki amacın, kadına bir mülkiyet hakkı tanımak değil, erkeğin malvarlığını dolayısıyla mirasını korumak olduğuna dikkat çekilmelidir³⁹³.

4. Eğitim Üzerine

Son olarak, yukarıda bazı yazarların, Locke'un kadının entelektüel kapasitesi hakkındaki düşüncelerine ulaşabileceğimiz eğitim üzerine yazmış olduğu eserleri teorileri açısından gerekçe olarak gösterdiklerinden bahsedildi. Belirtmek gerekir ki, bu eserler, ayrıca Locke'un kadına siyasi bir rol verip vermediği tartışılırken de kullanılmıştır. Çünkü Locke'a göre, siyasi hayat için rasyonellik gereklidir. Rasyonel kadına ilişkin görüşlerine ise, bir dostuna (Bay Clarke) oğlunun terbiyesi için tavsiye verdiği mektuplardan oluşan *Eğitim Üzerine*³⁹⁴ adlı eserinde rastlamak mümkündür.

Locke, eserinin başında, söyleyeceklerinin hepsinin erkek çocuğuyla ilgili olduğunu ve bunların çoğunun kız çocuklarının eğitime pek de uymayacağını, her ne kadar farklı cinsler için farklı yaklaşımlar gerekse de aradaki ayrımı yapabilmeyin çok zor olmayacağını belirtmiştir³⁹⁵. Buna göre, Locke, bu eserinde kız ve erkek çocukların eğitimlerinin birbirinden farklı olması gerektiğini ileri sürmüş, fakat bu farklılığın ne şekilde olması gerektiğini açıklamamıştır. Bu farklılıklara, daha çok eserinin fiziksel eğitime ilişkin bölümlerinde rastlanmaktadır. Örneğin, Locke, erkek çocuklarının ten renklerine zarar verecek olsa da, soğuğa, güneşe, rüzgara çıkarılmaları gerektiğini anlatmış olduğu bölümde, buna karşılık, kız çocuklarının güzelliklerine dikkat etmeleri gerektiğini savunmuştur. Ancak yine de, “*ten renklerini önemsemeksizin kız çocuklarının da ne kadar açık havada bulunurlarsa o kadar dirençli ve sağlıklı olacaklardır; ve böylece de erkek kardeşlerinin eğitimlerinin seviyesine o kadar yaklaşacaklar ve hayatlarının geri kalanında bundan çok faydalanacaklardır*³⁹⁶” diyerek, farklılıktan bahsetse de, eserinin çoğu

³⁹³ Hirschmann 97; L. Clark 713.

³⁹⁴ John Locke, *Eğitim Üzerine*, çev. Aylin Uğur (Ankara: Yeryüzü Yayınevi, 2004).

³⁹⁵ Locke, *Eğitim Üzerine*, 6.Kısım.

³⁹⁶ Locke, *Eğitim Üzerine*, 9. Kısım.

yerinde kız çocuklarının eğitimini destekleyecek, hatta entelektüel kapasitelerini boş yere harcamaları gerektiği yönünde görüşler bildirmiştir³⁹⁷.

Eğitim Üzerine adlı eserinin dışında, Locke, bu sefer Bayan Clarke'a yazmış olduğu mektuplarda, söylediklerinin kızlar için de uygun olacağını belirtmiştir³⁹⁸. Bununla beraber, birkaç istisna dışında kız ve erkek çocukların yetiştirilme tarzlarının, özellikle küçük yaşlarda aynı olması gerektiğini savunmuştur³⁹⁹. Ancak yine kız ve erkek çocukların yetiştirilmesinde fiziksel eğitime ilişkin ufak farklılıkların bulunacağını tespit etmiştir⁴⁰⁰. Ayrıca, Locke'a göre, kızların, erkeklerle aynı sertlikte fiziksel aktiviteleri gerçekleştirmeleri, onların, sağlıklı kalmaları yanı sıra *iyi bir ev kadını* olmalarını da sağlayacaktır⁴⁰¹. Dayanıklılık ile iyi ev kadını olma arasındaki bağlantıyı açıklamamış olan Locke, görülüyor ki, kadını daha narin bir cins olarak ele almıştır. Tüm bunlar bir yana, bu mektuplarda, kız çocuklarının entelektüel gelişimine ilişkin olarak, bir hayli önemli olan, *cinsiyetler arasında doğruyu kavramak, erdem, itaat açısından bir fark olmadığını* ortaya koymuştur⁴⁰². Buradan hareketle kız çocukların da, siyasi hayat için gerekli olan rasyonelliğe sahip olduğu ve eğitim alarak bu yeteneklerini geliştirmelerinin mümkün olduğu yönünde bir tespit yapılabilecektir⁴⁰³.

Sonuç olarak, hem kız hem erkek çocukların doğduklarında zihinlerinin boş bir levha (*tabula rasa*) olduğunu söyleyen Locke, her iki cinsin de akıllarını

³⁹⁷ “Kız çocuklarının sürekli evde yaşamalarının ve utangaçlıklarının onları cahil ve yetenezsiz kadınlar haline getirdiğini kimse düşünmez. Dünyadaki hayata geldiklerinde başkalarıyla konuşmaya başlarlar ve bu da kısa sürede onlara yakışan bir kendine güven verir; ve bunun ötesinde cesaret ve sebatın kaynağı bana göre kabalık ve görgüsüzlük değildir” (Locke, *Eğitim Üzerine*, 70. Kısım); “Tüm zamanlarını para taşları dedikleri şeyi öğrenmek için harcayan kızlar gördüm. Onlara bakarken tüm enerjilerini ve zamanlarını küçük bir buluşla kendilerine daha faydalı olacak bir şey yaparak geçirebileceklerini düşündüm.” (Locke, *Eğitim Üzerine*, 152. Kısım); “Fransız bir kadının bir İngiliz kız çocuğuna bir iki yıl içinde hiçbir gramer kuralı olmaksızın konuşarak ve okuyarak Fransızca öğrettiğini çok sık görürken, beyefendilerin bu yöntemi oğullarında neden kullanmadıklarına ve onları kızlarından daha donuk ve yetenezsiz düşündüklerine şaşarım.” (Locke, *Eğitim Üzerine*, 165. Kısım).

³⁹⁸ John Locke ve Edward Clarke, *The Correspondence of John Locke and Edward Clarke*, ed. Benjamin Rand (Oxford: Oxford University Press, 1927) 121.

³⁹⁹ Locke ve Edward Clarke 121.

⁴⁰⁰ Örneğin, kız çocuklarının dış görünüşlerini korumaları için ikazda bulunmuştur. Locke ve Edward Clarke 103.

⁴⁰¹ Locke ve Edward Clarke 103.

⁴⁰² Locke ve Edward Clarke 102,103. Burada Locke her ne kadar cinsiyetler arasında doğruyu kavrama yeteneği açısından bir fark olmadığını ileri sürse de, bu yeteneği kullanmaya ilişkin kızların daha az pratik yaptığını belirtir.

⁴⁰³ Çağdaş Astell'e göre, Locke'un, mektuplarında erkekler için önerdiği Latince ve matematiğe karşılık, kız çocukları ile ilişkilendirdiği Fransızca, müzik ve ev işleri yönetimi ile kız çocuklarının rasyonel düşünme yeteneklerini pek de geliştiremeyecekleri açıktır. Mary Astell, *Some Reflections upon Marriage* (London, 1700); Aktaran: Hirschmann (2007) 95.

kullanacak şekilde eğitilmeleri gerektiğini belirtmiştir. Bu doğrultuda, Locke'un eğitim sistemi erkek çocukları siyasi hayata hazırlamak amaçlı düzenlenmiş olsa da, entelektüel kapasiteleri erkeklerle aynı olan kız çocuklarının da aynı eğitimi alarak, siyasi aktivitelere katılabileceklerini düşünmekte sakınca bulunmayacaktır⁴⁰⁴. Zira kadınların siyasi hayata katılımında suskun kalan Locke, buna bir engel olduğu yönünde de görüş beyan etmemiştir⁴⁰⁵.

5. Değerlendirme

Locke'a ilişkin ele alınan görüşler ışığında bir değerlendirme yapıldığında, kanaatimce kadına ilişkin olumlu düşüncelerini ileri sürmesinin altında, her fırsatta ifade edildiğini üzere, mutlak monarşiye karşı geliş amacı yatmaktadır. Locke bunun dışında ne kadını erkekle eşitleme çabasına girmiş ne de kadının aile içindeki statüsünü değiştirmeye çalışmıştır. Onun için gerçekleşmesi gereken tek bir amaç vardır: Mutlak monarşi fikrinin ortadan kalkması. Bu doğrultuda, mutlak monarşinin temellerini yıkabilmesi için, Locke'un iki ilke üzerine sistemini kurması gerekmektedir; bunların ilki, insanların özgür doğduklarını kabul ettirmek ve ikincisi babanın otoritesi ile siyasal iktidar arasındaki bağı koparmak amacıyla, çocuk üzerindeki hakları eşit olarak anneyle paylaştığını ileri sürmektir. Locke, yukarıda gördüğümüz üzere tam da bunları gerçekleştirmeye çalışmış, bunları yaparken de, anneyle, kadına bazı haklar tanımış; çocuk üzerinde iktidarı olduğundan bahsetmiş ve kocanın kadın üzerinde siyasal bir iktidara sahip olmadığını savunmuştur.

Ancak bunlar bir yana, doğa durumunda kadınların kocalarına tabi olması, evlilik içinde son kararların daha yetenekli ve güçlü olan kocaya ait olması gibi ileri sürdüğü görüşlerinden hareketle, patriyarkalizmi tüm yönleriyle reddetmediği de aşikardır. Ayrıca, Hobbes'un feminizme yeşil ışık yaktığı, aile içinde erkeklerin üstünlüğünün doğal olmaktan çok, sonradan oluştuğu fikrine karşılık, Locke'un bunu

⁴⁰⁴ Locke'un, kadınların rasyonelliğine ilişkin düşüncelerinin, İngiliz düşünürü Damaris Cudworth Masham'la olan ilişkisi nedeni ile pekiştiği düşünülür. Masham'ın, Locke'un kadına bakışını ne kadar değiştirdiği elbette ki bilinemez, ancak Locke'un Masham ile tanıştıktan sonra *Eğitim Üzerine* yazmış olduğu eserlerindeki kadına bakış açısının, kendisi ile tanışmasından önce yazmış olduğu *Denemelerindeki* görüşleri ile pek de uyuşmadığı gerçektir. M. Butler, *Early Liberal Roots of Feminism*, 149.

⁴⁰⁵ Aynı yönde Schochet'e göre, Locke, kadınlara siyasi alanda bulunabilmeleri için gerekli teorik altyapıyı kurmuştur. Schochet (2007) 136.

doğal nedenlere bağlayarak, siyasal iktidarı ve aile içindeki iktidarı birbirinden ayırıp, yalnızca siyasal iktidar kısmıyla ilgilenmesi, bu ışığın tekrar kırmızıya dönmesini sağlamıştır. Locke, siyasal iktidar ile aile içindeki doğal nedenlerden kaynaklanan hiyerarşik yapıyı birbirinden ayırarak, aile içinde erkek egemenliğinin bulunduğunu ancak bunun yalnızca siyasal bir iktidar olmadığını söylemektedir⁴⁰⁶.

Locke için birbirinden bağımsız olması gereken iki kavram vardı: Baba ve kral⁴⁰⁷. Locke bunlar arasında herhangi bir bağlantı olmadığını, babanın iktidarının mutlak monarşinin temelini oluşturmadığını açıklamaya çalışırken aile içinde ne olması gerektiğiyle değil, burada yalnızca siyasal iktidarın bulunmadığıyla ilgilenmiştir.

Bunlara karşılık, amacı ne olursa olsun ortaya çıkan tabloda, çocukları üzerinde baba ile eşit iktidara sahip olan bir anne, kocanın üzerinde tasarruf hakkı olmadığı bir malvarlığına sahip ve kendi adına sözleşme yapabilen, belli koşullar oluştuğunda boşanma hakkı bulunan bir kadın, boşanma durumunda sözleşmeye göre velayetleri anneye verilebilecek çocuklar, karısı üzerinde siyasal bir iktidara sahip olmayan bir erkek ile karşılaşılmaktadır. Mevcut dönem düşünüldüğünde⁴⁰⁸ kabul edilmelidir ki, bu gelişmeler (amaçtan bağımsız olarak), yabana atılacak nitelikte görüşler değildir⁴⁰⁹.

Görüldüğü üzere, Locke'un kadına bir yerde hak tanıyıp, diğer yerde statüsüne ilişkin suskunluğunu koruması, hatta olumlu yönde hiçbir değişiklik önermemesi karmaşasının nedeni belirtmiş olduğumuz gibi asıl amacı olan mutlak monarşiyi yıkmaya ancak bunun dışında aileye ilişkin mevcut durumu değiştirmeme isteğinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle Locke, mutlak monarşinin yıkılmasına destek olacağını düşündüğü yerlerde kadına bazı haklar tanıyıp, diğer yerlerde bu

⁴⁰⁶ Richardson (2009) 81.

⁴⁰⁷ Linda M. G. Zerilli, "Philosophy's Gaudy Dress: Rhetoric and Fantasy in the Lockean Social Contract," *European Journal of Political Theory* 4 (2005): 159,160.

⁴⁰⁸ 1. İngiliz kadınların 1923'e kadar çok nadir birkaç sebep dışında boşanabilmeleri söz konusu değildi.

2. Kocalar, 1870'e te çıkan kanuna kadar, eşlerinin şahsi malvarlığı üzerinde tasarruf hakkına sahipti.

3. Çocuklar kocanın sayılırdı...

5. Kocalar aileyi temsil etme yetkisine sahipken kadınların hukuki statüleri kölelerle aynıydı. Ikechukwu Anthony Kanu, "Gender and Good Governance in John Locke," *American Journal of Social Issues and Humanities* 2 (2012) 253. Kadınların kocaları ya da üçüncü kişilerle sözleşme yapabilmesi mümkün değildi. Bkn: Leo Kanowitz, *Women and the Law: The Unfinished Revolution* (Albuquerque: University of New Mexico Press, 1969); Aktaran: Shanley 91 (dn. 51)

⁴⁰⁹ Bu doğrultuda, bazı yönleriyle Locke'un liberal feminizme yapmış olduğu katkı yadsınamaz bir gerçektir.

hakları ellerinden alarak, kadını aldığı yere geri koymaktadır. Peki, ailenin mevcut durumun korunması Locke için neden bu kadar önemlidir?

Bu soruya ilişkin olarak, aile içinde kadının her yönden erkekle eşit olduğunu söylediğinde tehlikeye girebilecek bir liberal teorinin varlığı ileri sürülebilir. Diğer deyişle, Locke, eserlerinde, kadın ile erkeğin her yönden eşit olması durumunda zarar görecektir bir liberal teori karşısında, kadının her yönden erkeğe tabi olduğunu söylediğinde mutlak monarşiye karşı duruşunun (mutlak monarşiyi yadsınması ve öngördüğü yönetimin insanların doğal özgürlük ve eşitlik tezleri üzerinde kurulu olması nedeniyle) zedelenişi⁴¹⁰ arasında kalmış görünmektedir. Bu iki durumu dengede tutmaya çalışması Locke'un elbette ki eserinde gel-gitlere neden olmaktadır. Çünkü kadının aile içinde, çocuğun bakımı, eğitimi ve ev işlerini üstlenmesi, ailede üstün olan erkeğin kamusal alanda boy gösterip malvarlığını arttırmasına olanak tanımaktaydı. Eğer kadın erkekle aile içinde tamamıyla eşit olsaydı, erkek ev işleri yapmak zorunda kalacak ve çocuğun bakımını üstlenmesi gerekecekti. Bu doğrultuda ekonomik özgürlüklere sahip mülkiyet sahibi erkekler düşünüldüğünde, ataerkil ailenin kalması bir zorunluluk oluşturmaktaydı⁴¹¹. Kısaca, denilebilir ki, Locke'un teorisinde, mülkiyet sahibi erkeğin özgürlüğü, kadınların aile içinde tutsaklığına neden olmaktadır.

C. Rousseau: *Devrimci düşünce içinde statükoya mahkum kadın*

Özgürlük ve eşitlik kavramlarının önemi karşısında, erkek için yaratılan kadın... Özgürlük ve eşitliğin savunucularından Rousseau'nun eserleri incelendiğinde bir tarafta birbirleriyle *eşit ve özgür insan* bir tarafta ise *erkeğe boyun eğmek için yaratılmış kadının* bulunduğu görülür. Rousseau'da kadının bu kavramlardan bir hayli uzak olduğu ve kadının özgürlüğe, eşitliğe ilişkin görüşlerin öznesi olamadığı bir gerçektir. Bu çelişkiyi daha net bir şekilde ortaya koyabilmek için, öncelikle Rousseau'nun özgürlük ve eşitlik kavramlarına verdiği önemin göstergesi olarak doğa durumu ve toplumsal sözleşme teorilerinin üzerinde

⁴¹⁰ Aynı yönde, Nye 54.

⁴¹¹ Susan Okin, *Women in Western Political Thought* (Princeton: Princeton University Press, 1979) Aktaran: Nye 55, 61.

durulacaktır. Bunların ardından ise kadına ilişkin ileri sürdükleri ortaya koyulacaktır. Böylece, Rousseau'nun feminist bir perspektifle okunması, modern bir düşüncenin ataerkil boyutları ile ele alınmasını sağlayacaktır.

1. Doğa Durumu ve Sınırsız Özgürlük/Doğal Eşitlik

İlk olarak *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*⁴¹² adlı eserinde Rousseau, toplumun temellerini incelemiş olan düşünürlerin, hep doğa durumuna kadar gitme gereksinimi duyduklarını fakat hiçbirinin oraya ulaşamadığını ileri sürmüştür. Diğer tüm düşünürler, gereksinime, açgözlülük, baskı, istek ve gururdan söz ederken, toplumdaki edinmiş oldukları fikirleri toplum öncesi doğa duruma aktarmışlardır, diğer deyişle Rousseau'ya göre, hepsi, ilkel insan yerine, uygar insanı tasvir etmişlerdir⁴¹³. Rousseau ise, doğal insanı, yukarıda ele alınmış olan, Hobbes'un doğa durumunda sürekli savaş halinde olan insan ile salt huzur içinde bulunan Locke'un insanı arasında bir yerde⁴¹⁴ tasvir etmiştir. Rousseau'ya göre doğa durumunda insan, gereksinimleri, talepleri sınırlı olan, bu nedenle başka insanlara gerek duymayan mutlu bir insandır. Bu durumda sürekli hayvanla insanı karşılaştıran Rousseau, insanların hayvanlardan farkının, hayvanların içgüdüleriyle, insanların ise, özgür eylemiyle seçim yapabilmesi ya da reddetmesi olduğunu ileri sürmüştür⁴¹⁵.

Doğa durumunda insana ilişkin olarak konu açısından belirtilmesi gereken ilk nokta şudur: Rousseau'ya göre, insanın ilk tutkusu kendini sevmedir, ilk duygusu, varlığını hissetmesi, ilk özeni de kendi varlığını koruma özeni olmuştur⁴¹⁶. Bu doğrultuda, insanın ilk uyacağı yasa, varlığını korumak, yapacağı şey ise kendine borçlu olduğu özeni göstermektedir. Bunun ardından kendini bilecek çağa gelir gelmez, insan, nefsinin korumaya yardımcı olarak araçlara değer biçmede tek söz sahibi olacağı için sonunda kendisinin efendisi olmaktadır⁴¹⁷. Burada hemen kadına ilişkin olarak ilk parantezin açılması gerekmektedir. Bu parantez, ileride görüleceği

⁴¹² J. J. Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, çev. Rasih Nuri İleri (İstanbul: Say Yayınları, 2010).

⁴¹³ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, 88.

⁴¹⁴ Akad ve Dinçkol 136.

⁴¹⁵ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, 102-103.

⁴¹⁶ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, 134.

⁴¹⁷ J. J. Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, çev. Vedat Günyol (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2015) 4-5.

üzere, Rousseau'nun kadınının burada belirtilen niteliklerin hiçbirine uymayacak olmasıdır. Kadın, Rousseau'nun savunduğu doğrultuda öncelikli olarak özeni, kendisine değil; devletin yararına, kocasına, çocuklarına gösterecektir. Bu durumda akıllara kadının Rousseau'nun anlattığı insan kavramına dahil olup olmadığı sorusu takılmaktadır.

Doğa durumundaki insan incelenmeye devam edildiğinde, o kendi ihtiyaçlarını karşılayabilme gücüne sahip, başka kişilerden ve nesnelere bağımsız bir konumdadır. Buradan hareketle, mülkiyet kavramının bulunmadığı ve diğer kişilerle ilişkilerin çok yoğun olmadığı bu dönemde, ne hukuk kurallarına ihtiyaç vardır ne de doğal bir eşitsizlik söz konusudur. Bu durumu Rousseau şu şekilde dile getirir: *“Ormanlarda avare dolaşan, hiçbir hüneri olmayan, konuşmasını bilmeyen, evi barkı, savaşları, bağlantıları olmayan, hemcinslerine ya da onlara zarar vermeye hiç gereksinmesi olmayan, hatta belki onlardan hiçbirini tanımayan, az sayıda tutkusu olan, kendi kendine yeten vahşi insan sadece bu duruma uygun duygulara ve bilgilere sahipti. Gerçek gereksinmelerden başka bir gereksinime gerek duymuyor, görülmesinin ilgi çekici olacağını sandığı şeylerden başkasına bakmıyor, zekası da gururundan fazla ilerlemiyordu⁴¹⁸”*

Böylece hiçbir şeye sahip olmayan insanlar arasında bağıllık zincirlerinin olması mümkün olmamaktadır. Buradan hareketle doğa durumunda, kölelik, efendilik, eşitsizlik kavramları bulunmamaktadır⁴¹⁹. Dolayısıyla, buraya ikinci parantezin açılması gerekir: Rousseau'da, ilerde toplum kurulduğunda ortaya çıkacak kadın-erkek eşitsizliğinin kaynağının *doğuştan* olduğunu savunmak mümkün olmayacaktır. Zira doğa durumunda cinsiyetler arasında herhangi bir ayırım bulunmamakta, kimse kimsenin kölesi ya da efendisi olmamaktadır. *Peki, bu durumda kadın-erkek arasındaki eşitsizlik durumu nasıl, ne zaman ve neden ortaya çıkmaktadır?* Bu sorunun cevabı ilerleyen paragraflarda açıklanmaya çalışılacaktır.

Rousseau'ya göre doğa durumunda, kimsenin evi ya da hiçbir mülkü bulunmadığından kadın ve erkek rastgele ya da isteğe göre, üremek için bir araya gelmekte ve aynı kolaylıkla birbirlerinden ayrılmaktadırlar. *“Anne, çocuklarını kendi gereksinimleri için emzirmeye başlamış ancak daha sonraları alışkanlık onu*

⁴¹⁸ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, 127.

⁴¹⁹ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, 129.

*çocuklarını sevmeye yönlendirdiği için çocukların ihtiyacı için emzirmeye başladı. Çocukları ise bu durumda kendi ayakları üzerinde durup durmaz annelerini terk ederlerdi*⁴²⁰, satırlarından anlaşılacağı üzere, bu durumda herkes arasında salt eşitlik söz konusu olup, erkeğin, çocuğu ya da kadını sahiplenebileceği bir ortam bulunmamaktadır. Burada üçüncü parantezi açmak gerekirse, doğa durumunda kendi ayakları üzerinde kısa bir sürede durabilen çocuk, toplumlar kurulduktan sonra, ancak konuşmayı, okumayı, para kazanmayı ve toplum içinde doğru düzgün hareket etmeyi öğrendiğinde özgürlüğünü kazanabilecektir. Bu nedenle doğa durumunda eğitime gerek bulunmazken, toplum hayatına geçildiğinde çocuğun eğitimi (bu doğrultuda anneliğin getirdiği sorumluluk ve yükümlülükler) çok önemli bir hale gelmektedir.

Rousseau'ya göre, doğa durumunda var olan bu rüya ortam, insanların çoğalması ve mülkiyet kavramının ortaya çıkması ile son bulmuştur. Ortaya çıkan bu yeni durumda, Rousseau'ya göre, *“Bir toprak parçasının etrafını çitle çevirip, ‘Bu bana aittir!’ diyebilen, buna inanacak kadar saf insanlar bulabilen ilk insan, uygar toplumun gerçek kurucusu oldu*⁴²¹.” Mülkiyetin ortaya çıkması ile hemen birçok kavga ve çatışma doğmuş⁴²², bununla beraber, eşitlik ortadan kaybolmuş ve birbirine ihtiyaç duymaya başlayan ve birbirlerine bağımlı hale gelen insanlar, artık işbölümüne dayalı bir toplum olarak bir arada yaşamak zorunda kalmışlardır⁴²³. Mülkiyetin ortaya çıkması ile insanlar arasında eşitsizlik durumunun oluşmaya başladığını ileri süren Rousseau, kadın-erkek arasında ortaya çıkan eşitsizlik durumu konusunda ayrı bir paragrafta açıklamalarına devam etmiştir.

Rousseau'ya göre, insanların birbirlerine bağlılıklarının ve ilişkilerinin artması, kulübelerin yapılması, birlikte yaşama gibi yeni durumların sonucu olarak, doğa durumunda ailelerin kurulmaya başlamış ve ilk oluşan istek ise karı ile kocanın, baba ile çocukların ortak bir konut içinde yaşamaya başlaması olmuştur. Böylece her aile, küçük bir toplum haline gelmiş ve iki cinsin o zamana kadar bir olan hayat tarzı arasındaki *ilk ayrım o zaman meydana çıkmıştır*. İşte kadın ve erkeğin arasındaki eşitsizlik durumunun nasıl, ne zaman ve neden ortaya çıktığına dair sorduğumuz sorunun cevabı burada saklıdır. Cinsiyetler arasında oluşmaya başlayan eşitsizliğin

⁴²⁰ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, 110.

⁴²¹ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, 133.

⁴²² Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, 138.

⁴²³ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, 144.

ilk tohumları, bir arada yaşamaya başlayan erkek ile kadının görevlerinin paylaşımında atılmıştır. Buna göre, *kadınlar daha çok evde oturup, kulübeyi ve çocukları beklemeye alışmış, erkekler ise ortak geçim araç ve gereçleri peşinde koşmaya başlamışlardı*⁴²⁴.

Rousseau'ya göre oluşan bu aile kavramı politik toplumların ilk örneği olarak kabul edilmekle beraber, bu ailede baş bir babaya, halkta çocuklara benzetilebilecektir⁴²⁵. Buradan hareketle, Rousseau'nun, kadının aile içerisinde ikinci planda kalması gerekliliğini vurguladığı sonucuna varılabilecektir. Bunu destekler nitelikte, yine başka bir yerde, aşkın manevi unsurunu, toplum alışkanlıklarından doğmuş, kadınlar tarafından, egemenliklerini kurmak, boyun eğmesi gereken cinsi üstün kılmak için ustalıkla, dikkatle kutsallaştırılmış yapay bir duygu olduğunu belirterek⁴²⁶, kadının boyun eğmesi gereken cins olduğunu ortaya koymaktadır.

Buradan çıkan sonuca göre, Rousseau, kadının toplum kurulduktan sonra söz konusu olacak statüsünün temelini insanların bir arada yaşamaya başlamasında bulmuştur. Bahsedilen bu durumun, cinsiyetlere ilişkin görevlerin ayrışması ile ortaya çıkmaya başladığı görülmektedir. Burada her iki cinsin görevlerinin farklılaşması, aralarında oluşan eşitsizlik durumunun, cinsiyetler arasındaki doğuştan gelen temel farklılıkların bir yansıması olmasından çok, *işbölümüne bağlı* olduğu göze çarpmaktadır. Diğer bir deyişle, kadının ev hayatı, erkeklerin ise dışarıdaki hayatla özdeşleştirilmesinin nedeni, her iki cinsin sahip olduğu doğuştan gelen farklılıklar değil, toplum kurulduktan sonra geçerli olan görev dağılımı ve buna bağlı gelişen alışkanlıklardır. Ancak bunun temelini inildiğinde, elbette ki, çocuğu kadının doğurmasının, görevlerin bu şekilde dağılmasında etkili olduğunu düşünmek mümkündür. Buradan hareketle, Rousseau'nun kadına ilişkin düşüncesini şu şekilde özetlemek yanlış olmayacaktır: *Özgürlüğe karşılık bakım*⁴²⁷.

Konuya geri döndüğümüzde, yukarıda anlatılanlar doğrultusunda, doğa durumunda sınırsız özgürlüğe sahip ve birbirleriyle eşit olan insanlar, yeni birçok farklı ihtiyaç sonucunda doğaya ve birbirlerine boyun eğmeye ve herkes bir diğerine kul olmaya başlamıştır. Bu durumda, Rousseau'ya göre efendi dahi bir anlamda köle

⁴²⁴ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, 138-139.

⁴²⁵ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, 5.

⁴²⁶ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, 125.

⁴²⁷ Bradshaw 80-82.

sayılmaktadır. Zengin fakirin hizmetine, fakir zenginin yardımına muhtaç hale gelmiştir. İşte tüm bu kötülüklerin kaynağı, doğmakta olan eşitsizliğin nedeni, mülkiyet kavramıdır⁴²⁸.

Sonuç olarak bozulan bu eşitsizlik nedeniyle, kargaşa ortaya çıkmış ve insanlar eski, mutlu eşit ve özgür oldukları doğa durumuna bir daha asla geri dönemeyeceklerinin farkına varmışlardır⁴²⁹. Bu noktadan sonra doğa durumunda sahip olduğu sınırsız özgürlüğünü kaybetmiş insan, özgürlüğünün geri kalanını kurtarmak için, bir kısmını feda etmek zorunda kalmıştır⁴³⁰. Görüldüğü üzere, insanın kendisi, eşitsizlik durumunu oluşturmuş, yetenekleri ve aklının ilerlemesi sonucu eşitliği, özgürlüğü kaybetmiştir. Rousseau'ya göre, yalnızca pozitif hukukun izin verdiği manevi eşitsizlik, maddi eşitsizlik ile aynı oranda bulunmadığında, doğal hukuka aykırı bir durum ortaya çıkmaktadır⁴³¹. Burada dördüncü parantezi açmak gerekirse, bu durumu doğal hukuka aykırı bulan Rousseau'da, ileride ele alınacak erkek için yaratılan, erkek için eğitilen ve erkeğe bağımlı, ona boyun eğmek zorunda olan kadının bu durumu doğal hukuka aykırı sayılmayacak mıdır? O halde Rousseau bu durumun herhangi bir aykırılık oluşturmadığını kabul ettiğinde yine aynı soru akıllara takılmaktadır. Acaba kadın, bahsedilen bu insan kavramına dahil değil midir?

2. Toplumsal Sözleşme ve Sivil Özgürlük/Hukuki Eşitlik

Doğa durumunda özgürlüğünü ve eşitliğini kaybeden insanın artık bu durumdan sonra yapabileceği tek şey bulunmaktaydı; o da, oybirliği⁴³² ve her yurttaşın gösterdiği rıza doğrultusunda oluşturulacak bir toplumsal sözleşme. Rousseau bu toplumsal sözleşmeyi, insanların doğa durumunda yitirdikleri sınırsız özgürlüklerini farklı şekillerde tekrar kazanabilmeleri amacıyla kurgulamıştır. Bu sözleşmenin amacını Rousseau, *Toplumsal Sözleşme* adlı eserinde şu şekilde açıklar: “Üyelerinden her birinin canını, malını bütün ortak güçle savunup koruyan öyle bir

⁴²⁸ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, 149.

⁴²⁹ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, 150-151.

⁴³⁰ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, 153.

⁴³¹ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, 174-175.

⁴³² Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, 13.

*toplum biçimi bulunmalı ki, orada her insan hem herkesle birleştiği halde yine kendi buyruğunda kalsın, hem de eskisi kadar özgür olsun*⁴³³.”

Buna göre insan, birbiriyle çelişen iki amacı gerçekleştirmek istemektedir; hem bir egemen gücün yönetimi altına girmek, hem de özgür olmak. Bunun çözümü olarak Rousseau insanın kendisini tüm hakları ile beraber topluma adanmış olması gerektiğini ileri sürer. Çünkü *kendini topluma bağlayan kişi, aslında hiç kimseye bağlanmamış olur*⁴³⁴. Buradan hareketle, toplumsal sözleşme Rousseau'nun kendi ağzından şu şekilde özetlenebilir: *Her birimiz bütün varlığımızı ve bütün gücümüzü bir arada genel iradenin buyruğuna verir ve her üyeyi bütünü bölünmez bir parçası olarak kabul ederiz*⁴³⁵. Rousseau, ‘genel irade’ olarak adlandırdığı bu kavramı, toplumu oluşturan bireylerin iradelerinden ayırır. Genel irade, yalnızca ortak yararı gözetir, herkesin istemi ise, özel çıkarları gözetir⁴³⁶. Genel irade, ortak yarara ilişkindir, eşitlikten yanadır⁴³⁷ bütünü gözetir ve herkesin rahatlığıyla ilgilenir⁴³⁸ ve her zaman doğrudur⁴³⁹.

Görüldüğü üzere, toplumsal sözleşme ile beraber insanların doğa durumlarında sahip oldukları sınırsız özgürlük kaybedilmiş, fakat yerine sivil özgürlük olarak geri kazanılmıştır⁴⁴⁰; doğal eşitlik kaybedilmiş, fakat hukuksal bir eşitlik kazanılmıştır⁴⁴¹. Belirtmek gerekir ki, Rousseau için özgürlük korunması gereken en önemli kavram olup, özgürlükten vazgeçmek insan olma niteliğinden vazgeçilmesi ile aynı anlama gelip, insanın yaradılışıyla uzlaşmamaktadır⁴⁴². Bu durumda, beşinci parantezi açmak suretiyle, kendi ihtiyaçları doğrultusunda özgürlüğünden vazgeçen, bu doğrultuda erkeğe her anlamda boğun eğan kadının bu davranışının insan yaradılışıyla uyumlu olmayacağını söylemek mümkün hale gelmektedir.

Kadın açısından ancak manevi özgürlükten bahsedilebilecektir. Rousseau'da manevi özgürlük kavramına “*Çünkü salt isteklerin itişine uymak kölelik, kendimiz*

⁴³³ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, 14.

⁴³⁴ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, 14.

⁴³⁵ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, 15.

⁴³⁶ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, 26.

⁴³⁷ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, 23.

⁴³⁸ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, 99.

⁴³⁹ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, 26.

⁴⁴⁰ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, 18.

⁴⁴¹ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, 22.

⁴⁴² Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, 9.

için koyduğumuz yasalara boyun eğmekse özgürlüktür⁴⁴³” satırlarından ulaşılmaktadır. Bu doğrultuda aşağıda ele alınacak kadın, Rousseau’nun sistemine uygun şekilde eğitilip, toplumda ait olduğu yerde kendisine özgü işleri yaptığı ve tüm yükümlülüklerini yerine getirdiği takdirde ancak bu türden bir özgürlüğe sahip olduğu söylenebilecektir.

Tüm bu anlatılanlar doğrultusunda, eşitlik ve özgürlük kavramlarını bu denli önemseyen, toplumsal sözleşmenin temel amacını insanların kaybetmiş oldukları özgürlüklerini geri kazanmak olduğunu, bir insanın özgürlüğünden asla vazgeçemeyeceğini çünkü bunun insan olma vasfına tezat oluşturacağını savunan Rousseau’un kadına ilişkin ileri sürdükleri ele alındığında yukarıda farklı yerlerde verilen ipuçlarına da dikkat edildiğinde bir paradoks ile karşı karşıya kalınacağı açıktır. Bu doğrultuda, tüm bu anlatılanlar ışığında, aslında özgür ve eşit olan insanlar yalnızca erkekler midir? Şimdi Rousseau’nun bu soruyu sormaya yönelten görüşleri incelenmeye başlanacaktır.

3. Erkek İçin Eğitilen Kadın

Rousseau’nun, kadına ilişkin görüşlerine en fazla eğitim üzerine yazmış olduğu eseri *Emile*’de rastlanmaktadır. Yukarıda belirtildiği üzere, doğa durumunda çocuğun eğitime ihtiyacı yokken, toplumsal hayata geçince çocukluk dönemi uzamakta, ebeveyn olmak zorlaşmakta ve eğitimin değeri ortaya çıkmaktadır. Bu eğitimin çocuklara ne şekilde verileceğini ise Rousseau *Emile*’de ele almaktadır. Aslında *Emile* politik bir eser olmaktan çok, insanların eğitim ve kültürel gelişimlerine ilişkin bir eser olsa da, Rousseau’nun kadına biçtiği rol ve görevler hakkında çarpıcı açıklamalar içermektedir. Rousseau, bu eserinde, mevcut dönemde kadının statüsünde herhangi bir değişiklik yapılmasını öngörmediği gibi onun aşağı durumunu destekler nitelikte görüşler bildirmektedir. Rousseau’nun eğitim sistemi, kamu/özel alan arasındaki sert ayrıma dayanmaktadır; bu ayrımda kadının görevi, görüleceği üzere, evde bakım görevini üstlenerek, erkeği kamusal alana hazırlamak şeklinde karşımıza çıkmaktadır⁴⁴⁴.

⁴⁴³ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, 19.

⁴⁴⁴ Önceki bölümde Platon’a kadınlarla ne yapamayacağını bilemeyince onları erkeğe çevirmeye başladığı yönünde getirdiği eleştiri hatırlandığında, denilebilir ki, kendisi daha kolay bir yolu seçerek

Rousseau'da, genel olarak, erkeklerin görevleri kamusal alana taşabilirken, ikinci planda kalan kadınların görev ve sorumlulukları ev ile sınırlanmıştır. Bunun nedeni olarak, Rousseau'nun kadının gücünden korkması⁴⁴⁵, kadınların doğuştan yapısının ona biçilen ikinci plandaki rollere uygun olması⁴⁴⁶ gerekçeleri altında asıl olarak kadınların ikinci planda kalmasını erkeklerin özgür olabilmesinin ön şartı olarak kabul etmesi⁴⁴⁷ gösterilebilir. Ancak öncelikle bu gerekçeler bir yana bırakılarak, eserindeki kadın statüsü ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

İlk olarak, Rousseau'ya göre, cinsiyetle ilgili olmayan her şeyde kadın erkektir. Her iki cinste aynı organlara, gereksinimlere ve yetilere sahiptir. Ancak cinsiyete ilişkin konularda (ki bu konuları, *farklı olarak sahip oldukları her şey* olarak açıklar), elbette aynı olamayacaklardır. Rousseau'ya göre kadın ile erkek arasında gerek görünüş gerekse karakter bakımından farklar bulunmaktadır⁴⁴⁸. Bu nedenle Rousseau'ya göre kadın ile erkeğin eşit ya da görevlerinin aynı olduğunu söylemek boşa konuşmaktan ibarettir.

Rousseau, kadın ile erkeğin birbirinden farklı olduğunu belirttikten sonra yüce varlığın, erkeğe⁴⁴⁹ sınırsız eğilimler bağışlarken, özgür ancak kendine egemen olsun diye aynı zamanda ona bu eğilimleri belirleyen kurallar koyduğunu ileri sürmüştür. Yüce varlık, erkeği ölçsüz tutkulara teslim ederken, bu tutkuları yönetmesi için *aklı* katmıştır. Kadını ise sınırsız cinsel isteklere teslim edip, bunlara egemen olması için kendisine *utanma duygusunu* katmıştır⁴⁵⁰. Buradan hareketle, Rousseau'ya göre, erkek, kendi duygularını *akıl vasıtasıyla* kontrol edebilmekte, bu duygularını istediği şekilde yönlendirebilmektedir. Kadın ise, isteklerini zar zor zapt edebilmektedir⁴⁵¹.

kadınları kamusal alandan tamamıyla dışlamıştır. Melissa A. Butler, "Rousseau and the Politics of Care," *Feminist Interpretations of Jean-Jacques Rousseau*, ed. Lynda Lange (Pennsylvania: Penn State University Press, 2002) 222.

⁴⁴⁵ Victor G. Wexler, "Made for Man's Delight: Rousseau as Antifeminist," *The American Historical Review* 81/2 (1976): 266-291.

⁴⁴⁶ Ronald Christenson, "A Political Theory of Political Trials," *Journal of Criminal Law and Criminology* 74 (1983): 547-577.

⁴⁴⁷ Bu yönde ayrıntılı olarak bkn. Zillah Eisenstein, *The Radical Future of Liberal Feminism* (London: Longman Higher Education, 1981).

⁴⁴⁸ Rousseau, *Emile*, 511-512.

⁴⁴⁹ Türkçe eserde burada *insan* kavramı kullanılmasına rağmen, İngilizce eserde *man* kullanılması üzerine, yazarlar burada, kavramın insanı değil erkeği nitelediğini düşünmektedirler. Lynda Lange, "Rousseau and Modern Feminism," *Feminist Interpretations of Jean-Jacques Rousseau*, ed. Lynda Lange, (Pennsylvania: Penn State University Press, 2002) 27.

⁴⁵⁰ Rousseau, *Emile*, 514.

⁴⁵¹ Lange, *Rousseau*, 27.

Rousseau, başka bir paragrafta buna uygun olarak, kadının daha tinsel, erkeğin ise daha zeki olduğunu belirtmiştir. Bunlarla beraber, soyut ve kurgusal gerçekleri, ilkeleri, düşünceleri genelleştirmeye yönelik şeyleri araştırmak (ki bu soyut düşünme yeteneği kamusal alanı yönetmek için gereklidir⁴⁵²) kadının işi değildir. Kadın yalnızca erkeklerin bulunduğu bu ilkelerin uygulamasını yapmakla görevlidir. Kadın, pozitif bilimlerde gerekli olan doğruluk ve dikkatten yoksun olup, yalnızca gözlem yapabilmekte, erkek ise düşünce yürütmektedir. Rousseau, üstün yetenek isteyen yapıtlara gelince ise, bu yapıtların kadınların yeteneklerini aştığını ileri sürer. Tüm bu kadınların aleyhine yaptığı açıklamalar sonucunda, Rousseau kadının tüm bu zayıflığı ve eksikliğini gidermek için, erkeğin tutkularını değerlendirerek, erkeği etkileyebileceğini belirtir. Çünkü belirtildiği üzere *tinsel* olan kadınlar iyi bir gözlem yeteneğine sahip olup, insanların yüreklerindeki *zeki* olan erkeklerden daha iyi anlamaktadırlar⁴⁵³. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, Rousseau'nun kadının sahip olduğu feminen bir güçten bahsetmiş olmasıdır.

Rousseau'da elbette kadın ve erkek arasındaki farklar bu kadarla sınırlı değildir. Rousseau kadın ve erkeğe ilişkin olarak, bir tarafın etkin ve güçlü olduğunu, diğer tarafın zayıf ve edilgin olduğunu ileri sürmektedir⁴⁵⁴. Hatta zayıf taraf olan kadın, erkeğin hoşuna gitmek ve erkeğe boyun eğmek için yaratılmıştır⁴⁵⁵. Yukarıda kadının gücüne gönderme yapan Rousseau, burada da zayıf kadının bu zayıflığını kapatmak amacıyla gücü olan güzelliğini kullanarak, erkekleri kullandığını, onları geri iterek, kendilerine köle durumuna getirebileceklerini ileri sürmekte⁴⁵⁶ ve böylece en güçlü olanın, görünüşte egemen ama gerçekte en zayıfa bağımlı olacağını⁴⁵⁷ belirtmektedir⁴⁵⁸.

Rousseau'ya göre kadının doğuştan gelen özellikleri bu duruma uygun olup, kurnazlık onlara has bir özelliktir. Zayıflıklarından utanmayan hatta bununla gurur duyan kadın⁴⁵⁹, zayıflığını, görüldüğü üzere, doğa tarafından kendisine verilmiş olan

⁴⁵² Alice Ormiston "Developing a Feminist Concept of the Citizen," *Feminist Interpretations of Jean-Jacques Rousseau*, ed. Lynda Lange (Pennsylvania: Penn State University Press, 2002) 153.

⁴⁵³ Rousseau, *Emile*, 562-563.

⁴⁵⁴ Rousseau, *Emile*, 511-512. Burada hangi cinsin hangi taraf olarak kabul edildiğini açıklamaya gerek bulunmadığını düşünmekteyim.

⁴⁵⁵ Rousseau, *Emile*, 513.

⁴⁵⁶ Rousseau, *Emile*, 514.

⁴⁵⁷ Burada ileri sürdüğü görüş, toplum haline geçildiğinde zengin de fakir bağımlı olduğunu ileri sürdüğü görüşüyle paraleldir. Kadın burada, doğa durumundaki fakirlerle aynı statüyü paylaşmaktadır.

⁴⁵⁸ Rousseau, *Emile*, 515.

⁴⁵⁹ Rousseau, *Emile*, 515.

kurnazlık yetisi ile gidermektedir. Bununla beraber, daha önce kurnazlık sayesinde, kadın erkeğine boyun eğerek, onu yönetebilmektedir. (ki ileride görüleceği üzere bu Rousseau tarafından istenmeyen bir durum olmaktadır).

Kısaca, Rousseau'ya göre, her şey kadının aleyhine olup, lehine olan şeyler yalnızca beceriklilikleri ve güzellikleridir. Bunlara ek olarak, kadınlar hazırcevaplık, kavrama gücü ve ince gözlemler konusunda çok iyidirler hatta bunlar kadın bilimidir⁴⁶⁰. Kadınların akıllı pratik bir akıl olup, bu akıl onlara bilinen bir amaca varmanın yollarını çok ustaca buldurmaktadır. Ancak dikkat edilmesi gereken şey, bu akıl ile amacın bulunamayacağıdır⁴⁶¹. Bu amacı bulmak, erkeğin görevi sayılmaktadır⁴⁶². Kadın yalnızca bu amaca ulaşmak için gerekli olan yolları bulabilmektedir.

Görüldüğü üzere, Rousseau'ya göre kadın ve erkek birbirlerini tamamlar, kadınla erkeğin toplumsal ilişkisi hayranlık uyandırır niteliktedir⁴⁶³. Her iki cins nitelikleri açısından birbirlerinden farklı olmakla birlikte, bir uyum içerisindedir. Ancak bu uyumun beraberinde bir eşitlik getirmediği, bu ahenk içerisinde üstün olan tarafın erkek olduğu unutulmamalıdır.

Konuyu biraz daha açmak gerekirse, Rousseau'ya göre, birbirleri için yaratılmış kadın ve erkeğin, karşılıklı bağılıkları bulunmakta ancak bu bağıllık eşit olmamaktadır. Erkek ve kadın birbirlerine cinsel istekleri dolayısıyla bağılırlar. Ancak kadın buna ek olarak, gereksinimleri açısından da erkeğe bağımlı durumdadır. Kadın, gerek kendileri, gerekse çocukları dolayısıyla erkeğin yargılarına bağılı yaşamaktadırlar. Bunun sonucu olarak Rousseau'ya göre, erkekler kadınlar olmadan hayatta kalabilecek ancak kadınlar için bu mümkün olmayacaktır. Kadınların yaşayabilmeleri için gerekli olan şeylere sahip olmaları için erkeklerin bunları sağlaması, kadınları buna layık görmeleri gerekmektedir⁴⁶⁴. Buradan çıkan sonuca göre, kadın maddi anlamda erkeğe bağımlıdır, bu açıdan kadına ekonomik özgürlük

⁴⁶⁰ Rousseau, *Emile*, 560.

⁴⁶¹ Rousseau, *Emile*, 544.

⁴⁶² Bu nedenle din konusunda ise, her kız annesinin dinini, her kadında kocasının dinini benimsemelidir, çünkü kadınlar inançlarını bir kurala bağlayamazlar, kendileri karar verecek durumda değildirler. Rousseau, *Emile*, 544-545.

⁴⁶³ Rousseau, *Emile*, 544.

⁴⁶⁴ Rousseau'nun zamanında aristokrasi ışığında kadınlara bir iş alanı bulunmamaktaydı, eğitimleri ise iyi bir eş olmak içindi ve ihtiyaçları statülerine göre erkekler tarafından karşılanırdı. Bu nedenle ileri sürdükleri aslında zamanının gerçekleri denebilir. Tamela Ice, *Resolving the Paradox of Jean-Jacques Rousseau's Sexual Politics* (Lanham: UPA, 2009) 19.

tanınmamıştır, kadın kendi maddi ihtiyaçlarını kendisi karşılayamayacak, erkeğe bağımlı olacaktır. Kısaca, kadın maddi özgürlüğe ya da şimdi ele alınacak, toplumun diğer bireylerinin kendisi hakkındaki düşüncelerinden kopmamaktayken, erkek toplumsal düşünceye bağlı kalmamakta ve maddi özgürlüğe sahip olmaktadır⁴⁶⁵.

Kadının erdemi yalnızca davranışlarında değil, erdemli olarak tanınmalarındadır. Erkekler her konuda özgürce hareket edebilirken ve kimsenin kendi hakkındaki düşüncelerine aldırış etmezken, kadın için kendi hakkında ne düşünüldüğü, gerçekte ne olduğu kadar önemlidir. *Düşünce erkekler açısından erdemın mezarı ise, kadınlar için erdemın tahtıdır*⁴⁶⁶. Kadın, iradesi yönünde davranmakta özgür değildir, o başkalarının onun hakkındaki düşüncelerine göre yaşayacaktır. Bu doğrultuda erkek bunlara bağılı olmayıp, arzularını ve düşüncelerini özgürce dile getirebilecektir.

Buna ek olarak, kadın ailede sadık olmasının yanında, herkes tarafından da böyle algılanma yükümlülüğü altındadır. Kendi vicdanı dışında herkesin gözünde de erdemli olduğunu kanıtlamalıdır. Çünkü erkeğin, çocuğunu sevmesi için karısına saygı duyması gerekir⁴⁶⁷. Buradan hareketle, erkeğe ve hatta herkese kendini beğendirmeye çalışan, toplumun yargılarına bağılı yaşayan kadının özgürlüğünden bahsedilmesi mümkün gözükmemektedir. Bunu destekler nitelikte, yine başka bir paragrafta, erkeğin yargısına bağılı olan kadının onların saygısını kazanmak zorunda olduğunu belirtir. Ayrıca kadın kocasına sadece kişiliğini sevdirmekle kalmayıp, tutumunu da beğendirmek zorundadır. Herkesin önünde kocasının seçiminin doğruluğunu göstermeli, kendisine gösterilen saygıdan ötürü kocasını onurlandırmalıdır⁴⁶⁸. Diğer deyişle kadın, erkek için yaşamalıdır.

Ortaya koyulan bu ve bunun gibi farklılıkların bir eşitsizlik durumu yarattığını kabul eden Rousseau'ya göre, bu eşitsizlik önyargılardan doğmamış olup, *akılın bir ürünü* sayılmaktadır⁴⁶⁹. Rousseau eserlerinde bu eşitsizliğin kaynağını sorgulamak yerine, daha çok bunların doğurduğu sonuçlar üzerinde durmuştur. Ayrıca Rousseau doğuştan kadının erkek karşısında aşağı statüde olduğunu açıkça

⁴⁶⁵ Weiss, *Sex, Freedom & Equality in Rousseau's Emile*, 607.

⁴⁶⁶ Rousseau, *Emile*, 523.

⁴⁶⁷ Rousseau, *Emile*, 518.

⁴⁶⁸ Rousseau, *Emile*, 556.

⁴⁶⁹ Rousseau, *Emile*, 517.

söylemeyip, yalnızca farklı olduklarını söylemiş⁴⁷⁰ ve kadının statüsünü bu farklılıkların sonucu olarak aksettirmiş olduğuna dikkat çekilmelidir⁴⁷¹.

Eğitime gelince, Rousseau'nun çoğu yönden farklı olduklarını belirttiği bu iki cins elbette farklı ve kendilerine biçilen görevlere göre eğitileceklerdir⁴⁷². Diğer deyişle, her iki cinsin arasındaki nitelik farklılıkları sonucunda kadın ve erkeğe ait olan görevler de birbirinden çok farklı olmaktadır. Rousseau'ya göre, kadınlar, kadın olarak değerli varlıklardır ancak erkeğe benzemeye başladıklarında değerlerini yitirirler; *ancak haklarını değerlendirebildikleri her noktada üstünlük onlardadır*⁴⁷³. Buradan hareketle, kadınlar erkeklere ne kadar benzemek isterse onları o kadar az yönetebileceklerdir. (Burada yine kadının gücüne vurgu yapıldığına dikkat çekmek gerekir). Görüldüğü üzere, Rousseau kızların kendi gösterdiğinin aksine eğitildiğinde baştan (ki buna bir engel yoktur) değerlerini kaybedeceklerini ve erkeklerin öyle görülmenin yanında gerçekten onların efendileri olacağını belirterek⁴⁷⁴, kendi yöntemlerinin dışında çıkılmasını engellemeye çalıştığı görülmektedir.

Kadının en önemli görevlerine gelince, bunlar, erkeğin hoşuna gitmesi, erkeğe yararlı olması, kendini onlara sevdirmesi, gençken onları yetiştirmesi, büyüdüklerinde özen göstermek nasihat vermesi, avutması, yaşamlarını onlar için hoş bir duruma getirmeleri gerekliliğidir. Kadın bu görevini yerine getirecek şekilde eğitilmeli, buna yönelik eğitim, kız çocuklarına doğdukları andan itibaren verilmeye başlanmalıdır⁴⁷⁵. Tüm bu görevler düşünüldüğünde kadının, erkek için eğitilmesi gerekliliğinin varlığı ortaya çıkar. Kadın, erkek için eğitilirken, erkek devlet için eğitilmektedir.

Erkek için eğitilecek kadın, erkekler karşısında ömürleri boyunca maruz kalacakları baskı karşısında gereken uysallığı göstermelidir. Çünkü kadın hiçbir zaman *erkeğe ya da erkeğin yargılarına boyun eğmekten kurtulamaz ve onların bu*

⁴⁷⁰ Rousseau'nun, Aristoteles'ten etkilendiğini söylemek mümkündür. *Kadın, erkeğe boyun eğmelidir, çünkü düzen bunun gerektirir...* Daha dikkatli bakıldığında Rousseau'nun ileri sürdüğüne ilişkin ifadeleri Aristoteles'ten farklı olup, sonuçları aynıdır. Her iki düşünürü göre de, kadın, erkekle arasındaki eşitsizliğe katlanmalı ve toplumda kendisine verilen statüye uygun şekilde yaşamak zorundadır.

⁴⁷¹ Karen Green, *The Woman of Reason: Feminism, Humanism, and Political Thought* (Cambridge: Polity, 1995) 71,72.

⁴⁷² Rousseau, *Emile*, 520.

⁴⁷³ Rousseau, *Emile*, 521.

⁴⁷⁴ Ice 4.

⁴⁷⁵ Rousseau, *Emile*, 522-523.

*yargıların üstüne çıkmalarına hiçbir izin yoktur*⁴⁷⁶. Bu nedenle kadın, kocasından göreceği adaletsizliğe, haksızlığa boyun eğmeyi öğrenmeli ve bunları hoşgörülle karşılamalıdır; kadın her zaman söz dinler olmalıdır. Bu doğrultuda kadın, daha küçükken adaletsizliğe boyun eğmeyi ve kocasının haksızlıklarına katlanmayı öğrenmelidir. Bu nedenle, Tanrı, kadını, hırçın ve buyurgan olması için değil, nazik, zayıf, girişken ve inandırıcı olarak yaratmıştır⁴⁷⁷. Rousseau'ya göre bir kadının sahip olması gereken en önemli özelliği uysallığı ve yumuşak başlı olmasıdır. Bunu engellemek için kızların bu görevleri kendileri tarafından içselleştirilmesi gerekmektedir. Aksi halde, bu görevlerini, ya hiç ya da isteksizce yerine getirecek ve iki kusur olan, dikbaşlılık veya aylıklık ortaya çıkabilecektir. Bu nedenle kızların görevlerini sıkılmadan yapmaları sağlanmalıdır⁴⁷⁸.

Kadının kendine özgülenmiş görevlere karşı çıkmasının ise ancak kocalarının kötü davranışlarını arttıracaklarını belirten Rousseau, yine kadının gücüne vurgu yaparak, koca eğer canavar değilse, kadının yumuşak başlılığı ile erkeği yola getirebileceğini ve kadının ona egemen olabileceğini belirtmiştir⁴⁷⁹.

Bu görevlerin dışında, Rousseau, Antik Yunan'a gönderme yaparak, bu dönemde genç kızların evlendikten sonra halk içinde çok görülmediğini, evlerine kapanıp kendilerine özgü ev işleriyle uğraştıklarını belirtmektedir. Bunun nedeni olarak, bu durumun, *doğanın ve aklın kadına buyurduğu yaşam biçimi* olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca Rousseau, bu kadınların en güçlü en sağlıklı erkekleri doğurduklarını eklemektedir⁴⁸⁰. Buna göre, Rousseau, amaç olan sağlıklı erkek çocuklarının doğumu için kadınların evlendikten sonra evlerine kapanarak, kendi işleriyle uğraşmaları gerektiğini savunmakta ve Antik Yunan döneminde var olan bu durumun doğru olduğuna vurgu yapmaktadır.

Bir yandan, Antik Yunan döneminde bahsi geçen kadınların mevcut durumlarının örnek alınması gerektiğini ileri süren Rousseau, diğer yandan 18. yüzyıl Fransa'da mevcut uygulamaların ve hukuki düzenlemelerin aksine, kadının

⁴⁷⁶ Rousseau, *Emile*, 532.

⁴⁷⁷ Bu özellikler aslında kadınların doğuştan özellikleri olmadığından eğitimle beraber doğal hale geleceklerdir. Bu yönde bkn. Ingrid Makus, "The Politics of Feminine Concealment and Masculine Openness in Rousseau," *Feminist Interpretations of Jean-Jacques Rousseau*, ed. Lynda Lange (Pennsylvania: Penn State University Press, 2002) 192.

⁴⁷⁸ Rousseau, *Emile*, 530.

⁴⁷⁹ Rousseau, *Emile*, 533.

⁴⁸⁰ Rousseau, *Emile*, 526.

eşini seçmede söz hakkı olması gerektiğini düşünmekte ve ailelerin kızlarını maddi durumlarına, statülerine bakarak bir eş adayına vermelerine karşı çıkmaktadır. Başta olumlu gibi görülebilecek bu düşüncesinin kaynağına inildiğinde ise, ortaya çıkan sonuç şaşırtıcıdır. Şöyle ki, bu evliliklerde duygular kaybolmakta ve kadın kendine uygun olan rolü yerine getirmemekte, bunun yerine şehirlerde kendine eğlence aramakta ya da kocasının ilgili olduğu kurumlara giriş talep etmektedir. Bu ise, erkeğe siyasi sorunlar doğurmakta ve en önemlisi işbölümüne aykırı şekilde, kadının kendisine özgülenmiş alanda kalmasını ve kendine özgü işleri yerine getirmesini engellemektedir⁴⁸¹. Rousseau'ya göre, aristokratik aileler yerine, öngördüğü *cinsiyet rollerine dayalı* sevgi ve görev bilinciyle bir araya gelen aile, bireyi daha iyi bir toplumsal birey yapabilecektir⁴⁸².

4. Değerlendirme

Tüm bu bilgiler ışığında bir değerlendirme yapıldığında, ilk olarak, Rousseau'da iki farklı gücün varlığından bahsedilebilir. Biri üstün ve maskülen, bir diğeri aşağı ve feminen. Bu iki güç birbirlerinden farklı olsa da bir uyum içerisindedir⁴⁸³. Erkekler bu güçlerini, karşısındakileri kendi iradesi yönünde sömürerek, boyun eğdirerek kullanmakta, kadınlar ise bu güçlerini, kendilerini severek ve sevdirmek suretiyle karşısındakileri kendi iradelerine göre davranmasını sağlayarak kullanmaktadır⁴⁸⁴. Rousseau, eserinde kadını, erkeğe boyun eğmeye zorunlu, ikinci planda yer alması gereken bir cins olarak tanımlasa da, bir yandan da kadını istediklerini yaptırabilmesinin yollarını açık tutmuştur. Kadın hoş davranışlarıyla erkeği etkileyebilecek, görünmez bir egemen olabilecektir. Bu doğrultuda cinsiyet eşitliği erkekler için bir tehlike oluşturmaktadır. Rousseau erkeğin gücüne, kadın üzerindeki egemenliğine zarar gelmesinden korkar, kadının gücünden çekinir. Bu nedenle kız çocuklarının bu duruma uygun yetiştirilmesi ister.

⁴⁸¹ Aynı nedenle, kadınlara eşlerini seçme hakkı veren Rousseau, mevcut dönemdeki uygulamaların, cinsiyetler arasındaki farklılıklara aykırı olduğunu düşünmektedir Else Wiestad, "Empowerment Inside Patriarchy," *Feminist Interpretations of Jean-Jacques Rousseau*, ed. Lynda Lange (Pennsylvania: Penn State University Press, 2002) 171.

⁴⁸² Penny Weiss ve Anne Harper, "Rousseau's Political Defense of the Sex-Role Family," *Feminist Interpretations of Jean-Jacques Rousseau*, ed. Lynda Lange (Pennsylvania: Penn State University Press, 2002) 57-61.

⁴⁸³ Wiestad 184.

⁴⁸⁴ Rebecca Kukla, "The Coupling of Human Souls," *Feminist Interpretations of Jean-Jacques Rousseau*, ed. Lynda Lange (Pennsylvania: Penn State University Press, 2002) 353.

Kadın, evde oturmalı kendisine verilen görevlerle ilgilenmeli, dışarıyı erkeğe bırakmalıdır. Aksi halde, sisteme uygun şekilde yetiştirilmeyen kadınlar Rousseau için istenmeyen bir durum yaratacak, erkekler için tehlike oluşturacak, onları egemenlikleri altına alıp, kullanabileceklerdir. Kısaca, kadının kamusal alanda görülmesi erkeğin gücünü baltalamaktadır. Kadın bu sisteme uygun yetiştirildiğinde ise, kendisi için biçilmiş rollerine uygun davranmaya rıza gösterecekler ve bundan mutlu olacaklardır. Ailenin birlik ve bütünlüğü korumakta olan kadın, bu sistemde kendine verilmiş rollere uygun olarak yetiştirilmezse ailede, dolayısıyla da toplumda bir çökme yaşanacaktır. İşte, kadın görevlerini yerine getirmezse dünyanın sonu gelecekmiş senaryolarının asıl nedeni budur.

İkinci olarak, Rousseau eserinde, özgür bireyin tepkileri ve devletin gereksinimleri arasında bir tezatlık olduğunu ve bir insan ya da bir vatandaş olarak yetiştirme arasında seçim yapmanın zorunlu olduğunu belirtir. Her ikisini aynı zamanda yapmak imkansızdır. İnsan her ikisi de olmaya çalışırsa, eğilimleri ve ödevleri arasında bocalayarak ne insan ne de vatandaş olabilecektir⁴⁸⁵. Peki ya kadın? Rousseau'nun yukarıda ele aldığımız kadına ilişkin düşüncelerden anlaşılıyor ki, kadın her iki duruma da uygun eğitilmemektedir. Kadın, bu seçenekler doğrultusunda, özgür yargılara sahip olabilen, ekonomik bağımsızlığa sahip bir insan olarak eğitilmeyecektir aynı şekilde her anında toprağını düşünen, kamu yararı için tüm menfaatlerinden vazgeçecek bir vatandaş olarak da yetiştirilmeyecektir. Bunlar bir yana erkeğe gereksinimleri nedeniyle, boyun eğen, itaatkar kız çocukları, eş ya da anne olarak yetiştirileceklerdir. Kısaca, Rousseau, erkeğin ya insan ya da vatandaş olabileceğini ileri sürerken, kadını her ikisinden de mahrum bırakmaktadır⁴⁸⁶. Kadınları bu durumda genel iradeye katılan bir yurttaş olarak saymak zor görülmektedir. Kadınlar hiçbir şekilde özgür vatandaşlar olarak eğitilmemektedir. Kadın, erkeğe bağımlı onun yargıları gölgesinde yaşayacaktır. Bu açıdan, kadınların vatandaşlıktan dışlanmış dolayısıyla genel iradenin dışında tutulduğunu⁴⁸⁷ söylemek yanlış olmayacaktır.

⁴⁸⁵ Rousseau, *Emile*, 8-9.

⁴⁸⁶ Susan Okin, "The Fate of Rousseau's Heroines," *Feminist Interpretations of Jean-Jacques Rousseau*, ed. Lynda Lange (Pennsylvania: Penn State University Press, 2002) 97, 99, 110.

⁴⁸⁷ Bu konuda Marso, kadının genel iradeye dahi edilmediğini çünkü kadının farklı olduğunu belirtir. Farklılık, genel iradede hoş karşılanmayacaktır. Kadınlar kamusal alana çıkarılsa, farklılığa dayalı özel eğilime yönelirlerse genel iradeye zarar vereceklerdir. Hem de güçlü erkekler tarafından ezileceklerdir. Lori J. Marso, "Rousseau's Subversive Women," *Feminist Interpretations of Jean-Jacques Rousseau*, ed. Lynda Lange (Pennsylvania: Penn State University Press, 2002) 273.

Buradan hareketle, insan ve vatandaş olamayan kadın için özgürlük ve eşitlik kavramları da bir hayli uzak gözükmetedir. Eşitlik yalnızca erkek cinsi için kurgulanmış, özgürlük ise, erkeğe her yönden bağımlı kadınlara uğramamış gibidir. Her şekilde Rousseau'nun kadınlar hakkında ileri sürdükleri, kendi sisteminin bir açığını oluşturmaktadır. Bu durumda ya başta özgürlük ve eşitlik kavramlarının önemini ortaya koyduğu eserleri ile *Emile* adlı eseri bir çelişki içerisindedir ya da baştan beri toplumu bu şekilde, bu kavramları yalnızca erkeklere özgü olduğu şekliyle kurgulamıştır. Kanaatimce, tüm bu kavramlar aslında doğa durumu sonrası sınırsız özgürlüklerini kaybeden, toplumsal hayatta bir diğerine bağımlı hale gelmiş erkeklerin nasıl özgür kalabilecekleri sorusunu cevaplamak için kurgulanmıştır⁴⁸⁸.

Üçüncü olarak, Rousseau'da kadın ve erkeğin farklı olduğu ileri sürülmüş ancak cinsiyetlere ilişkin ileri sürdüğü görüşler, doğuştan gelen, doğal farklılıklardan değil, cinsiyetçi rollerin açığa çıkmasındaki asıl neden politik ve sosyal nedenlerden kaynaklanmaktadır⁴⁸⁹. Söz konusu bu farklılıklar beraberinde getireceği sonuçlar açısından topluma en yararlı olacak şekilde yaratılmalı/oluşturulmalıdır. Diğer deyişle, bu farkların ortaya çıkmasındaki neden, biyolojik değil, toplumsal faydaları açısından oluşturulmuştur. Kadının özel alana hapsedilerek kamusal alandan dışlanmasının nedeni onun farklı olması değil, farklı olmak zorunda olmasıdır. Kadınlar erkeklere verilen görevleri yapamazlar değil, yapmamalıdır. Rousseau, eserin başlarında kadın ve erkeğe ilişkin doğuştan farklı olduklarını, kadının düşünmedeki farklılıklarını belirtmiş ve buna ilişkin olarak görevleri dağıtmış olarak görülse de aslında önce rollerini belirlemiş sonra bunlara uygun olarak farklılıkları ortaya koymuştur⁴⁹⁰. Rousseau'da '*doğal olarak,*' '*faydalı olan*' şeklinde anlaşılabilir.

Son olarak, dikkatlerin çekilmesi gereken diğer bir nokta ise, Rousseau'nun *Emile*'de ileri sürdüklerinin, zamanımızda hiç de yabancı olmayan düşünceleri yansıttığıdır. Bu görüşler, aslında yüzyıllardır süregelen ataerkil düşüncenin bir parçası olmaktadır. Diğer deyişle, Rousseau için şu söylenebilecektir: *Yeni bir sistem, eski ataerkil düşünceler...* Ancak kadının öncelikli görevinin annelik olduğu, tüm ev işlerinin kendisine ait olduğu, erkeğin ise evin ekmek getireni, evin direği

⁴⁸⁸ Kukla 379.

⁴⁸⁹ Penny A. Weiss, "Sex, Freedom & Equality in Rousseau's *Emile*" *Polity* 22 (1990) 605.

⁴⁹⁰ Bu yönde bkn. Okin, *With a New Introduction*, 32; Penny Weiss, "Antifeminism, and Women's Nature," *Political Theory* 15 (1987) 88.

olarak kabul edildiği toplumumuzda bu düşüncelerin pek de *eski* olduğundan bahsedilemeyecektir. Zira karşı evde yaşadığını hissettiğimiz Rousseau'nun eserlerinde ileri sürdüklerinin birçoğuna zamanımızda da rastlamak mümkündür⁴⁹¹.

Bu bölümde son olarak incelenen Rousseau, diğer iki düşünür ile beraber ele alındığında ortak başlıkları olan toplumsal sözleşme teorisinin yanında, ortak noktalarının bundan ibaret olmadığı ve her birinin kadına biçtiği roller düşünüldüğünde ikinci bir ortak paydaları olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür. Genel olarak bakıldığında, düşünürlerin teorik varsayımları, geleneksel düzenin ve baba kralların dünyasının liberal, temsili yönetime ve modern aileye dönüşmesini sağlayarak⁴⁹², babayı öldürmüş ancak kocanın kadın üzerindeki egemenliğinin devam etmesini sağlamıştır.

Bununla beraber devlete, topluma ilişkin düşünceleri farklı olmakla beraber, hepsinin sistemlerinde özel alan kamusal alan ayrımı dikkat çekmektedir. Bu iki teorik alan pratikte ataerkil bir ayrıma maruz kalmış ve kadın erkek olarak somutlaşmıştır. Özel alan kadınla, kamusal alan ise erkekle ilişkilendirilmiştir. Sonuç olarak, klasik liberal sözleşme teorisinin kamusal alan özel alan arasındaki net ayrımı, kadın-erkek alanları olarak ortaya çıkararak, günümüze kadar gelen sürecin oluşmasına katkıda bulunmuştur. Değişen hukuk düzeni bir kenara bırakıldığında ise, yaşadığımız toplumda halen yukarıda ele aldığımız düşüncelere, aynı zihniyete rastlamak mümkündür.

⁴⁹¹ Burada örnek olması açısından, ileride ele alınacak bir Anayasa Mahkemesi Kararının bazı bölümlerine atıf yapılması gerekmektedir. Bu kararda itiraz konusunu, 25.8.1971 günlü, 1475 sayılı İş Kanunu'nun 14. maddesinin 29.7.1983 günlü, 2869 sayılı Yasa'nın 3. maddesi ile değiştirilen birinci fıkrasının "... Kadının evlendiği tarihten itibaren bir yıl içerisinde kendi arzusu ile sona erdirmesi ..." bölümünün, Anayasa'nın 10. maddesine aykırılığı savıyla iptali istemi oluşturmaktadır. Anayasa Mahkemesi bu düzenlemenin Anayasa'ya aykırı olmadığı yönünde karar vererek esas incelemesinde bunun gerekçelerini şu şekilde ortaya koymuştur; "...Kadının toplum ve aile yaşamında üstlendiği sorumluluk, görev ve paylaşım gibi toplumsal gerçekler kadın çalışanlar yararına değişik kural ve uygulamaları gerekli kılabileceğinden, kadın çalışanların durum ve konumlarındaki özellikleri gözetilerek getirilmiş bulunan kural Anayasa'nın eşitlik ilkesine aykırılık oluşturmamaktadır..." Başka bir paragrafta ise, "...Kimi sosyal gerçeklerin doğurduğu zorunluluktan kaynaklanan ve aile birliği içerisinde yüklenen görevlerin boyut ve önemi gözetilerek evlenmesi nedeniyle hizmet akdini kendi arzusu ile sona erdiren kadın çalışanı ve aile birliğini korumaya yönelik düzenlemenin, Anayasa'ya aykırılığından söz edilemez" şeklinde açıklama yapmıştır. E: 2006/156 K: 2008/125 KT: 19.6.2008. Bu doğrultuda, Rousseau'dan bu yana pek de ileri gittiğimiz düşünülemez.

⁴⁹² Pateman 123.

Bölümü sonlandırmadan önce kısaca belirtmek gerekir ki, tarihin bir şeyi net olarak gösterdiği açıktır: *Kadının farklı amaçlar uğruna araç olarak kullanılması*. Düşünürlerin yaşadıkları dönemler, gerçekleştirmeye çalıştıkları birbirlerinden çok farklı olsa da, teorileri doğrultusunda bu amaçlar için kadını hep bir araç olarak kullanmaktan çekinmemişlerdir. *Farklı gerekçeler* ileri sürülerek, kadına özülenen roller, kendisine tanınan ya da tanınmayan haklar... Bunların hepsi düşünürlerin kurmaya çalıştıkları sistemlerin amaçlarına, işbölümünün korunmasına hizmet etmektedir. Ancak yukarıda yazılanlar göstermektedir ki, gerekçeler farklı olsa da, ele alınan tüm düşünürlerin esas aldığı nokta *kadının erkekten farklı olduğu* düşüncesi olmuştur.

Böylece bölümün sonunda altı çizilmesi gereken nokta, *erkekten farklı (zayıf/bağımlı/duygusal) olan kadın* imajının tarih boyunca kadının ikinci planda kalması ile sonuçlandırılmıştır. Bu nedenle, kadının mevcut durumunun, düşünürlerden miras kalan, *farklı/zayıf/bağımlı/duygusal kadın imajına* bağlı olduğu söylenebilecektir. Buradan hareketle, günümüze kadar gelen, hukuk sistemleri dahil olmak üzere yaşamın her alanına yansıyan bu düşüncelerin, dönemlerinin önde gelen teorisyenlerinin kadınlara ilişkin olarak sergiledikleri negatif tutumlara bağlı olduğunu ileri sürmek yanlış olmayacaktır.

Elbette doğa, kadın ve erkek arasında farklılıklar sunmaktadır ancak bu farklılıklar nedeniyle kadının dezavantajlı, erkeğin ise daha üstün bir konuma gelmesini doğaya değil, insanlara borçlu (!) olduğumuz açıktır⁴⁹³.

⁴⁹³ Aynı yönde Akal, kadının boyunduruk altına girmesinin erkeğin biyolojik ayrıcalıklarından kaynaklanamayacağını, çünkü doğada bu şekilde bir ayrıcalığa rastlanmadığını; erkek ve kadın arasında var olan farklılıkların kadının ikinci cins sayılmasını gerektirmediğinin altını çizer. Cemal Bali Akal, *Siyasi İktidarın Cinsiyeti* (Ankara: İmge Yayınevi, 1994) 22.

İKİNCİ BÖLÜM

ERKEK İLE KADINI EŞİTLEME ÇABALARI:

FEMİNİZM VE HUKUKA YANSIMALARI

Birinci bölümde düşünürlerin ileri sürdüklerinde ve günümüze kadar (ve halen) cinsiyet eşitliğine ilişkin yazılan eserlerde ve hatta hak mücadelelerinde ‘kadının erkekten farklı ya da kadının erkekle aynı olması nedeniyle...’ şeklinde başlayan cümlelere oldukça fazla rastlanmaktadır. Ancak kadın kime göre farklı, neye göre aynıdır? Elbette standartları oluşturan erkeğe göre! Erkek ve kadın arasında farklılıklar (ya da benzerlikler) bulunmasına rağmen her zaman kadının erkekten farklı (ya da aynı) olmasının nedeni, her alanda standartları erkek cinsinin belirlemesidir, diğer deyişle ataerkil düzendir. Örneğin, kadın doğurabildiği için erkekten farklıdır. Ancak erkek doğuramadığı için kadından farklı değildir. Oysa fark (ya da benzerlik) yalnızca tek tarafa değil, iki tarafa ilişkin kavramlardır. Eğer kadının erkekten farkı (ya da benzerliği) buluyorsa, erkeğinde aynı derece kadından farkı (ya da benzerliği) bulunmaktadır.

Birinci bölümde 18. yüzyılda nokta koyulan düşünceler karşısında, bu bölümde günümüze kadar süren standart ölçünün erkek olarak kabul edildiği ataerkil sistemde ‘kadını erkekle eşitleme’ çabaları diğer deyişle feminist hareketler ve bu teorinin hukuka yansımaları ele alınacak olup, mevcut hukuk sistemimizde ideal bir düzene nasıl ulaşılabileceği tartışılacaktır. Elbette bunlar yapılırken birinci bölüme ilişkin yapılmış olan tespit, diğer deyişle *kadının zayıf, bağımlı, duygusal gibi sıfatlarla anılmasının, kadının eşitliğe ulaşmasındaki en büyük engel olduğu* akıllardan çıkarılmamalıdır.

Bu doğrultuda, bu başlık altında, 18. yüzyılda Rousseau ile nokta koyulan kadına ilişkin olumsuz tutumlar karşısında, işe Rousseau’nun görüşlerini eleştirmekle başlayıp kadının mevcut imajını değiştirmeye çalışan, modern feminizmin temeli sayılan Wollstonecraft’ın ileri sürdüklerinden yola çıkarak, günümüze kadar uzanan feminist hukuk yaklaşımları incelenecektir. Bu incelemeler yapılırken karşımıza

feminizm, feminist hukuk teorisi, cinsiyet, toplumsal cinsiyet kavramları çıkmaktadır. Bu nedenle bu kavramların konunun başında açıklanmasının teorileri daha kolay anlaşılabilir bir hale getirdiği düşünülerek, öncelikle bu kavramlara yer verilecek ve ardından 18. yüzyılın ilk feminist hareketleri ele alınmaya başlanacaktır. Ancak buradaki amacın tüm feminist teorisyenleri ya da feminizm türlerini ayrıntılı olarak ele almak olmadığı, bunun yerine üç farklı *feminist hukuk yaklaşımının* ve bu yaklaşımların hukuk sistemleri üzerindeki *etkilerinin* incelenmesi amaçlandığı unutulmamalıdır.

I. KAVRAMLAR

Kavramlar açıklanmaya başlanmadan önce bir konuya dikkat çekilmesi gerekmektedir. Aslında günümüzde feminist, feminizm, feminist hukuk teorisi gibi kavramların kullanılmasına gerek kalmamış olması, geçerliliklerini yitirmesi gerekmektedir. Çünkü bu kavramlar ilk olarak kadınların erkeklerden aşağı bir varlık olarak kabul edildiği dönemlerde aksi görüşü savunmak için ortaya çıkmış kavramlardır. Bu nedenle, feminist teorilere ilişkin eserlerin halen önemli yer kaplaması ataerkil düzenin devam ettiğinin de bir göstergesi olmaktadır. Zira cinsiyetlerin hem zihinlerde hem de uygulamada gerçek eşitliğe kavuştuğu bir ortamda bu kavramlara gerek duyulmayacaktır. Yalnızca *olması gereken* değil, *olan* da cinsiyet eşitliğinin hüküm sürdüğü bir sistem olduğunda, sadece bunun aksini savunanlara bir sıfat bulunması gerekecektir. Diğer deyişle, böyle bir sistemde, birey, bu açıdan, ya normal bir insan ya da cinsiyetçi kabul edilecek ve feminist/feminizm kavramları tarihe gömülecektir. Aynı şekilde, insan hakları kavramından hareketle *kadın haklarının* doğuşu ve halen literatürde geniş yer bulması yine aynı nedenlere dayanmaktadır. Ne zaman ki kadın hakları kavramını daha az duymaya başlayacağız, işte o zaman hukukta ideal sisteme ulaşmada doğru yolda olduğumuzu anlayacağız.

A. Pek Sevilmeyen Bir Kavram: *Feminizm*

Tüm bu açıklamalar ışığında ideal düzenden çok uzakta olduğunu gösteren, günümüzde halen geçerliliğini koruyan, ‘feminist’ ya da ‘feminizm’ kavramları yanlış ya da eksik bilgiler sonucunda sevilmeyen, hatta itici kavramlar haline gelmiştir. Kabul etmek gerekir ki, belli bir ölçüde, feminist ya da feminizm adı altında gerçekleştirilen ancak amaçları feminizmle bağdaşmayıp aşırıya kaçan uygulamalar ya da kişiler bu önyargının oluşmasına katkıda bulunmuşlardır. Bu kavramların toplum tarafından kesinlikle yanlış anlaşıldığına örnek olarak, ‘Sen feminist misin?’ sorusuna verilen cevaplar gösterilebilir. Bunlar arasında, ‘Hayır feminist değilim, ben erkeklerden nefret etmiyorum,’ ‘Hayır değilim, ben iki cinsin eşitliğinden yanayım’ ya da ‘Elbette feminist değilim, ben bir erkeğim’ şeklinde cevaplara rastlamak mümkündür.

Bu nedenle, öncelikle Feminist Hukuk Teorisinin temelini oluşturan feminizm kavramının ve feminist teorinin ne olduğunu araştırmak gerekir. Bu doğrultuda, kavramların karşılıklarını en doğru şekilde feminizm akımının doğuşu, gelişimi ve ilk feministlerin ileri sürdükleri ele alınarak ortaya koyulabilir. Ancak genel olarak, feminizmi ayrıntıya boğmaya gerek olmaksızın, kadınla erkeğin sosyal, siyasi ve ekonomik anlamda eşit oldukları fikrinden hareket eden ve bu eşitliği bozan durumları ortadan kaldırmayı hedefleyen bir akım olduğu şeklinde anlamak gerekmektedir. Bu şekliyle, kadın ve erkeğin eşit olduğu fikrine sahip her birey birer feminist sayılacaktır.

Feminizm denildiğinde ilk olarak akla gelen eşitlik kavramına ulaşma konusunda ise feminist teorisyenler oldukça farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu teorisyenlerin talepleri ya da eşitliğe ulaşmada kullandıkları araçlar farklılık gösterdiğinden, literatürde karşımıza farklı feminizm türleri ortaya çıkmaktadır. *Kadın ve erkeğin eşit olması* denildiğinde, aynılık/eşit muamele/şekli eşitlik kavramları mı yoksa farklılık/özel muamele/maddi eşitlik kavramları mı ön plana çıkacaktır?

Bu doğrultuda ilk aşama, aynı ve eşit sloganı ile eşit muamele yaklaşımı olmuş ve erkeklerin sahip olduğu hakların aynılarını kadınlar tarafından talep

edilmiştir. İkinci aşama ise, erkeklerin sahip olduğu hakların, standart olarak kabul edilmemesi gerektiğinden yola çıkarak, kadınların farklılığı üzerine yoğunlaşmış ve kadınlara özgü farklı hakların tartışıldığı özel haklar aşaması olmuştur.

Birinci bölümde ortaya koyulmaya çalışılan tarihten günümüze kadar gelen, kadınların farklı, diğer cins olduğu düşüncesinin yıkılması için ele alınacak ilk feministlerin bu durum karşısında birinci yolu izlediği tahmin edilebilir bir durum olup, akabinde farklılık yanlısı feministler tarafından kadın ve erkeğe eşit muamelenin kadınları daha kötü bir duruma sürüklediği ortaya atılmıştır.

Aşağıda ele alınacak kadın ile erkeğin aynı olduğu tezinden yola çıkan eşitlikçi/liberal feministler ve bu görüşü eleştiren, kadınla erkeğin farklı olduklarını ileri süren farklılık yanlısı feministler arasındaki tartışmaların sonuçları elbette hukuk düzenlerine de yansımıştır ve yansımaktadır⁴⁹⁴. Bu tartışmaların sonuçlarını hem hukuki düzenlemelerde, hem de mahkeme kararlarında görmek mümkündür.

Eisenstein, eserinde⁴⁹⁵, tam da bu noktayı ele alır ve hukuk düzenlemelerinde hangi yolun izlenmesi gerektiğini tartışır. Eşitliğin mi yoksa farklılığın mı ön planda tutulması gerekmektedir? Çözümüne, hukuk düzeninin kadına ilişkin özel muameleye izin vermesi ile mi yoksa (pozitif) ayrımcılığın tümünden kaldırılması ile mi ulaşılabilecektir? Kadınların örneğin madencilikte erkeklerle eşit yer almasını engelleyen yasaların kaldırılması mı yoksa kadınların farklı ihtiyaçları doğrultusunda cinsiyete duyarlı yasaların oluşumu mu talep edilmelidir? Erkek ve kadınlara eşit muamele edildiğinde, bu onlara erkeklermiş gibi davranıldığı sonucuna varabilir, diğer yandan kadınlara yapılan farklı muamele kadının farklı hatta güçsüz veya eksik olduğu düşüncesini destekleyebilir⁴⁹⁶. İşte hukuk düzeninde karşılaşılan en büyük sorun bu ikilemdir.

Söz konusu ikileme ilişkin olarak, Martha Minow, eserinde⁴⁹⁷, farklı bir bakış açısı getirir. Minow'a göre, kadın ve erkek arasında biyolojik farklar elbette bulunmaktadır. Bunların başında, gebelik ve doğum gelmektedir. Bununla beraber,

⁴⁹⁴ Berta E. Hernandez-Truyol, "Out of the Shadows: Traversing the Imaginary of Sameness, Difference, and Relationalism –A Human Rights Proposal," *Wisconsin Women's Law Journal* 17/111 (2002): 115.

⁴⁹⁵ Zillah Eisenstein, *The Female Body and the Law* (California: University of California Press, 1989).

⁴⁹⁶ Anne Phillips, *Demokrasinin Cinsiyeti* (İstanbul: Metis Yayınları, 2012) 53,54.

⁴⁹⁷ Martha Minow, *Making All the Difference: Inclusion, Exclusion and American Law* (New York: Cornell University Press, 1990) 40.

istatistiksel olarak erkeklerin *genel olarak* daha uzun ve güçlü oldukları bilinmektedir. Tüm bu farklar dışında, tarih boyunca toplumda ortaya çıkmış bazı farklılıklardan da bahsedilebilir. Örneğin, kadınların tecavüze uğrama riski daha fazladır ya da ailede kadınlar bakım görevini erkeğe göre daha iyi yerine getirir. İşte tüm bu farklar hukuk düzenlemelerini ne dereceye kadar etkilemelidir? Ya da etkilemeli midir? Bu sorunu çözmek oldukça zordur. Minow, bu durumu, farklılığın ortaya çıkardığı ikilem olarak adlandırır. Buna göre, kadın ve erkek eşit muameleye tabi tutulduğunda kadınlar bazı farklılıkları nedeniyle dezavantajlı duruma düşebilecektir. Ancak bu durumu ortadan kaldırmak için yine bir eşitsizlik durumu yaratılması ve kadına farklı muamele yapılması gerekecektir. Bu ise, erkeklerin sahip olmadığı birçok özel muamelenin kadına tanınmasını sağlayacaktır. Bu nedenle söz konusu reddedilemeyen farklar olduğunda, her iki durumda da, kaçınılmaz olarak bir yönden eşitsiz bir durum ortaya çıkacaktır.

Bu doğrultuda, feminist teoriler ve hukuka yansımalarında en önemli nokta, aynılık/farklılık, eşit muamele/özel muamele tartışmaları olmaktadır. Aynılık/farklılık tartışmaları ve buna bağlı olarak eşit muamele/özel muamele sorunu halen günümüzde hukuk alanında da önemini korumaktadır. Her devlet, aynılık/farklılık politikalarından birini izlemekte ve bu politikaları hukuki düzenlemelerine yansıtmaktadır. Peki, bu görüşlerden hangisi cinsiyetler açısından ideal bir hukuk sistemine ulaşılmasına katkı sağlayacaktır?

Bu sorunun cevaplandırılabilmesi için öncelikle feminist hukuk teorisi ve ardından feminist hukuk yaklaşımları ele alınmalıdır.

B. Hukuka UV Işık ile Bakmak: *Feminist Hukuk Teorisi*

Temelini feminist teorinin oluşturduğu feminist hukuk teorisi açıklanmadan önce, konuya sürekli karşılaştığım bir itiraz ile başlamak yerinde olacaktır. Bu itiraz, mevcut ataerkil sistemin hukuk yoluyla değiştirilemeyeceği görüşüdür. Elbette toplumlarda tarih boyunca kök salmış düşünceleri değiştirmek oldukça zordur ve bu düşüncelerin yalnızca hukuk eliyle düzeltilebilmesi de mümkün olmayıp, her alanda

buna ilişkin politikaların yürütülmesi gerekmektedir⁴⁹⁸. Örneğin, yasalarımız en ideal hale getirildiğinde dahi, uygulama ile arasında uçurum bulunabilecektir. Ancak yine de ataerkil düzeni ortadan kaldırmak için hukukun oynadığı rolü azımsamamak gerekir. Kanunların düşünceleri değiştiremeyeceğine ilişkin görüşlere karşılık, kanaatimce kanunlar düşünceleri değiştiremese de, uygulamada kararlı olmak davranışları değiştirebilecektir. Tarih bunun örnekleriyle doludur⁴⁹⁹. Elbette bu değişim zaman içinde olabilecek bir şeydir ancak kanunlar istikrarlı bir şekilde uygulandığında, mevcut davranışlar değişebilecek, hiç değilse kanunların ihlal edilmesi ile bu yönde hareket edenlerin koşulları etkilenebilecektir. Bu nedenle ilk olarak hukukun cinsiyet eşitliğinin temininde önemli bir araç olduğu kabul edilmeli ve hukuk alanında yapılacak olan reformların önemsiz olacağı görüşleri bir kenara bırakılmalıdır. Bu doğrultuda değişim için itici bir güç olan hukukta cinsiyet eşitliği açısından en ideal olan düzeni bulmaya çalışmak önem teşkil etmektedir.

Cinsiyet eşitliğine ilişkin olarak birinci bölümde ele alınan dönemler göz önünde tutulduğunda gerek toplumsal olarak gerekse hukuk alanında çok yol kat edildiği aşikardır ve mevcut hukuk sistemlerinde açıkça cinsiyet ayrımcılığı barındıran düzenlemeler oldukça azalmıştır. Ancak bunların tamamen ortadan kalktığını söylememek mümkün değildir. Günümüzde, hukuk düzenlerinin ilk bakışta cinsiyetler açısından eşit, objektif, taraflara aynı uzaklıkta duran düzenler olduğu izlenimi oluşsa da, bunun aksini destekleyecek, özellikle sistem içerisinde *gerçekte orada olan, ancak çıplak gözle göremediğimiz* düzenlemeler bulunmaktadır. Bunları ortaya çıkarabilmek için ise farklı bir araca ihtiyaç duyulmaktadır. İşte *Feminist Hukuk Teorisi*⁵⁰⁰ tam da bu göreve hizmet etmektedir; hukuk sistemlerinde cinsiyetçi yapıları tespit etmek; aynı çıplak gözle görülemeyen şeylerin yalnızca ultraviyole ışık altında görülebildiği gibi. Bu nedenle feminist hukuk teorisini hukukun ultraviyole ışığı olarak adlandırmaktayım.

Ayrıca belirtmek gerekir ki, feminist hukuk teorisi hakkında yeterli bilgi edinildiği takdirde, hukuka artık eskisi gibi bakmak mümkün olmamaktadır. Bu teori bir kere öğrenilip, bilinçlendiği takdirde geri dönüş yoktur, hukuk artık asla

⁴⁹⁸ Elizabeth M. Schneider, "The Dialectic of Rights and Politics: Perspectives From the Women's Movement" New York Law Review 61 (1986): 589.

⁴⁹⁹ Aynı yönde bkn. Patricia Smith, "Feminist Activism, Structures of Resistance and Law," *Ankara Barosu Hukuk Kurultayı, C.III* (Ankara: Ankara Barosu Yayınları, 2006) 156-157.

⁵⁰⁰ Bu kavram ilk olarak, 1978 yılında Ann Scales tarafından kullanılmıştır. Patricia A. Cain, "Feminist Jurisprudence: Grounding the Theories," *Berkeley Women's Law Journal* 4 (1989): 193.

cinsiyetler açısından eşit ve adil görünmeyecektir. Feminist hukuk teorisi, hukuka ilişkin farklı bir bakış açısı sunarak, gözümüzün önünde olan ancak daha önce hiç üzerinde düşünmediğimiz noktaları fark etmemizi sağlamaktadır. Bu nedenle, cinsiyet eşitliğine kavuşmada önemli bir etken olan hukukta ideal düzene kavuşabilmek için bu teorinin zamana, koşullara göre değişip, geliştirilerek sürekli canlı tutulması gerekmektedir.

Peki, nedir bu feminist hukuk teorisi? Öncelikle, feminist hukuk teorisini adından da anlaşılacağı üzere feminist teoriden ayırmanın mümkün olmadığı söylenmelidir. Bu iki teori iç içe olup, feminist hukuk teorisini feminist teoriden doğmuş bir hukuk akımı olarak değerlendirmek mümkündür.

Feminist teoriye göre, tarih boyunca kamusal alan erkekler için, erkek bakış açısı ile erkekler tarafından yönetilmiştir. Bu doğrultuda, kadının doğası erkekler tarafından şekillendirilmiş ve kadınların menfaatleri de erkekler tarafından belirlenmiştir. Tarih boyunca kadın kendini temsil edememiş, yalnızca erkekler tarafından temsil edilmiştir. Bu temsil ise adil olmaktan çok uzaktır. Kadınlar toplumda tek bir role uygun görülmuş, hayatın geri kalan alanları ise erkek ihtisasına bırakılmıştır. Feministlere göre, bu ataerkil yapı, kadınlar için kötü olmakla beraber doğal ve kaçınılmaz değildir. Tüm feminist okulların odak noktasını, bu ataerkil yapının reddi oluşturmaktadır⁵⁰¹. İşte bu ataerkil yapının hukuktaki görüntüsü ile ilgilenenler ise feminist hukuk teorisyenleri olarak adlandırılmaktadır. Diğer deyişle, feministler, kadının ikincil konumunu, bu durumun nasıl, hangi araçlarla ve hangi gerekçelere dayanarak ortaya çıktığını, kadının bu statüde kalmaya devam etmesinin nedenini araştırarak, bu sistemi değiştirmeye çalışmakta, feminist hukuk teorisyenleri ise bu feminist görüşü hukuk alanına uygulamaktadırlar⁵⁰². Hatta literatürde genel hatlarıyla feminist hukuk teorisini, hukuka ilişkin yazılmış tüm feminist eserlerin toplamı olarak açıklayan yazarlar da bulunmaktadır⁵⁰³.

Her iki teorinin amaçları ile beraber geçmişleri de ortaktır. Kadın haklarına ilişkin mücadeleler feminist teori ile paralel olarak gelişmiştir. Bu nedenle feminist

⁵⁰¹ Patricia Smith, "Introduction," *Feminist Jurisprudence*, ed. Patricia Smith, (Oxford: Oxford University Press, 1993) 3.

⁵⁰² Clare Dalton, "Where We Stand: Observations on the Situation of Feminist Legal Thought," *Berkeley Women's Law Journal* 3 (1987): 2.

⁵⁰³ Margaret Thornton, "The Development of Feminist Jurisprudence," *Legal Education Review* 9/2 (1998): 173.

hukuk teorisinin tohumlarını ilk feminist hareketler oluşturmaktadır. Buradan hareketle, teorisinin ilk amacının hukuk alanında eşitliği sağlamak olduğu söylenebilir⁵⁰⁴. Genelde feminist hukuk teorisinin tarihi üç aşamada ele alınır⁵⁰⁵. Bunlardan ilki, 1970 ve 1980lerin başına kadar yaşanan eşit haklar ve aynılık/farklılık tartışmalarının yaşandığı dönemdir. Bu dönemde hukuki eşitliğe kadın ve erkeğin aynı ya da farklı olduğuna ilişkin tartışmalar sonucunda ulaşılmaya çalışılmış, bu bağlamda, hukuk alanında yapılması gereken değişiklikler ileri sürülmüştür. İkincisi, 1980lerin sonuna kadar devam eden, cinsiyetçi güç/hukuk üzerinde tartışmaların yaşandığı dönem olmuştur. Bu dönemde, hukukun ve diğer kamusal yapıların tarafsızlıktan uzak, erkek merkezli olduğu ve bu doğrultuda hukuk sisteminde ufak değişikliklerin uzun süreli olumlu sonuçlar vermeyeceği, bu nedenle hukuk sisteminin yeniden inşa edilmesi gerektiği ileri sürülmüştür. Üçüncüsü ise, 1980li yılların sonları ve 1990ların başlarında, yalnızca beyaz orta sınıf kadınları değil, tüm kadınları kapsayan bir feminizm talebi ile ortaya çıkmış post-modern feminizmin etkilerinin yaşandığı dönemdir.

Görüldüğü üzere, çok farklı aşamalardan geçen feminist hukuk teorisinin tanımını verebilmek bir hayli güçtür. Bu teori, salt bir teoriden oluşmamakta, içerisinde çok farklı perspektifleri barındırmaktadır. Bu nedenle bu teoriye ilişkin tanım vermekten çok ortak noktalar üzerinden genel açıklamalar yapmak daha doğru olacaktır. Aksi halde spesifik tanımlamalar kimi görüşlerin dışarda kalmasına yol açabilecektir. Aynı yönde düşünen yazarlar, içerisinde birçok farklı görüşü barındırdığından, feminist hukuk teorisinin tek bir tanımı olamayacağından bahisle, tüm yaklaşımları kapsayacak şekilde, bu teorisinin genel olarak kadın ile hukuk arasındaki ilişkiyi inceleyen bir teori olduğu yönünde açıklamalar yapmışlardır. Kapsamı iyice genişleten bu tanımdan hareketle, kadın ve hukuk alanında çalışan herkes bu teoriyle tanışmış olmaktadır⁵⁰⁶.

Bununla beraber cinsiyet ve hukuk denildiğinde, literatürde iki farklı alanın karşımıza çıktığını söyleyen ve feminist hukuk teorisine ilişkin ince bir ayırım yapan yazarların da bulunduğunu söylemek mümkündür. Buna göre, ilki, iş hukuku,

⁵⁰⁴ Gayle Binion, "The Nature of Feminist Jurisprudence," *Judicature* 77/3 (1993): 140.

⁵⁰⁵ Adelaide H. Villmoare, "Feminist Jurisprudence and Political Vision," *Law and Social Inquiry*, (1999): 444,445.

⁵⁰⁶ Gary Lawson, "What is Feminist Legal Theories," *Harvard Journal of Law and Public Policy* 18 (1994) 327.

medeni hukuk, ceza hukuku ve anayasa hukuku gibi kadına ilişkin özel düzenlemelerin yoğun bulunduğu hukuk dallarındaki doktrin ve araştırmaları bir araya getirmektedir. Bunlar genelde “kadın ve hukuk” ya da “toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılık ve hukuk” gibi başlıklar altında incelenmektedir. İkincisi ise, kadın açısından geleneksel hukuktaki engellere ilişkin teorik tartışmaları ve hukuk ile cinsiyet arasındaki ilişkiye yönelik alternatif modelleri kapsamaktadır. Daha teorik olan bu yaklaşım genellikle feminist hukuk teorisi başlığı altında ele alınmaktadır⁵⁰⁷.

Feminist hukuk teorisi aslında yaşam ve hukuka ilişkin basit bir anlayışa cevap vermektedir. Bu teori, gün içinde her anımızda cinsiyetlerin ne denli önemli olduğu ve çoğu insanın hayatında kadın ya da erkek olmanın günlük yaşamın merkezinde olduğu kanısından hareket etmekte ve bu görüşü, cinsiyetlerin hukukun gelişiminde nasıl bir rolü olduğunu ve hukuktan kadın ve erkeğin ne derecede farklı etkilendiklerini incelemek suretiyle hukuk alanına taşımaktadır⁵⁰⁸. Bu teori, bir hukuk teorisidir; çünkü temel hukuki ilişkileri, kavramları, ilkeleri incelemektedir. Feministtir; çünkü ataerkil yapının karşısında durmaktadır⁵⁰⁹.

Feminist hukuk teorisi, hukuka eleştirel bir bakış açısı getirmektedir. Feminist hukuk teorisyenlerine göre, cinsiyet açısından hukuk düzenlerinin tarafsız olduğu ileri sürülse de bu doğru değildir. Hukuk sistemi erkekler tarafından, erkekler için yapılmış olup, yalnızca erkeklerin ihtiyaç ve menfaatleri doğrultusunda düzenlenmiş, kadınların yaşadıkları tecrübeler, ihtiyaçları ve menfaatleri göz önünde tutulmamıştır. Diğer deyişle, hukuk, erkek perspektifi ile erkek tecrübeleri doğrultusunda oluşturulmuş cinsiyetçi bir yapıdır⁵¹⁰. Bu yapının tek öznesi erkekler olup, standart ölçü olarak erkekler kullanılmış, kadına ise ‘öteki’ olarak davranılmıştır. Bu nedenle hukuk cinsiyetler karşısında tarafsız bir tutum sergilemekten çok uzaktır⁵¹¹.

⁵⁰⁷ Katherine Bartlett, “Gender Law,” *Duke Journal of Gender Law and Policy* 1 (1994): 1.

⁵⁰⁸ Martha Chamallas, *Introduction to Feminist Legal Theory* (New York: Wolters Kluwer Law and Business, 2013) 1.

⁵⁰⁹ Patricia Smith, “Feminist Jurisprudence,” *A Companion to Philosophy of Law and Legal Theory*, ed. Dennis Patterson (Oxford: Wiley-Blackwell, 2010) 296.

⁵¹⁰ Lucinda Finley, “Breaking Women’s Silence in Law: The Dilemma of the Gendered Nature of Legal Reasoning,” *Notre Dame Law Review* 64 (1989): 898. Ayrıca Finley, geleneksel hukuk dilinin cinsiyetçi, ataerkil olduğunu ileri sürer. Finley 892. Birinci bölümde de incelendiği üzere, hukuku oluşturanların erkek olmasından dolayı hukuk dilinin ataerkil olması normal bir durumdur.

⁵¹¹ Margaret Thornton, *The Liberal Promise: Anti-Discrimination Legislation in Australia* (Melbourne: Oxford University Press, 1991) 216.

Buradan hareketle, feminist hukuk teorisyenleri, ilk olarak hukukun tarafsız olmadığına ilişkin düzenlemeleri ortaya çıkarmaya çalışmaktadırlar. Bu teorisyenlere göre, hukuk eliyle, kadınların mevcut statüleri meşrulaştırılmaktadır. Hukuk sistemlerinin, feminist perspektifle ele alındığında, kimi zaman açık, kimi zaman üstü örtülü olarak kadınlara ilişkin negatif bir tutum sergilediği ortaya koyulabilecektir. Bu doğrultuda, gerçek bir eşitliğe kavuşmak için mevcut hukuki düzenlemelerin değiştirilmesi, kaldırılması ya da yeni düzenlemelerin eklenmesi gerekmektedir. Zira hukukun genelinde (hepsinde değil) açıkça ayrımcılık içeren cinsiyetçi normlar pek az kalmıştır. Ancak özellikle üstü örtülü biçimde ataerkil düşüncüyü destekleyen düzenlemelerin ortaya çıkarılması ve kadınların bu durumlar karşısında mağduriyetini göstermek bu teorinin güncel amaçlarını oluşturmaktadır.

Feminist hukuk teorisi, cinsiyetler açısından hukuk alanındaki problemleri yönleri ortaya koyarak, bu sorunlara çözüm aramaktadır. Bu teorisyenler, aslında hep savundukları, hukukun ataerkil düşüncüyü muhafaza etmede oynadığı rolü⁵¹² ortaya çıkarmaya çalışmakta ve bunun nasıl ortadan kaldırılacağına ilişkin düşünceleri sürmektedirler. Bununla beraber, bu teori, kadınların üzerinde hukuk eliyle nasıl hakimiyet kurulduğunu ortaya koymaya çalışırken, diğer yandan hukuku, ataerkil yapıyı ortadan kaldırmak için bir araç olarak kullanmayı amaçlamaktadır. Mevcut hukuk sisteminin ataerkil sistemi nasıl desteklendiğinin ve bu durumun hukuka ilişkin geleneksel görüşler yoluyla nasıl türediğinin araştırılması feminist hukukun başka bir araştırma konusu olmaktadır⁵¹³.

Bu teorisyenlere göre, hukuk ataerkil düzeni sağlamanın ideolojik bir aracı olarak kullanılmakta ve ataerkil toplum düzeninin sürdürülmesine katkıda bulunmaktadır⁵¹⁴. Hukuk, çelişkili yapısı ile bir yandan kadınlara eşitlik sağlayacağını söyleyip, onlara bazı haklar tanıırken, bir yandan da kadına karşı yapılan zulmün üstünü örtmeyi başarmaktadır⁵¹⁵. Buradan hareketle, feminist teorisyenler, hukukun, ataerkil düzenin inşasına, sürdürülmesine ve hatta

⁵¹² Bu konuda bkn. Janet Rıfkin, "Toward a Theory of Law and Patriarchy," *Harvard Women's Law Journal* 83 (1980).

⁵¹³ Liana Fiol Matta, "On Teaching Feminist Jurisprudence," *Revista Juridica De La Universidad De Puerto Rico* 57 (1988): 256.

⁵¹⁴ Anne Bottomley, "Theory is a Process Not an End: A Feminist Approach to the Practice of Theory," *Feminist Perspectives On Law and Theory*, ed. Ralph Sandland ve Janice Richardson (London: Routledge/Cavendish, 2000) 35.

⁵¹⁵ Zillah Eisenstein, *The Radical Future of Liberal Feminism* (New Hampshire: University Press of New England, 1993) 228.

kuvvetlendirilmesine ilişkin yaptığı katkılarını ortaya çıkararak, mevcut düzenin değişmesi amacıyla yeni yollar geliştirmeye çalışmaktadırlar.

Sonuç olarak, feminist hukuk teorisinin genel olarak ataerkil yapının içerisinde kadının durumunun incelenmesi ve bu ataerkil yapının yok edilmesine ilişkin uygulanabilecek yöntemler etrafında geliştiğini söylemek mümkündür⁵¹⁶. Bu teori, kadının eşit olmadığı durumları açığa çıkararak, buna ilişkin hukuki düzenlemeleri değiştirmeye çalışmaktadır⁵¹⁷. Böylece feminist hukuk teorisinin iki temel üzerine inşa edildiği söylenebilir. Bunlardan ilki, cinsiyetçi olmadığı ileri sürülen hukukun bu maskesinin düşürülmesi, diğer deyişle, hukuk sistemi adı altında saklanmış, ataerkil hukuk sisteminin çekip çıkarılması⁵¹⁸, ikinci olarak ise, bu durumun değiştirilmeye çalışılmasıdır. Son basamak olarak ise, düzenlemelerde değişiklik öngören teorileri somut hukuk alanlarına uygulamaktır⁵¹⁹.

Bu nedenle, feminist hukuk teorisyenleri, farklı kültürel hukuki ve politik içeriklerini bilerek, kadınların durumlarını iyileştirmek amacıyla hukuk önünde kadınların durumlarını analiz etmektedirler⁵²⁰. Kadınlara yönelik sosyal baskı ve dezavantajlı durumlarının nedenlerini araştırarak, hukukun bu duruma yaptığı katkıyı ortaya çıkarmakta ve yine hukuku kullanarak kadının bu durumunun düzeltilmesini sağlamayı amaçlamaktadırlar⁵²¹. Diğer deyişle, feminist hukuk teorisyenleri hukuku analiz edip eleştirmek ve aynı zamanda kadınlar açısından daha iyi koşullar oluşturmak için hukuku bir araç olarak kullanmaktadırlar⁵²². Kısaca, hukuki düzenlemelerin ve bunların uygulanmasında cinsiyetlere ilişkin olarak ortaya çıkan sorunları araştırmakta (mevcut hukuki düzenlemeler ve uygulamaların kadınlar üzerinde etkileri) hukukun özünde bulunan ataerkil doğayı eleştirmekte ve hukuku kadının özgürleştirilmesi ve ataerkilliğin reddi gibi feminist amaçlar doğrultusunda değiştirmeye çalışmaktadırlar.

⁵¹⁶ Linda Lacey, "Introducing Feminist Jurisprudence: An Analysis of Oklahoma's Secuction Statute," *Tulsa Law Journal* 25/775 (1989): 780.

⁵¹⁷ Lucinda Finley, "The Nature of Domination and the Nature of Women: Reflections on Feminism Unmodified," *Northwestern University Law Review* 82 (1988): 353.

⁵¹⁸ Robin West, "Jurisprudence and Gender" *The University of Chicago Law Review* 55 (1988): 60.

⁵¹⁹ Heather Ruth Wishik, "To Question Everything: The Inquiries of Feminist Jurisprudence," *Feminist Legal Theory: Foundation*, ed. D.Kelly Weisberg (Philadelphia: Temple University Press, 1993) 22.

⁵²⁰ Barnett 11.

⁵²¹ Nicola Lacey, "Feminist Legal Theory," *Oxford Journal of Legal Studies* 9/3 (1989): 394.

⁵²² Jill Marshall, "Feminist Jurisprudence: Keeping the Subject Alive," *Feminist Legal Studies* 14 (2006): 27.

Bu amaçlar doğrultusunda, feminist hukuk teorisyenleri enerjilerini çözümü çok zor olan soruları cevaplamaya adanmışlardır. Cinsiyetler arasındaki farklar nelerdir ya da bu farkların hangileri hukuk açısından önem arz etmelidir? Bu farklar hangi kriterlere göre ortaya koyulabilecektir? Bu farkların doğuştan ya da yetiştirilme sonucu oluşmasının bir önemi var mıdır? Kesin ya da zamanla kalıplaşmış farklar arasında bir ayırım yapmak yeterli midir⁵²³?

Feminist hukuk teorisyenleri kadınların tam bir eşitliğe kavuşmalarını sağlamak için birçok farklı metot kullanmaktadırlar. Bunlardan ilki, kendi durumları ve diğer kadınların durumlarını tartışarak, toplum ve hukuk nedeniyle karşılaştıkları engeller konusunda farkındalıklarının ve bilincin arttırılmasıdır. İkinci olarak, kadınların dışlandığı alanlara ilişkin (kadın) sorularının sorulması⁵²⁴, bunların nedenlerinin bulunmaya çalışılması ve bunların haklılaştırılmasının talep edilmesidir. Son olarak, hukukun cinsiyetçi doğasını kuramlaştırmak ve mahkemelerde kullanılan, kadınların eşitsizliğini pekiştiren hukuk tekniklerin asıl yüzünün açığa çıkarılmasıdır (feminist pratik uslamlama)⁵²⁵.

Feminist hukukun en önemli konularından biri eşitliğin ne şekilde anlaşılması gerektiği ve aynılık/farklılık tartışmasıdır. Hatırlatmak gerekirse, bu tartışmanın kökleri, ilk bölümde ele alınan Platon ve Aristoteles'te bulunmaktadır. Platon'un, kadının erkekle aynı doğaya sahip olduğunu ileri sürmesinin karşısında, Aristoteles, kadının erkeklerden farklı bir doğaya sahip olduğunu ileri sürmekteydi. Bu doğrultuda, kadın ve erkeğe, aynı olduklarından hareketle, eşit muamele mi edilmelidir? Yoksa kadın ve erkeğin farklı olduğundan hareketle, kadınlara yönelik özel tedbirler alınıp, özel muameleye mi tabi tutulmalıdır? Aristoteles'in ileri sürdüğü adalet anlayışı, eşit olanlara eşit, eşit olmayanlara ise farklı muamele edilmesinin gerekliliği, birinci bölümde ortaya koyulduğu üzere, kadın ve erkeğin

⁵²³ Ann Scales, *Legal Feminism, Activism, Lawyering and Legal Theory* (New York: New York University Press 2006) 85.

⁵²⁴ Bu konuya ilişkin olarak Dowd'a göre, feminist araştırmalarda, erkekler bir grup olarak, evrensel ölçü olarak nitelendirilmiş, kadınlar hep erkeğe göre değerlendirilmiştir. Artık feminist teori ışığı altında kadın soruları değil, erkeklere ilişkin soruların sorulması gerekmektedir. Böylece yapıların, kültürlerin nasıl erkeksileştirildiği açığa çıkarılabilecektir. Ayrıca cinsiyetçi bir sistemde erkeklerin de nasıl dezavantajlı konuma getirildiği görülecektir. Örneğin, savaşta ölenlerin çoğunlukla erkek olması, cinsel saldırı dışında, şiddet suçlarının mağdurlarının çoğunlukla erkek olması gibi. Böylece görülecektir ki, erkekler bu üstünlükleri için bedel ödemektedirler. Bu doğrultuda, erkekler cinsiyet eşitliği yolunda kadınların müttefiki olabileceklerdir. Nancy Dowd, "Masculinities and Feminist Legal Theory," *Wisconsin Journal of Law Gender and Society* 23 (2009): 204.

⁵²⁵ Barnett 19; Katharine T. Bartlett, "Cracking Foundations as Feminist Method," *Journal of Gender Social Policy and the Law*, 8 (2000): 35.

farklı kabul edildiği tarih boyunca, yalnızca farklı muamele edilmesi ile değil, ayrıca kadınların ikinci sınıf vatandaş olarak kalmaları ile sonuçlanmıştır.

Buradan hareketle, hukuk önünde kadınların konumlarına ilişkin tartışmalar sonucunda oluşan farklı görüşler dört ana başlık altında gruplanabilir. Bunlardan ilki, kadın ve erkeğe eşit muameleyi savunan, liberal feminizm, ikincisi, kadın ve erkek arasındaki farklılıkların görmezden gelinmemesi gerektiğini düşünen kültürel feminizm, üçüncüsü, eşitlikçi veya farklılıkçı yaklaşımların kadın problemlerini çözmekte yeterli olamayacağını ve kadına ilişkin sorunların eşitlik veya farklılık açısından tartışılmaması gerektiğini, asıl tartışılması gerekenin toplumsal cinsiyet hiyerarşisine dayanan cinsel eşitsizlik ve kadınlar üzerindeki erkek hakimiyeti olduğunu savunan radikal feminizm ve son olarak ‘kadın’ kategorisinin ve bu nedenle getirilecek çözümlerin tek olamayacağını savunan postmodern feminizmdir⁵²⁶. Ancak bu yaklaşımlar, kadınların erkeklerle aynılığı/farklılığı üzerinde yoğunlaşmaları ve kadınlar için eşit muamele/özel muamele talep etmeleri bakımından iki ana başlık altında birleştirilebilir. Bu doğrultuda, eşit muamele yanlısı liberal feminist hukuk teorisyenleri bir grubu ve kadınlara ilişkin özel muamele talep eden kültürel, radikal ve postmodern feminist hukuk teorisyenleri diğer grubu oluşturacaktır.

Görüldüğü üzere, ataerkil yapının reddedilmesi ve eşitliğe ulaşılması gibi ortak amaçlar, feminist hukuk teorisyenlerinin aynı yaklaşıma sahip olmalarını sağlayamamıştır. Bu farklı akımların, hukuk sistemlerinde değişiklik için sunduğu yöntemler farklılık göstermektedir⁵²⁷.

Bazı yazarlara göre⁵²⁸, bu durum feminist teorinin başarısızlıkla sonuçlanmasını desteklemiştir. Çünkü cinsiyet eşitliği açısından anlaşabilecekleri noktalar anlaşamayacakları noktalardan çok fazla iken, onlar diğer yaklaşımı savunan feministler ile yarış haline girmişlerdir. Yine aynı şekilde başka bir görüşe göre, odak noktası cinsiyet eşitsizliği olması gerekirken, teorisyenlerin farklı feminizm tanımları üzerinden feminizmlerini şahsi hale getirmeleri doğru bir

⁵²⁶ Bu son üç görüş, liberal feminizmi eleştirmektedirler. Cynthia Grant Bowman ve Elizabeth M. Schneider, “Feminist Legal Theory: Feminist Lawmaking and Legal Profession,” *Fordham Law Review* 67 (1998): 251-252.

⁵²⁷ Kathleen Kelly Janus, “Finding Common Ground: The Role of the Next Generation in Shaping Feminist Legal Theory,” *Duke Journal of Gender Law and Policy* 20/255 (2013): 257.

⁵²⁸ Stacy Gillis ve Rebecca Munford, “Genealogies and Generations: The Politics and Praxis of Third Wave Feminism,” *Women’s History Review* 13 (2004): 165,176.

yaklaşım olmamıştır⁵²⁹. Buna karşın bazı yazarlara göre⁵³⁰, feminist okullar arasındaki tartışmalar bu teorinin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Görüldüğü üzere, tarih sayfalarında ideal bir hukuk sistemine ulaşmak için farklı feminist hukuk yaklaşımları ortaya çıkmaktadır. Ancak feminist hukuk teorisyenlerinin hepsinin amacı aynı, diğer deyişle eşitlik talebi olsa da, bu amaçlara ulaşmak için izledikleri yollar farklı olmuştur. Hatta ortak amaç olarak belirtilen eşitlik kavramından ne anlaşılması gerektiği konusunda dahi aralarında farklılıklar mevcuttur. Ortak tek paydaları ise, tüm feminist hukuk teorisyenlerinin hukukun kadına adil, eşit davranmadığı ve mutlaka bir değişimin gerekli olduğu konusuna ilişkin hemfikirleridir.

C. Faydalı Bir Ayrım: (Biyolojik) Cinsiyet - Toplumsal Cinsiyet

'Kadın doğulmaz, kadın olunur'⁵³¹,

Yukarıda ele alınmış olan feminist teori ve feminist hukuk teorisinin çözmeye çalıştığı ikilemin varlığı karşısında, hukuki düzenlemeler ne şekilde yapılmalıdır? Hangi yol izlenmelidir? Ortaya çıkaracağı sonuçlar açısından en ideali hangisidir? Bu sorulara cevap bulabilmek için öncelikle aşağıda bu konuya ilişkin ileri sürülen feminist hukuk yaklaşımları ele alınacaktır. Bu teorileri ve daha sonra konuya ilişkin kendi kanaatlerimi ortaya koyarken, iki kavram konu açısından önem teşkil edecektir. Bu kavramlardan birincisi (biyolojik) cinsiyet, ikinci ise toplumsal cinsiyet kavramlarıdır.

Biyolojik cinsiyet kavramı, kadın ya da erkek olarak genetik, fizyolojik ve biyolojik özellikleri tanımlamaktadır. Bu anlamda üreme kapasiteleri bu cinsiyetleri ayıran önemli bir özellik olarak ortaya çıkmaktadır. Toplumsal cinsiyet ise, biyolojik cinsiyetten farklı bir kavram olup, farklı kültür, zaman ve coğrafyalarda kadın ve

⁵²⁹ Nancy Naples, "Confronting the Future, Learning From the Past: Feminist Praxis in the Twenty First Century," *Different Wavelengths: Studies of the Contemporary Women's Movement* ed. Jo Reger, (New York: Routledge, 2005) 221.

⁵³⁰ Patricia A. Cain, "The Future of Feminist Legal Theory," *Wisconsin Women's Law Journal* 11 (1997): 367.

⁵³¹ 1949 yılında Simone de Beauvoir, eserinde bu sözü kullanmış ve bu zamandan sonra feministler genel olarak cinsiyet ve toplumsal cinsiyet kavramlarını ayırmaya başlamışlardır. Simone de Beauvoir, *The Second Sex*, çev. H. Parshley, (New York: Alfred A. Knopf, 1971) 267.

erkeklerle toplumsal olarak yüklenen rolleri ve kendilerinden beklenen sorumlulukları ifade etmektedir. Bu roller ve bu rollere ilişkin ortaya çıkan farklılıklar kültürel olarak inşa edilmişlerdir. Örneğin, kadın ele alındığında birinci bölümde ortaya koyulduğu üzere tarih boyunca toplumda kendisinden beklenen en önemli rol annelik olup, evin idaresinden de kadın sorumlu görülmektedir. Toplumlar, meydana getirdikleri davranış örgüsü aracılığıyla erkek ve kadının toplumda nasıl davranması gerektiğine ilişkin çerçeveyi belirlemekte ve bireyden, öngörülen toplumsal cinsiyet rollerine uygun hareket etmesini beklemektedir. Bu doğrultuda, toplumsal cinsiyet rolleri toplumun ortaya çıkarmış olduğu yapay kalıplar olup, toplumsal cinsiyet ve cinsiyetlere atfedilen özellikler toplumsal uygulamaların bir sonucudur⁵³². Bu roller kadın ve erkek dünyaya ilk geldiği andan itibaren kendilerine öğretilmeye başlandığından zamanla bu öğrenilenler cinsiyetlerin karakterleri haline gelmektedir⁵³³.

Toplumsal cinsiyet kavramı, bu anlamı ile ilk olarak 1970'li yıllarda kullanılmaya başlanmıştır. Sosyolojide ilk olarak⁵³⁴, Ann Oakley, eserinde, cinsiyetin biyolojik bir kavram, toplumsal cinsiyetin ise psikolojik ve kültürel bir kavram olduğunu ileri sürmüştür. Oakley'e göre, cinsiyet farkları doğal olup, toplumsal cinsiyetler arasındaki farklar kaynağını toplumda bulmaktadır⁵³⁵.

Peki, toplumsal cinsiyet kavramının ortaya çıkarılmasına ve bu kavramın biyolojik cinsiyetten farklı olduğunun vurgulanmasına neden gerek duyulmuştur? Bu kavramın ortaya atılması ve biyolojik cinsiyetten farklı olduğunun ileri sürülmesinin arka planında aslında kadının toplumsal statülerinin değişebileceğine ilişkin verilen mücadeleler yatmaktadır.

Şöyle ki, bu ayrımı savunan cinsiyet eşitsizliğine karşı mücadele veren feministler aslında biyolojik deterministlere karşı çıkmayı amaçlamaktadırlar. Toplumsal cinsiyetler arasındaki eşitsizliklerin doğal, doğuştan, diğer deyişle

⁵³² Sally Haslanger, "Ontology and Social Construction," *Philosophical Topics* 23/2 (1995): 97.

⁵³³ Kate Millett, *Sexual Politics* (London: Rupert Hart-Davis Publications, 1971) 27.

⁵³⁴ Psikiyatride ise, Dr. Robert Stoller'a göre, iki cinsiyet bulunmaktadır. Bunlar dişi ve erkektir. Söz konusu cinsiyetleri belirlemek için, kromozomların, üreme organlarının, hormonların durumların toplamına bakılacaktır. Toplumsal cinsiyet ise, biyolojik bir durum olmanın dışında, psikolojik ve kültürel bir anlam taşımaktadır. Bu kavram biyolojik cinsiyetten farklıdır bir kavramdır. Robert Stoller, *Sex And Gender: The Development of Masculinity and Femininity* (London: Karnac Books, 1984) 9.

⁵³⁵ Ann Oakley, *Sex, Gender and Society: Towards a New Society* (Surrey: Ashgate Publishing Limited, 1985) 158, 189.

değişmez ve mutlak olmadığını, kadın ve erkeğin mevcut statülerinin toplum kökenli olduğunu vurgulamaya çalışmışlardır⁵³⁶. Çünkü biyolojik deterministlere göre, sosyal, psikolojik ve davranış özellikleri cinsiyetlerin metabolizmasından kaynaklanmaktadır⁵³⁷. Örneğin, toplumsal cinsiyete ilişkin olarak yukarıda belirtilen, toplumun kadından en önemli beklentisinin annelik olması ve ev işlerinden kadının sorumlu olması biyolojik deterministlere göre, kadının bedeninden farklı üreme kapasitesinden kaynaklanmaktadır. Böylece bu görüş yanlıları, değişmez biyolojik nitelikleri, kadın ve erkeğin toplumsal statülerini haklılaştırmak için kullanılmışlardır. Bu görüşü savunanlara göre, kadın ve erkek arasındaki toplumsal cinsiyet farkları, biyolojik cinsiyete bağlı olup, değiştirilemezdir. Bu doğrultuda, kadının toplumsal cinsiyet rolleri onların kaderi olmaktadır.

Bu nedenle, feministler toplumsal cinsiyet kavramını ortaya çıkararak, biyolojik farkları, kültürün inşa ettiği farklardan ayrı tutmak amacıyla bu kavramların birbirinden ayrılmasında fayda görmüşlerdir. Bu doğrultuda, kadın ve erkek arasında bulunduğu iddia edilen birçok farkın kültürel olarak ortaya çıktığını ve bu nedenle değişebilir olduğunu savunabileceklerdir. Bu görüşü savunan feministler, biyolojik cinsiyete ilişkin farkları sabit kabul edip, toplumsal cinsiyete ilişkin farkları, toplumun, kültürün kadın ve erkeğe ilişkin beklentilerinin olumsuz sonuçları olarak değerlendirmektedirler⁵³⁸.

⁵³⁶ Toplumsal cinsiyet kavramı oldukça tartışmalı bir kavramdır. Çünkü bu kavram tarih boyunca farklı anlamlar içerecek şekilde kullanılmıştır. Amerikalı tarihçi Joan Scott'a göre, güncel kullanımıyla toplumsal cinsiyet kavramı ilk kez, biyolojik determinizmin reddedilmesi için, toplumsal cinsiyete ilişkin mevcut farkların aslında toplumsal olarak inşa edildiğini savunan Amerikalı feministler tarafından kullanılmıştır. Joan Scott, "Toplumsal Cinsiyet: Faydalı Bir Tarihsel Analiz Kategorisi," *Feminist Tarihin Peşinde*, der: Fahriye Dinçer ve Özlem Aslan (İstanbul: Bgst Yayınları, 2013) 62. Bu kavramın tarihine bakıldığında ise, kadın ile eşanlı kullanıldığını da söylemek mümkündür. Böylece kadınlar hakkındaki bilginin erkeklerle de ilgili bilgi olduğunu izlenimi yaratılmıştır. Buna ek olarak, bu kavram, cinsler arasındaki toplumsal ilişkileri tanımlamak için de kullanılmıştır. Scott, kendi tanımında ise, toplumsal cinsiyetin iktidar ilişkilerini açığa çıkarmanın asli yolu olduğunu ve toplumsal cinsiyet ile iktidar ilişkileri arasında sıkı bir bağın bulunduğu ortaya koymaktadır. Toplumsal cinsiyet, siyasi iktidarın kavranması meşrulaştırılması ve eleştirilmesi için sürekli yinelenen referanslardan biridir. Scott 66,67,88,93,94. Scott'a göre, toplumsal cinsiyet kavramının odak noktası, farklılaşan rolleri tasvir etmek yerine bunları sorgulamak, bu anlamların nasıl düzenlendiğini, nasıl değiştiğini eleştirel olarak düşünmek olursa yararlı bir kavram olarak kalacaktır. Diğer deyişle, toplumsal cinsiyet kavramının odak noktası kadın ve erkeğe atfedilen roller değil, bu farklılığın inşa edilmesinin kendisi olmalıdır. Scott 187,188.

⁵³⁷ Bu konuda bkn. Patrick Geddes ve Arthur Thomson, *The Evolution of Sex* (London: Walter Scott 1889).

⁵³⁸ Gayle Robin, "The Traffic in Women: Notes on the Political Economy of Sex," *Toward An Anthropology of Women*, ed. Rayna Reiter (New York: Monthly Review Press, 1975) 204.

Biyolojik cinsiyet *nasıl doğduğumuz* ile ilgili iken, toplumsal cinsiyet bundan bağımsız olarak, *nasıl olacağımız* ile ilgilidir. Tarih boyunca kadının aşağı konumda yer alması gerekliliğinin altı hep biyolojik nedenlerle doldurulmuştur. Kadın bedeni, onun toplumdaki statüsünün belirlenmesinde gerekçe olarak kullanılmıştır. Örneğin gebelik, doğum, emzirme gibi biyolojik özellikler kadının bakım görevini üstlenmesi, özel alanla sınırlı ve kamusal alandan uzak kalmasını sağlamıştır. Feministlere göre, burada cinsiyet ve toplumsal cinsiyet ayrımı yapılmamış olmaması bir eksiklikti ve bu iki kavram birbirinden ayrılmadığı sürece, kadın biyolojik özelliklerini değiştiremeyeceğinden dolayı mevcut statüsüne mahkum kalacaktı. Bu nedenle, feministler bu bağlantıya karşı çıkarak, kadının mevcut durumunun biyolojik nedenlerle değil, toplumsal nedenlerle ortaya çıktığını savunarak, cinsiyet-toplumsal cinsiyet ayrımına gitmişler,⁵³⁹ bu doğrultuda, kadının aşağı konumunun, doğuştan, cinsiyetine ilişkin olmadığını, kültürel olarak inşa edildiğini ve toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin olduğunu ortaya koymaya çalışmışlardır.

Biyolojik deterministler ve bu iki kavramı birbirinden ayıran görüşler dışında, son olarak, Butler'ın görüşünü belirtmek gerekir. Butler'a göre, biyolojik ve toplumsal cinsiyet kavramlarını ayrımı çok muğlaktır⁵⁴⁰. Çünkü her ikisi de toplumsal uygulamaların sonuçlarıdır. Diğer deyişle, Butler, biyolojik cinsiyet kategorisini hükümsüzleştirmiş ve cinsiyet kavramını da gerçekte toplumsal cinsiyetin sonucu olduğunu ileri sürmüştür. Butler, cinsiyet kavramının doğal ve biyolojik olarak tanımlansa dahi, bu doğallığın kriterlerinin ne olduğunun net olmadığını vurgulamaktadır. Bu kriter, hormonlar, kromozomlar ya da başka bir şey olacaktır. Ancak hangisi olursa olsun bu kriterler de aslında toplumsal cinsiyetin kriterleri ile eşdeğerdir. Bu doğrultuda her iki kavramda toplum tasarımı olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bu durum toplumsal cinsiyet ile cinsiyeti aynı şey yapacaktır. Bu doğrultuda, Butler, bu iki kavramın birbirinden ayrılmasını gereksiz bulmaktadır⁵⁴¹.

⁵³⁹ Laura Palazzani, *Gender in Philosophy and Law* (New York: Springer, 2012) 22, 23.

⁵⁴⁰ Bu tanım, cinsel yönelimleri farklı olanları içermediği ve cinsiyeti yalnızca kadın erkek olarak belirlediği için yetersizdir. Gülriz Uygur, "Toplumsal Cinsiyet ve Adalet: Hukuk Adaletsizdir," *Ankara Barosu Dergisi* 4 (2015) 122.

⁵⁴¹ Judith Butler, *Gender Trouble* (New York: Routledge Press, 1999) 10,11.

Belirtmek gerekir ki, ele alınmış olan kavramların tarih yolculuklarını ve bu kavramlara ilişkin yaşanan tartışmaları bir yana bırakarak, ileride görüleceği üzere, bu çalışmada cinsiyetler açısından ideal bir hukukun nasıl olacağı ortaya koyulmaya çalışılırken, biyolojik ve toplumsal cinsiyet kavramları güncel anlamlarıyla sık sık kullanılacaktır.

II. FEMİNİZMİN DOĞUŞU, GELİŞİMİ VE HUKUK

Tarih kadınların aşağı olduklarından başka ne gösteriyor⁵⁴²?

Tarih boyunca erkek, güçlü/ruh/akıl/rasyonel kavramları ile ilişkilendirilirken, kadın zayıf/beden/duygu/irrasyonel kavramları ile anılmıştır. Bunlarla beraber, Antik Yunan'dan başlayarak, 18. yüzyıla kadar ele alınmış olan tarihte öne çıkmış çeşitli düşünürlerin kadına ilişkin ileri sürdükleri gösteriyor ki, kadının görevlerinin iyi bir anne ve iyi bir eş olmaktan ibaret kabul edilmesi evrensel bir düşüncedir. Kadınlar tarih boyunca erkekten farklı oldukları gerekçesiyle özel alana hapsedilmiş ve erkeklerin sahip olduğu tüm haklardan, statülerden mahrum bırakılmıştır. Bu görüşleri ileri sürenlerin ise dönemlerinin ileri gelen aydın düşünürleri olması bir hayli dikkat çekicidir. Tüm bu süreçler boyunca, insan/birey kavramı adeta erkekle özdeşleşmiş bir kavram haline gelmiş, kadın ise aşağı statüde, ikinci planda kalmaya devam etmiştir. Peki kadının tarih boyunca 'insan' (ya da birey) kavramına dahil edilmemesinin sonuçları insan hakları kavramının büyük çoğunlukla temelini oluşturan aydınlanma çağına nasıl yansımıştır?

A. Aynı ve Eşit: *Eşitlikçi Feminist Hukuk Yaklaşımı*

1. Rousseau Karşısında Bir Feminist: Mary Wollstonecraft

18. yüzyıl aydınlanma felsefesi ile yükselişe geçen doğal hukuk ve bireylerin devletin müdahale edemeyeceği doğuştan sahip oldukları, vazgeçilmez temel bazı

⁵⁴² Mary Wollstonecraft, *Kadın Haklarının Gerekçelenirilmesi*, çev. Deniz Hakyemez (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2007) 52.

haklarının bulunduğu anlayışlarının gelişmesi ile birey ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu haklar gelişerek, 1776 tarihli Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi ve 1789 tarihli Fransız İnsan ve Vatandaş Hakları Evrensel Bildirisi'nde yer almaya başlamıştır. Ancak burada bireylere tanınan haklar erkeklerle sınırlı kalmıştır. Bu nedenle bildirilerde yer alan insan kavramına kadınların da dahil olduğunu söylemek yanlış olacaktır. Belki de *insan* kavramını *erkekler* olarak düzeltmek yerinde olacaktır...

Kadınların aleyhine yaşanan tüm bu gelişmeler, özellikle kadınların doğal haklara sahip olmadıkları, bu haklara sahip olanların ailelerin başı olan mülk sahibi erkekler olduğu düşüncesi⁵⁴³, bu hakların kendilerine de tanınmasını talep eden kadın yazarların harekete geçmesine neden olmuştur⁵⁴⁴. Özellikle 1789 Fransız Devrimi sonrasında, kadınların, erkeklerle eşit haklara sahip olduklarını temel alan ve sonradan feminizm olarak adlandırılacak olan düşünceler artmaya başlamıştır.

Burada, ilk olarak görüşleri modern feminizmin temeli sayılan Mary Wollstonecraft tarafından 1792'de kaleme alınan, feminist teoriye ilişkin tarihte en önemli çalışmalardan biri⁵⁴⁵ sayılan *Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi (A Vindication of the Rights of Women)* adlı eserin üzerinde durulacaktır. Bu eserinde, Wollstonecraft, kadınlara ilişkin olarak, devlet yönetimine katılma hakkı⁵⁴⁶, mülkiyet

⁵⁴³ Donovan 28.

⁵⁴⁴ Burada örnek olarak, Willam Blackstone'un *İngiltere Kanunları Üzerine Yorumlar (Commentaries on the Laws of England)* adlı eserinde, kadının evlendikten sonra kocasının himayesi altına sokulmasını kural haline getirilmiştir. Buna göre, evlilik ile beraber kanun önünde eşler (kocanın bünyesinde birleşmek suretiyle) tek bir kişi haline gelmekte ve kadın kocasının koruması altına girerek, yasal anlamda tüm varoluşunu kaybetmektedir. Bununla beraber, kadının mülkiyet hakkının bulunmadığı, miras ya da çocuk üzerinde herhangi bir kontrolü bulunmadığı belirtilmiştir. William Blackstone, *Commentaries on the Laws of England* (Oxford: Clarendon Press, 1765).

⁵⁴⁵ Wollstonecraft'ın eserinden önce feminist çalışmalara rastlamak mümkündür. Örneğin, Fransa'da 1791 yılında, Olympe de Gouges, *Kadın Hakları (Les Droits de la femme)* adlı bir broşür yayınlamış ve idam edilmiştir. Bkn. Donovan 21. Bu bildiriye erkeklerle siyasi eşitlik talep edilmektedir. Özellikle, erkeklere tanınan özgürlük, güvenlik, mülkiyet ve direnme haklarının kadınlara da tanınması üzerinde durulmaktadır. Bildirinin ilk maddesi, "*Kadın özgür doğar ve erkeklerle eşit haklara sahip olarak yaşar. Toplumsal farklılıklar yalnızca genel yarar nedeniyle kabul edilebilir*" şeklindedir. Altıncı maddesi ise, "*Yasa, genel iradenin ifadesi olmalıdır. Bütün kadın ve erkek yurttaşlar bizzat ya da temsilcileri aracılığıyla yasaların yapımı sürecine katılmalıdır. Yasalar herkese eşit olarak uygulanmalıdır...*" şeklinde olup, kadınların yasa yapımı süreçlerine, ulusal meclise katılımı amaçlanmaktadır. Son olarak yedinci maddesinde, kadınların ayrıcalıklı haklara sahip olmadıkları ve kadınların erkeklerin tabi olduğu ceza yasalarına tabi oldukları düzenlenmekte ve ayrımcılığın önüne geçilmeye çalışılarak erkeklerle salt eşitlik durumu amaçlanıyordu. Bildirinin çevirisi için bakınız; Ece Göztepe, "Kadının ve Kadın Yurttaşın Haklar Bildirgesi: Olympe de Gouges (7 Eylül 1791)," *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 45 (1996) 185-193.

⁵⁴⁶ 1994 yılı yapımı *Little Women* adlı filmde, 19. yüzyılın ortalarında, kadınların oy kullanmasına ilişkin olarak, bir grup erkeğin arasında geçen tartışmadan bir sahne; "*Bir kadının kocası varsa, oy kullanmaya ihtiyacı yoktur*". Bir diğeri ise bunu şu şekilde cevaplar; "*Eğer kadının manevi bir güç olduğu kabul ediliyorsa, yönetebilmeli, kilisede vaaz verebilmeli ya da mahkemelerde tanıklık yapabilmelidir.*" Jo March ise saçma gördüğü bu açıklamalar karşısında şu yorumu yapar; "*Kadın,*

hakkı, çalışma hakkı ve en önemlisi de eğitim hakkı üzerinde durmakta ve önceki bölümde ele alınan Rousseau'nun görüşlerinin tamamıyla tersini savunarak görüşlerini şiddetle eleştirmektedir. Wollstonecraft'a göre, kadın erkekle aynı ruha, ahlaka, erdeme, aynı yetilere sahip olduğundan, erkekle aynı haklara sahip olmalıdır⁵⁴⁷.

İlk olarak, Wollstonecraft, bu eseri ile Fransız Devrimi sırasında, ön plana çıkan erkek haklarını, 'aklı,' 'doğal hakları' ve 'sosyal sözleşme' kavramlarını kadınları da kapsayacak şekilde genişletmeyi amaçlamaktadır⁵⁴⁸. Bu eserini, dönemin Fransız bakanına ithaf ederek, kadınların seslerinin bastırılmasının, doğal haklardan mahrum bırakılmalarının gerekçesi olarak, akıllarının olmadığı kanıtlanmadıkça, yeni Anayasa'nın dışında tutulmalarının tiranlıkla sonuçlanacağını belirtmektedir⁵⁴⁹. Bu doğrultuda Wollstonecraft'a göre, insanların yarısının, diğer yarısı tarafından devlet yönetimine her türlü katılmalarının engellenmesi soyut ilkelere böylece Anayasa'nın temeline aykırılık oluşturacaktır⁵⁵⁰. Erkekler kendi özgürlükleri ve mutlulukları doğrultusunda kendi adlarına karar verebilmek için mücadele verebilmekte iken, kadınların bu haktan yoksun bırakılması haksız bir davranış olacaktır. Bu noktada, Wollstonecraft eserinin önsöz kısmında vurucu soruyu sorar: Kadın eğer akıl melekesini erkekle paylaşıyorsa, erkeği bu konudaki tek hakim yapan güç nedir⁵⁵¹?

Wollstonecraft'ın eserinde ileri sürdüğü görüşleri üç temel noktada toplamak mümkündür. Bunlardan ilki, akıl, erdemli bir davranış gerçekleştirebilmek, erdemli bir insan olmak gereklidir. İkincisi, kadının mevcut durumda 'akılsız' olarak görülmesinin nedeni, kadının bu yetiye sahip olmaması değil, düşünme yeteneğini geliştirecek eğitimden mahrum bırakılmasıdır. Son olarak, kadın ve erkeğe özgü

(doğası) iyi, uygun, faydalı olduğundan ya da erkek eril olduğundan dolayı oy kullanmalıdır gibi açıklamalar son derece mantıksızdır. Erkek ve kadın, insan olduklarından ve bu ülkenin vatandaşları sayıldıklarından dolayı oy kullanmalıdırlar". Bu sahnede, oy hakkı ile kadının doğası arasında kurulan bağlantıyı görmek mümkündür. 1994 yılı yapımı *Little Women* adlı filmde. Aktaran: Jamie Crouse, "If They Have a Moral Power: Margaret Fuller, Transcendentalism, and the Question of Women's Moral Nature," *The American Transcendental Quarterly* 19 (2005): 259.

⁵⁴⁷ Anne K. Mellor, "Mary Wollstonecraft's A Vindication of the Rights of Woman and the Women Writers of Her Day," *The Cambridge Companion to Mary Wollstonecraft*, ed. Claudia Johnson, (Cambridge: Cambridge University Press, 2002) 141.

⁵⁴⁸ Margaret Walters, *Feminizm*, çev. Hakan Gür (Ankara: Dost Yayınevi, 2005) 52; Fatih Duman, "The Roots of Modern Feminism: Mary Wollstonecraft and the French Revolution," *International Journal of Humanities and Social Science* 2/9 (2012) 75.

⁵⁴⁹ Wollstonecraft, *Kadın Haklarının Gereçlendirilmesi*, 4-5.

⁵⁵⁰ Wollstonecraft, *Kadın Haklarının Gereçlendirilmesi*, 3.

⁵⁵¹ Wollstonecraft, *Kadın Haklarının Gereçlendirilmesi*, 4.

farklı erdem anlayışlarından vazgeçilmelidir, çünkü erdemın kaynağı olan akıl hem kadın hem de erkekte aynı derecede bulunmaktadır⁵⁵². Görüldüğü üzere, Wollstonecraft kadın ve erkeğe ilişkin eşitlik fikrini doğal haklarla değil, her iki cinsinde akla sahip olduğunu düşüncesiyle temellendirmektedir⁵⁵³.

Konunun ayrıntılarına geçmek gerekirse, Wollstonecraft, eserin başında, kendi çıkarları doğrultusunda değil, kendi cinsinin haklarını savunduğunu belirterek⁵⁵⁴, kadınların, erkeklerle aynı düzeyde, arkadaşı sayılabilecek şekilde eğitilmezlerse, bunun bilgi ve erdemın yayılmasının önünde bir engel oluşturacağını ileri sürmektedir. Çünkü mevcut durumda eğitimleri ve sosyal konumları, kadınların düşünme ve inceleme yapmalarını desteklemekten çok uzaktır ve kadınlar görevlerinin nedenlerini anlamadıkça bu görevlerini erdemli bir şekilde yapmaları imkansız olacaktır. Ayrıca çocuklarını eğitecek bir kadının eğitimsiz olması da akla uygun gelmemektedir⁵⁵⁵. Düşünme yetisi gelişmemiş bir kadın çocuklarını eğitmede nasıl başarılı olabilecektir⁵⁵⁶?

Bununla beraber Wollstonecraft'a göre, mevcut dönemde insan gibi davranmaya çalışıp kendi kalıplarının dışına çıkan her kadın erkeksi olarak damgalanma riskiyle karşı karşıya kalmaktadır. Ancak erkeksilik rasyonel ve erdemli davranmak anlamına gelmekteyse, Wollstonecraft tüm kadınların her geçen gün biraz daha erkeksileşmelerini dilemektedir⁵⁵⁷.

Bu esere ilişkin üzerinde durulması gereken diğer önemli nokta, Wollstonecraft'ın kadın ve erkeğin hem akıl hem de erdem açısından eşit olduklarını savunmasıdır. Erdem, göreceli bir değer olmayıp, cinslere göre değişmez ve bu nedenle kadınlarla erkeklerin yönetimi aynı ilkelere dayanmalıdır, aynı amacı gözetmelidir⁵⁵⁸. Wollstonecraft'a göre, hem akıl hem erdem açısından erkekle eşit olan kadının erkeğe boyun eğme zorunluluğu altında hiçbir makul gerekçe bulunmamaktadır. Bu nedenle Rousseau'nun ileri sürdüğünün aksine, her iki cinse de

⁵⁵² Carolyn W. Korsmeyer, "Reason and Morals in the Early Feminist Movement: Mary Wollstonecraft," *Women and Philosophy: Toward a Theory of Liberation*, ed. Carol Gould ve Marx Wartofsky (New York: Pedigree Books, 1976) 98.

⁵⁵³ Natalie Fuehrer Taylor, *The Rights of Woman as Chimera: The Political Philosophy of Mary Wollstonecraft* (New York: Routledge, 2007) 5.

⁵⁵⁴ Wollstonecraft, *Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi*, 1.

⁵⁵⁵ Wollstonecraft, *Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi*, 3-4.

⁵⁵⁶ Wollstonecraft, *Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi*, 134.

⁵⁵⁷ Wollstonecraft, *Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi*, 11.

⁵⁵⁸ Wollstonecraft, *Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi*, 40.

aynı şekilde davranılmalıdır. Ne erkek ne de kadın birbirinin üzerinde egemenlik kurmamalıdır, bunun yerine herkes kendi üzerinde güç sahibi olmalıdır. Rousseau'nun bu konuya ilişkin satırlarını hatırlarsak: “*Kadınları erkekler gibi eğitirseniz, kadınlar erkeklere benzedikçe onlar üzerindeki güçlerini yitireceklerdir*” demektedir, Wollstonecraft ise hedefinin tam da bu olduğunu söyler ve ekler; “*Kadınların erkekler üzerinde değil, kendi üzerlerinde güç sahibi olmalarını istiyorum*”⁵⁵⁹.” Böylece, aydınlanma felsefesinin bu ilkesini paylaşan Wollstonecraft, kendi kaderini belirleme hakkının kadınlar açısından tanınması ve bunun içinde kadınların erkeklerden bağımsız olmaları gerektirdiğini belirtmektedir⁵⁶⁰.

Bununla beraber, Wollcraftstone, önceki bölümde ele aldığımız Rousseau'nun kadının eğitime ilişkin ileri sürdüklerine tamamen karşı çıkarak kendisini tüm eseri boyunca eleştirmiş ve Rousseau'nun ileri sürdüğünün aksine kadınların erkeklerle aynı eğitimi almaları gerektiğini savunmuştur. Wollcraftstone'a göre, kadın, hem kendisi, hem toplum, hem de sonraki nesiller için erkekle eşit şekilde eğitilmelidir.

Ruhların cinsiyeti olmadığından hareketle, erkek ve kadın aynı ahlaki ve düşünsel özlere sahip olduğundan, aynı eğitimi almalıdırlar⁵⁶¹. Rousseau'nun düşündüğünün aksine akıl her insanda aynıdır. Ancak belirtmek gerekir ki, Wollstonecraft, mevcut düzende, kadınların davranışları ve yaptıklarının hatta zihinlerinin hiç de sağlıklı olmadığını, erkeğe göre daha aşağı konuma olduklarını ve cehalet içinde olduklarını kabul etmektedir. Rousseau ile ters düştükleri nokta ise, bu durumu oluşturan nedendir.

Şöyle ki, Wollstonecraft, kadınların bu durumda olmalarının ve yozlaşmalarına yol açan nedenlerin temelinde yalnızca eğitim ve bu nedenle kadınlarda gelişemeyen anlayış gücü eksikliğini bulur⁵⁶². Eğer kadın yanlış bir düşünce geliştiriyorsa bu onun sahip olmadığı bir yetiye değil, eğitim eksikliğine ilişkindir. Mevcut dönemde kadınların eğitim eksikliklerinin, onların genel ilkeleri görmelerini engellediğini ileri süren Wollstonecraft'a göre, Rousseau, kadınların

⁵⁵⁹ Wollstonecraft, *Kadın Haklarının Gerekçelenirilmesi*, 96.

⁵⁶⁰ Donovan 38.

⁵⁶¹ Wollstonecraft'ın erdem (ve ruhun) cinsiyetsiz olduğu görüşünü ve kadının eğitimi konusundaki görüşlerini Platon'a benzetmek mümkündür. Bu konuda bkn. Martina Reuter, “Like a Fanciful Kind of Half Being: Mary Wollstonecraft's Criticism of Jean-Jacques Rousseau,” *Hypatia* 29/4 (2014) 936-937.

⁵⁶² Wollstonecraft, *Kadın Haklarının Gerekçelenirilmesi*, 118.

genelleştirme gücünden uzak olduklarını ileri sürmekte haklıdır ancak bu eksiklik kadının doğuştan sahip olduğu bir kusur değildir. Kadınların aldıkları eğitim ve mevcut toplum yapısı, kadınların doğuştan insan olarak görülmeyip, erkeğe tabi varlıklar olarak görülmesi, şefkatli eşler ve akılcı annelerden ziyade doğuştan alımlı metresler olarak şekillendirilmeleri⁵⁶³, onları daha önemsiz nesnelere yayan kişiler haline getirmiş, salt güzellik ve evlilik peşinde koşan kadınlar görevlerinden uzaklaştırmış ve komik, yararsız varlıklara dönüştürmüştür⁵⁶⁴. Kadınların akıllı, zeki olmalarından çok duygusal oldukları düşüncesine karşı çıkan Wollstonecraft'a göre, kadınlar yararsız varlıklara dönüşmesi, kız çocuklarının yetiştirilme tarzları ve aldıkları eğitimle paraleldir. Diğer deyişle, kadınların bu halde olmalarının nedeni, doğanın kendi ayrımını gözetmesinden önce toplumda oluşturulan yapay ayrımdır⁵⁶⁵.

Konuyu biraz daha ayrıntılandırmak gerekirse (ve Rousseau'nun Emile'ini de hatırlayarak) doğumlarından beri baskıyla karşılaşan, eğitimden ve hayatın gerçeklerinden uzak yetiştirilen, kendilerine kamusal yararın öğretilmediği ve sivil hakların tanınmadığı kız çocukları elbette cahil, tembel yaratıklar olacaklardır⁵⁶⁶. Kız çocuklarına nasıl kadın olunacağı daha küçük yaşlarda öğretilmekte ve yaşları ilerledikten sonra başka seçenekleri kalmamaktadır. Bu role iyice alışan ve kendisine öğretilenleri yapan kadınların köle kalmasının nedeni, küçüklükten kendisine öğretilen görevinin erkeğe hizmet etmek olduğu düşüncesidir. Bu nedenle akıllı yerine, duygularına ait yanını geliştirmekte olan kadın, içi boş becerilerle, sahip oldukları bedensel ve zihinsel güçleri güzellik kavramı karşısında feda etmektedir⁵⁶⁷. Bu doğrultuda yetiştirilen ve anlayış güçlerinin gelişmesinin önünde durulan kadınların, elbette kendilerinde saygı duyulacak bir şeyi bulunamayacak ve her anlamda kırılgan, nazik, narin olduğuna inandırılarak yetişen kadınlar, erkekten her alanda medet umar duruma gelecektir⁵⁶⁸.

Görüldüğü üzere, Wollstonecraft, kadınların eğitimi üzerinde fazlaca durmuştur. O'na göre en iyi eğitim, bedeni ve yüreği güçlendiren anlayış gücünü geliştirmeyi amaçlayan eğitimidir. Başka deyişle, iyi eğitim, bireye kendisini

⁵⁶³ Wollstonecraft, *Kadın Haklarının Gerekçelenendirilmesi*, 9-10.

⁵⁶⁴ Wollstonecraft, *Kadın Haklarının Gerekçelenendirilmesi*, 14.

⁵⁶⁵ Wollstonecraft, *Kadın Haklarının Gerekçelenendirilmesi*, 66-67.

⁵⁶⁶ Wollstonecraft, *Kadın Haklarının Gerekçelenendirilmesi*, 5.

⁵⁶⁷ Wollstonecraft, *Kadın Haklarının Gerekçelenendirilmesi*, 14.

⁵⁶⁸ Wollstonecraft, *Kadın Haklarının Gerekçelenendirilmesi*, 96.

bağımsız kılacak erdemler kazandıracak bir eğitimidir⁵⁶⁹. Rousseau'nun kadın için öngördüğü eğitim biçimi ise, bu amaçlardan uzak, erken yaşlarda anlayış gücünün gelişmesine olanak vermeyen, bunun yerine bedenin güzelleştirilip süslenmesine önem veren, kadını erkeğe bağımlı hale getiren ve onları yapay, faydasız üyelere dönüştüren bir eğitimidir⁵⁷⁰. Wollstonecraft'a göre, kadınların güzellikleri yerine, zihinsel ve bedensel yetileri geliştirilmelidir⁵⁷¹. Bu doğrultuda, her yaş için kızlarla erkeklerin birlikte eğitim alabileceği okulların açılması gerektiğini ileri süren Wollstonecraft'a göre, çocuklar dokuz yaşlarına geldiklerinde, kadınların ev işlerine, erkeklerin ise mekanik işlere yatkın olduğundan dolayı farklı okullara gitmeye başlayabileceklerini ekler. Ancak bu durumda dahi sabahları yine birlikte eğitim görecekler, öğleden sonra ise kendi cinslerine uygun düşen yetileri geliştirecekleri dersleri alacaklardır⁵⁷².

Bu doğrultuda, Wollstonecraft'a göre, ileri sürdüğü eğitimi alan bedeni ve zekası güçlendirilmiş kadın, olumsuz sıfatlardan arınacak ve aile içindeki görevlerini erdemli bir şekilde yerine getirecektir. Ayrıca bir sonraki nesli, çocuklarını eğitecek olan kadın eğitim aldıktan sonra çocuklarına yararlı ve eğitmeye uygun hale gelecektir⁵⁷³. Kadın, belirtilen gerekli eğitimi aldığı zaman, her anlamda daha yararlı vatandaşlar haline geleceklerdir⁵⁷⁴. Kısacası, her iki cinse verilen eşit eğitim, sosyal ve siyasi açıdan aralarında bulunan mevcut eşitsizlikleri ortadan kaldıracaktır.

Görüldüğü üzere, Wollstonecraft, Rousseau'nun görüşlerini ve sistemini alt üst etmiş görünmektedir. Ancak Rousseau'ya katıldığı iki nokta vardır. Bunlardan ilki, erkeklerin fiziksel olarak kadından güçlü olduğudur ve Wollstonecraft bunun erkeklere üstünlük tanınabilecek tek zemin olduğunu ileri sürer. Çünkü kadın ve erkeğin aklı, erdemleri aynıdır yalnızca bilgileri aynı derecede değildir⁵⁷⁵. Bu nedenle öncelikle kadınlara yetilerini geliştirmek için alanlar yaratılmalı, erdemlerinin güçlenmesine izin verilmelidir⁵⁷⁶. İkinci olarak, Wollstonecraft,

⁵⁶⁹ Wollstonecraft, *Kadın Haklarının Gereçlendirilmesi*, 33.

⁵⁷⁰ Wollstonecraft, *Kadın Haklarının Gereçlendirilmesi*, 35.

⁵⁷¹ Wollstonecraft, *Kadın Haklarının Gereçlendirilmesi*, 64.

⁵⁷² Wollstonecraft, *Kadın Haklarının Gereçlendirilmesi*, 249.

⁵⁷³ Wollstonecraft, *Kadın Haklarının Gereçlendirilmesi*, 105.

⁵⁷⁴ Wollstonecraft, *Kadın Haklarının Gereçlendirilmesi*, 221. Kadınların akıllı varlıklar ve bu doğrultuda iyi yurttaşlar olduklarında, iyi eş ve iyi anne de olacaklarını ileri sürer ancak bunun devamına bir ekleme yapar; *elbette erkeklerde kocalar ve babalar olarak kendi görevlerini ihmal etmezlerse...* (Wollstonecraft, *Kadın Haklarının Gereçlendirilmesi*, 262).

⁵⁷⁵ Wollstonecraft, *Kadın Haklarının Gereçlendirilmesi*, 60.

⁵⁷⁶ Wollstonecraft, *Kadın Haklarının Gereçlendirilmesi*, 53.

kadınların yerine getirmeleri gereken görevlerin erkeklerden farklı olduğunu⁵⁷⁷ ve çocukların yetiştirilmesinin kadının görevi olduğunu, kadınların ev işlerine daha yatkın olduğunu kabul eder. Hatta kadınların anne ve eş olarak görevlerini yerine getirmelerini önemli bulur⁵⁷⁸.

Wollstonecraft'a göre, çocukların bakımı doğa tarafından kadın cinsine verilen bir görevdir. Bu konuya ilişkin olarak, Rousseau'dan ayrıldığı nokta ise, kadının kendini geliştirmedikçe, kendisini yönetemedikçe çocukların gelişmesine katkıda bulunamayacağını ileri sürmesi ve kadının ev işleriyle ilgilenme ve çocuk yetiştirmenin yanında topluma faydalı işler de yapabileceği düşüncesidir.

Buradan çıkan sonuç olarak, Wollstonecraft için, mevcut toplumda köklü değişiklikler öngörmeden, kadınlara, erkeklere tanınmış hakların verilmesini amaçlamaktadır denebilir. Wollstonecraft, kadına özgülenmiş geleneksel rolleri ve bu rollerden kaynaklanan görevleri kabul etmekle beraber onlara ikinci bir görev alanı, kamusal hayata girmenin kapılarını açmaya çalışmaktadır⁵⁷⁹. Kadın, çocuk yetiştirme görevi ev işleri ile ilgilenmesinin yanında, kamusal alana çıkarak topluma katılabilmelidir. Diğer deyişle, kadınlar, siyasi haklara sahip topluma katılan anneler, eşler olmalıdırlar. Kadınlar, bir vatandaş olarak, erkeklere tanınan, sosyal, siyasi ve ekonomik haklara sahip olmalı ve bu doğrultuda farklı alanlarda boy göstermelerine izin verilmelidir. Ancak bunlarla beraber, kadın kendisine özgülenmiş geleneksel rolleri ve bu rollerden kaynaklanan yükümlülükleri aksatmamalıdır.

2. Eşitlik Üzerine Mektuplar: Sarah Grimke

Liberal feminizm altında ikinci olarak Sarah Grimke'nin düşüncelerine yer vermek gerekir⁵⁸⁰. Grimke, 1838 yılında *Letters on Equality*⁵⁸¹ (Eşitlik Üzerine

⁵⁷⁷ Wollstonecraft, *Kadın Haklarının Gerekçelenirilmesi*, 78.

⁵⁷⁸ Wollstonecraft, *Kadın Haklarının Gerekçelenirilmesi*, 217.

⁵⁷⁹ Ancak burada önemli olan Wollstonecraft'a göre, her iki rolü de yerine getirmek zorunda olan kadının en önemli görevi öncelikle kendinedir, annelik rolü ikinci planda gelmektedir. Wendy Gunther-Canada, "Jean Jacques Rousseau and Mary Wollstonecraft on the Sexual Politics of Republican Motherhood," *Southeastern Political Review* 27 (1999) 480.

⁵⁸⁰ Bazı eserlerde, Grimke'nin ileri sürdüğü kimi düşünceleri doğrultusunda radikal feminizme yakın olduğu üzerinde durulmaktadır. Ancak ben bu yapılan ayrımların dahi çok bir önemi olmadığını düşünmekte olup, hangi feminizm türüne daha yakın olduğu konusunu ayrıntılı olarak ele almak niyetinde değilim.

Mektuplar) adlı yazılarında, kadınların ikinci planda tutulması meşrulaştırmak için kullanılan kutsal kitabın temel bölümlerini tekrar yorumlayarak hatalı bulduğu noktaları ortaya koymuş ve kutsal kitaba göre, erkeklerin ve kadınların eşit yaratıldıklarını iddia etmiştir⁵⁸². Kadınların yapımlarında hiç söz sahibi olmadıkları mevcut kanunların ise, kadınların kendilerini gerçekleştirmeleri yolunda en büyük engel olduğunu, kadınların sahip olmaları gereken hakları ellerinden aldıklarını, kadınların bağımsız olmalarını ve bireyselliklerini tahrip ettiklerini ileri sürmüştür⁵⁸³. Kanunlar eliyle kadın köle ile aynı statüye getirilmiş, koca ise onun efendisi sayılmıştır⁵⁸⁴. Bu doğrultuda, kadınlara mülkiyet hakkı tanınmamış ve tüm kazanımları kocalarının hakimiyetine vermişlerdir⁵⁸⁵. Grimke, kadınlara yönelik tüm bu hukuki engellerin kaldırılmasını umut etmektedir⁵⁸⁶.

Diğer yandan, Grimke'ye göre, kadınların yetenekleri erkekler tarafından kendi amaçları, doğrultusunda kısıtlanmış, kendi zevkleri için kullanılmış ve kadının yaşam amacı toplum tarafından koca bulmak olarak şekillendirilmiştir⁵⁸⁷. Evlilikte ise, özel alanın, kadınlara karşı erkeğin sınırsız ve kaba güç kullandığı bir tiranlığa dönüştüğünü ve bu durumun toplum tarafından meşrulaştırıldığını belirtmektedir⁵⁸⁸.

Grimke'ye göre, kadınların kamusal alandan soyutlanması fikri ise oldukça saçma olup, yanlış yargılardan kaynaklanmaktadır. Aklın, düşünme gücünün cinsiyeti bulunmadığından, kadın ve erkek aynı hak ve sorumluluklara sahip olmalıdır⁵⁸⁹. Kadın ve erkek, yaratıcı tarafından, ahlaki sorumluluk ve düşünce güçleri açısından eşit olarak yaratılmışlardır. Bu nedenle erkek için ahlaki olan bir davranış kadın için de aynı şekilde ahlaki sayılacak, erkek için öngörülen sorumluluk aynı şekilde kadın için de öngörülecektir⁵⁹⁰. Bu doğrultuda, Grimke'de insanın

⁵⁸¹ Sarah Grimke, *Letters on the Equality of the Sexes and the Condition of Women* (Boston: Isaac Knapp, 1838).

⁵⁸² Grimke, *Letters on Equality*, 16.

⁵⁸³ Grimke, *Letters on Equality*, 74.

⁵⁸⁴ Grimke, *Letters on Equality*, 75. Burada Grimke'nin yalnızca kadının statüsünü iyileştirmek için değil aynı zamanda (kardeşi Angelina Grimke ile beraber) köleliğin kaldırılmasına ilişkin de mücadele yürüttüğünü belirtmek gerekir. "From Abolition to Sex Equality: Sarah Grimke (1792-1873) and Angelina Grimke (1805-1879)," Alice Rossi, *The Feminist Papers From Adams to de Beauvoir* (Boston: Northeastern University Press, 1988) 284.

⁵⁸⁵ Grimke, *Letters on Equality*, 79.

⁵⁸⁶ Grimke, *Letters on Equality*, 83.

⁵⁸⁷ Grimke, *Letters on Equality*, 39, 46-47.

⁵⁸⁸ Grimke, *Letters on Equality*, 85-86.

⁵⁸⁹ Grimke, *Letters on Equality*, 60.

⁵⁹⁰ Grimke, *Letters on Equality*, 98.

(erkeğin) doğuştan sahip olduğu haklara kadınların da sahip olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır.

3. Duygular Bildirgesi

Bu başlık altında, üçüncü olarak ele alınacak Elizabeth Cady Stanton tarafından kaleme alınan 1848 tarihli *Declaration of Sentiments*⁵⁹¹ (Duygular Bildirgesi) ise, doğal haklar kuramından kaynaklanan, bu kuramı kadınlara uyarlayan en erken girişimlerden biri sayılmaktadır⁵⁹².

Bildirinin ikinci paragrafi şu şekildedir: “*Bütün erkekler ve kadınlar eşit olarak yaratılmışlardır, yaratıcıları tarafından verilmiş vazgeçilmez haklara sahiptirler ki bunların arasında, yaşam, özgürlük ve mutluluğun peşinden koşma hakkı vardır, bu hakları korumak için güçlerini yönetilenlerin rızalarından alan hükümetler kurulmuştur...⁵⁹³” Bu paragraf ile yaratan tarafından insanlara doğuştan verilmiş, vazgeçilemez ve devredilemez haklar bulunduğu ve bu haklara yalnız erkeklerin değil, kadınların da sahip olduğu belirtilmiştir. İlk paragrafında ise, kadınlar için, tarih boyu yaşamış diğer kadınlardan farklı, ancak kendilerine doğa ve Tanrı'nın yasası tarafından verilmiş konum talep edilmektedir. Bu istemler doğrultusunda, kadının doğuştan sahip olduğu haklardan mahrum bırakılmasına ilişkin ihlale son verilmesi talep edilmektedir.*

Bu bildirinin amacı⁵⁹⁴, tarih boyunca, erkekler tarafından, kadınlar üzerinde uygulanan mutlak tiranlığı, despotizmi sona erdirmektir⁵⁹⁵. Bu doğrultuda, kadınların vatandaş olarak sahip oldukları oy verme hakları ve hiç söz haklarının bulunmadığı ancak uyma zorunlulukları altında buldukları kanunların yapım süreçlerine katılımları talep edilir⁵⁹⁶.

⁵⁹¹ <http://legacy.fordham.edu/halsall/mod/senecafalls.asp> (22.02.2016)

⁵⁹² Seneca Falls, New York'ta yayımlanan ve 100 kişi tarafından imzalanan bu bildirme Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi ile aynı doğrultuda hazırlanmıştır. Donovan 29.

⁵⁹³ Donovan 30.

⁵⁹⁴ Bildirinin ayrıntılı incelemesi için bkn. Sue Davis, *The Political Thought of Elizabeth Cady Stanton: Women's Rights and the American Political Traditions* (New York: New York University Press, 2008) 39-70.

⁵⁹⁵ *Declaration of Sentiments*, 3.parag.

⁵⁹⁶ *Declaration of Sentiments*, 4-7.parag.

Bunlarla beraber, kadının evlendikten sonra, kanun önünde sivil ölümünün gerçekleştiği ileri sürülerek, mülk üzerindeki tüm hakları ve hatta kazandığı tüm paranın ellerinden alındığı vurgulanır⁵⁹⁷. Evlilik sözleşmelerinde kadının kocasına karşı itaatkar olacağını taahhüt etmesi ve erkeğin tüm güç eline verilerek, kadının efendisi haline geldiği, kanunun bu noktada erkeğe karısının elinden özgürlüğü alabilme ve onu cezalandırma yetkisi verdiğiinden şikayet edilir⁵⁹⁸. Bildiride iş ve eğitim konuları da unutulmamış ve kadının teoloji, tıp, hukuk gibi birçok mesleki alandan dışlandığı, erkekle yaptığı aynı işe ilişkin ise eşit ücret almadığına dikkat çekilmiştir⁵⁹⁹.

Tüm bu hak ihlallerinin, kadına karşı sergilenen, tutum ve davranışların, kadının erkeğe muhtaç ve ona bağımlı bir hayat sürmeye zorlanmasının, kadının özsaygısı ve özgüveninin zayıflamasına neden olduğu belirtilerek⁶⁰⁰ kadınlara sahip oldukları hakların biran önce kendilerine tanınması talep edilmiştir. Sonuç olarak, tüm bu ileri sürülenlerin özünü, kadın ile erkeğin doğal haklar bağlamında eşit oldukları, bu nedenle erkeklerin sahip oldukları haklara kadınlarda sahip olmaları gerektiği inancı oluşturmaktadır. Buna göre kadının cinsel bir varlık değil, bir birey (insan) olarak kabul edilmesi gerekmektedir.

4. Kadınların İkincilliği Üzerine: John Stuart Mill

Son olarak, bu bölümde liberal teorinin önemli isimlerinden John Stuart Mill'in görüşlerine değinilecektir. Mill'in bu noktada 1869 yılında yayınladığı *On the Subjection of Women*⁶⁰¹ (Kadınların İkincilliği Üzerine) adlı çalışması, düşünce tarihi içinde kadın haklarını savunmak üzere bir erkek tarafından kaleme alınmış ilk çalışmadır. Mill, eserinde, savunduğu liberal ve faydacı teori ile kadınların özgürlüğünü bağdaştırmaya çalışmıştır. Mill'in teorisinin bel kemiğini oluşturan özgürlük kavramı, elbette kadının erkeğe tabi olduğu düşüncesi ile çatışacaktır. Bu doğrultuda, önceki bölümde ele alınmış, özgürlük ve eşitlik kavramlarının

⁵⁹⁷ *Declaration of Sentiments*, 8-9.parag.

⁵⁹⁸ *Declaration of Sentiments*, 10. parag.

⁵⁹⁹ *Declaration of Sentiments*, 14-15.parag.

⁶⁰⁰ *Declaration of Sentiments*, 19.parag.

⁶⁰¹ John Stuart Mill, *The Subjection of Women*, çev. Jonathan Bennett, 2009. www.earlymoderntexts.com.

teorilerinin temelini oluşturan düşünürler, bu kavramları yalnızca erkeklerle ilişkilendirmiş olsa da Mill, bunun kadınlar için de geçerli olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.

Mill'in kadına yönelik üzerinde durduğu en önemli kavramlar, kanun önünde eşitlik, eşit oy ve eğitim hakkıdır. İnsan haklarının yalnızca erkeklere ait olmasının yanlış olduğunu ve kadınların da erkeklerle aynı haklara sahip olmaları gerektiğini ileri süren Mill, kadınların oy hakkına sahip olmaları gerekliliği üzerinde çokça durmuştur. Mill'e göre, kadınların siyasette rol alması ve oy kullanması toplumun ahlaki gelişimi açısından önemli bir basamak oluşturmaktadır⁶⁰².

*Hürriyet Üstüne*⁶⁰³ adlı eserinde, Mill, bireysel özgürlük mutluluğun ön koşulu olduğunu belirtmiştir. Mutluluk ise insanın kendisini gerçekleştirmesine bağlıdır. Mill'e göre, kişi kendi kapasitesini geliştiremediği ve doğasını gerçekleştiremediği sürece mutluluğa erişemeyecektir. Mill, bireysel gelişmenin mutluluğun başlıca nedenlerinden biri olduğunu kabul etmenin yanında; bunun uygarlık, eğitim-öğretim, kültür kavramlarından daha önce gelen ve belki de onların ayrılmaz parçası ve varoluş sebeplerinden biri olduğunu vurgular⁶⁰⁴.” Bu doğrultuda, özgürlüğün olmadığı durumda, birey kendisini geliştiremeyecek ve mutluluk gerçekleşmeyecek, bu takdirde birey ve toplumun ilerlemesi mümkün olmayacaktır. Bu noktadan, kendi yetenekleri doğrultusunda kendini geliştirmesi engellenen kadına baktığımızda, Mill'in düşünceleri ile çelişecek bir kadın figürü görmek mümkün olacaktır.

Mill'in faydacılığa ilişkin görüşleri ele alındığında ise, önemli olanın en çok sayıda insanın en çok mutluluğunun gerçekleşmesi olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda, Mill'in perspektifinden bakıldığında, toplumun yarısını oluşturan, erkeklere tabi ve özgürlüğe kavuşamamış kadınlar açısından mutluluğun gerçekleşmeyeceği ve bu durumun da toplumun gelişmesine engel oluşturacağı açıktır. Fayda ilkesinin, her bireyi bir mutluluk birimi olarak kabul ettiğinden hareketle, nüfusun yarısı oluşturan sivil ve kamusal alandan dışlanan kadınların sayıları azımsanamayacak ve bu kadınların köle gibi yaşaması yalnızca eşitlik ve

⁶⁰² Mariana Szapuova, “Mill's Liberal Feminism: Its Legacy and Current Criticism,” *Prolegomena* 5 (2006): 181.

⁶⁰³ John Stuart Mill, *Hürriyet Üstüne*, çev. Osman Dostel (Ankara: Liberte Yayınları, 2009).

⁶⁰⁴ Mill, *Hürriyet Üstüne*, 129.

bireysel özgürlüğe karşı değil, refah ve mutluluğa giden yolda sosyal ve bireysel ilerlemeye de engel teşkil edecektir⁶⁰⁵. Görüldüğü üzere, kadının bu statüsü, tüm toplumu etkilediğinden, aslında kadını olduğu kadar erkeği de olumsuz şekilde etkilemektedir. Bu nedenle, kadınlara da erkeklerin sahip olduğu haklar tanınmalı ve mutluluğa ulaşmaları amacıyla yeteneklerini geliştirmelerine izin verilmelidir. Bu doğrultuda toplumun gelişmesine katkı sağlanmalıdır.

Bunların yanında, insan doğası üzerinde duran Mill'e göre, kadın ve erkek doğaları yapay ve sonradan oluşturulmuş kavramlardır. Kadın ile erkek arasında farklılıklarından ziyade, benzerlikler üzerinde duran ve iki cinsin farklı doğaya sahip olmadığını düşünen Mill'e göre, bu yapay kavramlar doğrultusunda, kadın, hayatı boyunca, kendi doğasının erkeklerinkinin tam tersi olduğu ve ideal karakterinin boyun eğmek, başkası tarafından yönetilmek olduğu şeklinde yetiştirilmektedir⁶⁰⁶. Oysa Mill'e göre, bu yanlış bir düşünce olup, 'kadın doğası' kavramı kadının baskı altında tutulabilmesi için erkekler tarafından üretilen bir kavram olarak ortaya çıkmaktadır. Mill, 'kadının doğası'nın bilinmesinin imkansız olduğunu ve aslında 'kadının doğası' denilen şeyin, gelenekler ve eşit olmayan eğitim koşullarının oluşturduğu bir durum olduğunu belirtmektedir⁶⁰⁷. Buradan hareketle, kadın ile erkek arasında mevcut olabilecek entelektüel farkların nedeni asla kadının doğasının farklı olması ile temellendirilemeyecek, bunun nedeni geleneklere ve eğitime bağlı olarak açıklanabilecektir⁶⁰⁸. Bu farkın ortadan kalkması için ise, kadınla erkek eşit eğitim hakkına sahip olmalıdır. Diğer yandan, Mill'e göre, eğitim, insanı biçimlendirip, bireyin kendini gerçekleştirmesini ve özgürleşmesini sağlamaktadır. Bu doğrultuda nüfusun yarısının eğitimsiz olmasının, Mill'in hedeflediği toplum fikriyle çeliştiğini söylemek mümkündür.

Mill'e göre, kadınların tarih boyunca erkeğe tabi kılınmaları doğru değildir ve kadınların erkeklere olan bu bağımlılıkları insanlığın gelişimine büyük bir engel oluşturmuştur. Bu doğrultuda, iki cins arasında taraflardan biri, diğerinin üzerinde güç sahibi olmamalı, bunun yerine aralarında tam bir eşitlik ilkesi hakim olmalıdır⁶⁰⁹. Zira kadınlar karşısında erkeklerin üstünlüğü öncelikle güce dayalı oluşmuş, ancak

⁶⁰⁵ Mill, *The Subjection of Women*, 60.

⁶⁰⁶ Mill, *The Subjection of Women*, 12-13.

⁶⁰⁷ Mill, *The Subjection of Women*, 12.

⁶⁰⁸ Mill, *The Subjection of Women*, 31.

⁶⁰⁹ Mill, *The Subjection of Women*, 1.

zaman geçtikçe, erkekler bu durumu meşrulaştırmak için farklı gelenekler, yasalar yaratmışlardır. Kısaca kadının bu durumu, alışkanlıklara ve geleneklere bağlı olup, rasyonalitenin gelişmesini önlemekte ve özgürlüğün engelini oluşturmaktadır⁶¹⁰. Mill, ayrıca bu alışkanlık ve geleneklerin dışında, kadının bu durumunun erkeklerin hoşuna gittiğinin altını çizer. Çünkü Mill'e göre, erkeklerin çoğu aynı evde kendileriyle eşit biriyle yaşama fikrine katlanamamaktadır⁶¹¹.

Evlilik kurumuna ilişkin olarak, sert bir tavır sergileyen Mill, evliliğe ilişkin yasaların kadınları köleleştirdiğini ileri sürmüştür⁶¹². Bu evliliklerde mutluluğun gerçekleşmesi mümkün olmamaktadır. Mill'e göre, aile ilişkileri insanın mutluluğunu doğrudan etkilediği için diğer durumların hepsinden daha önemlidir. Erkeklerin eşleri üzerindeki baskıcı nüfuzundan burada uzun uzadıya söz etmeye gerek yoktur. Bu kötülüğü ortadan kaldırmak için kadınların da diğer bütün insanlar gibi aynı haklara ve aynı şekilde yasal korumaya sahip olmaları gerekir⁶¹³.

Mill'e göre, evliliğe ilişkin olarak, kadınlar iki taraflı olarak özgürlükten mahrum bırakılmaktadırlar. Kadın, hem evlendikten sonra, hem de evlenmeye ilişkin tercih yapma açısından özgür değildir. Mill, bunun nedeni olarak, toplumsal baskıları ve kadınların ekonomik yönden kendi ayakları üzerinde duramamasını gösterir.

Ancak açıklamalarına devam eden Mill, evlenmiş olan kadınların artık bir meslek seçmiş olduklarını ileri sürer. Kadınlar evlenmeyi seçerek aile hayatını, eş ve annelik mesleğini seçmektedir. Hatta bu noktada kendilerine erkeklerle aynı haklar tanınsa dahi rızaları doğrultusunda ev kadınlığını ve anneliği, diğer mesleklere tercih edeceğini savunmaktadır. Mill'e göre, evli kadınlar başka bir meslek yapabilmek için belli bir süre beklemelidirler. Ancak evli olmayan kadınlar mesleklerini yapmada özgür olacaklardır. Böylece, erkek hem bir mesleğe sahip olup, hem de evlilik yapabiliyorken, kadın bunlardan herhangi birini seçmek zorunda bırakılmaktadır⁶¹⁴. Kadın, evlendiğinde kendisine özgülenmiş geleneksel rollerden kaçamamakta, evine ve çocuklarına bakmak zorunda bırakılmaktadır⁶¹⁵. Bu doğrultuda bir eleştiri olarak, Mill'in özel alanda kadına özgü geleneksel rollere karşı çıkmadığı, hatta bu rollerin

⁶¹⁰ Szapuova 182.

⁶¹¹ Mill, *The Subjection of Women*, 29.

⁶¹² Mill, *The Subjection of Women*, 80.

⁶¹³ Mill, *Hürriyet Üstüne*, 206; Aynı yönde, Mill, *The Subjection of Women*, 17.

⁶¹⁴ Nimet Küçük, "John Stuart Mill'de Kadın Sorunu," *Kadın Araştırmaları Dergisi* 9 (2006) 102.

⁶¹⁵ Mill, *The Subjection of Women*, 28.

kadına uygun ve arzulan roller olduğunu ileri sürmüş olduğu getirilebilir⁶¹⁶.

Kısaca, Mill'in görüşlerini iki başlık altında toplamak mümkündür. Öncelikle, Mill'e göre, kanun önünde eşitliğin, adaletin sağlanması açısından çok önemli bir nokta olduğu söylenebilir. İkinci olarak, kadınların bu durumlarının düzeltilmesi yalnızca kendileri için değil, tüm toplum için faydalı olacaktır⁶¹⁷. Ancak belirtmek gerekir ki, bu ikinci noktadan hareketle, kadının özgürleştirilmesine ilişkin satırların sonlarında sürekli olarak ileri sürülen, toplumun ancak bu şekilde gelişebileceği fikri kendisine eleştiriler yöneltilmesine neden olmuştur. Feministler tarafından, Mill'in asıl amacının, kadına özgürlük tanımak değil, toplumun gelişmesi için bu durumdan kurtulmak olduğu⁶¹⁸, Mill'in kadınları özgürleştirmenin peşinde olmadığı ancak toplumun daha mutlu olması için kadının özgürlüğünü savunduğu ileri sürülmüştür⁶¹⁹.

5. Eşitlikçi Yaklaşım ve Hukuk

Yukarıda ele alınan tüm görüşler doğrultusunda, liberal feminizmin ana temasının, erkeklerle eşit haklara sahip olma talebi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Oy hakkı başta olmak üzere, eşit siyasi ve sosyal haklara sahip olma talepleri ve nihayet kanun önünde eşitlik liberal feministler için önem arz eden konulardandır. Liberal feministlerin özellikle üzerlerinde durdukları konuları kısaca sıralamak gerekirse, öncelikle eğitimde fırsat eşitliğini belirtmek gerekir. Feministlere göre, tarih boyunca erkek ve kadın arasında bulunduğu ileri sürülen doğal nitelik farklılıklarının, kadının daha zayıf bir akla sahip olduğu tezlerinin altında kadınların eğitimsizliği yatmaktadır. Bu nedenle kadına erkekle eğitimde fırsat eşitliği sağlanmalı ve böylece kadınla erkekle eşit seviyeye gelebilecek ve erkeklerin yapabildiği her şeyi yapabilecektir.

⁶¹⁶ Okin, *With a New Introduction*, 208.

⁶¹⁷ Mary Shanley, "The Subjection of Women," *The Cambridge Companion to Mill*, ed. John Skorupski (Cambridge: Cambridge University Press, 1998) 400.

⁶¹⁸ Moira Gatens, *Feminism and Philosophy: Perspectives on Difference and Equality* (Cambridge: Polity Press, 1991) 30,39.

⁶¹⁹ Jennifer Ring, *Modern Political Theory and Contemporary Feminism: A Dialectical Analysis* (New York: State University of New York Press, 1991) 70.

İkinci olarak, yine tarih boyunca özel alana, evlerine hapsedilmiş kadının, hizmetçi statüsünden kurtularak kamusal alana çıkışı, kamusal alanda çalışmasının desteklenmesi gerekmektedir. Gerekli eğitimi almış olan kadın, erkekle aynı mesleği yapabilecek yetenektedir.

Üçüncü olarak, kadınların tam olarak özgürlüklerini kazanabilmeleri için, erkeğin himayesinde, ona tabi olarak yaşayan ve tek geçim kaynakları kocaları olan kadınların ekonomik bağımsızlığa sahip olmaları gerekmektedir. Aksi takdirde kendine yetemeyen kadın, hep bir erkeğe bağımlı yaşamak zorunda kalacaktır. Bunun bir parçası olarak, her meslek grubunun kadınlara da açılması ve kadın ile erkeğe eşit ücret uygulaması getirilmelidir.

Özetlersek, liberal feministler kadın ve erkek arasındaki farklılıklar yerine aralarındaki benzerlikler üzerinde durmuşlar ve hukuki düzeni, kuralları, değiştirmek yerine, ayrımcılığın kaldırılarak kendilerine mevcut düzende yer açılmasını talep etmişlerdir.

Liberal feminizmin feminist teoriye katkısı yadsınamaz bir gerçektir. Özellikle kadınların zaman içinde elde ettikleri sosyal, siyasi ve ekonomik hakların temelini liberal feministlerin attığı söylenebilir. Kadınların eşitlik mücadelesinde ilk adım olan ve adeta domino etkisi yaratan liberal feminizme getirilen eleştirilere de yer vermek gerekmektedir. Liberal feministlere yönelik yapılan en büyük eleştiri, kadınları erkeklere benzetmeye çalıştıkları yönündedir. Kadın ve erkeğin yalnızca ‘aynılığı’ üzerinde durdukları ve iki cins arasında mevcut farkları göz ardı ettikleri ileri sürülmüştür⁶²⁰. Kadınların biyolojik olarak sahip oldukları farklılıklar nedeniyle erkeklerle aynı haklara sahip olmaları uygulamada eşitliği sağlamayacaktır.

Bununla beraber, eleştiriler doğrultusunda, liberal feministlerin öncelikli amaçları, erkek egemen düzene katılabilmek, mevcut sistemde kendilerine yer bulabilmektir. Bu nedenle kadınlar erkeklere benzemeli ve gerekli eğitimlerle erkeğin seviyesine(!) ulaşabilmelidir. Liberal feministler, kadının, sürekli ‘erkekle eşit olduğunu’ savunduklarından dolayı yapılan eleştirilere göre, erkeği yüceltilmişler ve erkeği standart ölçü kabul etmişlerdir⁶²¹.

⁶²⁰ Katherine O’Donovan, *Sexual Divisions in Law* (London: Weidenfeld & Nicolson, 1985) 174.

⁶²¹ Rosemary Hunter, “Contesting the Dominant Paradigm: Feminist Critiques of Liberal Legalism,” *Ashgate Research Companion*, ed. Margaret Davies ve Vanessa Munro (Farnham: Ashgate Publishing, 2013) 14.

Bir diğere eleştirisi ise, liberal feministlerin kamusal alana ilişkin birçok talepte bulunduğu ancak özel alana dokunmadığı yönündedir⁶²². Her ne kadar liberal feministlerin aile kurumunu eleştirmiş oldukları görülse de, bu alandaki eşitsizliğin/ayrımcılığın, yasal değişikliklerle kaldırılabilceğini düşünmüşlerdir. Ancak şekli anlamda eşitliğin, özel alanda mevcut ayrımcılığı kaldırması mümkün görünmemektedir⁶²³. Ayrıca çoğu liberal feminist, ev işleri ve çocuk bakımının kadına ait kutsal görevler olduğu konusunda hemfikirdirler⁶²⁴. Bu doğrultuda kadınlara övgülenmiş eş ve annelik rollerine bağlı gelişen bu görevlere karşı alternatif çözüm yolları geliştirmemişlerdir. Bu doğrultuda kadınlar hem evde hem de işte çalışarak erkekte iki kat fazla çalışmak zorunda kalacaklardır.

Burada bir parantez açmak gerekirse: Ele alınmış olunan düşünürlerin görüşlerini ve kadının mevcut durumu hatırlandığında, liberal feministlerin mevcut zaman için bu doğrultuda tezler geliştirmeleri çok da beklenmedik bir durum değildir. Şöyle ki, tarih boyunca kadınlar, farklı oldukları gerekçeleriyle, kamusal alandan mahrum bırakılarak, erkeğin yönetmesi gereken cins olduğu ileri sürülmüştür. Bu nedenle ilk feminist hareketlerin farklılık yerine aynılık düşüncesini ile yola çıkmaları anlaşılabilir bir durumdur. Elbette liberal teorinin eksikleri mevcuttur ancak bu konuda ilk olduğu düşünülduğünde ve mevcut dönemin kadına ilişkin bu denli köklü negatif bakışını değiştirmenin zorluğu karşısında öncelikle ılımlı bir şekilde ilerlenmesi, diğere deyişle kolaydan başlayarak zora gidilmesi doğru bir yol olarak kabul edilebilecektir.

Peki, yukarıda ele alınmış olan, liberal feminist kuramın hukuk düzenlemelerine etkisi nasıl olmuştur? Liberal feminist teori doğrultusunda hareket eden feminist hukuk teorisyenlerinin eşitlik ve hak kavramlarına bakışları ve hukuk düzeninden beklentileri nedir? Bu teori mahkeme kararlarına ilk olarak nasıl

⁶²² Liberal teorisyenler için aile kurumu kapitalist sistemin işleyebilmesi için çok önemlidir. Bu nedenle liberal feministlerin aileyi en çok koruyan tür olduğu söylenebilir. Imelda Whelehan, *Modern Feminist Thought From the Second Wave to Post-Feminism* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1995) 38. Aktaran: Deniz Altınbaş, "Liberal Feminizm," *İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi*, 9 (2006): 48. Ayrıca liberal teori için önemli olan devletin müdahale edemeyeceği özel alan kavramı ile kadının özel alandaki mağduriyetini giderme paradoksal bir görüntü çizmektedir. Aynı yönde bkn. Barnett 131.

⁶²³ Barnett 131.

⁶²⁴ Ancak Eisenstein, liberal feministlerin, kadınların, kendilerine övgülen roller nedeniyle (ev işleri, çocuk yetiştirme) dezavantaja sahip olarak yarışa başladıklarını gözden kaçırdıklarını ileri sürer. Eisenstein 95.

yansımıştır? Şimdi, bu soruların cevapları ve liberal feminist kuramın hukuk alanında oynadığı rol ortaya koyulacaktır.

Konunun ayrıntılarına girmeden önce, belirtmek gerekir ki, kadın ve erkeğin aynı olduğunu, bu doğrultuda, kadınlara erkeklerle *eşit muamele* edilmesini savunan liberal feminist kuramın en önemli noktası buradadır: Kadınlar, erkeklerden farklı muameleyle tabi tutulmamalı, kadınlara özel muamele yapılmamalıdır. Buradan hareketle, kadınların hukuki düzenlemelerle maruz kaldığı sınırlamalar ve/veya kadınlara yönelik alınan tedbirler kaldırılmalıdır. Kadınlar her alanda erkekle eşit kabul edilmelidir. Bu teoriye göre, iki cins arasında bulunan farklılıklar hukuki düzenlemelere yansiyacak derecede bir öneme sahip değildir.

Bununla beraber, liberal feminist teorisyenlere göre, kadın ve erkeğin farklı olduğunu savunmak, geçmişten bu yana gelen olumsuz düşünceleri kuvvetlendirmekte, kadının özgürlüğünün kısıtlanmasına ve kadının kamusal alandan uzaklaştırılmasına neden olmaktadır. Bu görüşü desteklemesi amacıyla, *Bradwell v. Illinois*⁶²⁵ davası örnek olarak gösterilebilir. Davaya konu olayda, ruhsat almak için baroya başvuran kadının, kadın olduğundan dolayı başvurusu reddedilmiştir. Bu olay yaşanan süreçler sonunda yüksek mahkemenin önüne gelmiş ve mahkeme davayı reddetmiştir. Bu kararda dikkat çeken noktaları belirtmek gerekirse, karara göre, kadın ve erkek birbirlerinden çok farklı olup, kadın doğası gereği, narin ve hassas bir yapıya sahiptir⁶²⁶. Bu nedenle, her meslek kadına uygun değildir. Kadın ve erkek, Tanrı (doğa yasaları) tarafından farklı alanlar için yaratılmıştır olup, kadına eş ve anne olma görevi verilmiştir. Görüldüğü üzere, kadının sahip olduğu düşünülen farklı doğası, yaratılışı mahkeme kararlarında da gerekçe gösterilerek, kamusal alanda çoğu mesleğin kadına uygun olmadığı sonucuna varılmıştır.

Buradan hareketle, aynılık/farklılık tartışmalarının hukuk alanında ne denli önemli olduğu görülmektedir. Farklı kabul edilen kadın doğası nedeniyle, kadının

⁶²⁵ 83 U.S. 130 (1872), <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/83/130/case.html> (20.05.2016).

⁶²⁶ Burada *J.E.B. v. Alabama* davasından da bahsetmek gerekir. Annenin nafaka talebi doğrultusunda açılmış olan davada, davacının, talebine daha sempatik bakacağı iddiasıyla jürinin tümünün kadınlardan oluşmasına ilişkin yapmış olduğu itiraz kabul edilmiş ve tüm üyeler kadınlardan seçilmiştir. Bunun üzerine, davalı baba, jürinin, tümünün kadınlardan oluşturulmasının eşitliğe aykırı olduğu iddiasıyla yüksek mahkemeye başvurmuş ve yüksek mahkeme babayı haklı bularak, jürinin cinsiyete ilişkin olarak seçilmesini eşitliğe aykırı bulmuştur. Burada tüm jürinin kadınlardan oluşturulmak suretiyle, kadınların daha merhametli ve daha hassas olduğu, diğer deyişle sahip olduğu farklı niteliklerin öne çıkartılmış olduğu gözden kaçırılmamalıdır. 511 U.S. 127 (1994), <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/511/127/case.html>.

ikincil statüsünü belirlenmiş, özgürlüğünü kısıtlanmış ve çoğu haklardan mahrum bırakılmıştır. Bu noktadan hareket eden liberal feministler, kadının erkekten farklı olduğunu savunmanın, onların tarih boyunca maruz kaldığı muameleleri destekleyen zihniyeti kabul etmek olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu nedenle, kadının erkekten farklı olduğundan bahisle kadına farklı muamele yapılmasını önermek ve bu konuya ilişkin yapılan düzenlemeler kadının ikincil konumunu desteklemekte ve kadının farklı bir doğaya sahip olduğu fikrini derinleştirmektedir. Liberal feministlere göre, yapılacak şey, kadın ve erkeğin her alanda aynı, eşit kabul edilmesi, kadınların da erkeklerle aynı hak ve yükümlülüklerle sahip, aynı fırsatlardan yararlanabilen bireyler olarak kabul edilmesidir. Bu doğrultuda, hukuk düzenlemeleri oluşturulurken kadınlar kadın olarak değil, eşit bireyler olarak ele alınmalıdır.

Liberal feministler, farklılığın, ayrımcılığın temeli olduğunu ve kadınlara zarar verdiğini düşünerek, erkeklerle aynı muameleye tabi olmayı ve nötr hukuk düzenlemelerini desteklemeye başlamışlardır. Hukukta farklı muamele ikili bir sistemi gerektirecektir ve bu sistemlerde ise, her zaman bir taraf güçlü bir taraf ise, aşağı sayılması ile sonuçlanacaktır. Bu bağlamda kadının farklı olarak görülmesi bugüne kadar olduğu gibi, her zaman erkek egemen toplum tarafında aşağı görülmesi ise sonuçlanacaktır⁶²⁷.

Burada ilk olarak, liberal feminizmin en iyi örneklerinden olan Ulusal Kadın Partisinden bahsetmek gerekir. Bu parti, 1916 yılında, Amerika’da Alice Paul tarafından kurulmuş, özellikle oy hakkı elde etmek için, kadın erkek eşitliğine ilişkin eşit haklar tasarısını sunmuştur. Bu tasarı, Anayasa’da değişiklik yapılmasını öngören, kadın ve erkeğin her koşulda eşit olduğunun ve bu eşitliğin anayasal düzeyde korunmasını amaçlayan, cinsiyet ayrımcılığını Anayasa’ya aykırı hale getirecek olan bir tasarıdır. Ancak burada altı çizilmesi gereken nokta, bu tasarının, kadın ve erkeğin her koşulda salt eşitliği öngörmesiydi. Diğer deyişle, bu değişiklik kabul edildiği takdirde, kadının özellikle iş hayatına katılımının desteklenmesi amacıyla alınmış tedbirlerin, kadına ilişkin özel muamele içeren düzenlemelerin geçersiz olması söz konusu olacaktır⁶²⁸.

⁶²⁷ Thomas Emerson, Barbara Brown, Gail Falk ve Ann E. Freedman, “The Equal Rights Amendment: A Constitutional Basis for Equal Rights for Women,” *Yale Law Journal* 80 (1971): 874.

⁶²⁸ Nancy F. Cott, “Feminist Politics in the 1920s: The National Women’s Party,” *The Journal of American History* 71 (1984): 59-61.

Bu nedenle, söz konusu partiye ve her iki cinse ilişkin yapılacak farklı muamelenin karşısında duran tasarıya, özel muamele yanlısı feministler tarafından şiddetle karşı çıkmıştır. Bu feministler, tasarının, iş hayatında kadınları koruyacak, kadın ve erkeğe farklı muamele içeren yasalara ilişkin yaşanan gelişmelere engel olacağına inanmaktaydılar. Bununla beraber, karşıt gruba göre, tasarı kabul edildiğinde, kadının, kocası tarafından desteklenmesine ilişkin sahip olduğu haklar ortadan kalkacak, kadınlar savaşa gönderilecek, kürtaj ve homoseksüel evlilikler yasaklanacak ve sonuç olarak bu tasarı kadının aleyhine sonuçlanacaktı. Ulusal Kadın Partisi' ne göre ise, kadınlara ilişkin koruyucu tedbirler alınması ve buna yönelik çıkartılan yasalar, kadını kısıtlı sayarak, kadının erkeğe bağılılığına ilişkin tarihi tekrar karşımıza çıkartmakta ve en karlı işleri erkeklerin ihtisasına bırakmaktaydı⁶²⁹. Bu nedenle, Ulusal Kadın Partisi yanlısı feministlere göre, kadın ile erkek her alanda eşit kabul edilmeli ve kadınlara erkeklerle eşit muamele edilmeliydi. Bu doğrultuda, herhangi bir alanda kadınlara yönelik farklı, özel muamele öngören mevcut hukuki düzenlemeler kaldırılmalıydı.

İkinci olarak, yine bu konuda önde gelen liberal feminist Ginsburg'un düşüncelerine yer vermek gerekmektedir. Ginsburg'a göre, kadın ile erkek eşit muameleye tabi tutulmalıdır ve bu doğrultuda hukuk nezdinde aynı korumaya sahip olmalıdır. Kadın, erkekten daha az ya da daha fazla yetki ya da hakka sahip olmamalıdır. Bu amaçla, kadını koruma amaçlı alınan tedbirler ve bu tedbirlerin alınmasını öngören hukuki düzenlemeler kaldırılmalıdır. Bu duruma örnek olarak, kadınların durumlarının iyileştirilmesi amacıyla hukuk eliyle kadınlara işyerinde erkeklerin sahip olmadıkları haklar verilmesi, bazı durumlarda dul erkeklerin sahip olamadığı, sadece dul kadınların sahip olabileceği vergi muafiyetleri ya da babalara sağlanmayan ancak annelerin sahip olabileceği sigortadan sağlanan menfaatler⁶³⁰ verilebilir. Bu düzenlemeler, Ginsburg'a göre, yapıma amaçlarına hizmet etmemekte ve kadının aleyhine toplumsal cinsiyet rollerini pekiştirmekte ve uzun vadede kadınların sahip olabileceği fırsatları kısıtlamaktadır.

Elbette tüm bu teorik tartışmalar toplumu, hukuk düzenini etkilemiş ve mahkemelerin verdiği kararlar bu doğrultuda değişmeye başlamıştır. Burada liberal

⁶²⁹ Roberta W. Francis, "The History Behind the Equal Rights Amendment," <http://www.equalrightsamendment.org/history.htm> (3.5.2016); Cott 59-61.

⁶³⁰ Ruth Bader Ginsburg, "Gender and the Constitution," *University of Cincinnati Law Review* 44 (1975): 23,35.

feministlerin ilk ve en önemli başarısı olarak *Reed vs. Reed*⁶³¹ davası gösterilebilir. Bu davada, evlat edindikleri çocuklarının ölmesi üzerine, o sırada ayrı olan Sally and Cecil Reed, mirasbırakanın terekesinin yönetimi için mahkemeye başvururlar. Olayın gerçekleştiği sırada mevcut Idaho yasalarında, terekenin yönetimine ilişkin bir ihtilafta erkek olan tarafın kadına tercih edileceği şeklinde bir düzenleme bulunmaktaydı. Bu nedenle, mahkeme tereke temsilcisi olarak erkek olan tarafı, Cecil'i atar. Bunun üzerine Sally, yüksek mahkemeye başvurarak, bu uygulamanın cinsiyete dayalı bir ayrımcılık olduğunu ileri sürer. Davayı inceleyen yüksek mahkeme tarihte ilk kez, bu davada cinsiyete ilişkin farklı muamele yasağının ihlal edildiği şeklinde bir karar vermiştir.

Daha sonraki tarihli *Craig v. Boren*⁶³² davasında ise, Oklahoma yasalarına göre erkek çocuklarına 21 yaşına gelene kadar sarhoşluk vermeyen %3,2 bira satışı yasakken, kız çocukları için bu yaş 18 olarak öngörülmüştü. Bunun üzerine, düzenlemenin 18-21 yaş arası erkeklere karşı ayrımcılık içerdiği gerekçesiyle başvuru yapılmıştır. Mahkemeye göre, cinsiyete ilişkin sınıflandırma yapılması önemli derecede devletin hedeflerine hizmet etmeli ve bu hedeflere ulaşmada doğrudan bağlantısı bulunmalıdır. Bu bağlantının bulunmadığından bahisle, Mahkeme bu düzenlemeyi, Anayasa'ya aykırı bulmuştur. Ancak liberal feministlere göre, mahkemenin gözden kaçırdığı bir nokta bulunmaktaydı. Bu düzenleme aslında kız çocuklarının lehine bir düzenleme değildi. Çünkü bu düzenleme, itaatkar, uysal pasif kız çocuğu ve agresif, girişken aktif erkek çocuğu önyargılarına dayanmakta idi. Bu nedenle mahkemenin verdiği karar doğru ancak gerekçesi eksikti.

Yine liberal feministler açısından önemli bir yere sahip olan *Weinberger v. Wiesenfeld*⁶³³ davasında, erkek başvuran Wiesenfeld, eşini doğum sırasında kaybetmiş ve işinden uzaklaşarak, yeni doğan çocuğunun bakımını üstlenmek zorunda kalmıştır. Ancak mevcut sosyal sigortalar kanununda, kadın, çocuğun bakımını gerçekleştirdiği sırada, vefat eden eşinden dolayı dul ve yetim aylığı almaya hak kazanabiliyorken, dul erkekler bu ayrıcalıktan yararlanamıyordu. Yüksek mahkeme bu düzenlemeyi, Anayasa'ya aykırı bulmuştur. Buna göre, bu düzenleme ile öncelikle ölen erkeğin ailesi, ölen kadının ailesine oranla daha fazla korunmuş

⁶³¹ 404 U.S. 71 (1971), <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/404/71/case.html>, (20.05.2016).

⁶³² 429 U.S. 190 (1976), <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/429/190/case.html>, (20.05.2016).

⁶³³ 420 U.S. 636 (1975), <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/420/636/case.html>, (20.05.2016).

oluyordu. Ancak altı çizilmesi gereken önemli nokta, bu düzenlemenin çocuk bakımının kadına ait olduğu ve kadının erkeğe bağımlı olduğu gibi görüşleri desteklemesiydi.

Aynı doğrultuda, *Califano v. Goldfarb*⁶³⁴ davasında ise, başvuran dul erkek, sosyal sigortaya ilişkin hükümlerin dul kadını otomatik olarak dul aylığından yararlandırırken, erkeğin bundan yararlanması için ekstra koşullara sahip olmasını gerektirdiğini ileri sürmekteydi. Bu doğrultuda, düzenleme, davacıya göre, erkeklere karşı bir ayrımcılık içermekteydi. Bunun üzerinde, yüksek mahkeme, başvurunu haklı bularak, düzenlemeyi Anayasa'ya aykırı bulmuştur. Ancak burada değinilmesi gereken çok önemli bir nokta bulunmaktadır⁶³⁵. Hakim Stevens'in kararda yer alan görüşüne göre, bu düzenleme tarihin kadına bakış açısını yansıtmaktadır. Buna göre, kadınlar erkeğe oranla zayıf olan cinstir ve erkeklere daha fazla ihtiyaç duymakta ve onlara çoğunlukla bağımlı yaşamaktadır. Bu yargılardan hareket eden yasakoyucu bu düzenlemeyi bütünüyle kadının toplumsal cinsiyet rolünü göz önünde tutularak yapmıştır. Dolayısıyla bu karar ışığında⁶³⁶ mahkemenin, toplumsal cinsiyete ilişkin rolleri yıkmaya çalıştığı, erkeğin, evin ekmek getireni, kadının ise erkeğe bağımlı ev hanımı izleniminin artık eskide kalan bir düşünce olduğunu göstermeye çalıştığı söylenebilir.

Görüldüğü üzere, bu davalarda, kadınların lehine, kadını korumak ve desteklemek amacıyla yapılan bazı düzenlemeler, yüksek mahkeme tarafından kadın ve erkeğin geleneksel toplumsal cinsiyet rollerini desteklediği için Anayasa'ya aykırı bulunmuştur. Bu davalar, liberal feministler açısından önemli bir başarı sayılmaktadır. Zira liberal feministlere göre, kadın ve erkek toplumsal ya da biyolojik cinsiyet ayrımı yapılmaksızın, eşit muameleye tabi tutulmalıdırlar. Kadının durumunu iyileştirmek amacıyla yapılan düzenlemeler, alınan tedbirler ve farklı muameleyi gerektiren tüm uygulamalar kaldırılmalı, değiştirilmelidir.

Ancak her alanda kadın ve erkeğin aynı, bu nedenle eşit, olduğunu savunan liberal feminizm açısından gebelik konusu oldukça sorunlu bir hal almaktadır. Şöyle

⁶³⁴ 430 U.S. 199 (1977), <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/430/199/case.html>, (20.05.2016).

⁶³⁵ Ruth Bader Ginsburg, "Sex Equality and the Constitution: The State of the Art," *Women's Rights Law Reporter* 4 (1978): 144-146.

⁶³⁶ Bu konuda aynı tarihlerde verilmiş diğer kararlar; *Frontiero v. Richardson* 411 U.S. 677 (1973); *Califano v. Westcott*, 443 U.S.76 (1976); *Wengler v. Druggists Mutual Insurance Co.*, 446 U.S. 142 (1980); *Stanton v. Stanton*, 421 U.S. 7 (1975); *Orr v. Orr*, 440 U.S. 268 (1979); *Kirschberg v. Feenstra*, 450 U.S. 455 (1981), Bkn. <https://supreme.justia.com>.

ki, sadece kadına özgü olan gebelik durumu karşısında, kadına ve erkeğe ilişkin tüm koşulların aynı olduğunu savunmak mümkün olmayacaktır. Peki, gebeliğe ilişkin hukuki düzenlemeler nasıl olacaktır? Kadının erkekten gerçekten farklı olduğu ve özellikle iş hayatında kendisine dezavantaj yaratacak bu duruma ilişkin olarak kadına özel muamele yapılacak mıdır? Yoksa bu fark görmezden mi gelinecektir?

Öncelikle uygulamadaki ilk mahkeme kararlarından bahsetmek gerekir. Bu doğrultuda, *Geduling v. Aiello*⁶³⁷ ve *General Electric Company v. Gilbert*⁶³⁸ davaları örnek gösterilebilir. Bu davalarda, sağlık sorunlarına ilişkin diğer çalışanların sahip olduğu haklardan, gebe kadınlar yararlandırılmamıştır. Geçici maluliyet yaşayan, iş göremez durumdaki diğer çalışanlar ile gebe kadınlara yönelik yapılan bu farklı muameleler, yüksek mahkeme tarafından, cinsiyete dayalı ayrımcılık olarak değerlendirilmemiştir. Çünkü mahkemeye göre, burada yapılan sınıflandırma, gebe kadınlar ile gebe olmayan kadınlar ve erkekler arasında yapılmıştır. Burada ilk grup yalnızca kadınlardan oluşmaktaysa da, ikinci grup hem erkek hem de kadınlardan oluşmaktadır. Ayrıca, bu farklılık, cinsiyete bağlı bir durumdan kaynaklanmamış, gebelik gibi, maluliyet durumları kapsamında olmayan fiziksel bir durumdan kaynaklanmıştır.

Bu doğrultuda, yüksek mahkeme kararlarıyla, gebelik nedeniyle yaşanan hak kayıpları, kadınların yaşadığı mağduriyetler yeni bir yasanın zeminini hazırlamıştır. Bunun üzerine, 1978 yılında *Gebelik Ayrımcılık Yasası* kabul edilmiştir. Yasa, mahkemenin kararlarına karşı radikal bir değişim getirmekteydi. Kadınların gebelik nedeniyle yaşadığı mağduriyetler, işe alma ve işten çıkarmalarda aleyhe durumlar yaşanması gibi olumsuz durumlar karşısında ve yüksek mahkemenin verdiği kararlara tepki olarak kabul edilen yasaya göre, işverenin, gebe kadını, geçici maluliyet yaşayan bireylerle aynı şartlardan yararlandırması gerekmekteydi. Böylece gebe kadınlar bu durumlarından dolayı, diğer çalışanlardan ne daha olumsuz ne de daha olumlu muamele görecektirdi. Sağlık sorunu yaşayan çalışanlara nasıl davranılıyorsa, gebe kadına da aynı şekilde muamele edilecekti. Gebeliğe ilişkin yapılan bir muamelenin cinsiyete dayalı ayrımcılık sayılması için, gebe kadına sağlık

⁶³⁷ 417 U.S. 484 (1974), <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/417/484/case.html>.

⁶³⁸ 429 U.S. 125 (1976), <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/429/125/case.html>.

sorunları yaşayan diğer çalışanlardan farklı davranılması gerekmektedir. Sonuç olarak bu yasa, liberal feminist tarzda *eşit muamele* ilkesinden hareket etmekteydi⁶³⁹.

Bu noktada bir parantez açarak liberal feministleri iki görüşe ayırmak mümkündür. İlk olarak, *asimilasyoncu* olarak adlandırılan görüşe göre, kadınlar, kendilerine şans verildiklerinde erkekler gibi olabileceklerdir⁶⁴⁰ ve eğer kadınlar erkeklerle aynı statüye kavuşmak istiyorlarsa, erkekler gibi olmalıdırlar. Bu doğrultuda, erkeklere yapılan muamelenin aynısı, her koşulda kadınlara da uygulanmalıdır. Örneğin, bir işyerinde belirlenen çalışma koşulları, çalışma gün ve saatleri, gebe kadın da dahil olmak üzere, aynı şekilde uygulanacaktır⁶⁴¹. Kadınlar, herhangi bir farklılığa ilişkin, özel muamele yapılması talebinde bulunmayacaklardır. Bu görüş çoğunlukla Yüksek Mahkeme tarafından kullanılmış ve üremeye ilişkin fiziksel durumlar cinsiyet eşitliği altında ele alınmamıştır⁶⁴². Cinsiyete özgü biyolojik farklılıklar cinsiyete ilişkin bir durum olarak değerlendirilmemiştir. Yüksek Mahkeme açısından, toplumsal olarak meydana gelmiş farklar ile gerçek biyolojik

⁶³⁹ Miller-Wohl Şirketi, birkaç gün işe gelmemesi üzerine Tamara Buley adlı çalışanın işine son verir. Ancak daha sonra bunun nedeninin gebeliğe bağlı bir durum olduğu ortaya çıkar. Şirket politikasına göre, çalışanların ilk sene içerisinde hastalık izni kullanmaları mümkün değildir, hangi koşul ya da hastalık nedeniyle olursa olsun işe gelmeyen yeni çalışanın işine son verilmektedir. Bu olay karşısında, gebe kadına diğer işgöremezlik durumları ile tamamen aynı şekilde muamele edilmesini emreden, diğer deyişle, gebe çalışanın çalışmadığı durumlarda, gebe olmayan diğer sağlık sorunu yaşayan çalışanla aynı muameleyi görmesi gerektiğini düzenleyen Gebeliğe Yönelik Ayrımcılık Yasası ve Montana eyaletinin işverenleri makul süre doğum izni vermeye zorlayan iki farklı yasa karşımıza çıkmaktadır. Gebeliğe Yönelik Ayrımcılık Yasası, gebe kadına, farklı nedenlerle iş göremeyecek olan diğer gebe olmayan çalışanlara göre, ne daha iyi ne de daha kötü davranılmasını garanti etmekteydi. Diğer deyişle, bu yasa, gebe kadına, diğer çalışanların sahip olmadığı, özel muameleyi yasaklamaktaydı. Ancak Montana eyaletinin çıkarmış olduğu yasa, gebe kadına farklı ve özel bir muameleyi içermekteydi. Gebeliğe ilişkin olarak zorunlu doğum izni verilmesini öngörmekteydi. Buradan hareketle Montana’da çıkarılmış olan yasa, kadına, gebe olmayan diğer çalışanların sahip olamayacağı bir hak tanımakla daha iyi muamele edilmesini ve özel menfaatler elde etmesini öngörmekteydi. Başvuran, bu işlemin Montana eyaletinin çıkarmış olduğu yasaya aykırı olduğunu ileri sürer. Dava yaşanan süreçler sonucunda yüksek mahkemenin önüne gelir ve mahkeme şirketin, gebe kadını işten çıkararak, hem Montana hukukunu hem de Gebeliğe Yönelik Ayrımcılık Yasası’nı ihlal ettiğine karar verir. Bkn. *The Miller-Wohl Co., Inc. v. Commissioner of Labor and Industry, State of Montana*, 694 F.2d 203 (1982) <http://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/F2/694/203/116734/>.

Bu davalar bir yana, literatürde Montana eyaletinin çıkarmış olduğu yasa ve Gebeliğe Yönelik Ayrımcılık Yasasına ilişkin eşit muamele/özel muamele tartışmaları önemli bir yer tutmaktadır. Bir yasa eşit muamele yanlısı görüşü desteklerken, diğer yasa gebe kadına ilişkin pozitif ayrımcılık yapılmasını düzenlemekteydi. Bu nedenle, bu iki yasa, eşit muameleye karşı pozitif ayrımcılık tartışmalarında fazlaca kullanılmıştır. Bkn. “Linda Krieger ve Patricia N. Cooney, *Miller-Wohl Controversy: Equal Treatment, Positive Action and the Meaning of Women's Equality*,” *Golden Gate University Law Review* 13 (1983).

⁶⁴⁰ Christine A. Littleton, “Reconstructing Sexual Equality,” *California Law Review* 75 (1987): 1292.

⁶⁴¹ Fatma İrem Çağlar Gürgey, “Feminist Hukuk Kuramı Nedir?” *Hukuk Kuramı*, 1/5 (2014): 31.

⁶⁴² Örneğin 37. sayfada ele almış olduğumuz *Geduldig v. Aiello* davası.

farklılıkları karıştırabileceği endişesi ile bu görüş, hiçbir farkın gözönünde bulundurulmamasını desteklemiştir.

*Androjenik*⁶⁴³ olarak adlandırılan diğer görüşe göre, kadın ve erkeğin büyük ölçüde benzediğinden hareketle, cinsiyet gözetilmeden bir bireye nasıl muamele ediliyorsa, kadın ve erkeğe o şekilde muamele edilecektir. Düzenlemelerde orta bir yol bulunarak, insan, kadın ya da erkek olarak değil, bir birey olarak ele alınacaktır, diğer deyişle ne kadına ne de erkeğe özgü farklılıklar düzenlemelerde temel alınmayacaktır. Diğer deyişle düzenlemeler nötr olacak ve her iki cins de uygulanabilir olacaktır. Örneğin, gebe kadın, işyerinde başka bir sağlık sorunu yaşayan çalışanla aynı muameleye tabi tutulacaktır. Gebe olmaları nedeniyle farklı, özel bir muameleye tabi tutulmayacaklardır, geçici sağlık sorunu yaşayan diğer çalışana tanınan haklar gebe kadına da tanınacak ve bu sorun ortadan kaldırılmış olacaktır. Aksi takdirde, bu yaklaşımı benimseyen teorisyenler, gebe olmayan kadın-erkek çalışanlar diğer sağlık sorunları nedeniyle işini kaybederken, gebe kadının işine devam etmesinin nasıl savunulabileceği sorusunu ortaya atmıştır⁶⁴⁴. Ancak bu yaklaşımın gerektirdiklerini uygulamada tam olarak sağlamak çok zor olacaktır. Buna göre, kurumlar her iki cins için eşit uygulama sağlayacak düzenlemeler üretmek zorundadırlar⁶⁴⁵.

Bu görüş savunucularından Williams'a göre, kadına karşı eşit muamele izlenmesi gereken en doğru yoldur. Zira kadının karşı özel/farklı muameleye tabi tutulmasının uygulamada çok fazla olumsuz sonucu ortaya çıkmaktadır. Eserlerinde özellikle, kadın ve erkek arasında en önemli ve ilk akla gelen fark olan gebelik ve iş hayatında hamile ve doğum yapan çalışanlara ilişkin sorunları ele alan Williams, ilk olarak, gebeliğin bu denli üzerinde durulmasının negatif sonuçları olduğunu ileri sürmektedir. Bu durum, farklılıkların derinleşmesi ve kadınlara erkeklerden daha kötü muamele edilmesi ile sonuçlanmaktadır (örneğin işe almama). Zira tarih bunun örnekleriyle dolu olup, bu farklılığın sürekli ortaya çıkarılarak özel bir durum olarak ileri sürülmesi yanlış bir politikadır. Şöyle ki, gebelik özel bir durum olarak değerlendirilmediğinde, işveren, gebe kadınlara, sağlık sorunu yaşayan diğer

⁶⁴³ Androjen, toplumbilim terimi olarak, erkek ve kadın soylarının birlikte ve karma bir rol oynadığı toplumları dile getirir. Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi: Kavramlar ve Akımlar*, C.1, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1985) 65.

⁶⁴⁴ Wendy Williams, "The Equality Crisis: Some Reflections on Culture, Courts, and Feminism," *Women's Rights Law Reporter* 14 (1992): 196.

⁶⁴⁵ Littleton 1292-1293.

çalışanlar için geçerli olan muameleyi uygulayacak ve aralarındaki fark kapanmış olacaktır. Böylece, gebe kadın, geçici olarak iş göremeyen çalışanlarla aynı statüde sayılacağından, çoğu zaman ispatı oldukça zor olan, ancak iş alımlarında kadınlar için önemli bir engel teşkil eden gebeliğe ilişkin özel muamele uygulamaları ortadan kalkacakmış olacaktır. Son olarak, Williams'a göre, daha teorik bir tartışma olarak, gebeliğin bu denli önemsiz olarak kutsallaştırılması, devletin, bir birey olarak kadından çok, kadının doğurganlığını korumasıyla sonuçlanabilmektedir. Buna örnek olarak, kadının doğurganlığı etkileyecek zararlı işlerde çalıştırılma yasağı gösterilebilir. Bu durum ise kadının özgürlüğünün sınırlandırılması anlamına gelmektedir⁶⁴⁶.

Doğum izni konusuna gelince, Williams'a göre, bu izin, kadına çocuk bakımı görevini yüklemektedir. Ancak doğum izninden yalnızca kadının faydalanması, biyolojik bir gereklilik olmayıp, kadının toplumsal cinsiyet rolü gereğidir. Bu nedenle doğum izni konusunda da kadın ve erkek eşit muameleye tabi tutulmalı ve doğum sonrasında, anne ya da baba, bunlardan hangisi izne ayrılmak isterse, bu izni kullanabilmelidir. Aksi takdirde, yalnızca kadına tanınan bu ayrıcalık, hem geçmişten gelen toplumsal cinsiyet rolünü pekiştirecek, hem de, kendisine erkeğe oranla iki kat yük yükleyecektir; çünkü çalışan kadın ayrıca çocuk bakımını da yüklenmiş olacaktır. Bu nedenle, kadın ve erkek eşit muameleye tabi tutulup, bu izin hakkına ortak sahip olabilirse, o zaman bu olumsuzluklar yaşanmayacak ve toplumsal önyargının yıkılmasına yardımcı olunacaktır⁶⁴⁷.

Williams'ın ileri sürmüş olduğu bu model, gebelik dönemi ile çocuğa bakım sürecini birbirinden ayırmaktadır. Böylece, gebelik süreci anneye ilişkin bir süreç iken, doğumdan sonraki dönemde çocuğun bakımı yalnızca annenin değil ebeveynlerin ortak görevi olarak görülmelidir. Bu noktada kullanılacak izinleri Williams'a göre, ebeveynlerden herhangi biri kullanabilmelidir⁶⁴⁸. Gebelik süreci, kadın ile erkek arasındaki biyolojik farka dayanıyorken, doğum sonrası süreç, biyolojik değil, toplumsal cinsiyet rollerine dayanmaktadır. Buna rağmen, hukuki düzenlemelerde doğum izni olarak kullanılan terim, her iki süreci de kapsamaktadır. Bu yanlış olup, gebelik izni ve çocuk bakımına ilişkin izinler için farklı terimler

⁶⁴⁶ Williams 170-171.

⁶⁴⁷ Williams 172-173.

⁶⁴⁸ Wendy Williams, "Equality's Riddle: Pregnancy and the Equal Treatment/Special Treatment Debate," *N.Y.U. Review of Law and Social Change* 13 (1984): 354.

kullanılmalıdır. Çünkü belirtildiği üzere, bu izinlerin biri yalnızca anneye aitken diğeri her iki ebeveyne de aittir⁶⁴⁹.

Sonuç olarak, bu teori doğrultusunda, gebeliğe ilişkin olarak kadın çalışan, geçici olarak işgöremeyen, sağlık sorunu yaşayan diğeri çalışanlarla aynı muameleye tabi tutulmalı ve gebelik durumu özelleştirilmemeli, aksine normalleştirilmelidir. Başka bir deyişle, kadına ya da erkeğe özgü farklılıklar arasında uçurum yaratmaktansa, bu farklılıkların arası kapatılmalıdır.

Belirtmek gerekir ki, çocuk bakımının kadınla özdeşleştirilmesi, yanında, ev işleri ile uğraşma ve sürekli evde oturmayı, iş hayatından uzun süre ayrı kalmayı, buradan hareketle erkeğe bağımlı yaşamayı da beraberinde getirmektedir. Bu nedenle, liberal feministlere göre, gebeliğin kadına özgü kutsal bir durum sayılıp, normal bir sağlık sorunundan daha özel bir durum olarak görülüp, özel muamele talep edilmesinin, kadının toplumsal cinsiyet rollerini pekiştirdiği ve uygulamada kadın aleyhine sonuçlar doğurduğu unutulmamalıdır⁶⁵⁰.

Bu başlık sonlandırılmadan önce, hukuk düzeninden beklentileri ile ayrıntılı olarak ele alınmış olunan liberal feminist teorisinin temel taleplerini kısaca hatırlatmakta fayda bulunmaktadır. Eşit muamele yanlısı feministler, biyolojik ya da toplumsal cinsiyet ayrımı yapmamışlar ve her alanda erkekle eşit muamele görmeleri fikrini desteklemiş ve kadınlara ilişkin yapılacak pozitif ayrımcılığın karşısında durmuşlardır. Diğeri deyişle, hukuk düzenlemelerinin cinsiyete ilişkin nötr bir duruş sergilemesi ve kadının erkekle aynı olduğundan hareketle eşit hak ve yükümlülüklerle sahip olmaları gerektiğini savunup, özel/farklı muameleler ve cinsiyete ilişkin getirilen sınırlamalar karşısında negatif bir tutum sergilemişlerdir. Bu doğrultuda hukuki düzenlemeler cinsiyet duyarlı olmamalı, her iki cinse aynı mesafede durulmalıdır. Ne erkek ne de kadın açısından ayrımcılık içeren bir durum yaratılmamalı, özellikle kadının erkeğe göre sahip olduğu farklı ihtiyaçlar doğrultusunda farklı düzenlemeler yapılmamalıdır.

Buradan hareketle, kendi hukukumuz liberal feminist görüş açısından ele alındığında, Anayasa madde 10'a dayanarak, kadına ilişkin yapılacak pozitif

⁶⁴⁹ Elizabeth Duncan Koontz, "Childbirth and Childrearing Leave: Job-Related Benefits," *New York University Law Forum* 17 (1971): 481 (dn. 38).

⁶⁵⁰ Bkn. Aynı yönde, Katharine T. Bartlett, "Pregnancy and the Constitution: The Uniqueness Trap," *California Law Review* 62: (1974).

ayrımcılık eşitliğe aykırı sayılacaktır. Liberal feministlerin çıkış noktalarının, *kanun önünde eşitlik* olduğunu düşünüldüğünde, maddenin ikinci fıkrasına temkinli yaklaşmak ve iki cinsin eşitliğini sağlamak amacıyla yapılacak düzenlemeler üzerlerinde düşünülmesi gerekecektir. Çünkü bu teorisyenlere göre, hukuk eliyle kadınlara sağlanan koruma, derine inildiğinde, kadınları ev ve aile hayatı ile sınırlı kalması gerektiği düşüncesini desteklemektedir.

Kadın ve erkeğe eşit muamele yapılmasına yönelik bu teoriye birazdan ele alınacak olan farklılık yanlısı feministlerin getirdiği eleştirilerin başında; liberal feministlerin, kadın ve erkek arasında benzerlikler üzerinde durarak, bu farkların arasını kapatmaya çalışarak, kadının eril dünyada kaybolmasına, asimile olmasına neden oldukları ve kadının sahip olduğu farklardan kaynaklanan ihtiyaçlarına engel oldukları gelmektedir⁶⁵¹. Farklılık yanlısı feministlere göre; liberal feministler kadınların eşit olabilmesinin şartını erkek standartlarına uymaları olarak belirlemişlerdir. Bu bakış açısı, kadının fiziksel ve psikolojik farklılıklarını gözlememekte ve bu farkların görmezden gelinmesi, kadının dezavantajına durumların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Karşıt görüşlü feministlere göre, liberal feminizmin önerdiği nötr normlar, eşitliği sağlamak yerine cinsiyet ayrımcılığının üstünün örtülmesini sağlamaktadır.

Farklılık yanlısı feministlere göre, asimilasyoncu yaklaşım izlenildiği takdirde, kadınlar erkeklere benzediği oranda haklara sahip olabilecek ve eril davranışlarda bulunmak zorunda kalacaklardır. Diğer deyişle, kadınlar, erkekler gibi olmadıklarında eşit olamayacaklardır. Bununla beraber, farklılık yanlısı feministlere göre, asimilasyoncu yaklaşım ele alındığında, kadın ve erkek arasındaki farkların yalnızca toplumsal olarak yaratıldığını düşünülmektedir. Ancak bazı farklar biyolojik (gebelik gibi) olarak belirlenmiş olabilir⁶⁵². Bu durumlarda ise, kadının erkekle eşit kabul edilerek, eşit muamele edilmesi kadınları dezavantajlı duruma düşürecektir. Androjenik yaklaşım doğrultusunda ise belirlenmesi gereken nötr normların erkekler lehine işlediği şekilde eleştiriler getirmektedirler. Farklılık yanlısı feministlere göre, nötr olarak görülen normlar aslında eril, yalnızca erkeklerin durumlarının göz önünde tutulduğu normlardır. Diğer deyişle nötr norm bir illüzyondan ibarettir. Liberal

⁶⁵¹ O'Donovan 174.

⁶⁵² Jean Bethke Elshtain, *Public Man, Private Woman* (Princeton: Princeton University Press, 1981) 252.

feministlerin önerdiği nötr normlar ancak eril dünyada, ekonomik ve sosyal olarak belli bir seviyedeki kadınların mücadelesini destekleyecek olup,⁶⁵³ asla gerçek eşitliği sağlamayacaklardır. Bu düzenlemelerle erkek standartlarına uyulmuş ve böylece kadınların aleyhine durumlar ortaya çıkarılmış olacaktır. Buradan hareketle, farklılık yanlısı feministlere göre, bir sonraki başlıkta ayrıntılı olarak ele alınacağı üzere, kadınların gerçekten eşit olabilmesi için erkeklerle eşit muamele değil, farklı muamele edilmeli, kadınlara yönelik özel tedbirler alınmalıdır.

B. Aynılığa Karşı Farklılık: *Farklılık Yanlısı Feminist Hukuk Yaklaşımı*

‘Devletin bize cinsiyet ayrımı gözetmeden eşit muamele etmesini arzulasak da, gerçekte hayatlarımız cinsiyetçidir’⁶⁵⁴,

19. yüzyılda, yukarıda ele alınmış olan liberal feministler kadın ile erkeğin doğasının *aynı* olduğunu ileri sürerek erkeklerin sahip oldukları tüm hakları talep etmekte iken, ardından gelen farklılık feministleri kadın ile erkek arasındaki benzerlikler yerine gurur duydukları farklılıklar üzerinde durmakta ve kadınlara özel haklar talep etmekteydi. Bu iki akım literatürde kadın ve erkek arasındaki farklılıkları ‘minimize edenler’ ve ‘maksimize edenler’ olarak da adlandırılmıştır. Kadın ve erkek arasındaki farkları minimize edenler, aralarında gerçekte çok az farklılık olduğundan bahisle kadın ve erkeğe eşit davranılması gerektiğini ileri süren yukarıda ele almış olduğumuz eşitlik yanlısı feministlerdir. Diğer grup ise, kadın ve erkek arasındaki farkların görmezden gelinemeyeceğini ve bu nedenle kadınların farklı muameleye tabi olması gerektiğini savunan, diğer deyişle aralarındaki farkları maksimize eden farklılık yanlısı feministlerdir⁶⁵⁵.

Liberal feministlerin ileri sürmüş olduğu kadın ve erkeğin aynılığı tezi karşısında, her iki cinse de eşit muamele edilmesinin doğru olup olmadığı tartışılmaya başlanmış, kadınların gerçekten erkekle aynı muameleyi isteyip

⁶⁵³ Denise Mayerson, *Understanding Jurisprudence* (London: Routledge-Cavendish, 2007) 176.

⁶⁵⁴ Ann Juergens, “Feminist Jurisprudence: Why Law Must Consider Women’s Perspectives?” *William Mitchell Magazine* 10/2 (1991): 31.

⁶⁵⁵ Elsje Bonthuys, “Equality and Difference: Fertile Tensions or Fatal Contradictions for Advancing the Interests of Disadvantaged Women?” *The Ashgate Research Companion to Feminist Legal Theory*, ed. Margaret Davies ve Vanessa Munro (Farnham: Ashgate Publishing, 2013) 105.

istemediği ve eşitliğin farklı muameleyi gerektirip gerektirmediği soruları sorulmuştur⁶⁵⁶. Tüm bu soruların temelinde hukuki düzenlemelere ilişkin olarak kadın ve erkek arasındaki farklılıkların dikkate alınıp alınmayacağı, alınması durumunda bu farklılıkların hangilerinin göz önünde bulundurulması gerektiğine ilişkin düşünceler yatmaktadır.

Kadınlara, liberal feministlerin mücadeleleri sonunda erkeklerle eşit davranılmaya başlanıldığından kısa bir süre sonra, karşıt görüşteki feministler arasında, en azından gebe olduklarında, kadınların erkeklerden farklı oldukları kanısı oluşmaya başlamıştır. Buradan hareketle, farklılık yanlısı feministler, kadın ve erkek arasında mevcut farkların göz önünde tutulması gerektiğine ilişkin teoriler geliştirmeye başlamışlardır. Aynılık tezine alternatif görüş ileri süren farklılık feministleri kadınların, fiziksel, psikolojik ve sosyal açıdan erkeklerden farklı olduklarını ve bu doğrultuda, bu özellikleri hukuk düzenlerinin göz önünde tutması gerektiğini ileri sürmektedirler. Buradan hareketle, bu iki feminist bakış açısı arasında temel farkı belirtmek için literatürde ‘eşitliğe (aynılığa) karşı farklılık’ kavramları kullanılmıştır.

Farklılık yanlısı feministler arasında görüş farklılıkları bulunmakla beraber, en azından gebelik ve doğum sürecine ilişkin kadın ve erkeğin farklı olduklarını ortak bir şekilde kabul etmektedirler. Bu feministler, mevcut ataerki sistem içerisinde kadına erkekle eşit muamele ederek, kadını asimile etme fikrine karşı çıkmaktadırlar. Onlara göre, liberal feminizmle kavuşulduğu düşünülen eşitlik aslında gerçek bir eşitlik olmayıp, eşitsizliğin ta kendisidir. Hatta farklılık yanlısı feminist Joan Scott’a göre, feministlerin bu görüşün tersini savunmaları mümkün değildir. Ayrıca kadını, genel olarak ‘insan’, ‘birey’ gibi kategoriler altında toplamının, kadınlara özgü farklılıkların ve kadın tecrübelerinin kaybolup gitmesine neden olacağını ileri sürmekte, diğer deyişle, erkeklerin hikayelerinin herkesin hikayesi sayıldığı günlere döneceğini düşünmektedir⁶⁵⁷.

⁶⁵⁶ Michael Freeman, *Lloyd's Introduction to Jurisprudence* (Sweet & Maxwell, 2008) 1125.

⁶⁵⁷ Joan Scott, “Deconstructing Equality versus Difference: Or, the Uses of Poststructuralist Theory for Feminism,” *Feminist Studies* 14/1 (1988): 45.

1. Kültürel Feminizm

Farklılık yanlısı feministler denildiğinde akla gelen ilk akım kültürel feminizmdir. Liberal feministler hukuki düzenlemelerin kadın ve erkeği her yönden aynı ve eşit kabul etmesi gerektiğini düşünürken, kültürel feministler kadınların ihtiyaçları, menfaatleri, karakterleri doğrultusunda ayrı bir kategori olarak ele alınmalarını ve hukuki düzenlemelerin bu doğrultuda kadınlara farklı muamele etmesi gerektiğini ileri sürmektedirler. Bununla beraber kültürel feministler liberal feministlerin, üstünde durmayıp çözüm arayışına girmediği, aile, evlilik gibi kavramları ele almışlardır.

Kültürel feministler, kadın ve erkek arasında bulunduğunu ileri sürdükleri biyolojik, kültürel ve psikolojik farklılıklara vurgu yapmaktadırlar. Bu feministlere göre, kadın ve erkek arasındaki farklar biyolojik farklılıklara dayanmakla beraber bunun ötesine geçmiştir. Örneğin, doğum, kadının sosyal ve psikolojik olarak cinsiyet farklılıklarına neden olmakta, başkalarına bağlı ve bakım görevini üstlenen taraf olmalarıyla sonuçlanmaktadır. Buradan hareketle, bu feministler, hukuk düzenlerinin kadına özgü nitelikleri, değerleri korumaları gerektiğini düşünmektedirler⁶⁵⁸. Bu feministlere göre, ataerkil sistemin sona ermesi mevcut toplumun ideolojik ve kültürel değişimine bağlı olup, bu değişim, kadınlara özgü niteliklerin değerlendirilmesi ile mümkün olacaktır. Mevcut hukuk düzeni, kültürel feministlere göre, her bireyin ayrı olduğu görüşüne dayandığından erkeklere özgü nitelikler üzerine kuruludur, diğer deyişle, erkek merkezlidir. Çünkü kadınlar, erkekler gibi *ayrı* (bağımsız) değil, başkaları ile *bağlantılıdır*; daha duyarlıdır, erkeklerden farklı şekilde akıl yürütürler ve sorun çözerken genel soyut adalet yerine pratik sonuçlara odaklanırlar⁶⁵⁹.

Görüldüğü üzere, kültürel feministler, kadınlar ve erkekler arasındaki benzerlik yerine, kadına özgü gördükleri farklı niteliklerin üzerinde durmakta, ataerkil dünyanın kadınların ahlaki bakış açısına ihtiyacı olduğuna inanmaktadırlar. Kültürel feminizmin anaerkil bir bakış açısına sahip olduğunu söylemek mümkün olup, buna göre toplum, barışseverlik, işbirliği, hoşgörü gibi dışıye özgü değerler üzerinde yükselmelidir. Kültürel feministler, kadının erkekten farklı olduğu noktaları

⁶⁵⁸ Cain, *Feminist Jurisprudence*, 200, 201.

⁶⁵⁹ Kenneth Lasson, "Feminism Awry: Excesses in the Pursuit of Rights and Trifles," *Journal of Legal Education* 42 (1992): 13.

ortaya koyarak, kadına özgü bu özel nitelikleri övmekte ve bu niteliklerin, kadın özgürleştiği takdirde, kültüre yansiyarak, tüm dünyayı daha iyi bir hale getireceklerine inanırlar. Kültürel feministlere göre, kadınların sahip oldukları ahlaki bakış açısı, kötüye giden eril dünyanın değişmesi için bir ihtiyaç haline gelmiştir. Bu nedenle kadın mutlaka kamusal alanda yer almalıdır⁶⁶⁰.

Bu görüşlerin çıkış noktalarını anlayabilmek için kültürel feminizm taraftarları olan bazı yazarların ileri sürdüklerine değinmek gerekmektedir.

a. Ondokuzuncu Yüzyılda Kadınlar: Margaret Fuller

İlk olarak, Margaret Fuller, bu konuya ilişkin olarak 1845 yılında kaleme almış olduğu *Women in the Nineteenth Century*⁶⁶¹ (*19. Yüzyılda Kadın*) adlı eserinde, kadınların tarih boyunca kendilerine dayatılan kurallara uymaları gerektiği yönünde eğitilmiş olduklarını, ancak kadının bunun aksine, içlerinden gelen kuralları izlemeleri, kendi nitelik ve yeteneklerini keşfederek, özgüvenlerini geliştirmeleri gerektiğini ileri sürmektedir. Fuller'a göre, yüz milyon insan içerisinde bir erkek, *kadının erkek için yaratıldığı* görüşünün üstesinden gelemeyecektir⁶⁶². Bu nedenle kadınlar öncelikle kendileri, kadınları erkekler tarafından yönetilmeleri ya da eğitilmeleri gerektiği düşüncesini bir kenara bırakmalıdır⁶⁶³.

Fuller'a göre, kadınlar erkekler gibi olmaya çalışmayı bırakıp kendi güçlerini ve güzelliklerini keşfetmelidirler⁶⁶⁴. Çünkü her kadında erkeğin sahip olamayacağı bir özellik bulunmaktadır. Bu sezgisel/tinsel bir yetenek olup, kadınların sezgileri kuvvetli ve yanılmaz bir niteliğe sahiptir. *Çok akıllı* erkekler ortamdaki değişiklikler karşısında tamamen aptallaşırken, *sıradan* kadınlar farklılıklar arasındaki bağlantıları keşfetme yeteneğine sahiptirler⁶⁶⁵. Kadınlar, erkeklerden farklı olarak resmin

⁶⁶⁰ Donovan 74.

⁶⁶¹ Margaret Fuller, *Woman in the Nineteenth Century* (London: George Slater, 1850).

⁶⁶² Fuller, *Woman in the Nineteenth Century*, 30.

⁶⁶³ Fuller, *Woman in the Nineteenth Century*, 12. Annette Kolodny, "Inventing a Feminist Discourse: Rhetoric and Resistance in Margaret Fuller's Women in the Nineteenth Century," *New Literary History* 25 (1994): 355.

⁶⁶⁴ Fuller, *Woman in the Nineteenth Century*, 113.

⁶⁶⁵ Fuller, *Woman in the Nineteenth Century*, 96.

tamamını görebilirler, ancak bu yetiye sahip olmayan ve olayları bütün olarak algılayamayan erkekler tarafından bu sezgisel yön, akılsızla ilişkilendirilmiştir⁶⁶⁶.

Fuller, son olarak, insanın gelişiminin iki yönlü olduğunu ortaya koymakta ve bu sistemleri eril ve dişi olarak ikiye ayırmaktadır. Eril ve dişi olarak ayırdığı bu iki sistemi ise, istisnaları olduğunu belirtmekle beraber, Enerji/Uyum, Güç/Güzellik ve Akıl/Aşk kavramlarıyla ilişkilendirerek, bunların bir uyum içerisinde olduğunu ve birbirlerini tamamladıklarından bahseder⁶⁶⁷. Bu sistemin bir yönünün eksik kalmaması için kadının özgürleştirilmesi ve kendine özgü niteliklerini ön plana çıkarması gerekmektedir.

Böylece Fuller, kadının ve erkeğin farklı niteliklere sahip olduğunu ortaya koyarak, kadına, bu farklılıklarını dışı vurabilecek bir fırsat tanıdığına, toplumun hatta tüm dünyanın daha iyi yönde gelişme göstereceğini savunmaktadır.

b. Farklı Bir Sesle: Carol Gilligan

Kültürel feminizm denilince görüşleri ile bu akımın bel kemiğini oluşturan, önemli diğer bir isim ise Carol Gilligan'dır. Gilligan, *In a Different Voice (Farklı Bir Sesle)* adlı temel eserinde, ahlaki yargılamalarda iki tür bulunduğunu ileri sürmektedir⁶⁶⁸. İlk tür, karşı tarafın ihtiyaçlarına bağlı olarak, koruma, sorumluluk ve bakım üzerine odaklanan bakım ahlakı, ikinci tür ise, eşitlik, hak ve adalet gibi kavramlar çerçevesinde düşünmeyi gerektiren adalet ahlakıdır. Gilligan, bu doğrultuda, ahlaki sorunlar karşısında erkek ve kadının farklı ahlaki yargılara sahip olduğunu vurgulayarak, ilk model olan bakım ahlakıyla kadını, ikinci model olan adalet ahlakıyla erkeği ilişkilendirmiştir⁶⁶⁹.

Bu iki model kimi zaman hem erkek hem de kadınlar tarafından kullanılsa da, çoğunlukla kadın, bakıma dayalı dişi ahlaka sahip olmakta, erkek ise adil olmayı hedefleyen eril ahlaka sahip olmaktadır. Kadınlar karar sürecinde başkalarının bakımını ve onları korumayı amaçlarken, erkekler adalet ve eşitlik ilkelerini göz

⁶⁶⁶ Donovan 75-79.

⁶⁶⁷ Fuller, *Woman in the Nineteenth Century*, 160; Crouse 275.

⁶⁶⁸ Bu açıklamalar kadın ve erkek arasında erdem açısından farklar bulunduğu yönünde görüş ileri süren Aristoteles'i akıllara getirmektedir.

⁶⁶⁹ Zekeriya Çam, Duygu Çavdar, Sedef Seydooğulları ve Figen Çok, "Ahlak Gelişimine Klasik ve Yeni Kuramsal Yaklaşımlar," *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 12/2 (2012): 1214.

önünde bulundurarak karşı tarafın ihtiyaçlarını göz ardı etmeye daha yatkın bir tutum sergilerler⁶⁷⁰. Kısaca, Gilligan'ın tezine göre, ahlaki yargılar cinsiyetlere göre farklılık göstermektedir. Peki, bu fark nereden kaynaklanmaktadır?

Gilligan'a göre, erkeğin ahlak yapısı, adalet, eşitlik, hak gibi değerlere uygun olarak gelişirken, kadının ahlaki yapısı, insanların talep ve ihtiyaçları doğrultusunda, diğer deyişle bakım, koruma ve sorumluluk etrafında gelişmektedir⁶⁷¹. Ancak iki cins arasındaki bu farklılık biyolojiden kaynaklanmamaktadır. Bunun kaynağı, çocuklukta meydana gelen ilişkiler ve çocuğa verilen eğitimde saklıdır. Buna göre, kız çocuklarına verilen eğitimde bağımlılık ön plandayken, erkek çocuklarda bağımsızlık ön plana çıkartılır. Bu farklılıklar, iki farklı cinsin büyüdüklerinde farklı ahlaki yargılara sahip olmalarına neden olmaktadır.

Öncelikle, Gilligan'a göre, kız çocukları zamanla, kendilerinin bakımı gerçekleştiren annelerine benzediklerini fark ederler ve amaçlarının başkalarının bakımı ve ilişkileri devamlılığını sağlamak olduğu düşüncesiyle gelişirler. Erkek çocukları ise, kendilerini yetiştiren annelerine benzemediklerini fark eder ve onlar için erişkin olmak, bağımsızlık anlamına gelir. Böylece yetişkin olduklarında, kadın, başkaları ile ilişkileri çerçevesinde kendini ifade ederken, erkek kendisini diğerlerinden bağımsız görmektedir. Kadın, 'kendini nasıl tanımlarsın' sorusu karşısında, başkaları ile ilişkileri doğrultusunda, anne, eş, kız çocuk, arkadaş, sevgili gibi cevaplar verirken, erkekler daha bireysel tanımlamalarla, örneğin kendi başarılarıyla ön plana çıkarlar. Gilligan, bunların diğer nedeninin, ilişkiler dışında, çocuklukta masallar olduğunu söylemektedir. Bu anlatılanlar doğrultuda, adalet duygusu genelde kendini özgür hisseden erkekte, bakım ise, kendini diğerlerine bağlı hisseden kadında gelişmektedir⁶⁷².

⁶⁷⁰ Adalet ahlakı ve bakım ahlakı arasındaki farkları Tronto şu şekilde açıklamıştır; Ahlaki kapasite: Ahlaki ilkeleri öğrenme (adalet) vs. ahlaki ilkeleri geliştirme (bakım), Ahlaki muhakeme: Problemleri evrensel olarak uygulanabilir ilkeler ışığında çözme (adalet) vs. problemleri somut olaya uygun bir müdahale aracılığıyla çözmek (bakım), Ahlaki kavramlar: Hakları ve adaleti koruyucu (adalet) vs. sorumlulukları ve ilişkileri koruyucu (bakım), Joan Tronto, "Beyond Gender Difference to a Theory of Care," *Signs* 12/4 (1987): 644-648. Aktaran: Gregory Bassham, "Feminist Legal Theory: A Liberal Response, *Notre Dame Journal of Law,*" *Ethics and Public Policy* 6 (1992): 305.

⁶⁷¹ Rosemarie Tong, *Feminist Thought: A More Comprehensive Introduction* (Boulder: Westview Press, 2014) 152.

⁶⁷² Em Griffin, *A First Look at Communication Theory* (New York: McGraw Hill, 1991) 82-83.

Gilligan, eserinde, ileri sürdüklerini desteklemek amacıyla Lever'ın bir araştırmasını kullanır. Bu araştırmaya göre, erkek çocukları oyunlarda daha karmaşık kural koymakta, hatta oyundan çok kurallar üzerine tartışmaktadırlar. Koydukları bu kuralları uygularken de ortaya sorunlar çıkmakta ancak bu durum onların oyunlarını sonlanmasını gerektirmemektedir. Bunun aksine, kız çocukları, daha basit kurallar koymakta ve daha az karmaşık oyunları tercih etmektedirler. Oyun sırasında tartışma çıktığında ise, kız çocukları, kimse zarar görmesin diye, ya kuralları esnetmekte ya da oyunu sonlandırmaktadır. Buradan çıkan sonuca göre, kız çocukları karşısındaki ile ilişkiyi korumak için kuralları değiştirirken, erkek çocukları kurallara uymayı tercih ederek, karşısındaki ile ilişkileri daha az önemsemektedir⁶⁷³.

Bu araştırmadan yola çıkan Gilligan'a göre, kız çocukları, soyut kurallar koymaya daha uzak olup, oyunlarda daha hoşgörülü ve uzlaşmacı davranırlar. Sorun çözerken karşısındakine zarar vermemek için ayrıntılara odaklanmaktadırlar. Erkek çocukları ise sorun çözerken adalet kavramı ve genellemelere dayalı çözümlene süreci yaşamakta olup, soyut kurallar koymaya daha yatkındırlar ve karşısındaki ile ilişkilerini kız çocukları kadar önemsememektedirler. Bu doğrultuda yetişen kadınlar, karşısındaki ile ilişkilerini ön plana koymakta, erkekler ise, ilişkileri önemsemek yerine hak kavramını ön plana çıkarmaktadır. Kısaca, bir tarafta *özen gösteren kadın*, diğer tarafta *adil erkek*...

Gilligan'a göre, elbette kimi zaman erkekler bakım ahlakı, kadınlar ise adalet ahlakına göre çözümlene yapmaktadır. Bu ahlak anlayışları birbirine rakip, birbirleriyle yarışan ahlak anlayışları olmayıp, eşit öneme sahiptirler. Diğer deyişle, ikisi de farklı, ancak eşit önem taşımaktadır⁶⁷⁴. Kadınlı özdeşleştirilen bakım ahlakı, daha az rasyonel ya da daha az ahlaklı olduklarını göstermemekte, aksine, kadınların başkalarının düşüncelerini ve hislerini dikkate alması, rasyonelliğin ve ahlakiliğin bir parçasını oluşturmaktadır⁶⁷⁵.

⁶⁷³ Janet Lever, "Sex Differences in the Games Children Play," *Social Problems* 23/4 (1976): 478-487.

⁶⁷⁴ Tong 153.

⁶⁷⁵ Gilligan bu çalışmasıyla iki önemli başarı elde etmiştir. İlk olarak, hep erkek denekler üzerinde çalışan geleneksel psikolojinin radikal bir kritiğini yapmış, ikinci olarak ise, kadın hayatları üzerinde deneysel çalışmalara dayanarak, cinsiyet farklarının doğasını ortaya koymuştur. Maria Drakopoulou, "The Ethic of Care, Female Subjectivity and Feminist Legal Scholarship," *Feminist Legal Studies* 8 (2000): 203-204.

Bu teori ışığında, hukuk alanına ilişkin olarak, Gilligan'ı takip eden feministler ise, toplumun kadının sesine kulak vermesi gerektiğini ve bunun bazı hukuki sorunların çözümünde gerekli olacak bir takım kural ve mekanizmaların inşasında kullanılabileceğini ileri sürmüşlerdir. Bu açıdan kültürel feministlerin hukuk sistemine iki önemli etkisi olmuştur⁶⁷⁶. Bunlardan ilki, kadın hukukçuların hukuki problemleri çözerken erkek meslektaşlarına göre farklı bir yol izledikleri kanısı oluşmuştur⁶⁷⁷. İkinci olarak, maddi hukuk kuralları, erkeğe özgü adalet ahlakı yerine, bakım ahlakı temel alınarak düzenlendiğinde çok farklı durumların ortaya çıkabileceği ileri sürülmüştür. Diğer deyişle, bakım ahlakının ve kadınların başkalarıyla ilişkilerinde olan hassasiyetlerinin hukuk alanına katkıda bulunacağı düşünülmektedir. Bu görüş doğrultusunda, kültürel feministlerin kadınları ilişkilendirdiği bakım ahlakı ve ilişkileri korumaya meyilli olma niteliği, muhalif, zıtlaşan yargılama sistemini, karşılıklı saygı ve uzlaşmaya dayalı bir sisteme çevirecektir⁶⁷⁸. Görüldüğü üzere, kültürel feministler, kadınlara özgü bu niteliklerden yararlanılması ve kadın değerlerinin hukuk sistemine zemin oluşturması gerektiğini savunmaktadırlar.

Aynı doğrultuda, feminist Robin West'e göre de, hukuk düzeni yalnızca erkeklere özgü değerleri yansıtmaktadır ve bu tutumdan vazgeçilerek, hukuk düzenlerinin kadına özgü değerleri temel alması gerekmektedir. West'e göre, hukuk, herkesin birbirinden ayrı olduğu eril düşünce üzerine kuruluyken, doğum, emzirme gibi nedenlerle başkalarıyla olan ilişkileriyle öne çıkan kadınlara bu durumun uygun olmamaktadır. Çünkü kadının erkekten en önemli farkı, ayrılığı tehdit olarak algılaması ve birleşmeyi (ilişki kurmayı) yüksek bir değer olarak görmesidir. Bu nedenle erkeklerin anlatıları ve hukukun fenomenolojik tanımı kadınların anlatıları ve hukuk tanımlarını kapsamamaktadır⁶⁷⁹.

Görüldüğü üzere, Gilligan ya onu takip eden feminist yazarlar, ahlak yönünden, erkek ile kadın arasındaki farkları ortaya koymuş olup, kadının erkekten farklı ancak onunla eşit olduğunu göstermeye çalışmıştır. Ancak Gilligan'ın ileri sürdüğü bu düşünceler farklı açılardan eleştiriye maruz kalmıştır. İlk olarak, ahlak

⁶⁷⁶ William Turnier, Pamela Johnston Conover ve David Lowery, "Redistributive Justice and Cultural Feminism," *The American University Law Review* 45 (1996): 1285.

⁶⁷⁷ Carrie Menkel-Meadow, "Portia in a Different Voice: Speculations on a Women's Lawyering Process," *Berkeley Women's Law Journal* 1 (1985) 39-41.

⁶⁷⁸ Menkel-Meadow 50-55.

⁶⁷⁹ West 65-66.

yönünden, adalet ve bakım kavramlarının birbirlerini tamamlayıcı kavramlar olduğuna dair görüşler ileri sürülmüştür⁶⁸⁰. Sher'e göre⁶⁸¹ bakım sağlayan bir insan ayrıca adil olmalı, adil olan bir insan ise, karşısındakinin düşünce ve hislerini önemseyen bir niteliğe sahip olmalıdır. Bu doğrultuda, Gilligan'ın iki farklı ahlak modeli olarak ileri sürdüğü bakım ve adalet ahlakı aslında birbirinden ayrılmaz nitelik taşımaktadır.

İkinci olarak, Gilligan'ın ileri sürmüş olduğu iki farklı ahlak modelinin ikisinin de önemli olduğu, ancak bir soruna adalet ahlakı doğrultusunda çözüm getirmenin daha akıllıca olabileceği ileri sürülmüştür⁶⁸². Çünkü bakım ahlakı fazlaca fedakarlık gerektirmektedir. Ayrıca bu ahlak türü, çoğunlukla merhamet, şefkat gibi karakter özellikleri ile ilişkilendirilmekte ve bazı bireylerde bulunabilecek kabalık, zalimlik, acımasızlık gibi öğeleri görmezden gelmektedir.

Üçüncü olarak, bakım ve adalet ahlaklarının cinsiyetçi kavramlar olduklarına karşı çıkmıştır. Bu ahlak türleri, cinsiyetlere göre değil, tek tek insanlara göre ayrılmaktadır. Bu doğrultuda, kadınlardan daha fazla karşısındakine özen gösteren erkekler olduğu gibi, erkeklerden daha adil kadınlar da var olabilmektedir. Genelleme yaparak, bu ahlak modellerini kadın ve erkeğe özgülemek yanlış bir argümandır.

Son ve altı çizilmesi gereken eleştiri ise, kadınlar ile bakım kavramını ilişkilendirmenin sosyal ve politik açıdan pek de akıllıca olmayacağı yönündedir⁶⁸³. Bakım ahlakı, kadına olumlu nitelikler eklemek bir yana, zarar vermiş, kadının geri planda kalmasını ve kendisine özgülünen rollerin desteklenmesine neden olmuştur. Örneğin, *EEOC v. Sears* davasında, Gilligan'ın öne sürdüğü görüşler, işverenin kadınları daha düşük maaşlı işlerde çalıştırmasına yönelik yaptığı iddia edilen cinsiyet ayrımcılığı karşısında, karşı tez olarak ileri sürülmüştür. Şöyle ki, bu tez, kadınların düşük maaşlı işleri tercih etmelerinin kendi rızaları doğrultusunda olduğunu, çünkü kadın doğasının rekabeti sevmediğini ortaya koymaktadır.

⁶⁸⁰ Tong 158-161.

⁶⁸¹ George Sher, "Other Voices, Other Rooms? Women's Psychology and Moral Theory," *Women and Moral Theory*, ed. Eva Feder Kittay ve Diana Meyers (Pennsylvania: Rowman & Littlefield Publishers, 1991) 188.

⁶⁸² Ayrıntılı olarak bkn. Bill Puka, "The Liberation of Caring; A Different Voice for Gilligan's Different Voice," *Hypatia* 5 (1990): 58-82.

⁶⁸³ Ayrıntılı olarak bkn. Sandra Lee Bartky, "Feeding Egos and Tending Wounds: Deference and Disaffection in Women's Emotional Labor," *Femininity and Domination*, ed. Sandra Lee Bartky, (New York: Routledge, 1990) 100-119.

Görüldüğü üzere, Gilligan'ın öne sürdükleri kadınların aleyhine, tarihin eski sayfalarına dönmek amacına yönelik olarak kullanılabilir. Bu, elbette Gilligan'ın her düşüncesinin yanlış ya da doğru olduğunu değil ancak tehlikeli olduğunu ortaya koymaktadır⁶⁸⁴.

Bu konuya yönelik olarak, kadın doğası /erkek doğası kavramlarının tekrar yüzeye çıkarılması, aralarında ahlak farklarının bulunduğu ileri sürülmesi ve kadınlarla özdeşleştirilen nazik, naif, yumuşak kalpli, duygusal, kırılabilir gibi özellikler, her ne kadar eşitliğe kavuşmak ya da kadını desteklemek amacıyla ortaya koyulmuş olsa da, bu düşüncelerin kadınların tarih boyunca aşağı kalmasını desteklediği ve kendisine özgülenmiş roller üzerinde etkisi olduğu unutulmamalıdır.

Bu bağlamda, kadının ve erkeğin ahlaki yönden farklı olduğunu ortaya koymak, onlara farklı özellikler yüklemek, *erkeğin akıyla kadının ise duygularıyla hareket ettiğine ilişkin Antik Yunan'dan beri süregelen düşünceyi ve daha önemlisi, erkeğin kamusal alana, kadının ise, yaşlı, hasta ve çocukların bakımı sağlamak amacıyla özel alana ait olduğu düşüncesini desteklemektedir.*

Kültürel feministlere getirilen eleştirilerin temel noktası tam da buradadır: Kadın ve erkek arasındaki farklılıklara vurgu yapılması, kadın ve erkeğin ayrı alanlara ait olduğu tezini kuvvetlendirmektedir. Kadınların, kendi ihtiyaçlarını ikinci planda tutarak başkalarına bakma eğilimi ve bakım ahlakı ile ilişkilendirilmesi erkek egemenliği ile sonuçlanacaktır. Mill, bu doğrultuda, boyun eğmenin ve kendini başkalarının kontrolüne bırakmanın kadınların tarih boyunca ideal karakteri olduğu düşüncesi ve toplumsal önyargılar gereği kadının başkalarının bakımını sağlamanın, başkaları için yaşamasının, sürekli kendisinden fedakarlık yapmasının, kadınların kendilerine ait bir hayatlarının olmaması ile sonuçlandığını ileri sürmüştür⁶⁸⁵. Eleştirilere göre, kültürel feministler kadınların pasif ve bağımlı olduğu görüşlerini reddetmekle beraber yine de analığa dair bakım ahlakına yapışıp kalmışlardır. Bu ise amaçlananın tam tersi yönünde, kadınların kamusal alanın dışında kalması görüşlerini tekrar alevlendirebilecek bir tehlike yaratmaktadır.

⁶⁸⁴ Patricia Smith, "Four Themes in Feminist Legal Theory: Difference, Dominance, Domesticity, and Denial," *The Blackwell Guide to the Philosophy of Law and Legal Theory*, ed. Martin P. Golding ve William A. Edmundson (Oxford: Blackwell Publishing, 2005) 92.

⁶⁸⁵ John Stuart Mill, *The Subjection of Women, Three Essays: On Liberty, Representative Government, The Subjection of Women* (London: Oxford University Press, 1912) 444.

Eklemek gerekir ki, tarihe bakıldığında, bu düşüncelerin hukuk alanındaki yansımaları, diğer deyişle kadının kanun önünde farklı kabul edilmesi, genellikle kadına ilişkin eşit olmayan, aşağı veya zayıf anlamında yorumlandığı şeklinde ortaya çıkmaktadır.

2. Marksist Feminizm

Marksist feminizm, Marksizm'in öncüllerden hareket eden bir akımdır. Marksist feministler, Marksist kuramın kadın bakışı ile gerçekleştirilebildiğinde, kapitalist toplumlarda kadınların aşağılığı ve ezilmişliğinin açıklanıp açıklanamayacağını cevabını aramaktadırlar. Bununla beraber, Marksist feministler, kadın emeğinin sömürülmesini ve ikincil planda kalmasını, kapitalizm ve ataerkilliğe karşı başkaldırının gerekçesi olarak tanımlamışlardır⁶⁸⁶.

Marksist feministlere göre, kadınların durumu, sınıf mücadelesinin ve ekonomik faaliyetlerin ürünü olarak kabul edilmelidir. Kapital sistemin içinde kadınlar bir ezilmişlik ile karşılaşır. Bunun nedeni ise ücretli emek alanından dışlanmaları ve ev içi alanda üstlendikleri yeniden üretim, sorumluluklarıyla sınırlandırılmalarıdır. Kadınların karşılığı ödenmeyen emekleri, kapitalizme yarar sağlamak bir yana kapitalizmin varlığının devamı için gerekli bir unsurdur⁶⁸⁷.

Kadın sorunlarına ilişkin yapılan Marksist analizlerde kadınların erkeklerle ilişkisinden çok, kadınların ekonomik sistemle ilişkisi ele alınmaktadır. Buradan hareketle, Marksist analizleri üç temel başlık altında toplamak mümkündür. Bunlardan ilki Marks ve Engels gibi erken dönem Marksistler olup, kadınların özgürlüğünün öncelikle kadınların erkekler gibi ücretli işçi olmalarından, daha sonra kapitalizme karşı erkeklerin yanında yer almalarından geçtiğini ileri sürmektedir. Bu doğrultuda kadınlara ve aslında tüm işçilere eşit muamele edilecek ve kadınla erkek devrim gerçekleştirmek için eşit zeminde yer alacaklardı. Erken dönem Marksistler, kadınların ezilmişliklerinin nedenini sermaye bağlamakta ve kadın ile erkek

⁶⁸⁶ Yıldız Ecevit, "Türkiye'de Kadın Emeği Konulu Çalışmaların Feminist Tarihçesi," *Birkaç Arpa Boyu: 21. Yüzyıla Girerken Türkiye'de Feminist Çalışmalar C:1*, ed. Serpil Sancar (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2011) 121.

⁶⁸⁷ Yıldız Ecevit, "Üretim ve Yeniden Üretim Sürecinde Ücretli Kadın Emeği," *Yapıt Toplumsal Araştırmalar Dergisi* 9 (1985): 72-93.

arasındaki farklılıklara odaklanmamaktadırlar⁶⁸⁸. Onlar için çözüm kadınların erkekler gibi ücretli işçi olmalarından ve eşit şekilde erkeklerle beraber devrime katkıda bulunmalarından geçmektedir. İkinci Marksist yaklaşım ise, kapitalizmde kadın ve erkeğin yaşadıkları farklı deneyimlere odaklanmaktadır. Bu feministlere göre, kapitalizm erkek ve kadını aynı koşullarda işgücüne sokmamaktadır. Kadınların ücretli işin dışında bırakılmaları kadınların asıl ezilmişliklerinin nedenini oluşturmaktadır. Sermaye özel hayat ve işyeri olarak bir ayrım yaratmıştır⁶⁸⁹. Bu alanlara ilişkin yapılan işlerin farklı olması ise kadınların aleyhine olmuştur. Bu feministlere göre, kadınlar bu sistemde erkekler için çalışıyor görünse de aslında sermaye için çalışmaktadırlar. Burada yine kadın, aile ve özel hayatın kapitalizm ile ilişkisi üzerine yoğunlaşmış ve erkek ile kadın ilişkileri bir kenara bırakılmıştır. Üçüncü yaklaşım olarak ise, ev işi konusuyla ilgilenen feministlerden bahsetmek gerekir. Bu feministler, feminist mücadeleyi, sermayeye karşı mücadelenin içine katmışlardır. Ev işinin ücretli olması gerektiğini iddia eden bu feministlere göre⁶⁹⁰, kadınlar geleneksel işgücüne dahil edilmek yerine (bu durumda çifte iş günüyle sermayeye ücretli emeğin yanı sıra bedava ev işi hizmeti sunmuş olacaktırlar) ev işi için ücret talep etmelidirler⁶⁹¹.

Marksist feministlerin temel ilgi alanı kapitalist toplumda evin rolünü belirlemek, ev içi emek ve bunun kapitalizme katkısı etrafında toplanmaktadır. Kadınların ezilmesi, üretimle ilişkileri bağlamında ele alınmış, ataerkil sistem üzerinde durulmamıştır. Buna göre, kadınların evde harcadıkları emeğin ücretli olmadığından değersiz kabul edilmesi hatta çalışma kabul edilmemesi olgusu kadınların aşağı statülerinin maddi temelini oluşturmaktadır. Paranın değeri belirlediği bir toplumda elbette değersiz işler yapan kadınların erkekler kadar değer görmesi beklenemeyecektir⁶⁹².

Marksist feministlere en büyük eleştiri, kadın erkek ilişkilerine önem vermeyip yalnızca kadınların ezilmesini, sınıf ezilmesinin farklı bir yönü olarak

⁶⁸⁸ Heidi Hartmann, Marksizm’le Feminizm’in Mutsuz Evliliği, çev. Gülşad Aygen (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2006) 6-7.

⁶⁸⁹ Eli Zaretsky, “Capitalism, the Family and Personal Life,” *Socialist Revolution* 13 (1973): 66-125.

⁶⁹⁰ Mariarosa Dalla Costa ve Selma James, *The Power of Women and the Subversion of the Community* (Bristol: Falling Wall Press, 1973).

⁶⁹¹ Hartmann 17.

⁶⁹² Margaret Benston, “The Political Economy of Women’s Liberation,” *Monthly Review* 21/4 (1969): 15-16.

değerlendirmelerine getirilir⁶⁹³. Marksizm'in odağı sınıf ilişkileri olduğu düşünüldüğünde, kadının ezilmesi karşısındaki Marksist tutumun da bu düşünce ile paralel olacağı tahmin edilebilir. Bu doğrultuda, Marksist feministlere göre, her türlü ayrımcılığa ve baskıya karşı mücadele ederken, temel problem sınıfsal bir sorun olarak alınmalı, kadınla erkek arasındaki bir çatışma olarak değerlendirilmemelidir. Ortaya çıkmış olan sınıflı toplum yapısı, kadının erkek karşısında fırsat eşitliğinin önünde bir engel olarak durmaktadır. Buradan hareketle kadınların özgürlüğü, sınıfların ortadan kalkmasına ve kapitalizmin çöküşüne bağlı olmaktadır.

Kısaca, Marksist feministler cinsiyet farklılığından çok kadınların ezilmesinin asıl nedeninin sınıf farklılığı olduğu ileri sürmektedirler. Sınıflı bir toplumda fırsat eşitliğinin olamayacağını düşünmekte ve kadının ezilmişliğinin nedeni olan kapitalizmin ortadan kaldırılması gerektiğini ileri sürmektedirler.

3. Radikal Feminizm

Radikal feminizm savunucuları, kültürel feministlerden daha ileri giderek, erkeklerin sistemli ve bilinçli bir şekilde kadınlar üzerinde hakimiyet kurduğunu ileri sürmektedirler. Kadın ve erkek arasındaki farklar yalnızca biyolojik değil ayrıca şeytanidir⁶⁹⁴. Aynı şekilde radikal feministler de erkek ve kadının temelde farklı olduğunu, farklı kültür ve farklı üsluplara sahip oldukları kabul etmektedirler. Erkek egemenliğinin ve kadınlara hükmetmenin toplumdaki baskının temeli ve modeli olduğunu ileri sürerek, devrimci bir değişimin gerekliliğini savunmaktadırlar⁶⁹⁵.

Liberal feministler kadın ve erkeği bireysel olarak ele alırken, radikal feministler, kadınları erkek hakimiyetin egemen olduğu bir sınıf olarak ele alır ve 'kadın' rollerinin toplumsal olarak yaratıldığı fikrini benimserler. Toplumsal olarak meydana gelmiş kategorilerden kurtulmanın mümkün olmadığını ancak erkek yapımı kadın kategorisine meydan okumak yerine, kadınların ortaya koyacağı bir kadın kategorisinin inşa edilmesinin daha yararlı olacağını savunurlar⁶⁹⁶.

⁶⁹³ Hartmann 18-19.

⁶⁹⁴ Lasson 13.

⁶⁹⁵ Donovan 266.

⁶⁹⁶ Patricia Cain, "Feminism and the Limits of Equality," *Georgia Law Review* 24 (1990) 835.

Radikal feministlerin diğer feministlerden ayrıldığı en önemli nokta ise, kadının durumunun iyileştirilmesinin ataerkil sistem içerisinde kalarak, yalnızca yasaları değiştirme yoluyla gerçekleşemeyeceğini ileri sürmeleridir. Böylece radikal feministlere göre, çare ne liberal feministlerin talep ettiği eşit haklarda, ne de kültürel feministlerin talep ettiği özel haklardadır; ne liberal ne de kültürel feministlerin ileri sürdükleri, mevcut sistem üzerinde yapılacak değişiklikler çözüme katkıda bulunacaktır. Tek çözüm mevcut ataerkil sistemin tamamıyla ortadan kaldırılmasıdır. Buna ilişkin olarak, bu feministlere göre, kadının baskı altında tutulmasının en önemli nedenleri, erkeğin kadına karşı kullandığı şiddet, cinsellik, annelik ve çocuk bakımı gibi konulardır⁶⁹⁷. Bu nedenle bu konular radikal feministlerin en fazla üzerlerinde durdukları kavramlar olmuştur.

Kültürel feministleri eleştiren ve erkekler karşısında güçsüz olan kadınların *farklı bir sesle* konuşmadığını, bir adım daha öteye giderek aslında *hiç konuşmadıklarını*, diğer deyişle, kadınların seslerinin erkeklerden farklı değil, kadınların seslerinin hiç çıkmadığını belirten radikal feminizmin en önemli isimlerinden Mackinnon'a göre⁶⁹⁸, kadın ve erkek birbirlerinden farklıdır ancak asıl üzerinde durulması gereken fark, erkeğin hükmeden, kadının ise itaat eden taraf olmasıdır. Bu nedenle, önemli olan, erkeklerin bu egemenliğini ortadan kaldırmaktır. Mevcut düzende, erkek, ayrıcalıklı bir kelime anlamına gelirken, kadın zulüm görmüş, ezilmiş anlamına gelmektedir⁶⁹⁹. Buradan hareketle, cinsiyet eşitsizliği bir farklılık sorunu değil, hiyerarşik bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu hiyerarşik sistem kavrandığında, hukuk sisteminin tamamıyla belli bir perspektifi yansıttığı ve bu perspektifin ürünü olduğu ortaya çıkacaktır.

Ancak Mackinnon'a göre, liberal ve kültürel feministlerin hukuki düzenlemeler açısından yapmış oldukları aynılık/farklılık tartışmaları bu amacı gerçekleştirmeye hizmet etmemektedir. Bu nedenle, cinsiyetler arasında mevcut olan ya da olduğu iddia edilen, biyolojik, psikolojik ya da sosyolojik farklar yerine, üzerinde durulması gereken tek önemli farkın aralarındaki güç farkı olduğuna dikkat çekmektedir. Mackinnon, eşitlik sorununun aynılığa ilişkin bir sorun olmadığını

⁶⁹⁷ Caroline Ramazanoğlu, *Feminism and the Contradictions of Oppression* (New York: Routledge, 1989) 57-76.

⁶⁹⁸ Jenny Morgan, "Feminist Theory as Legal Theory," *Melbourne University Law Review* 17 (1988): 749.

⁶⁹⁹ Catharine A. MacKinnon, *Feminism Unmodified: Discourses on Life and Law* (Cambridge: Harvard University Press, 1987) 51; Aktaran: Margaret Davies, "Unity and Diversity in Feminist Legal Theory," *Philosophy Compass* 2/4 (2007): 654.

ancak gücün dağılımına ilişkin olduğunu, cinsiyet sorununun ise farklılığa ilişkin değil, erkek üstünlüğü ve kadının aşağılığına ilişkin olduğunu belirtmektedir.

Görüldüğü üzere, Mackinnon, hem aynılık hem farklılık yaklaşımını⁷⁰⁰ hem de bunların başvurduğu eşitlere eşit, farklılara ise farklı muameleyi öngören klasik eşitlik anlayışı reddetmektedir. Kadın erkekle aynı kabul edildiğinde de, farklı kabul edildiğinde de, kadının değerlendirildiği sistem yine ataerkil olacak, standartları erkek normları belirleyecektir. Buradan hareketle önemli olan, hukuk düzenlemelerinin ve uygulamanın kadınların mevcut durumlarını destekleyip desteklemediğinin araştırılmasıdır. Bu nedenle eşitlik ve farklılık yaklaşımlarını bir kenara bırakan Mackinnon, erkeğin kadın üzerinde egemenlik ve güç dengesine yoğunlaşmaktadır. Mackinnon'a göre, kadınlara yönelik ayrımcılık farklılıktan değil, eril tahakkümden kaynaklanmaktadır⁷⁰¹. Buradan hareketle, Mackinnon'un feminizminin, bağımlı ve boyun eğen kadının bakış açısı dışında hiçbir şeyden etkilenmediğini, standartları erkek normlarının oluşturmadığını söylemek mümkündür. Onun için kadının erkekle aynı mı yoksa farklı mı olduğu sorularını sormak yerine, bahsi geçen muamelenin mevcut sistemi devam ettirip ettirmediği önemlidir.

Mackinnon'a göre, cinsiyet eşitliğine ulaşmada tek yol, erkeğin kadın üzerindeki hakimiyetinin ve bunu destekleyen sistemin son bulmasından geçmektedir. Buna rağmen söz konusu eşitlik teorileri hukuki düzlemde yalnızca iş hayatında gebelik gibi erkeklerin hayatlarını etkileyen kamusal konular üzerine odaklanmış durumdadır. Bunun dışında, erkek egemenliğinin asıl destekleyicisi, diğer deyişle, problemin asıl kaynağı olan pornografi, tecavüz ya da cinsel saldırı gibi alanlara ilişkin derin bir sessizlik hakimdir⁷⁰². Mackinnon'a göre, cinsiyet eşitliği, liberal feministlerin hiç dokunmadıkları alanlardan; kadınların cinsel taciz, şiddet, tecavüz gibi olaylardan korunmaları ile gerçekleşecektir. Ataerkil toplum, ataerkil hukuk düzenlemeleriyle desteklenerek, erkeklerin kullanımı için kadını bir seks objesi haline getirmiştir⁷⁰³. Cinselliğe ilişkin bu konular ise, hukuk düzeninin de

⁷⁰⁰ Lisa R Pruitt, "A Survey of Feminist Jurisprudence," *University of Arkansas at Little Rock Law Review Law Journal* 16 (1994): 198.

⁷⁰¹ Gülriz Uygur ve Fatma İrem Çağlar, "Toplumsal Cinsiyet ve Hukuk," *Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisi*, ed. Yıldız Ecevit ve Nadide Karkıner (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2011) 164.

⁷⁰² Mackinnon 40.

⁷⁰³ Chamallas 4. Bölüm.

desteğiyle, kadın üzerinde erkek egemenliğinin gerçekleşmesinde en önemli kaynak olmaktadır. Bu nedenle, Mackinnon'a göre, diğer feministlerin önerdiği şekilde hukuki düzenlemelerde yapılacak değişiklikler güç dengesinde herhangi bir fark yaratmayacaktır⁷⁰⁴.

Diğer bir radikal feminist olan Littleton'a göre ise, cinsiyet eşitliği için kadınların erkeklerden farklı olduklarının kabul edilmesi gerekmektedir. Ancak bu farklılıklara alışmanın dışında, daha fazla şey yapılması gerekmekte, toplum yapısının ona göre düzenlenmesi gerekmektedir. Örneğin, işyerinde bir kadın işçinin gebelik durumunu ele alalım. Eğer kadın işçiler de erkek işçiler gibi daha ilk başta bu işyeri dizayn edilirken eşit şekilde hesaba katılmış olsaydı, işverenlerden gebeliğe ilişkin uzlaşma talep edilmesine gerek olmayacaktı. Diğer deyişle, iş hayatı baştan beri kadınların farklı olduklarını hissetmeyeceği şekilde düzenlenebilirdi. Bu nedenle erkek işçilere göre düzenlenmiş işyerlerinin kadını tamamıyla kabul edebilmesi için, bu modelin toptan değiştirilmesi gerekmektedir. Kısaca cinsiyet eşitliğine, kadınların erkeklerden farklılıkları nedeniyle bedel ödemedikleri zaman⁷⁰⁵, yapacakları seçimler doğrultusunda herhangi bir dezavantaj yaşamadıklarında ulaşılabilecektir⁷⁰⁶.

Yukarıda ele alınmış olan üç farklı feminist yaklaşımı özetlemek gerekirse, feministlerin (liberal feminizm) en erken taleplerinin eşit muamele, eşit ücret, fırsat eşitliği gibi kavramların olduğu ve erkek ile aralarındaki farklılıkların görmezden gelinmesi, bu doğrultuda her iki cinse de eşit muamele edilmesi gerektiği gibi talepler ileri sürdükleri görülmektedir. Bunların dışında yapılacak her düzenleme günü kurtarmakla kalacak, kadınların boyun eğen, zayıf ve bağımlı taraf olduğu görüşünü destekleyecektir. Ancak daha sonraki dalga (kültürel ve radikal feminizm) bu durumun tam tersini, diğer deyişle kadın ve erkeklerin farklı olduklarını ve bu farklılığın farklı muameleyi gerektirdiğini ileri sürmüş, kadına özel haklar tanınmasını talep etmiştir. Farklılık feministlerine göre, eğer kadınlar ideolojik olarak boyun eğmeye hazırlanıyorsa, fırsat eşitliği hiçbir şeye hizmet etmeyecektir. Buradan

⁷⁰⁴ Mackinnon'un bu yaklaşımı, kadınları tek bir perspektiften sürekli mağdur olarak yansıtması nedeniyle eleştirilmiştir. Ayrıca, Mackinnon'un yalnızca heteroseksüel, beyaz ve orta sınıf kadınların tecrübelerinden hareket ettiği, diğer deyişle tek bir kategoriye ele aldığı ileri sürülmüştür. Cain, *Feminist Jurisprudence*, 191.

⁷⁰⁵ Littleton 1323.

⁷⁰⁶ Katharine T. Bartlett, "Feminist Legal Scholarship: A History through the Lens of the California Law Review," *California Law Review* 100 (2012): 396.

hareketle, bir tarafa göre, kadınların bu durumlarının düzeltilebilmesi için fırsat eşitliğinden daha fazlasına ihtiyaç vardır.

4. Postmodern Feminizm

Bu farklılık yanlısı feminist teoriler kendi içinde çeşitlilik göstermekle beraber, zamanla gelişmiş ve üçüncü bir dalga olarak ortaya çıkmıştır. Bu feminizm türü ise, postmodern feminizm olarak adlandırılmakta ve bu görüşe göre, kadın ve erkeğin farklı olması yanı sıra, kadınların kendi aralarındaki farklılıklara da vurgu yapılmalıdır. Bu kategori altındaki feministler, kadınlar arasındaki, ırk, sınıf, yaş, fiziksel durum ya da cinsel tercihler gibi farklılıkların göz önünde bulundurulması gerektiğini düşünmektedirler. Bu feministlere göre, örneğin beyaz ve siyah kadınların, ya da lezbiyen kadınların yaşadıkları tecrübeler, karşılaştıkları sorunlar aynı olamayacağından, cinsiyet eşitliğine ilişkin tek bir çözüm benimsenmemelidir⁷⁰⁷. Buna karşın diğer feministler, yalnızca beyaz, heteroseksüel ve orta sınıf kadınları temel almaktadır⁷⁰⁸. Bu nedenle postmodern feministlere göre, geçmiş teoriler, siyahi, lezbiyen, yaşlı ya da orta sınıftan ve batılı olmayan kadınların tecrübelerini kapsamamaktadır⁷⁰⁹.

Postmodern feministler, aydınlanma ile gelen tüm düşüncelerin beyaz, orta sınıf ve batılı erkeğin değer yargılarını içerdiğini, bu nedenle kavramların yeniden tanımlanması gerektiğini düşünmektedirler⁷¹⁰. Postmodern yaklaşımın, büyük anlatıların karşısında olup, gerçekliğin çoğulcu bir nitelik taşıdığından bahisle, postmodern feministler, 'kadın' kategorisinin sabit bir şey olmadığını, diğer deyişle tek bir kadın kategorisinden bahsedilemeyeceğini ileri sürmektedirler⁷¹¹. Postmodern feministlere göre, bir cinsin kendi içinde de çeşitli farklılıklar olabileceğinden, kadın

⁷⁰⁷ Tracy E. Higgins, "By Reason of Their Sex: Feminist Theory, Postmodernism and Justice," *Cornell Law Review* 80 (1995): 1563; Eudine Barriteau Foster, "The Construct of a Postmodernist Feminist Theory for Caribbean Social Science Research," *Social and Economic Studies* 41/2 (1992): 21; Cain, *Feminist Jurisprudence*, 205.

⁷⁰⁸ Joan C. Williams, "Dissolving the Sameness/Difference Debate: A Post-Modern Path Beyond Essentialism in Feminist and Critical Race Theory," *Duke Law Journal* 40 (1991): 309.

⁷⁰⁹ Mary J. Frug, *Postmodern Legal Feminism*, (New York: Routledge, 1992) 65.

⁷¹⁰ Jane Flax, "Postmodernism and Gender Relations in Feminist Theory," *Signs* 12/4 (1987): 625.

⁷¹¹ Bunun yerine, diğer deyişle evrensel anlamda kadından söz etmek yerine, batılı, lezbiyen, zenci vb. kadından söz edilebilir. Adnan Güriz, *Feminizm, Postmodernizm ve Hukuk* (Ankara: Phoenix Yayınları, 2011) 13.

kategorisi altında kadınların tüm ortak özelliklerini toplamak mümkün olmamakta, hepsinin deneyimleri birbirinden farklı olmaktadır⁷¹².

Postmodern feminizm ile beraber, kadınlar arasındaki farklılıklara da vurgu yapılmaya başlanması kadınlar açısından olumlu olmakla beraber, bu yaklaşım, feminist teorilere katkı sağlamaktan çok, onları yıkmayı amaçladığı ve eleştirdiği şekilde kendisinin de büyük anlatı olduğu şeklinde eleştirilere maruz kalmıştır. Zira feminizm, en azından kadınların ezilmişliği, baskı altında oldukları gerçeğine dayalı bir teori olmak zorundadır. Postmodern dünyada ise, objektif bir doğrunun varlığı mümkün değildir. Bu nedenle literatürde feminizm ve postmodernizmin uyumsuz olduğu ileri sürülmüştür⁷¹³.

5. Farklılık Yanlısı Yaklaşım ve Hukuk

Görüldüğü üzere literatürde farklılık feminizmi ya da özel haklar yaklaşımı olarak da adlandırılan farklılık yanlısı feminist yaklaşımlar başlığı altında ele alınmış olunan feminist türlerinin ortak noktası, üç görüşünde eşitlik/aynılık yanlısı liberal feministlere karşı tez ileri sürmesidir. Aralarında cinsiyet eşitliğine ulaşılma hedefine ilişkin olarak oldukça farklı yollar izlenmekte ise de, tümü temel olarak kadın ve erkeğin farklı olduğu argümanından hareket etmektedir. 1960'lı yıllardan itibaren eşitlik politikaları, kadınlar açısından asimilasyon politikası olarak görüldüğünden farklılık politikalarına yönelik bir eğilim başlamış, buna ilişkin olarak, feministler, adaletin herkese eşit olarak uygulanmasının bazı kesimler açısından adaletsiz sonuçlar doğurduğunu, bu nedenle adaletin kadın erkek açısından özel haklar ilkesine dayanması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Aksi halde, kadınların eşitlik yönündeki talepleri amaca ulaşamayacak⁷¹⁴, kadın ve erkeğin farklı özellikleri kadınların aleyhine sonuçlanacaktır. Tüm sosyal yapılar, kadını ikinci planda tutan mekanizmalar ile dolu olup, kadınların bu ataerkil sistemde salt eşitlik talepleri, hiçbir zaman eşitliğe kavuşmalarını sağlamayacaktır⁷¹⁵.

⁷¹² Dennis Patterson, "Postmodernism/Feminism/Law," *Cornell Law Review* 77 (1992): 295.

⁷¹³ Jennifer L. Orff, "Demanding Justice without Truth: The Difficulty of Postmodern Feminist Legal Theory," *Loyola of Los Angeles Law Review* 28 (1995): 1245-1247.

⁷¹⁴ Elizabeth Gross, "Conclusion: What is Feminist Theory," *Feminist Challenges: Social and Political Theory*, ed. Carole Pateman ve Elizabeth Gross (Sydney: Allen and Unwin Publishing, 1986) 191.

⁷¹⁵ Ömer Çaha, *Sivil Kadın* (Ankara: Savaş Kitabevi, 2010) 69-71.

Aynı şekilde farklılık feministlerine göre, cinsiyet eşitsizliği yalnızca cinsiyetçi normlar ile değil ayrıca nötr kurallarla da desteklenmektedir. Çünkü hukuk sistemi her ne kadar kadın ve erkeğe aynı uzaklıkta durmaya, eşit davranmaya çalışsa da, kadın ve erkeğin sosyal yaşantılarının aynı olmadığı unutulmamalıdır. Bu nedenle, hukuk düzenlemelerinin nötr görünümü olması, eşitsizliğin ortadan kalkmasına yardımcı olmaktan öte problemin kendisi haline gelmektedir⁷¹⁶.

Farklılık feministlerine göre, eşit muamele teorisi her zaman dezavantajlı grubun aleyhine sonuçlanmaktadır. Bu nedenle sosyal gruplar arasında mevcut kapasite, sosyalleşme ve kültürel değerlerindeki farklılıklar göz önünde tutularak, bu grupların ihtiyaçlarına göre farklı düzenlemeler yapılmalıdır⁷¹⁷. Evrensel kurallar farklılıklara karşı kördür, ancak farklı sosyal gruplar özel haklara ihtiyaç duymaktadırlar. Bu nedenle eşitlik politikalarının desteklenmesinden vazgeçilmeli, kadınların erkeklerden farklılıkları göz önünde tutularak, özel düzenlemeler yapılmalıdır. Bu doğrultuda, liberal feministlerin savunmuş olduğu eşit muamele karşısında farklılık yanlısı feministlerin farklı/özel muameleyi (pozitif ayrımcılığı) destekleyeceği açıktır. Bu yaklaşım taraftarları, böylece şekli eşitliğin ötesine geçerek, bu durumun ancak kadının toplumda asimile olması ile sonuçlanacağını, asıl tehlikenin eşitlik perdesi ardında olduğuna inanırlar⁷¹⁸. Çünkü farklılık, farklı muameleyi gerektirmektedir. Diğer deyişle, farklılık yanlısı feministler şekli eşitliğin kadınlar açısından yetersiz olduğunu ve maddi eşitliğin kadın ve erkeğin arasında bulunan mevcut farklar nedeniyle, eşit muamele sonucunda ortaya çıkan olumsuzlukları, kadınların yaşadıkları dezavantajları kaldırma amacı taşıyacağını ileri sürmektedirler.

Farklılık yanlısı feministlere göre, kadın ve erkeğin birbirlerinden farklı oldukları ve bu farklılıkların görmezden gelinmemesi gerektiğini ileri sürerek, kadınlara ilişkin özel haklar tanınmasını, kadının durumunun iyileştirilmesi amacıyla farklı muamele edilmesi gerekliliğini ileri sürmektedir. Bu görüş taraftarları, hukuki düzenlemeler açısından biyolojik ve toplumsal cinsiyet ayrımı yapmadan kadına ilişkin yapılacak pozitif ayrımcılığı sonuna kadar desteklemektelerdir. Bu

⁷¹⁶ Martha Albertson Fineman, "Feminist Legal Theory," *Journal of Gender, Social Policy & the Law* 13 (2005) 17.

⁷¹⁷ Iris Marion Young, "Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship," *Ethics* 99/2 (1989): 269.

⁷¹⁸ Nicola Lacey, "Feminist Legal Theories and the Rights of Women," *Gender and Human Rights: Collected Courses of the Academy of European Law*, ed. Karen Knop (Oxford: Oxford University Press, 2004) 23.

feministlere göre, şekli eşitlik kadınların gerçek eşitliğe kavuşması için yeterli olmayacak, eşitlikçi feministlerin ileri sürdükleri gerçekleştiğinde bu durum kadının aleyhine sonuçlanacaktır. Bu nedenle hangi kadın ve erkek arasında hangi farka ilişkin olursa olsun maddi eşitlik ışığında kadınlara yönelik gerekli tedbirler alınmalı, eşitlik söylemleri yerine, kadınların özel ihtiyaçlarına ilişkin özel haklar talep ederek adalet aranmalıdır⁷¹⁹.

Ayrıca bu feministlerin geçmişte kadının maruz kaldığı ayrımcılığın etkilerini ortadan kaldırmayı hedeflediğini de söylemek doğrudur. Örneğin, tarih boyunca kadının bazı işleri yapması engellenmiştir. Bu nedenle pozitif ayrımcılık kadınların, erkeklerin egemen olduğu bu alanlara girmesine yönelik yapılmalı, cinsiyet ayrımcılığı nedeniyle maruz kalınan bu dışlanmışlık sona erdirilmelidir⁷²⁰.

Bununla beraber biyolojik farklılıkların ötesine, kadınları dezavantajlı duruma getiren toplumsal kurallara ve uygulamalara da bakılması gerektiği savunulmaktadır. Örneğin toplumsal baskılar sonucu, kadının kendi rızası ile belirli mesleklere yönelmesi, ekonomik açıdan erkeğe bağımlı olduğunu ya da çocuğun bakımını yalnızca kendisinin üstlenmesi gerektiğini düşünmesi verilebilir. Bu nedenle bu feministler, biyolojik ya da sosyolojik nedeni ne olursa olsun, bu durumun ortaya çıkardığı sonuçların ortadan kaldırılmasına ilişkin önlemler alınması gerekliliğini öne sürerler⁷²¹.

Bu anlatılanlar ışığında tahmin edileceği üzere, bu feministler, eşitlikçi feministler başlığı altında değinilmiş olan Ulusal Kadın Partisi ve eşit haklar maddesine şiddetle karşı çıkmışlardır. Hukuki düzeyde aralarındaki uyuşmazlık burada gözler önüne serilir. Liberal feministler, eşit haklar maddesi ışığında her iki cinsin desteklenmesi halinde, aynı fırsata erişebileceklerini düşünürken, buna karşı çıkanlar, kadın ve erkeğin farklı olduğunu ve eşitliğe kavuşmak için kadınlara ilişkin özel koruyucu yasalar çıkarılması gerektiğine inanmaktaydılar. Örneğin, kültürel feministler, eşit haklar maddesine destek vermeyip, Yüksek Mahkemenin 1908 yılında, kadınların sağlığını koruma amacıyla, günde 10 saat çalışma sınırı getiren bir

⁷¹⁹ Elizabeth Wolgast, *Equality and the Rights of Women* (New York: Cornell University Press, 1980) 122.

⁷²⁰ Mary E. Becker, "Barriers Facing Women in the Wage-Labor Market and the Need for Additional Remedies: A Reply to Fischel and Lazear," *University of Chicago Law Review* 53 (1986) 934; Deborah Rhode, "Occupational Inequality," *Duke Law Journal* 37 (1988) 1207.

⁷²¹ Littleton 1329.

yasayı onaylayan *Muller vs. Oregon*⁷²² kararına sıcak bakmışlardır. Bu kararda, kadının fiziksel yapısı ve anneliği özellikle bakım yükünün de hepsi kendisindeyken, kadının dezavantajlı bir konuma geldiği ileri sürülerek korunması gerekliliği vurgulanmıştır⁷²³. Ancak buna karşılık eşitlik yanlısı feministlere göre, kadın ve erkek arasındaki farklılığın kurumlaşmasının aslında yalnızca statükonun onaylanmasından ibaret olacağı, mevcut farklılıkların daha da yoğunlaşması anlamına geleceğini ileri sürdükleri unutulmamalıdır. Örneğin, farklılık feministleri kadınlara özel muamele yapılarak, kendilerini döven kocalarını öldürmeleri durumunda meşru müdafaa savunması gibi konulara ilişkin olarak olumlu görüş ileri sürebilecekken, eşitlikçi feministler, bu durumun tek bir kadını hapse girmekten kurtarabileceğini ancak koca dayacağını sonlandırmayacağı ileri süreceklerdir⁷²⁴.

Buradan hareketle, kendi hukukumuz farklılık yanlısı feminist hukuk yaklaşımı ışığı ile değerlendirildiğinde, Anayasa madde 10'a dayanarak, kadına ilişkin yapılacak pozitif ayrımcılık altında yürürlüğe koyulan düzenlemeler hukuka uygun sayılacaktır. Bu maddenin ikinci fıkrasına dayanarak iki cinsin eşitliğini sağlamak amacıyla yapılacak düzenlemeler desteklenecektir. Çünkü bu teorisyenlere göre, eşitliği sağlayabilmek amacıyla, hukuk eliyle kadınlara koruma sağlanması, kadınların erkeklerden farklı/özel muamelelere tabi tutulması bir zorunluluktur.

C. Ne Aynı Ne De Farklı: *Uzlaşma Yaklaşımı*

Yukarıda ele alınmış olunan her iki başlık altında görüldüğü üzere, kadına ilişkin eşit ya da farklı muamele savunulurken, biyolojik ve toplumsal cinsiyet ayrımına gidilmemiştir. Eşitlikçi feministler bu ayrımı yapmadan her alanda kadın ve erkeğe eşit haklar, eşit muamele talep etmekte, farklılık yanlısı feministler ise, yine

⁷²² 208 U.S. 412 (1908), <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/208/412/case.html> (15.08.2016). Louis D. Brandeis ileri sürdüğü görüşünde, bu düzenlemenin, kadınların erkeklerden fiziksel olarak güçsüz oldukları varsayımını desteklediğini belirtmiştir. Bu görüşün tamamı için bkn. <https://louisville.edu/law/library/special-collections/the-louis-d.-brandeis-collection/the-brandeis-brief-in-its-entirety> (15.08.2016).

⁷²³ Böylece tarih kadının her zaman zayıf ve erkeğe bağımlı bir varlık olduğunu belirlemişken, biyolojinin de bu tezi desteklemek için kullanıldığı görülmektedir. Deborah Rhode, *Justice and Gender: Sex Discrimination and the Law* (Cambridge: Harvard University Press, 1991) 41.

⁷²⁴ Lizbeth Hasse, "Legalizing Gender-specific Values," *Women and Moral Theory*, ed. Eva Feder Kittay ve Diana Meyers (Pennsylvania: Rowman & Littlefield Publishers, 1991) 289-294.

bu ayrımı kullanmadan kadına ilişkin özel hakları diğer deyişle farklı muameleyi talep etmekteydiler.

Uzlaşma yaklaşımını savunan feministler ise, eşit muamele/özel muamele ikileminde ilk olarak biyolojik ve toplumsal cinsiyet arasında bir ayrım yapmaktadırlar. Bu yaklaşımını savunan feministler, biyolojik cinsiyetten kaynaklanan *gerçek* farklılıklar⁷²⁵, (örneğin, gebelik ve belki emzirme) söz konusu olduğunda kadınlara farklı muamele yapılması gerektiğini ileri sürerlerken, bunun dışında kültürden kaynaklanan ya da sınıflandırılması zor olan diğer farklılıkların görmezden gelinmesi ve her iki cinse eşit muamele yapılması fikrini desteklemektedirler⁷²⁶. Diğer deyişle, biyolojik farklılıklar söz konusu olduğunda farklılık yanlısı feministlerle aynı görüşe sahip olan bu teorisyenler, bunun dışında kalan farklılıklar açısından eşit muamele yanlısı feministlerle uzlaşmaktadırlar. Buradan hareketle, bu görüş, ileride görüleceği üzere, gebeliğin normalleştirilmesinin aksine, bu durumu özel bir durum olarak ele alarak özel muamele talep etmesi açısından farklılık yanlısı feminist yaklaşımlara yakın görünse de⁷²⁷, teorinin geri kalan tarafı da düşünüldüğünde, bu yaklaşımın içinde eşitlikçi feminist bakış açısını barındırdığı da söylenebilecektir. Zira bu teori, hem eşit hem de özel muamele taleplerini içinde barındırmaktadır.

Bu yaklaşımı savunan teorisyenler, farklı, özel muamele yapılmasını biyolojik farklılıklarla sınırlı tutmaktadırlar. Çünkü eşit muamele yanlısı feministler gibi, özel muamele yapılması ve kadının her durumda ‘korunması’ gerekliliğinin, “*farklı doğa, farklı alanlar*” ideolojisine geri dönüşü desteklemesinden çekinmektedirler. Bu doğrultuda, her alanda tek başına kadına eşit ya da farklı muamele edilmesi doğru bir sonuç vermeyecektir. Bu nedenle, adaleti sağlamak

⁷²⁵ Cinsiyetler arasında bulunan biyolojik farklara ilişkin olarak literatürde, birçok eser, araştırma bulunmaktadır. Örneğin, erkeklerin daha agresif ve matematikte daha başarılı oldukları, kadınların ise, daha şefkatli oldukları ve sözel akıcılıklarının daha güçlü olduğu yönünde görüşler ileri sürülmüştür. Başta bu farklılıkların hukuk açısından önemsiz olduğu düşünülse de, bu yanlıştır. Örneğin, kadınların günümüzde askere gitmemesinin altında, kadın doğasının savaşa uygun olmadığı düşüncesini bulmak mümkündür. Ancak çoğu eserde bu farkların hangilerinin gerçek, hangilerinin toplumsal olarak yaratıldığı kesinlik arz etmemektedir. Ayrıca bu farklar kesin olmayıp, sonuçları bazı erkek ve kadınlara göre değişebilmektedir. (Örneğin bazı erkekler kadınlardan daha şefkatli olabilmektedir). Kingsley Browne, “Biology, Equality and the Law: The Legal Significance of Biological Sex Differences,” *Southwestern Law Journal* 38 (1984): 653. Uzlaşma yaklaşımı, biyolojik farklılıktan bahsederken, kesin olmayan farklardan ziyade inkar edilemeyecek farklar olan, gebelik, emzirme gibi farkları göz önünde bulundurmaktadır.

⁷²⁶ Littleton 1295.

⁷²⁷ Farklı olarak, Littleton uzlaşma yaklaşımını, farklılık yanlısı feminist yaklaşımları ele aldığı asimetric modeller başlığı altında ele almaktadır. Littleton 1188.

açısından, bazı alanlarda kadın ve erkek aynı muameleye tabi tutulmalı, bazı alanlarda ise, kadına farklı muamele edilmelidir. Kadın ile erkek arasında gerçekten var olan farklılıklar olmakla beraber, yalnızca toplumdan kaynaklanan, önyargı ve tarihten gelen düşüncelere bağlı olan farklılıklar da bulunmaktadır⁷²⁸. Bu farklar arasındaki ayırım göz önünde tutulmalı ve hukuki düzenlemeler buna uygun olmalıdır.

Bu yaklaşımın başlıca savunucuları, üreme kapasitesi dışında her alanda kadın ve erkeğe eşit muameleyi savunan Sylvia Law ve aynı doğrultuda, kadının gebelik süreci dışında, tüm farklılıkların göz ardı edilmesini öneren Herma Hill Kay'dır.

1. Eşitlik ve Farklılık: Herma Hill Kay

Öncelikle, Kay'ın teorisi incelendiğinde, görülmektedir ki Kay asimilasyoncu yaklaşımın birçok davada mahkemeler tarafından kullanılması ve kadın ve erkeğin gerçekten aynı olduğu çoğu durumda cinsiyete dayalı ayrımcılığın önlenmesinde çok yararlı olduğunu kabul etmektedir. Ancak konu doğrudan biyolojik farklılıklardan doğan durumları içerdiğinde, asimilasyoncu yaklaşımın eşitliği sağlamada yetersiz kaldığı ve bu durumda yeni bir model geliştirilmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Buradan hareketle, inkar edilemeyecek biyolojik bir fark olan gebelik durumuna ilişkin yeni bir yaklaşım getirilmesi zorunlu olmaktadır.

Kay'a göre, kadın ve erkek arasında var olan üremeye ilişkin gerçek biyolojik farklılıklar var oldukça, bu konuda kadın ve erkeğe eşit muamelenin savunulması mümkün değildir⁷²⁹. Kay, literatürde bu durum karşısında iki farklı tutum sergilendiğini ileri sürmektedir. Bunlardan ilki, biyolojik farklılıkların olabildiğince arasının kapatılmasını ve durumun normalleştirilmesini desteklerken, ikincisi, bu farklılıkların yüceltilmesini ve bu durumların cinsiyete özgü özel durumlar olduğunu ileri sürmektedir. İlk yaklaşıma göre, (eşit muamele yaklaşımı) aralarında fark olduğu bilinse dahi, erkeğe ya da kadına ilişkin bu farkların kamusal alana yansiyacak bir sonucu olmayacaktır. Bu görüş, maddi diğer deyişle fiziksel olamasa

⁷²⁸ Hernandez-Truyol 133.

⁷²⁹ Herma Hill Kay, "Equality and Difference: The Case of Pregnancy," *Berkeley Women's Law Journal* 1 (1985): 21.

da, manevi açıdan cinsiyetleri birbirinden farksız hale getirmektedir. İkinci yaklaşım ise, üremeye bağlı biyolojik farklılıkları cinsel kimliklerin oluşumunda temel olarak görmekte ve bu kimlikleri farklı cinsiyet rolleri oluşturan toplumsal farklılıkların çıkış noktası olarak kullanmaktadır. Bu yaklaşım, kadın ve erkeğin menfaatleri doğrultusunda, cinsiyetlere ilişkin '*farklı ama eşit*' sosyal modellerin oluşumu için eşitlikçi modellerden uzaklaşmaktadır⁷³⁰.

Bu görüşlerden hareketle, Kay, üçüncü bir görüş olarak, kendi argümanını öne sürmektedir. Buna göre, üremeye ilişkin farklılıklar, işlevsel farklılıklar olarak değerlendirilmeli, yalnızca bir cinsin tecrübe edebileceği, cinsiyet kimliklere bağlı, doğuştan gelen yaradılış özellikleri olarak yorumlanmamalıdır. Bir kadın, gebe kalabilme, çocuk doğurabilme ve emzirme gibi özelliklerinden dolayı erkekten ayrı tutulabilir ancak bir kadın bu kapasitesini kullanmak istemezse, bu durum onu daha az kadın mı yapacaktır? Aynı şekilde bir erkek sperm üretme özelliği ile kadından ayrı tutulabilecektir⁷³¹. Kay'a göre, bu bakış açısıyla yaklaştığımızda, üremeye bağlı biyolojik farklılıklar nedeniyle ortaya çıkan durumların kısa süreli ve geçici olduğu görülmektedir. Bu durum erkek için çok daha kısa sürmekte, kadın için ise (tercih doğrultusunda emzirmeye karar verilmediği takdirde) en fazla dokuz aylık bir durum söz konusu olmaktadır. Ancak bu süreçlerde yaşananlar, erkek ve onun iş hayatı üzerinde bir sonuç doğurmazken, kadınlar için dokuz ay boyunca, özellikle iş hayatları açısından olumsuz bir durum ortaya çıkmaktadır. Bu süre zarfında, gebe kadınların ihtiyaçları, hem erkekten hem de gebe olmayan hemcinslerinden çok farklı olmaktadır.

Peki, ortaya çıkan sonuçlar göz önünde tutulduğunda, bu durumun meydana gelmesinde payı olan erkekle kadın eşit muameleye mi tabi tutulacaktır? Eğer soru olumlu cevaplanırsa, her iki cinsin ortak katılımı ile meydana gelen gebeliğin olumsuz sonuçlarını sadece kadına yüklemek ne kadar adaletli olacaktır? Kay'a göre, gebelik elbette kadına özgü bir durumdur ancak gebeliğin ortaya çıkmasında her iki cinsinde payı olduğunun unutulmaması gerekmektedir. Buna rağmen, kadının gebe kalması sonucunda, özellikle iş hayatında, yalnızca kendisi etkilenirken, erkek hayatında herhangi bir değişiklik yaşamamaktadır. Kadın iş hayatında bu süreç boyunca eskisi gibi performans gösteremeyecekken, erkek kaldığı yerden hayatına

⁷³⁰ Kay 22.

⁷³¹ Kay 22-23.

aynı şekilde hiç etkilenmeden devam etmektedir. Bu nedenle kadının bu süreçte korunması ve olumsuz sonuçların ortadan kaldırılması amacıyla tedbirler alınması kulağa eşit muamele edilmesinden daha adil gelmektedir.

Bu doğrultuda, kadınlar, gebelik süresince, yalnızca sahip oldukları üreme kapasitesindeki farklılıklar nedeniyle erkek çalışanlardan dezavantajlı duruma getirilmemeli ve bu durumun kadınların iş hayatlarını etkilemesine izin verilmemelidir⁷³². Kay'a göre, işveren, gebelik boyunca ve doğumdan sonra kadının işine devam etmesine yönelik tüm tedbirleri almakla yükümlüdür⁷³³.

Kay, yukarıda ele alınmış olunan, eşit muamele yanlısı bir feminist olan William'ın özellikle çocuk bakımının her iki ebeveyne ait olduğuna ilişkin görüşlerini kabul ettiğini ileri sürmekle beraber, kendisinden bir noktada ayrıldığını belirtir. O da, yukarıda yazdıklarımızdan anlaşılacağı üzere, üreme kapasitesine ilişkin biyolojik farklılıklardan kaynaklanan durumlarda, kadın ve erkeğe farklı muamele edilmesi gerekliliğidir. Yalnızca kadına özgü bir durum olan gebelik normalleştirilmeye çalışılmamalıdır. Gebelik süreci özel bir durum olup, diğer çalışanlardan farklı muameleyi gerektirmektedir. Bu doğrultuda, androjenik görüşü destekleyen eşitlikçi feministlerin savunduğu sağlık sorunu yaşayan her çalışana uygulanabilecek maluliyet gerekçesiyle tanınan haklar gebe kadının ihtiyaçlarını gidermekte yetersiz kalacaktır. Bu nedenle yalnızca gebeliğe ilişkin durumlarda, gebe kadınlara, erkeklerden ve gebe olmayan hemcinslerden farklı muamele edilmesi, bu doğrultuda hukuk alanında özel düzenlemeler yapılması gerekecektir. Ancak bu özel düzenlemelerin varlığı ile kadının, erkekle eşit koşullarda yarışabilmesi mümkün olabilecektir.

Kay, Williams'ın teorisini özetleyen "Gebelik nedeniyle işinden ayrılan kadının, geri döndüğünde işine devam edebilmesi karşısında, gebelik dışında sağlık sorunu yaşayan bir diğer çalışanın işine son verilebilmesi hangi gerekçelere dayanarak açıklanabilecektir?" sorusuna ise, "üreme kapasitesini kullanan hiçbir erkek çalışanın işine son verilmediği" şeklinde cevap verilebileceğini belirtmektedir⁷³⁴. Buna ek olarak, Kay, sağlık sorunu yaşayıp, maluliyet haklarından yararlanabilecek olan grubu, hem erkek hem de kadın işçilerin oluşturduğunu,

⁷³² Kay 23-27.

⁷³³ Kay 29.

⁷³⁴ Kay 35.

gebeliğin getirdiği dezavantajlı durumu ise yalnızca kadınların yaşadığı hatırlatmaktadır. Bu nedenle doğuma kadar olan geçici süreçte, gebe kadınlara yapılacak farklı muamelenin, fırsat eşitliği çerçevesinde değerlendirilmesi gerekmektedir⁷³⁵.

Son olarak, altı çizilmesi gereken nokta, Williams ile kendi görüşleri arasındaki farkı belirttikten sonra Kay'ın, Williams'ın gebelik ve çocuk bakımı süreçlerinin birbirinden ayrılmasına ilişkin düşüncesine aynen katıldığını ve savunduğu farklı muamelenin doğumla beraber son bulması gerektiğini ileri sürmesidir⁷³⁶. Böylece Kay'a göre de, çocuk bakımı, yalnızca kadına değil, her iki ebeveyne ait bir yükümlülük olup, bu süreç kadına ilişkin özel muamele yapılmasını gerektirmemektedir. Ayrıca erkeğin de doğumdan sonra izin kullanabilecek olması nedeniyle, işe alımlarda söz konusu olan eşitsiz durumunda bir nebze olsun iyileşme görülecektir.

2. Cinsiyet Kavramını ve Anayasa'yı Yeniden Düşünmek: Sylvia Law

Uzlaşma yaklaşımının bir diğer savunucusu olan Sylvia Law, eserinde, eşitlik doktrininin, üremeye ilişkin erkek ve kadın arasındaki biyolojik farklılıkları görmezden geldiğini ileri sürmektedir. Law'a göre, elbette bu doktrini savunanlar, tarih boyu kadının ikinci planda kalmasının ve 'farklı doğa, farklı alanlar' düşüncesinin en önemli nedeninin biyoloji kaynaklı olmasından ve kadının fazlasıyla 'korunmasının' onlara zulüm edilmesiyle sonuçlanmasından etkilenmişler ve bu nedenle, kadınları koruyucu önlemler alınmasına, kadınlara farklı muamele edilmesine şüpheyle yaklaşmışlardır. Buradan hareketle, asimilasyoncu görüşler, hak ve yükümlülüklerin herhangi bir nedenle, örneğin, ırk, cinsiyet gibi nedenlere dayanarak farklılaşmasının adil olmadığını savunmaktadırlar. Law'a göre, bu görüş, ırk söz konusu olduğunda uygun olabilirken, konu cinsiyetlere geldiğinde, cinsiyetlere özgü (üremeye ilişkin) farklı fiziksel durumlar ortaya çıkabilecek ve bu farklılıklar doğrultusunda, kimi durumlarda, hukukun siyah ve beyazlara her koşulda

⁷³⁵ Kay 38.

⁷³⁶ Kay 33-34.

eşit davranmasını beklenirken, aynı tutumu kadın ve erkek karşısında sergilemesi beklenemeyecektir⁷³⁷.

Law'a göre, yukarıda ele alınmış olunan eşitlik yanlısı ya da farklılık yanlısı görüşler "kadın ve erkek esasen aynı mıdır?" sorusuna kesin bir cevap verilebileceğini düşünmektedirler. Eşitlik yanlısı feministler bu soruya evet cevabını verip, hukukun her durumda iki cinse de eşit davranması gerektiğini savunurken, bunun tam tersini düşünen, farklılık yanlısı görüşler ise, çoğu durumda, en azından mevcut sosyal koşullarda, kadın ve erkeğin farklılığı ön plana çıkararak, hukuktan kadınlara ilişkin özel muamele edilmesini beklemektedir. Kendisinin savunduğu bir üçüncü görüşe göre ise, bu soruya net bir cevap vermek mümkün değildir. Kadın ve erkek çoğu durumda eşit/aynı olsa da, aralarında üreme kapasitesine ilişkin farklar bulunmakta ve bu farklar toplumda ve hukuk düzenlerinde cinsiyet kaynaklı engellemelerin gerekçesi olarak gösterilmektedir⁷³⁸.

Eşitlik yanlısı feministler gebelik durumunun olabildiğince normalleştirilmesi gerektiğini ileri sürmüşlerse de, Law, eserinde, gebeliğin, kürtajın, üremenin, diğer deyişle, başka bir insanı meydana getirmenin yeterince özel bir durum olduğunu savunmaktadır. Bu özel durumu erkeklerin değil, yalnızca kadınların tecrübe edebileceği de aşikardır. Bu nedenle, eşitlik doktrini benimsendiğinde, eşit haklara sahip olabilmek için, gebe olmamak, kadına özgü bu durumu yaşamamak, diğer deyişle erkek gibi olmak gerekecektir⁷³⁹. Bu durumu adil bulmayan Law'a göre, bu tür olumsuzlukların önüne geçilebilmesi için, üremeye ilişkin farklılıklar dışında erkekle eşit muameleye tabi tutulacak kadına, üremeye ilişkin biyolojik farklılıklardan kaynaklanan durumlarda özel muamele edilmeli ve hukukta bu doğrultuda gerekli düzenlemelerin yapılması gerekmektedir.

3. Uzlaşma Yaklaşımı ve Hukuk

Görüldüğü üzere, uzlaşma yaklaşımı adını iki teoriyi birleştirmesine borçludur. Bu görüş savunucuları, bir yanıyla toplumsal cinsiyet ya da

⁷³⁷ Sylvia Law, "Rethinking Sex and the Constitution," *University of Pennsylvania Law Review* 132/955 (1984): 955-966.

⁷³⁸ Law 968-969.

⁷³⁹ Law 1007.

sınıflandırılması kesin olmayan biyolojik farklılıklar söz konusu olduğunda eşitlik yanlısı feministlerle birleşip eşit muameleyi savunurken, diğer yanıyla, *gerçek* biyolojik farklılıklar (özellikle gebelik) söz konusu olduğunda farklılık yanlısı feministlerle aynı görüşü paylaşıp kadınlara yönelik özel düzenlemeler yapılmasını desteklemektedirler.

Buradan hareketle kendi hukukumuz uzlaşma yaklaşımı çerçevesinde ele alındığında, Anayasa madde 10'a dayanarak kadına ilişkin pozitif ayrımcılık altında yürürlüğe koyulacak düzenlemelerde temkinli davranılarak bir ayrıma gidilmesi gerekecektir. Öncelikle bu düzenlemelerin kadını dezavantajlı duruma getiren gerçek bir biyolojik farklılıktan mı kaynaklandığı, yoksa toplumda cinsiyetlere karşı var olan önyargıdan mı, diğer deyişle toplumsal cinsiyet rollerinden mi kaynaklı olduğu tespit edilecektir. Bu doğrultuda söz konusu düzenlemenin amacı kadın ve erkek arasında var olan gerçek bir biyolojik farklılıktan kaynaklanan durumun kadınlar üzerindeki olumsuz sonuçlarını ortadan kaldırmaya yönelik ise eşitlik ilkesi ihlal edilmemiş olacaktır. Aksine bu düzenlemeler, cinsiyetlere yönelik önyargılar, toplumsal gerçekler ya da zorunluluklar gibi gerekçeler üzerine inşa edilmiş ise, eşitlik ilkesi ihlal edilmiş olacak, bu düzenlemelerin değiştirilmesi veya yürürlükten kaldırılması gerekecektir.

Burada cevaplanması gereken soru, yukarıda ele alınmış üç farklı yaklaşımdan hangisinin, cinsiyetler açısından ideal hukuk sistemine sahip olunması amacıyla izlenmesi gerektiğinin tespit edilmesidir. Bu doğrultuda bir sonraki başlık altında mevcut hukuk düzenimizde kadına yönelik yürürlükte bulunan düzenlemelerden örnek verilerek ve kadının tarihine ilişkin yapmış olduğumuz tespitler ışığında bu soru cevaplandırılmaya çalışılacaktır.

III. FEMİNİST HUKUK YAKLAŞIMLARI IŞIĞINDA TÜRK HUKUK SİSTEMİNİN İNCELENMESİ

A. Kadına İlişkin Günümüze Miras Kalan Düşüncelerin Modernleşmiş Hali: Hukukumuzda ‘Korunmaya Muhtaç Kadın’ İmajı

‘tiranlıkların çoğu koruma kisvesi altında hareket eder’⁷⁴⁰.

Birinci bölümde ele alınmış olunan düşünürlerin günümüze kadar gelen görüşleri, tüm feminist hareketlere rağmen, toplum ürünü olan hukuk düzenlerinde yankılarını sürdürmektedir. Kanaatimce bu düşünceler değişmeyerek gelişmiş ve modern anlamda hukuk alanında ‘korunması muhtaç kadın’ imajını ortaya çıkarmıştır.

Buradan hareketle, bu başlık altında *korunması gereken kadının* hukuk düzenindeki yeri Türk hukuku açısından ele alınarak, sorunlu olduğu düşünülen kısımlar feminist hukuk yaklaşımları doğrultusunda çözümlenerek, ideal bir hukuk düşüncesi ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

Öncelikle tekrara düşmekten kaçınarak, yukarıda ele alınmış olan bazı düşünürlerden yalnızca birkaç alıntı yapılarak konuya başlamak ve böylece hukuk eliyle korunmaya çalışılan zayıf kadın imajının, kadının tarih boyunca ikinci planda kalmasının en önemli gerekçelerinden birini oluşturduğunu hatırlatarak hukukta ‘korunması gereken kadın’ yerine ‘eşit kadın’ vurgusunun yapılması gerektiği sonucuna ulaşılacak hedeflenmektedir.

“... bütün işlerde kadın erkeğe göre daha zayıfça, daha güçsüzdür...”⁷⁴¹ (Platon)

“...kadın, (doğal olarak) erkekten farklı olarak düşünme yeteneğini kullanamamaktadır ve bu nedenle yönetmeye uygun değildir; biyolojik farklılığı

⁷⁴⁰ Crystal Eastman, “Equality or Protection,” *Crystal Eastman: On Women and Revolution*, ed. Blanche Wiesen Cook (New York: Oxford University Press, 1978) 156.

⁷⁴¹ Platon, *Devlet*, 455e.

nedeniyle ise doğum, çocuk yetiştirme gibi özel alanla sınırlı görevleri yüklenmelidir.

Kadının görevi korumak olup, erkeğin görevi ise kazanmaktır...⁷⁴²”(Aristoteles)

“...kadının, yaratılış açısından zayıf bir bedene sahip olması, her açıdan kadının zayıflığı ile sonuçlanacaktır...⁷⁴³” (Aquinas)

“...kadın, daha küçükken adaletsizliğe boyun eğmeyi ve kocasının haksızlıklarına katlanmayı öğrenmelidir. Bu nedenle, Tanrı, kadını, hırçın ve buyurgan olması için değil, nazik, zayıf, girişken ve inandırıcı olarak yaratmıştır...⁷⁴⁴” (Rousseau)

Aynı şekilde, hukuk sistemimiz de bu düşüncelere paralel olarak, kadının erkekten *farklı*, özellikle erkekten daha zayıf, güçsüz ve duygusal bir doğaya sahip olduğunu, bu nedenle *korunması gereken bir cins* olduğunu kabul etmekte ve bu doğrultuda düzenlemeler içermektedir. Diğer deyişle, kadınlara ilişkin düşünceler değişmemiş, aynı zihniyet korunarak yalnızca kavramlar farklılaşmıştır. Açıkça cinsiyet eşitliğine aykırı çoğu düzenleme yürürlükten kaldırılmış olsa da, kadını korumaya yönelik birçok düzenleme aslında kadının her zamanki konumunu muhafaza ettiğini gözler önüne sermektedir. Bu doğrultuda, acaba kadının lehine, ‘kadının korunması’ ya da ‘kadınların durumlarını iyileştirme’ gerekçelerine dayanılarak yapılan her düzenleme, verilen her karar gerçekten bu amaçlara hizmet etmekte midir? Yoksa durumu daha da mı kötüleştirmektedir?

Türk hukuk sisteminin, özellikle Anayasa’da yapılan son değişiklikler göz önünde tutulduğunda, kadına ilişkin korumacı bir tavır sergilemekte olduğu ve pozitif ayrımcılığın zeminini oluşturarak özel haklar sağladığı görülmektedir. Böylece yukarıda ele aldığımız teoriler hatırlandığında ilk tespit olarak, hukuk sistemimizin genel anlamda *farklılık yanlısı feminist yaklaşıma* yakın durduğu ve *kadının korunmaya muhtaç bir cins* olduğu düşüncesi üzerinde yükseldiği söylenebilecektir.

⁷⁴² Aristoteles, *Politika*, 1277b.

⁷⁴³ Aquinas, *Summa Theologica*, II, q.156 a.1.

⁷⁴⁴ Rousseau, *Emile*, 530.

Hatırlanacağı üzere yukarıda ele alınmış olan eşitlikçi ve farklılık yanlısı iki feminist yaklaşımı birbirinden ayıran en önemli fark her iki teorinin eşitliğe yüklediği anlamın farklı oluşunda gizlidir. Hukukun genellik ve soyutluk iddiaları karşısında, kadın ve erkeğe ilişkin düzenlemeler nasıl yapılacaktır? Bu soru karşısında verilen cevaplardan ilki, tüm insanların eşit olduğu tezinden yola çıkarak, pozitif hukuk metinlerindeki eşitlik ilkesinden hareket etmekte, ikinci görüş ise, cinsiyetler arasındaki farklılıkları temel almaktadır⁷⁴⁵. Klasik eşitlikçi yaklaşım, şekli eşitlik anlamında talepte bulunup, kadınlara ilişkin pozitif ayrımcılığa sıcak bakmazken, farklılık yanlısı teorisyenler maddi eşitlik anlamında talepte bulunmakta ve pozitif ayrımcılığı desteklemektedir.

Peki, tarihi gelişim ve mevcut koşullar göz önünde tutulduğunda, en ideal yol bunlardan hangisi olacaktır? Kadınların dezavantajlı durumları nedeniyle ortaya çıkan eşitsizlikleri gidermek amacıyla pozitif ayrımcılık yapılmalı mıdır? Kannatımca bu soru karşısında evet ya da hayır demeden önce, bazı ayrımlar göz önünde tutulmalı ve bu kapsamda yapılan düzenlemelerin ataerkil sistemi ne kadar desteklediği araştırılmalıdır. İşte bu başlık altında, mevcut hukuk düzeninden örnekler verilerek bu sorular cevaplandırılmaya çalışılacaktır.

Bu doğrultuda, cinsiyetçi, açıkça eşitliği ihlal eden düzenlemeler (örneğin, soyadına ilişkin düzenleme) ya da yürürlükten kaldırılmış eski düzenlemeler ele alınmadan, mevcut hukuk düzeninde üstü kapalı olarak ataerkil sistemi destekleyen ancak kadınları koruma gerekçesiyle yürürlüğe koyulmuş düzenlemeler ve bunlara ilişkin Anayasa Mahkemesinin bazı kararları incelenerek sonuca varılmaya çalışılacaktır.

B. Eşitlik İlkesi ve Eşitsizliğin Başka Bir Eşitsizlik ile Giderilmesi: *Pozitif Ayrımcılık*

Feminist yaklaşımların bel kemiğini oluşturan eşitlik kavramı konu açısından oldukça önem arz etmektedir. Hukukumuzda, eşitlik ilkesi, Anayasa'nın 10. maddesinde, genel esaslar kısmında, kanun önünde eşitlik başlığı altında düzenlenmiş olup maddenin son hali şu şekildedir:

⁷⁴⁵ Altan Heper, "Feminizm ve Hukuk," *Hukuk Kuramı* 5/1 (2014): 19.

“Herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir.

Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet, bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür. Bu maksatla alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı olarak yorumlanamaz.

Çocuklar, yaşlılar, özürllüer, harp ve vazife şehitlerinin dul ve yetimleri ile malul ve gaziler için alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı sayılmaz.

Hiçbir kişiye, aileye, zümreye veya sınıfa imtiyaz tanınamaz.

Devlet organları ve idare makamları bütün işlemlerinde kanun önünde eşitlik ilkesine uygun olarak hareket etmek zorundadırlar.”

Bu maddeye ilişkin tarihi sürece bakıldığında, 2004 yılı değişiklikleriyle maddeye daha önceden bulunmayan ‘...kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet, bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür...’ hükmü eklenmiş ve bu eşitliği sağlamak adına yapılacak pozitif ayrımcılığa hukuki bir dayanak sağlanmış olduğu görülmektedir. 2010 Anayasa değişikliği ile bu fıkraya eklenen ‘*bu maksatla alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı yorumlanamaz*’ hükmü ile pozitif ayrımcılığın temeli güçlendirilmiştir⁷⁴⁶. Böylece kadınlara ilişkin pozitif ayrımcılık yapılmasının önü tamamen açılmıştır⁷⁴⁷.

⁷⁴⁶ Bülent Tanör ve Necmi Yüzbaşıoğlu, *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku* (İstanbul: Beta Yayınevi, 2011) 120.

⁷⁴⁷ Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası madde 3’e göre; “Bütün insanlar yasa önünde eşittirler. Erkek ve kadınlar eşit haklara sahiptirler. *Devlet, kadın ve erkeklerin eşitliğinin gerçekten sağlanmasını özendirir ve varılan dezavantajların giderilmesi için çaba gösterir.* Cinsiyeti, soyu, ırkı, dili, yurdu ve kökeni, inancı, dini veya siyasi görüşleri dolayısıyla hiç kimse mağdur edilemez ve hiç kimseye imtiyaz tanınmaz...” Metnin tamamı için bkn. www.adalet.gov.tr

Avusturya Federal Anayasası madde 7’ ye göre, “Tüm yurttaşlar kanun önünde eşittir. Hiç kimse doğum, cinsiyet, varlık, sınıf veya din sebebiyle ayrıcalıklı muamele görmez. Engeli sebebiyle hiç kimseye ayrımcılık yapılmaz. Cumhuriyet kendisini engelliler ve engelli olmayanların hayatın her alanında eşit muameleye tabi tutulmalarını sağlamaya adanmıştır. Federasyon, eyaletler ve belediyeler erkek ve kadınların gerçekten eşit olduğu fikrini paylaşmaktadır. *Mevcut eşitsizliklerin giderilmesi başta olmak üzere, kadınlar ve erkekler arasındaki eşitliğin fiilen sağlanmasına dönük önlemler uygundur.*” Metnin tamamı için bkn. www.adalet.gov.tr.

İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası madde 8’e göre, “Herkes kanun önünde eşittir. Hiç kimse ırkından, renginden, cinsiyetinden, yaşından, dilinden, sosyal durumundan, yaşama şeklinden, dini inancından, felsefi veya politik görüşlerinden ne de bedensel, zihinsel veya psişik eksikliğinden dolayı ayrımcılığa tabi tutulamaz. Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. *Kanun hukuksal ve yaşamsal alanda özellikle ailevi, eğitim ve iş alanlarında hukuki ve gerçek eşitlik sağlar.*” Metnin tamamı için bkn. <https://anayasa.tbmm.gov.tr/docs/isvicre.pdf>.

Vermiş olduğumuz örnekler gösteriyor ki, diğer Avrupa ülkelerinde de eğilim aynı yönde olup, kadına ilişkin pozitif ayrımcılık yapılmasının hukuki zemini oluşturulmuş durumdadır.

Bu maddenin özellikle ilk iki fıkrasının konu açısından büyük önem taşıdığını belirtmek gerekmektedir. Buna göre, maddenin ilk fıkrasında ayrımcılık yasağı düzenlenmiş ve *cinsiyet* kavramı kullanılarak, buna ilişkin herhangi bir ayrımcılık yapılması yasaklanmıştır. Maddenin ikinci fıkrasında ise, kadın ile erkeğin eşit haklara sahip olduğu vurgulanarak, devlet, bu eşitliğin gerçek hayatta sağlanmasına ilişkin gerekli tedbirleri alma yükümlülüğü altına sokulmuştur. Bu bağlamda, bazı fiili eşitsizlikleri dengelemek ya da ortadan kaldırmak amacıyla ayrımcılık yapılması, diğer deyişle farklı gruplara farklı muamele edilmesi keyfi bir ayrımcılık sayılmayacak ve eşitlik ilkesinin ihlali anlamına gelmeyecektir. Buna bağlı olarak, fiili eşitsizliği gidermek amacıyla, kadınlara ilişkin pozitif ayrımcılık adı altında sağlanan özel haklar, alınan tedbirler eşitlik ilkesine ve ayrımcılık yasağına aykırı bir durum oluşturmayacaktır. Bu durum açıkça ikinci fıkrada belirtilmiş olup, gerçek hayattaki eşitsiz bir durum yine bir eşitsizlikle giderilmeye çalışılmaktadır. Bu kapsamda pozitif ayrımcılık⁷⁴⁸, bir toplumda dezavantajlı durumdaki sınıflar lehine izlenecek politikalar, stratejiler, yöntemler ve bu konuya ilişkin yapılacak uygulamalar olup, eşitliğin ve ayrımcılık yasağının bir istisnası olarak düşünülebilecektir⁷⁴⁹. Bu doğrultuda, pozitif ayrımcılık, eşitsiz bir uygulama ile eşitliği sağlamaya yönelik, devletin gruplar arasındaki farklılıkları dikkate alarak, dezavantajlı durumlarından kurtarmak için aktif olarak bazı önlemler almasını gerektirmektedir.

Aynı maddenin üçüncü fıkrasında ise, çocuklar, yaşlılar, özürülüler, harp ve vazife şehitlerinin dul ve yetimleri ile malul ve gaziler de sayılarak pozitif ayrımcılığın kapsamı genişletilmiştir. Böylece pozitif ayrımcılık yapılabilecek sınıflar madde kapsamında belirlenmiştir. Maddenin dördüncü fıkrası kapsamında ise hiçbir kişiye aileye zümreye veya sınıfa imtiyaz tanınmaz denilmek suretiyle, imtiyaz yasağı düzenlenmiştir. Ancak bu düzenleme de, keyfi şekilde ayrımcılık yapılamayacağı şeklinde anlaşılmalı ve eşitsizliği gidermek için alınacak tedbirler bu kapsamda değerlendirilmelidir⁷⁵⁰.

⁷⁴⁸ Pozitif ayrımcılığa ilişkin lehe ve aleyhe görüşler için bkn. J. Edward Kellough, *Understanding Affirmative Action: Politics, Discrimination, and the Search for Justice* (Washington: Georgetown University Press, 2006) 71-91.

⁷⁴⁹ Kasım Akbaş ve İlker Gökhan Şen, "Türkiye'de Kadına Yönelik Pozitif Ayrımcılık: Kavram, Uygulama ve Toplumsal Algılar," *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13 (2013): 167, 168.

⁷⁵⁰ Anayasa madde 5'te, devletin temel amaç ve görevleri arasında kişilerin ve toplumun refah, huzur ve mutluluğunu sağlamak, kişinin temel hak ve hürriyetlerini, sosyal hukuk devleti ve adalet ilkeleriyle bağdaşmayacak surette sınırlayan siyasal, ekonomik ve sosyal engelleri kaldırmaya, insanın

Anayasanın 10. maddesini değerlendirmek gerekirse, ilk etapta bir çocuğun, yaşının ya da özürünün farklı durum ve niteliklerle olduklarından hareketle dezavantajlı grup içerisinde sayılmaları ve farklı kurallara tabi olmaları, buna yönelik alınacak tedbirlerin eşitlik ilkesine aykırı olmaması yönünde maddenin üçüncü fıkrası oldukça olumlu görünmektedir. Ancak kadınlar açısından aynı şeyleri söylemek mümkün müdür? Şöyle ki, maddede sayılmış olan çocuklar, yaşlılar ve özürsüzlüler, toplumda zayıf ve korunmaya ihtiyacı olan gruplar olarak değerlendirilebilecekken, kadınlar diğer gruplardan farklı olarak gerçekte zayıf ve korunmaya ihtiyacı olmayan ancak tarihsel önyargı ve uygulamalar nedeniyle ayrımcılığa maruz kalmış ve bu nedenle bazı açılardan dezavantajlı konumda olduğu değerlendirilen bir grup olarak karşımıza çıkmaktadır⁷⁵¹. Bu doğrultuda, hukuk önünde kadın ve erkek farklı kurallara tabi olacak şekilde farklı durum ve niteliklere sahipler midir? Eşitlik ilkesi buna bağlı olarak nasıl yorumlanmalıdır?

Bu soruların cevaplarını bulabilmek için öncelikle eşitlik ilkesinin mahkeme kararlarında nasıl değerlendirildiğini bilmek gerekir. Zira eşitlik ilkesi Anayasa’da bu şekilde düzenlenmiş olsa da, bu düzenlemeler anlamını uygulama ile bulacaktır. Bu doğrultuda, Anayasa Mahkemesinin eşitlik ilkesine ilişkin vermiş olduğu kararlar önem arz etmektedir. Mahkeme, genel olarak eşitlik ilkesinin herkesin aynı hak ve yükümlülükler sahip olması şeklinde anlaşılması gerektiği yönünde kararlar vermiştir⁷⁵². Şöyle ki, eşitlik, aynı hukuki durumda olanlar arasında olacak, farklı durumdakilere farklı kurallar uygulanabilecektir. Buradan anlaşıldığı üzere, asıl olan *eşitlerin eşitliği* olup, eşit olmayanların eşitsizliği bu ilkeyi ihlal etmeyecektir⁷⁵³.

maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlamaya çalışmak sayılmıştır. Bu madde uyarınca kişiyi özgürleştirmek devletin temel amaç ve görevlerindedir. Bu noktada kadınların geleneksel toplumsal cinsiyet rolleri bağlamında bağımlılığını ya da ikincilliğini ön plana ne çıkaracak düzenlemelerin kaldırılması gerekecektir. Bertil Emrah Oder, “Anayasa’da Kadın Sorunsalı: Norm, İçtihat ve Hukuk Politikası,” *Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları, Eşitsizlikler, Mücadeleler, Kazanımlar*, ed. Bertil Emrah Oder, Hülya Durudoğan, Fatoş Gökşen ve Deniz Yükseler (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2010) 198.

⁷⁵¹ Bu konuya ilişkin olarak literatürde ‘pozitif eylem’ ve ‘pozitif ayrımcılık’ olarak iki kavram kullanılmakta ve toplumda korunmaya muhtaç kişiler açısından alınacak koruma önlemleri pozitif eylem olarak, bunun yanı sıra geçmişte ayrımcılığa maruz kalmış bu nedenle mevcut zamanda dezavantajlı bulunan gruplara yönelik alınacak tedbirler pozitif ayrımcılık olarak adlandırılmaktadır. Tamara Harvey ve Rostant Philip, “Positive Action, Positive Discrimination,” *The New Oxford Companion to Law*, ed. Peter Cane ve Joanne Conaghan (Oxford: Oxford University Press, 2008) 913-916. Aktaran: Akbaş ve Şen 170.

⁷⁵² Anayasa Mahkemesi E.1988/7, K.1988/27, Kt.27.9.1988.

⁷⁵³ Tanör ve Yüzbaşıoğlu 121.

Eşitlik ilkesini, şekli eşitlik ve maddi eşitlik olarak ikiye ayırmak mümkündür. Şekli eşitlik, kanunların genel ve soyut olması diğer deyişle kapsadığı herkese aynı şekilde uygulanması demektir. Ancak bunun dışında bir de maddi eşitlik vardır ki, şekli eşitliği aşan, aynı durumda bulunanlara aynı muameleyi gerektirmektedir⁷⁵⁴. Şekli eşitlikten kastedilen bireylerin kişisel ve özel durumlarına bakılmaksızın kanunların herkese eşit olarak uygulanmasıdır. Bu bağlamda, Anayasa madde 10'un birinci ve dördüncü fıkrası mutlak eşitlik hükmüdür. Bu düzenlemeler doğrultusunda herkes, hiçbir ayırım yapılmaksızın, kanun önünde eşit sayılacaktır⁷⁵⁵. Ancak salt eşitlik, tüm insanların her açıdan aynı ve eşit olamadığından bahisle, kişilerin yarar ve yükümlülüklerde eşitliğini sağlamak mümkün olmamaktadır. Diğer deyişle, insanlar arasındaki farklılıklardan hangilerinin ilişkili ya da uygun hangilerinin ise ilişiksiz veya uygun olmadığını belirlemeyi olanaklı kılan ilkelerle çevrelenmedikçe, şekli eşitlik kavramı yetersiz kalmaktadır⁷⁵⁶. Böylece maddi eşitliğe göre ise, aynı durumda olan kişiler aynı işleme tabi tutulacak, bunun yanında farklı durumda olanlar farklı muamelelere tabi tutulabilecektir. Ancak farklı şekilde davranmak için haklı nedenler bulunması, insanlara ilişkili veya uygun farkların varlığı dışında eşit davranılması, eşitsiz veya farklı davranıldığında ise göz önünde tutulan farklılıkların söz konusu işlemle ilişkisinin veya işlem için uygunluğunun kanıtlanması gerekmektedir⁷⁵⁷.

Bu doğrultuda Anayasa madde 10'un ikinci ve üçüncü fıkrası bu türden bir eşitlik içermekte ve maddi eşitlik, farklı koşullardaki kişilere farklı muamele edilmesini meşru kılarak, pozitif ayrımcılığın zeminini oluşturmaktadır.

Son olarak, Mahkeme kararlarında, eşitlik ilkesinin amacını, aynı durumda bulunan kişilerin yasalarca aynı işleme bağlı tutulmalarını sağlamak ve kişilere yasa karşısında ayırım yapılmasını ve ayrıcalık tanınmasını önlemek olduğu belirtilmiş, bu ilkenin, aynı durumda bulunan kimi kişi ve topluluklara ayrı kurallar uygulanarak yasa karşısında eşitliğin ihlal edilmesinin yasaklandığı vurgulanmıştır. Bazı durum ve konumlarındaki özellikler, kimi kişiler ya da topluluklara ilişkin olarak değişik kuralları gerekli kılabilir, bu doğrultuda aynı hukuksal durumlar aynı, ayrı hukuksal durumlar ayrı kurallara bağlı tutulduğunda, Anayasa'nın öngördüğü eşitlik

⁷⁵⁴ Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku* (Ankara: Yetkin Basımevi, 2013) 153.

⁷⁵⁵ Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları* (Bursa: Ekin Yayınevi, 2013) 99.

⁷⁵⁶ Merih Öden, *Türk Anayasa Hukukunda Eşitlik İlkesi* (Ankara: Yetkin Basımevi, 2003) 26, 27.

⁷⁵⁷ Öden 27.

ilkesi ihlal edilmemiş olacaktır. Maddi hukuki eşitlik, şekli eşitliğin ötesinde, aynı durumda bulunanlar için haklarda ve ödevlerde, yararlarda ve yükümlülüklerde, yetkilerde ve sorumluluklarda, fırsatlarda ve hizmetlerde eşit davranma zorunluluğunu içermekte olup, bu anlamda eşitlik ilkesinin ihlal edilmiş olup olmadığının anlaşılabilmesi için Anayasa'ya uygunluk denetiminde sadece kanunların genel ve soyut nitelik taşıyıp taşımadıklarının değil, onların içeriklerinin de araştırılması gerektiği ortaya koyulmuştur⁷⁵⁸.

Burada altı çizilmesi gereken nokta: Pozitif ayrımcılığın keyfilığe kaçmayıp, bir haklı nedene, kamu yararına dayanılarak yapılması gerekliliğidir. Mahkeme, buna ilişkin yapılan sınıflandırmaların kanunlara aykırı olup olmadığını denetlerken, *haklı neden* kriterine dayanmaktadır⁷⁵⁹. Mahkeme, bir kararında⁷⁶⁰, yurttaşların farklı kurallara tabi tutulmasının, haklı nedene dayanması koşuluyla, eşitlik ilkesini ihlal etmeyeceği yönünde karar vermiştir. Bu karara göre, Anayasa'nın 10. maddesinde herkesin, hiçbir ayırım yapılmadan kanun önünde eşit olduğu kabul edilmiştir. Ancak kanun önünde eşitlik ilkesi, tüm yurttaşların mutlaka her yönden, her zaman aynı kurallara bağlı tutulmaları zorunluluğunu da içermemektedir ve bazı yurttaşların başka kurallara bağlı tutulmaları haklı bir nedene dayanmakta ise böyle bir durumda kanun önünde eşitlik ilkesine ters düşüldüğünden söz edilemeyecektir. İnsanlar arasında yaradılış⁷⁶¹ ve çalışma gücü veya sağlık bakımından veya nitelikçe buna eşit nedenler dolayısıyla pek çok ayırım bulunduğu açık bir gerçek olup, eşitliği bozan bir

⁷⁵⁸ Anayasa Mahkemesi E.2013/23, K.2013/123, Kt.31.10.2013.

⁷⁵⁹ Anayasa Mahkemesi E.1985/11, K.1986/29, Kt.11.12.1986.

⁷⁶⁰ Anayasa Mahkemesi E.1981/13, K.1983/8, Kt.28.4.1983.

⁷⁶¹ ETCK madde 434 uyarınca, kaçırılan veya alıkonulan kız veya kadın ile maznun veya mahkumlardan biri arasında evlenme vukuunda koca hakkında hukuku amme davası ve hüküm verilmiş ise cezanın çektirilmesi tecil olunmakta idi. Bu madde eşitliğe aykırı olduğu savıyla Anayasa Mahkemesi önüne gitmiştir. Ancak mahkeme kararında '*...başka bir deyişle, bazı fiillerin yaradılış veya hukuk düzeni icabı kadın tarafından işlenemeyeceği, ancak erkek tarafından işlenmesinin mümkün olduğu görülmektedir. İtiraz konusu kurallardan Türk Ceza Kanunu'nun 416. maddesinin üçüncü fıkrasında düzenlenen reşit olmayan kimsenin rızası ile cinsi münasebette bulunma suçu da bu niteliktedir. Dolayısıyla buradaki ayırım kadın ve erkek arasındaki biyolojik ve fiziksel farklılıklardan kaynaklanmaktadır...*' demek suretiyle, birinci bölümde ele almış olduğumuz *kadın doğası* kavramını burada *yaradılış* adı altında hatalı biçimde kullanmıştır. Çünkü TCK'nın 416. maddesinin son fıkrasının uygulanmasında failin kadın veya erkek olabileceğinin kabulü, bu fıkra yönünden 434. maddenin kaçırılan veya alıkonulan kız veya kadın ile maznun veya biri arasında evlenme vukuunda koca hakkında hukuku amme davası ve hüküm verilmiş ise cezanın çektirilmesinin tecil olunacağına ilişkin ilk fıkra hükmünün de eşitlik ilkesine aykırılığı sonucunu doğurmaktadır. Bu fıkra, failin erkek olmasına göre düzenlenmiş, evlenme gerçekleştiginde kocaya tanınan haklar kadına tanınmamıştır. Ancak bu doğru olmayıp, söz konusu suçu kadınlarında işlemesi de mümkündür. Görüldüğü üzere *yaradılış* özellikleri eğer mahkeme kararlarında gerçek bir temeli olmadan kullanılacak, toplumsal roller bir yaradılış özelliği olarak kabul edilecekse, cinsiyetçi, eşitliğe aykırı durumların ortaya çıkması kaçınılmaz olacaktır.

kuralın varlığı, ancak o kuralın *kamu yararına* veya başka *haklı bir nedene* dayanmamış olması hallerinde ileri sürülebilecektir.

Ayrıca Mahkemeye göre, göz önünde tutulan kamu yararı ve haklı nedenin, *'anlaşılabilir,' 'amaçla ilgili' ve 'makul ve adil'* olması gerekmektedir. Eğer yapılan düzenleme bu kriterlerden birine uymuyorsa, Mahkemeye göre, eşitlik ilkesine aykırı bir durum var demektir. Diğer deyişle, getirilen düzenleme herhangi bir biçimde birbirini tamamlayan, birbirini doğrulayan ve birbirini güçlendiren bu üç ölçütten birine uymuyorsa, eşitlik ilkesine aykırı bir yön vardır denilebilir. Çünkü eşitliği bozduğu öne sürülen kural haklı bir nedene dayanmamakta ya da kamu yararı amacıyla yürürlüğe konulmamış olmaktadır. Başlangıçta var olan uyum içindeki bu koşullar, zamanla aralarındaki bağın çözülmesi halinde de Anayasa kuralına aykırı hale gelebilirler⁷⁶². Bu kapsamda, düzenlemenin haklı nedeni, sınıflandırma ile düzenlemenin amacı arasındaki ilişkiyi ortaya koymakta sınıflandırmanın amaca hizmet edip etmediğini belirtmektedir.

Anayasa Mahkemesi kararları doğrultusunda, eşitliğin herkes açısından mutlak bir anlama gelmediği, herkesin aynı kural ve yükümlülüklerle tabi olmayacağı, farklı durumdakilerin farklı kurallara tabi olacağı ortaya çıkmaktadır. Buradan hareketle eşitlik için aynı hukuki durumda ve nitelikte bulunulması gerektiği, diğer deyişle eşitliğin *aynılık* gerektirdiği, pozitif ayrımcılığın ise ilk koşulunun farklılık olduğunu aşıkardır. Anayasa Mahkemesinin eşitlik ilkesi açısından yapmış olduğu değerlendirmelerde aynılık ve farklılık nasıl saptanacaktır? Burada kanunların maddi eşitlik açısından denetlenmesinde problem, hangi sınıflandırma ya da farklılaştırma türlerinin eşitlik ilkesini ihlal edeceği sorunudur. Belirli hak ve ödevler açısından kişiler arasında ayrıma temel alınan özelliklerin, niteliklerin söz konusu hak ve ödevlerle ilişkili olup olmadığının saptanması oldukça zordur. Bu ayrımlar keyfi değil, haklılaştırılabilir, akla uygun ve makul olmak zorundadır⁷⁶³.

Mahkemeye göre, *benzer nitelik ve durumda* olanlar arasında farklı uygulamayı engelleyen, *ayrı nitelik ve durumda* olanların aynı kurallara bağlı tutulmasını zorunlu kılmayan eşitlik ilkesi, hukukun üstünlüğü temeli üzerine oturan

⁷⁶² Anayasa Mahkemesi E.1991/13, K.1992/10 Kt.19.2.1992. ve E.1991/24, K.1991/40, Kt.31.10.1991

⁷⁶³ Öden 41.

hukuk devletinde her türlü ayrıcalığı reddeden önemli bir öğedir⁷⁶⁴. Başka bir kararında ise, mahkeme, *kişisel nitelikleri ve durumları özdeş* olanlar arasında, yasalara konulan kurallarla değişik uygulamalar yapılamayacağını, eşitliği bozduğu ileri sürülen kural haklı bir nedene dayanmakta veya kamu yararı amacıyla yürürlüğe konulmuş ise, bu kuralın eşitlik ilkesini zedelemeyeceğini ortaya koymuştur⁷⁶⁵.

Tüm bu açıklamalar ışığında cevaplanması gereken sorular şunlardır: Kadın kendisine farklı muamele edilmesini sağlayacak derecede erkekten farklı mıdır? Ya da mahkemenin diliyle sadece cinsiyeti dolayısıyla farklı durum ve nitelikte mi sayılacaktır? Kadın ve erkek *aynı* durum ve nitelikte kabul edildiği takdirde her iki cinse de eşit davranılması ve pozitif ayrımcılık yapılmaması gerekecektir. Ancak kadın ve erkek bu anlamda *farklı* kabul edildiği takdirde farklı kurallara tabi olabileceklerdir. Hukuk sistemimizin cinsiyete dayalı pozitif ayrımcılığın önünü açtığı düşünüldüğünde, sorunun cevabını vermek kolaylaşır ve kadını farklı kabul ettiği, buradan hareketle kadının tarih boyunca sahip olduğu '*farklı*' statüsünün korunduğu ortaya çıkmaktadır.

Bu doğrultuda, pozitif ayrımcılık altında yapılan düzenlemelerin içinde bir risk barındırdığı gözden kaçırılmamalıdır: Bu düzenlemeler, kadınların korunması gereken zayıf ve bağımlı bir varlık olduğu yönünde görüşü ön olana çıkararak, bu görüşü kuvvetlendiren bir araca dönüşebilmektedir. Zira birinci bölümde ortaya koyulduğu üzere, tarih sahnesinde kadının aşağı statüsünün kaynağı yine bu düşüncelerdir. Bu nedenle kadına ilişkin pozitif ayrımcılığın herhangi bir ayırım yapılmadan her alanda kayıtsız şartsız kabul edilmesi, kadının durumunu iyileştirmek bir yana, mevcut ataerkil sistemin korunmasına yardımcı olabilecek, bu ise pozitif ayrımcılığın özellikle *amaçla ilgili olma* kriterini taşımadığı anlamına gelecektir. Buradan hareketle, üzerinde durulması gereken konu, yukarıda sayılı gerekçelere dayanılarak yürürlüğe koyulan her düzenlemelerin gerçekten haklı bir nedene dayanıp dayanmadığının araştırılmasıdır.

⁷⁶⁴ Anayasa Mahkemesi E.1987/16, K.1988/8, Kt.19.4.1988.

⁷⁶⁵ Anayasa Mahkemesi E.1995/19, K.1995/64, Kt. 14.12.1995.

C. Türk Hukuk Sisteminde Kadına Yönelik Pozitif Ayrımcılığa İlişkin Düzenlemeler

Bu başlık altında kadını koruma, kadının sahip olduğu dezavantajlı durumları ortadan kaldırma ve kadın erkek arasında gerçek eşitliği sağlama gerekçeleriyle hukukumuzda yürürlüğe koyulmuş düzenlemeler ele alınacak ve mevcut düzenlemelerin bu amaçları ne denli gerçekleştirmeye yönelik olduğu incelenecektir.

1. Toplumsal Cinsiyet Farklılıklarını Temel Alarak Kadınlara Yönelik Özel Muamele Öngören Düzenlemelerden Örnekler

Konuya öncelikle Anayasa'nın iki maddesi ile başlamak doğru olacaktır. Bunlardan ilki, ailenin korunması ve çocuk hakları başlığı altında düzenlenen madde 41'dir. Bu maddeye göre, aile, Türk toplumunun temeli olup, eşler arasında eşitliğe dayanmaktadır. Devlet, ailenin huzur ve refahı ile *özellikle ananın ve çocukların korunması* ve aile planlamasının öğretimi ile uygulanmasını sağlamak için gerekli tedbirleri alır, teşkilatı kurar. Görüldüğü üzere, yasa koyucu ailenin içinde özellikle 'ana' ('kadın' değil! Dezavantajlı grup içerisinde sayılması için kadının öncelikle doğum yapması gerekmektedir) ve çocuğun korunması gerekliliğini işaret etmiştir. Böylece bu madde ile dezavantajlı gruplar belirlenmiş ve özel olarak korunması gerekenler içerisinde çocukla beraber, korunmaya muhtaç görülen ana da eklenmiştir.

Bunlardan ikincisi ise, çalışma şartlarının düzenlendiği madde 50'dir. Bu maddenin birinci ve ikinci fıkrası uyarınca, kimse, yaşına, cinsiyetine ve gücüne uymayan işlerde çalıştırılmaz. Küçükler ve *kadınlar* ile bedeni ve ruhi yetersizliği olanlar çalışma şartları bakımından özel olarak korunurlar. Bu madde ile çalışma şartları açısından küçüklerin ve kadınların özel olarak korunacakları anayasal güvence altına alınmıştır. Çünkü kadının naif, nazik, zayıf bir bedene sahip olduğu ve erkeğin başarabileceği her işi başaramayacağı düşünülmektedir. Bu nedenle kadının, küçüklerle bir tutularak, bazı işlerde çalışması yasaklanmıştır.

Bu doğrultuda, 4857 sayılı İş Kanununun 72. maddesi uyarınca, yer ve su altında çalıştırma yasağı başlığı altında, maden ocakları ile kablo döşemesi, kanalizasyon ve tünel inşaatı gibi yer altında veya su altında çalışılacak işlerde on

sekiz yaşını doldurmamış erkek ve her yaştaki kadınların çalıştırılması yasaklanmıştır. Bu madde ile kadınların yalnızca kadın olduklarından dolayı ve kadın cinsiyetine ilişkin önyargılar nedeniyle bazı alanlar erkek ihtisasına bırakılmış olup, kadınların ‘ellerinin hamuruyla’ bu alanlarda çalışmalarına izin verilmemiştir. Görüldüğü üzere, bu düzenlemeler kadının korunması bir yana kadına ilişkin var olan önyargıları pekiştirmektedir.

Başka açıdan bakıldığında, maden mühendisi bir kadının yalnızca bürolarda ya da madenlerin yer üstündeki işlerinde görevlendirilmeleri ya da on dokuz yaşında bir erkeğin yapabileceği düşünülen bu işleri herhangi yaştan bir kadının yapamayacağı inancı doğrultusunda hazırlanan bu düzenlemeler, güçsüz, zayıf ve bu nedenle bazı işleri yapabilecek yeteneğe ya da kuvvete sahip olmayan kadın imajından başka, kadına ilişkin hiçbir şeyi korumamaktadır⁷⁶⁶.

Buradan çıkan sonuç ise, kadınlara ilişkin olarak, Platon’un, *Devlet*’te (457a) ileri sürmüş olduğu, “... (kadınların) cinsiyet olarak erkeklerden daha zayıf olduklarını göz önünde bulundurarak, onlara daha hafif işler verilecektir...” düşüncesinden pek de öteye gidemediğimizdir. Bu nedenle, kanaatimce kadınların herhangi bir alanda iş hayatına katılımını engelleyen bu yasakların kaldırılması ve bu doğrultuda ‘belli bir cinsiyete özgü iş alanı’ düşüncesinden uzaklaşılması gerekmektedir. Zira eğer yasa koyucu haklıysa ve kadınlar bu işlerde çalışabilecek niteliğe sahip değilse, zaten bu işlerde kadın çalışan bulmak mümkün olmayacaktır. Ancak bırakalım buna yasalar değil kadın, diğer deyişle birey karar versin. *Hukuk düzeni özel olarak kadını değil, bireyi korusun.*

Üçüncü olarak, 1111 sayılı Askerlik Kanununa değinmek niyetindeyiz. Askerlik Kanunu madde 1’e göre, Türkiye Cumhuriyeti tebaası olan her erkek askerlik yapmaya mecburdur. Bu düzenlemeyi kadınlar açısından tam olarak bir pozitif ayrımcılık olarak değerlendiremesek de kadınları askerlik hizmetinden muaf tuttuğundan bahisle, bu yükümlülüğü yalnızca erkeklere yüklediğinden dolayı konumuz açısından önem arz etmektedir. Çünkü bu düzenleme ile kadın doğası

⁷⁶⁶ Kadınlar açısından belirli işlerde çalıştırılma yasakları öngörülmesi özellikle kadın mühendislerin istihdamını önemli ölçüde etkilemekte ve cinsiyet ayrımcılığına yol açmaktadır. Bu nedenle bu yasaklar kaldırılarak ancak önlemler artırılarak hem erkek hem kadın işçi korunmalıdır. Kadının bu tür işlerde çalışıp çalışmayacağına yasakoyunu değil kendisi karar vermelidir. Kadriye Bakırcı, “İstihdamda Cinsiyetler Arası Eşitlik,” *Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları, Eşitsizlikler, Mücadeleler, Kazanımlar*, ed. Bertil Emrah Oder, Hülya Durudoğan, Fatoş Gökşen ve Deniz Yükseler, (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2010) 250.

kavramı ortaya çıkarılmış olup, yeterince güçlü olmadıkları ya da doğalarının buna uygun olmadıklarından mütevellit bu yükümlülükten muaf tutulmaktadır. Bu muafiyetin amacını, kadının korunması gereken zayıf bir varlık olduğu ve doğasının erkeklerden farklı olup, askerlik görevini yerine getirebilecek niteliklere sahip olmadıkları inancından başka bir nedene dayandırmak zordur.

Başka bir açıdan bakıldığında, orduya katılmalarında herhangi bir sakınca olmayan kadınlar neden zorunlu askerlik görevinden muaf tutulmaktadır? Tarih göz önünde tutulduğunda, bir başka neden, aile üyelerinden birinin, ev işleri, çocuk bakımı gibi görevleri yerine getirmek için geride kalma gerekliliği olarak karşımıza çıkmaktadır. O 'biri' ise, elbette ev ve aile kurumu ile bağlarını koparamayan, toplumsal cinsiyet rollerinin buna izin vermediği kadın olmaktadır. Bu nedenle, kanaatimce bu düzenleme toplumsal cinsiyet rollerini ve önyargıları muhafaza etmeye yardımcı olmak dışında, kadına ilişkin herhangi bir menfaati korumamaktadır.

Kadınların yaşadıkları dezavantajları ortadan kaldırmak (!) amacıyla yapılan bu yöndeki özel muamelelerin, toplumsal cinsiyet rollerini desteklemesi ve bunun eşitliğe ulaşmak için çıkılan yolda bir engel oluşturacağı bir yana, ayrıca kadını koruyucu bu tip yasaların, tarihte kadınları çeşitli şekillerde kimi iş alanlarından (böylelikle kamusal alandan) uzak tutmaya hizmet etmek amacıyla kullanıldığı unutulmamalıdır⁷⁶⁷.

Dördüncü olarak ele almak istediğimiz düzenleme, 5275 sayılı Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanunun denetimli serbestlik tedbiri uygulanarak cezanın infazını düzenleyen maddesi 105/A/3/a uyarınca, sıfır-altı yaş grubunda çocuğu bulunan ve koşullu salıverilmesine iki yıl veya daha az süre kalan *kadın* hükümlüler, diğer şartları da taşımaları halinde maddede düzenlenen infaz usulünden yararlanabileceklerdir. Böylece bu madde ile kadınlara yönelik cezanın infazına ilişkin özel bir düzenleme getirilmiştir.

Yine aynı kanunun özel infaz usullerini düzenleyen 110/2/a maddesine göre, mahkumiyete konu suç nedeniyle doğmuş zararın aynen iade, suçtan önceki hale

⁷⁶⁷ Ordunun kadınları dışlayan ve marjinalleştiren ancak erkek değerlerini üretmede önemli derecede sorumlu olan bir kurum olduğu yönünde bkn. Deniz Kandiyoti, *Cariyeler, Bacılar ve Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler* (İstanbul: Metis Yayınları, 2011) 187.

getirme veya tazmin suretiyle tamamen giderilmesine dair hukuki sorumlulukları saklı kalmak üzere, *kadın* veya altmış beş yaşını bitirmiş kişilerin mahkum oldukları altı ay veya daha az süreli hapis cezasının konutunda çektirilmesine karar verilebileceği düzenlenmiştir. Anlaşılacağı üzere, bu düzenleme kadın ve erkek için farklı koşullar öngörmektedir.

Bu nedenle, bahse konu madde Anayasa Mahkemesinin önüne gitmiş ve bu fıkarda yer alan '*Kadın veya*' ibaresinin, Anayasa'nın 10. ve 11. maddelerine aykırılığı savıyla iptali istenmiştir. Bu maddede, hapis cezalarının mahkeme tarafından konutta çektirilmesine karar verilebilmesi için hükümlülerin, cinsiyet, yaş ve mahkum oldukları yıla göre ayrımlar yapılmak suretiyle gerekli olan şartlar belirlenmiştir. Bu şartlar, maddenin itiraz konusu kuralı da içeren ikinci fıkrasında, hükümlünün kadın olması, hükümlü erkek ise altmış beş yaşını bitirmiş olması ile hükümlünün altı ay veya daha az süreli hapis cezasına mahkum olması şeklinde öngörülmüştür.

Görüldüğü üzere, erkek mahkumlar için öngörülen yaşa ilişkin koşul, kadın mahkumlar için aranmamaktadır. Ancak Mahkeme, bu itirazı eşitlik (Anayasa madde 10) kapsamında incelememiş, itiraz konusu düzenlemenin Anayasa'nın 2. ve 38. maddelerine aykırı olmadığından bahisle, iptal talebinin reddetmiştir. Halbuki bu düzenleme ile açıkça kadına yönelik cezanın infazına ilişkin özel bir düzenleme getirilmiştir. Bu düzenlemenin kadının lehine olduğu görülmekle beraber, böyle bir ayrımın herhangi haklı bir nedene dayandığı savunulamayacak olup, eşitlik ilkesine aykırılık teşkil ettiği söylenebilecektir. Kanaatimce bu maddede gözönünde tutulan tek şey, *kadının doğasının* erkekten farklı ve erkekten daha az saldırgan olduğuna ilişkin önyargılardır.

Bunların dışında beşinci olarak ele alınacak bir başka düzenleme olan, Gebe veya Emziren Kadınların Çalıştırılma Şartlarıyla Emzirme Odaları ve Çocuk Bakım Yurtlarına Dair Yönetmeliğin 13. maddesi uyarınca, yaşları ve medeni halleri ne olursa olsun, 100-150 kadın çalışanı olan işyerlerinde, emziren çalışanların çocuklarını emzirmeleri için işveren tarafından, çalışma yerlerinden ayrı ve işyerine en çok 250 metre uzaklıkta... bir emzirme odasının kurulması zorunludur. Yaşları ve medeni halleri ne olursa olsun, 150'den çok kadın çalışanı olan işyerlerinde, 0-6 yaşındaki çocukların bırakılması, bakımı ve emziren çalışanların çocuklarını

emzirmeleri için işveren tarafından, çalışma yerlerinden ayrı ve işyerine yakın... bir yurdun kurulması zorunludur.

Bu madde ilk bakışta kadının lehine bir düzenleme olarak görülse de bu doğru değildir. Şöyle ki, madde 0-6 yaş arası çocuğu olan *kadın çalışanlar* için yurtlar oluşturulmasını öngörmektedir. Bunun nedeni ise, çocuk bakımının doğumdan sonra ebeveynlere değil anneye ait bir görev olduğu düşüncesidir. Elbette çocukların bakımlarının sağlanmasına yönelik yurtların kurulması bir gerekliliktir ancak burada yalnızca kadın çalışan üzerinden hesap yapılması, kadına ilişkin toplumsal cinsiyet rollerini sonuna kadar desteklemekte ve bu doğrultuda geniş perspektifte kadınların lehine değil aleyhine bir düzenleme olmaktadır. Tarihten bu yana çocuk bakımının yalnızca annenin görevi olduğu düşüncesinden hareketle yürürlüğe koyulan bu düzenleme haklı hiçbir nedene dayanmamaktadır. Bu nedenle madde düzenlemesinden kadın ibaresi çıkarılmalı ve tüm çalışanlar üzerinden hesap yapılmalıdır⁷⁶⁸.

Ayrıca bu maddeye ilişkin olarak, Türkçe çevirisini yayınlamış olduğumuz⁷⁶⁹ Avrupa Parlamentosu Genel Kurulu'nda 28 aleyhte ve 53 çekimser oya karşılık 590 lehte oyla kabul edilip, Avrupa Parlamentosu Kararı'na dönüşen 12.04.2012 tarihli "Türkiye'deki Kadınlar İçin 2020 Perspektifi" raporunda da söz konusu maddenin yukarıda önerildiği şekilde değiştirilmesi önerilmektedir. Buna göre, Parlamento yalnızca kadının sorumluluğunda olduğuna dair ayrımcı bir yaklaşım sergileyen ve işverenlerin daha fazla kadını işe almaya ilişkin kararlarını olumsuz yönde etkileyen, 150' den fazla kadın işçi çalıştıran özel işyerlerinin çalışanlara ücretsiz kreş imkanı sağlama zorunluluğuna ilişkin düzenlemede değişiklik yapılması konusunda çağrıda bulunmaktadır. Buna göre, söz konusu madde çocuk bakımının ebeveynlerin ortak görevi olduğu düşüncesine uydurularak değiştirilmelidir.

Görüldüğü üzere, iş hayatına yönelik, kadının çalışma koşullarında iyileştirme yapmak amacıyla yürürlüğe koyulmuş gibi görünen bu madde aslında mevcut ataerkil sistemin korunmasını desteklemekte, kadını korumak bir yana,

⁷⁶⁸ Bu düzenleme, kadınların çocuk bakımından sorumlu olduğuna ilişkin ataerkil bakış açısını yansıtmaktadır. Fatma İrem Çağlar, "Türk Hukuk Mevzuatı Çerçevesinde Annelik," *Birkaç Arpa Boyu... 21. Yüzyıla Giderken Türkiye'de Feminist Çalışmalar: Prof. Dr. Nermin Abadan Unat'a Armağan C:II*, Ed: Serpil Sancar (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2011) 922.

⁷⁶⁹ Nazlı Hilal Demir ve Barış Mesci, "Türkiye'deki Kadınlar İçin 2020 Perspektifi", *Fasikül* 42 (2013): 26. (Bu çalışma, "On a 2020 Perspective for Women in Turkey" adlı AP Raporunun çevirisidir).

toplumsal cinsiyet rollerini kuvvetlendirmektedir.

Altıncı olarak ele almak istediğimiz bir diğer düzenleme ise, 1475 sayılı eski İş Kanunu yürürlükteki 14. maddesi uyarınca, işçilerin hizmet akitlerinin feshedilmesi veya kadının evlendiği tarihten itibaren bir yıl içerisinde kendi arzusu ile akdi sona erdirmesi halinde işçinin işe başladığı tarihten itibaren hizmet akdinin devamı süresince her geçen tam yıl için işverence işçiye 30 günlük ücreti tutarında kıdem tazminatı ödenmesidir. Bu madde ile yalnızca kadın çalışanlara yönelik özel bir düzenleme getirilmiş olup evlendikleri tarihten bir yıl içinde kendi istekleri ile hizmet akitlerini sona erdirmeleri sonucunda kıdem tazminatına hak kazanacaklardır. Burada altı çizilmesi gereken nokta, 1475 sayılı Kanunun 14. maddesinin yürürlüğe girdiği tarih itibari ile kadının evlenmesi halinde iş akdinin feshi sebebinin doğurabilecek bir zorunlu sebebin doğabilmesi mümkün iken, 4721 sayılı Türk Medeni Kanununun yürürlüğe girmesinden sonra böyle bir mücbir sebebin kadın açısından doğabileceğinden bahsedilemeyecektir. Çünkü bu düzenleme zamanında kadının çalışması erkek eşin iznine bağlı idi. Ancak 4721 sayılı Kanun uyarınca bu zorunluluk ortadan kaldırılmıştır. Bu nedenle kadın çalışanın kıdem tazminatı almaya hak kazanmasına ilişkin düzenlemenin, diğer deyişle bu pozitif ayrımcılığın hiçbir haklı nedeni kalmamıştır. Bu doğrultuda, bu madde eşitlik ilkesine aykırılık oluşturmaktadır.

Buna ek olarak, 4721 sayılı Türk Medeni Kanunu ile aile ikametgahının seçilmesi hakkı eşlerden birine (erkeğe) bırakılması yönündeki eşitliğe aykırı hüküm ortadan kaldırılarak bu yönde taraflara eşit hak tanınıp, anlaşamamaları halinde hakime başvuruda bulunma hakkı tanınarak Anayasa'nın eşitlik ilkesine uygun bir hüküm getirmekle birlikte; 1475 sayılı Kanunun 14. maddesinin kadının evlendiği tarihten itibaren bir yıl içerisinde kendi arzusu ile sona erdirilmesi halinde kadın işçinin kıdem tazminatına hak kazanacağı hükmü varlığını sürdürmekle, pratikte, ayrı yerlerde çalışmaları sebebi ile eşlerden birinin iş akdini feshetmek zorunda kalması durumunda (evlenen erkeğe, iş akdini, evlilik veya aile birliğinin korunması amacı ile feshetmesi halinde kıdem tazminatı hakkı tanınmadığından) evlenen kadına, iş akdini feshetme ve işinden ve ikamet ettiği yerden ayrılmayı kabul etme zorunluluğu doğuracağı ve kadının işten ayrılmaya teşvik ettiği bir gerçektir. Böylece bu madde geleneksel anlayışa uygun olarak, kadının evlendikten sonra 'evinin kadını' olması gerektiği inancı pekiştirilmektedir.

Tüm bu nedenlerle, söz konusu madde, eşitlik ilkesine aykırı olduğu savıyla Anayasa Mahkemesi önüne gitmiş ve iptali istenmiştir⁷⁷⁰. Mahkeme bu doğrultuda, maddeyi, 'aile hukuku öğretisinde de *zorunluluklar ve toplumsal gerçekler* karşısında kadının korunması, aile bağlarının güçlendirilmesi, evlilik birliğinde düzen ve uyum sağlanması gerektiği gibi hususlarda yaygın görüşler bulunmaktadır. Kimi *sosyal gerçeklerin* doğurduğu zorunluluktan kaynaklanan ve *aile birliği içerisinde yüklenilen görevlerin* boyut ve önemi gözetilerek evlenmesi nedeniyle hizmet akdini kendi arzusu ile sona erdiren kadın çalışanı ve aile birliğini korumaya yönelik düzenlemenin, Anayasa'ya aykırılığından söz edilemez' gerekçeleriyle eşitliğe aykırı bulmamıştır.

Bu karar konu açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Çünkü kararda aile hukukunda kaynaklanan *zorunluluklar, toplumsal gerçekler* ve *aile içerisinde kadına yüklenen görevler* gibi gerekçeler pozitif ayrımcılığa ilişkin haklı sebepler olarak değerlendirilmiştir. Mahkemenin bu kararı ile toplumsal cinsiyet rolleri korunmakla kalmamış ayrıca bu durum haklılaştırılmıştır. Bu doğrultuda madde, kadını değil, kadının aile birliğinden doğan toplumsal rollerini korumaktadır. Kadın evlendikten sonra çalışmaktan vazgeçmeli, kendisinden beklenen görevleri yerine getirmeli, ev işleriyle ilgilenmeli ya da çocuğun bakımını gerçekleştirmelidir. Söz konusu maddenin halen yürürlükte olmasını ya da kadını ne şekilde koruduğunu anlamak mümkün görünmemektedir. Bu karar ışığında, belirtmek gerekir ki toplumda mevcut yanlış önyargı ya da uygulamaların yasalara yön vermemesi, yasalar ile getirilen hukuka uygun kuralların topluma yön vermesi gerekmektedir. Aksi halde mevcut yanlışlık ve eksikliklerin giderilmesi mümkün olmayacak, hatta bu durumlar yasalarla pekiştirilmiş olacaktır.

Bu karara ilişkin aynı düşünceyi dile getiren karşı oy yazısına göre de, Anayasa madde 10 ile zemini oluşturulan pozitif ayrımcılık, erkeğin hak kaybına uğramasının anayasal dayanağı olarak değerlendirilmemelidir. Pozitif ayrımcılık, kadının, cinsiyeti nedeniyle hak kaybına uğramasının önüne geçilmesi amacıyla yöneliktir. Anayasa'nın 41. maddesinde de belirtildiği gibi aile, eşler arasında eşitliğe dayanmakta olup, evlilik birliğinin bir tarafı diğerine üstün tutulamayacaktır. Bu eşitlik çerçevesinde yasakoyucu evlilik birliğinin kurulması sonucu işten ayrılmayı,

⁷⁷⁰ Anayasa Mahkemesi E.2006/156, K.2008/125, Kt.19.6.2008.

kadının kıdem tazminatına hak kazanması için geçerli bir neden olarak kabul etmemeli, salt cinsiyet farkı, böyle bir ayrımın gerekçesini oluşturmamalıdır. Aksi halde, bu durum, kadının lehine yapılan, haklı bir nedene dayalı pozitif ayrımcılık değil, erkeğe ve kadına biçilen geleneksel rollerin yansımından ibaret sayılmalıdır.

Öte yandan, evlenme nedeniyle isteğe bağlı olarak iş akdinin sona erdirilmesinde kadına kıdem tazminatı ödenmek suretiyle bu durumun özendirici hale getirildiği ve kadının iş yaşamından uzaklaştırılmasına neden olabileceği unutulmamalıdır. Diğer yandan, bu düzenleme ile kadının korunması amaçlanırken, aslında kadınla erkek arasında uygulamada varlığını sürdüren eşitsizliğin daha da derinleşmesine yol açılması olasılığı üzerinde durulması gereken bir sorunu oluşturmaktadır. Çağımızda kadın, bu şekilde toplumsal gerekçeler, zorunluluklar ya da kendisinden beklenen görevler ışığında geleneksel yaklaşımlarla değil, toplumun eşit haklara sahip bireyi olarak, erkeklerle aynı hukuksal konuma getirilebilmesi amacıyla anayasal korumadan yararlandırılmalıdır. Ancak görüldüğü üzere, bu madde ile hiçbir biyolojik farklılığa dayanmayan, yalnızca toplumsal cinsiyet rollerinin yansımaları olarak ortaya çıkan bir duruma ilişkin olarak kadının sözde lehine olduğu ileri sürülen bir düzenleme getirilmiştir. Bu örnekten hareket edilerek, şunu söylemek mümkün olmaktadır: Kadına ilişkin günümüze miras kalan düşünceleri destekleyen, toplumsal cinsiyete dayalı farklılıklara ilişkin durumlarda pozitif ayrımcılık altında yapılan düzenlemeler haklı bir nedene dayanmamakta ve bu nedenle eşitlik ilkesini ihlal etmektedir.

Bu doğrultuda, yedinci olarak ele alınacak başka bir düzenleme ise, 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu madde 28'dir. Bu madde ile emeklilik yaşlılık sigortasından sağlanan haklar ve yararlanma şartları başlığı altında; ilk defa bu kanuna göre sigortalı sayılanlara, kadın ise 58, erkek ise 60 yaşını doldurmuş olmaları ve en az 9000 gün malullük, yaşlılık ve ölüm sigortaları primi bildirilmiş olması şartıyla yaşlılık aylığı bağlanacağı düzenlenmiş olup, kadının ve erkeğin emeklilik yaşları arasında farklılık öngörülmüştür. Bu durumu başka şekilde açıklamak mümkün görünmediğinden, kanaatimce farklılığın nedeni kadının iş hayatında erkeklerden daha az söz sahibi olduğu düşüncesine dayanmaktadır. Bu doğrultuda madde düzenlenmesinde eşitlik ilkesinden ayrılmanın hiçbir haklı nedeni bulunmadığından hareketle, emeklilik yaşlarına ilişkin bu fark ortadan kaldırılmalıdır.

Sekizinci olarak, ele alınacak aynı kanunun 34. Maddesinde ise, ölüm aylığının hak sahiplerine paylaşılması konusu düzenlemiştir. Bu madde uyarınca, ölen sigortalının 33. madde hükümlerine göre hesaplanacak aylığının ... bu kanun kapsamında veya yabancı bir ülke mevzuatı kapsamında çalışmayan veya kendi sigortalılığı nedeniyle gelir veya aylık bağlanmamış çocuklardan; 18 yaşını, lise ve dengi öğrenim görmesi halinde 20 yaşını, yüksek öğrenim yapması halinde 25 yaşını doldurmayanların veya Kurum Sağlık Kurulu kararı ile çalışma gücünü en az % 60 oranında yitirip malul olduğu anlaşılanların veya yaşları ne olursa olsun *evli olmayan, evli olmakla beraber sonradan boşanan veya dul kalan kızlarının*, her birine % 25'i, oranında aylık bağlanacaktır. Bu madde ile kural olarak erkek çocukları 18 yaşına kadar anne veya babasından yetim aylığı almaya devam edebilmekte, ancak orta öğrenimine devam ediyorlarsa 20 yaşına kadar, yükseköğrenimi devam ediyorlarsa de 25 yaşına kadar yetim aylığı almaya devam edebilirler. 25 yaşını doldurduktan sonra ise, vefat eden sigortalı anne veya babalarından yetim aylığı ve sağlık yardımı alamazlar. Buna rağmen, *kız çocukları evlenmedikleri veya sigortalı bir işe girip çalışmadıkları takdirde yetim aylığı alarak sağlık yardımlarından faydalanmaya devam edebilmektedirler.*

Buna ilişkin olarak mülga 5434 sayılı TC. Emekli Sandığı Yasası'nın 74. ve 75. maddelerinde erkek ve kız çocuklara yetim aylığı bağlanmasına ilişkin farklı düzenlemeler mevcuttu. Bu doğrultuda, erkek çocuklar için farklı şartların arandığı 74. madde, böyle bir ayrımın haklı nedene dayanmadığından hareketle eşitlik ilkesine aykırı olduğu savıyla, Anayasa Mahkemesi önüne gitmiştir⁷⁷¹. Mahkeme verdiği kararda, başta Anayasa olmak üzere tüm yasalarda kadın erkek eşitliği temel kabul edildiğini, ancak *toplumda tarihsel, ekonomik ve sosyal nedenlerle eşitliğin tam anlamıyla gerçekleştirilemediğini, bu nedenle ekonomik güçsüzlük, eğitimsizlik ve geleneklerin, kadının toplumda zaman zaman yasalarla özel olarak korunmasını zorunlu kıldığını* ortaya koymuştur. Bu tür koruma önlemlerinin, *kadınlar için bir ayrıcalık amacına değil, tam tersine, uzun yıllar eşitsizlik yaratan olumsuz birikimleri azaltmak ve önlemek amacına yönelik olduğunu ileri sürmüştür.* Mahkemeye göre, itiraz konusu madde, diğer deyişle erkek çocuklar için getirilen koşulların kız çocuklar için aranmaması, bu *toplumsal gerçeğin* sonucu olup haklı nedenlere dayanmakta ve bu nedenle dava konusu kural eşitlik ilkesine aykırılık

⁷⁷¹ Anayasa Mahkemesi E.1996/10, K.1996/40, Kt. 22.10.1996.

teşkil etmemektedir.

Bu karara ilişkin karşı oy gerekçeleri ise dikkat çekicidir. Buna göre, Anayasa'nın 10. maddesinde, herkesin cinsiyet ayrımı gözetilmeksizin yasa önünde eşit olduğu belirtilmiştir. Eşitlik ilkesinin amacı aynı durumda bulunan kişilerin yasalarca aynı işleme bağlı tutulmalarını sağlamak, ayrıcalık tanınmasını önlemek olup, haklı nedenlerin bulunması durumunda makul ve adil olma koşuluyla aynı durumda olanların farklı işleme tabi tutulması eşitlik ilkesini zedelemeyecektir. Ancak Emekli Sandığı mensubu bir iştirakçinin ölümü halinde yetim kalan kız çocuğu ile erkek çocuğu arasında hukuksal bir farklılık olduğu söylenemez. Bu nedenle, cinsiyet dışında farklılığı olmayan aynı durumdaki kız-erkek çocuk arasında ayırım gözetilmesi eşitlik ilkesiyle bağdaşmadığından bu düzenleme Anayasa'nın 10. Maddesini ihlal etmektedir.

Son derece haklı görünen karşı oy gerekçesine göre, yetim aylığı konusunda kız ve erkek çocuklarına ilişkin düzenlemeler eşit koşulları barındırmalıdır. Yukarıda kadının kıdem tazminatına hak kazanmasına ilişkin ele alınan düzenleme için ileri sürülenler aynen burada da geçerliliğini korumaktadır. Yasalar ile getirilen hukuka uygun kuralların topluma yön vermesi gerekirken, bu düzenleme ile toplumdaki yanlış uygulamalar yasalara yön vermiş gözükmektedir. Bu doğrultuda, kararda belirtilen, ekonomik güçsüzlük, eğitimsizlik ve gelenekler gibi *toplumsal gerçekler* diğer deyişle, toplumda var olan yanlış uygulamalar eşitsiz bir durumun haklı nedeni olarak kullanılamaz. Bu düzenlemeler yine kadını/kız çocuğunu değil, toplumsal cinsiyet rolleri korunmakta olup, bu maddenin değiştirilmesi, eşitlik ilkesine uygun hale getirilmesi gerekmektedir. Aksi halde, bu madde, erkeğin 'evin ekme getiren' olduğunu, kadınların ise bakıma muhtaç, bağımlı 'ev kadını' rollerini desteklemeye devam edecektir⁷⁷². Bu türden bir koruma önlemi, mahkeme kararının tersine, uzun yıllar eşitsizlik yaratan olumsuz birikimleri azaltma ve önleme amacına yönelik olmayıp, kadınlar için bir ayrıcalık içermekte, kadına ilişkin olumsuz düşünceleri desteklemekte ve tüm bunlardan hareketle eşitlik ilkesini ihlal etmektedir.

Son olarak, önemli bir tartışma konusu olan kadınların lehine pozitif ayrımcılık altında herhangi bir alanda kota uygulaması getirilmesine de şüphe ile

⁷⁷² Bu doğrultuda, kadın ve erkek için farklı koşullar öngören düzenlemelere ilişkin örnekleri çoğaltmak mümkündür. Örneğin, 4447 sayılı İşsizlik Sigortası Kanunu geçici madde 7.

bakmak gerektiği hatırlatılmalıdır. Örneğin, iş hayatını ele alarak, bir iş yerinde, eşit sayıda erkek ve kadın çalıştırılmasına ve bunlara eşit ücret ödenmesine ilişkin bir kota uygulaması düşünelim. Bu durumda, sırf kadın olmaları nedeniyle, belki de gerçekte hak etmediği halde daha nitelikli bir erkek çalışanın yerine bir kadın çalışan işe alınmış olacaktır. Bu durum erkek çalışanlar aleyhine bir ayrımcılığa yol açmaktadır⁷⁷³. Önemli olan, kota uygulaması gibi yüzeysel çözümler bulmak değil, her alanda, kadınların tercih edilmemelerinin altında yatan düşünceleri ve uygulamaları kökten kaldırmaktır. Aksine *kota uygulamaları ile kadının kendi yetenekleri ile bir yere gelemeyeceği görüşü desteklenirken*, diğer yandan daha nitelikli erkeklerin sırf erkek olmaları nedeniyle elenmesine neden olunmaktadır. Cinsiyet ayrımcılığı ihlali, *kadınların sırf kadın olduklarından dolayı* herhangi bir platformda yer alamaması durumlarda ortaya çıkmakta iken, bu durumun, kota sistemi getirilerek, aynı doğrultuda *kadınların sırf kadın olduğundan dolayı* belli platformlarda boy göstermesinin sağlanması ile düzeltilemez. Diğer deyişle, sırf kadın oldukları için ayrımcılığa maruz kalan kadınlar, kota sistemi ile yine sırf kadın oldukları için farklı muamele görmektedirler. Bu nedenle, asıl amacın, kota öngörerek kadınların hayatın her alanında erkekle eşit şekilde yer almalarının sağlanması değil, bu kotalara ihtiyaç duyulmaksızın kadınların kendi nitelikleri doğrultusunda istedikleri alanlarda boy gösterebilmelerinin önünde duran engellerin, diğer deyişle kadına ilişkin olumsuz önyargıların kaldırılması olduğu unutulmamalıdır.

Yukarıda verilmiş olan tüm düzenlemelerin ortak noktası, hiçbirinin biyolojik cinsiyete ilişkin bir farkı gidermek amacıyla yürürlüğe koyulmamış olmalarıdır. Bu düzenlemelerde öngörülen özel muamelelerin haklı nedenlerini *zorunluluklar, gelenekler, toplumsal gerçekler, aile içerisinde kadına yüklenen görevler* gibi gerekçeler (birinci bölümde ele alınan düşünürlerin ileri sürdüklerine paralel bir şekilde) oluşturmakta ve aslında kadını erkekle eşit konuma getirme amacını gerçekleştirmekten çok uzak olan bu düzenlemeler yalnızca mevcut ataerkil sistemi desteklemekte, hatta haklılaştırmakta, değiştirmek için herhangi bir şey öngörmemektedir.

⁷⁷³ Aynı yönde bkn. Devrim Ulucan, “Eşitlik İlkesi ve Pozitif Ayrımcılık,” *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 15 (2013): 378.

Bu nedenle bu gibi düzenlemeler yukarıda belirtilmiş olan pozitif ayrımcılık kriterlerinden ‘amaçla ilgili’ olma şartını taşımamaktadır. Kadına ilişkin yapılacak özel muamelenin asıl nedeninin erkek ile kadının eşitliğini sağlamak olduğu ancak ele alınan düzenlemelerin eşitlik amacını gerçekleştirmekten uzak hatta tam tersi yönde olduğu düşünüldüğünde, bunların eşitlik ilkesini ihlal etmekte olduğu açık olup, bu gibi düzenlemeler yürürlükten kaldırılmalı ya da değiştirilmelidir. Zira kadının, mevcut durumunu ilk bölümden hatırlanacağı üzere, geçmişte ileri sürülmüş, tam da bu düzenlemelerin üzerlerinde yükseldikleri temele paralel olan düşüncelere borçlu (!) olduğu unutulmamalıdır.

Bununla beraber, bahse konu düzenlemeler göz önünde tutulduğunda, hukuk sistemimizin farklılık yanlısı feminist hukuk yaklaşımlarına yakın durduğu söylenebilecektir. Bu doğrultuda, bu yaklaşım izlenilip hiçbir ayırım yapılmaksızın kadına ilişkin özel muamele yapılması desteklendiğinde, hukuk düzenlemelerine yansımaları bu şekilde olmaktadır: Erkekten *farklı bir doğaya sahip*, hukuk eliyle *korunmaya muhtaç, zayıf, güçsüz* kadın ve bu amaçla yürürlüğe koyulan kadına özel düzenlemeler.

Buradan hareketle, cinsiyetler açısından kanaatimce ideal bir hukuka ulaşmada, günümüze miras kalan, kadına ilişkin önyargıları ve toplumsal cinsiyet rollerini pekiştirmekten başka bir amaca hizmet etmeyen farklılık yanlısı feminist yaklaşımların izlenmemesi gerekmektedir.

Peki, hukuk sistemimiz açısından, yukarıda ele alınmış olan üç feminist hukuk yaklaşımından birinin elendiği düşünüldüğünde, geriye kalanlardan hangisi en ideal olandır? Bu sorunun cevabı sonraki başlıklar altında aranacaktır.

2. Biyolojik Farklılıkları Temel Alarak Kadınlara Yönelik Özel Muamele Öngören Düzenlemelerden Örnekler

Şimdi ele alınacak olan düzenlemenin öngördüğü özel muamelenin haklı nedeni yukarıdaki düzenlemelerden oldukça farklıdır. 4857 sayılı İş Kanunu madde 74 ile analık halinde çalışma ve süt izni başlığı altında gebelik ve doğuma ilişkin düzenlemeler yürürlüğe koyulmuştur. Bu madde uyarınca, kadın işçilerin doğumdan önce sekiz ve doğumdan sonra sekiz hafta olmak üzere toplam on altı haftalık süre

için çalıştırılmamaları esas olup, çoğul gebelik halinde doğumdan önce çalıştırılmayacak sekiz haftalık süreye iki hafta süre eklenmekte, ancak doğumda veya doğum sonrasında annenin ölümü hâlinde, doğum sonrası kullanılmayan süreler babaya kullandırılmaktadır. Bu durum dışında ise, çocuğun doğumdan sonra bakımını annenin üstleneceğinden bahisle doğum sonrası izin yalnızca kadına tanınmaktadır. Bunlarla beraber hamilelik süresince kadın işçiye periyodik kontroller için ücretli izin verilmekte ve hekim raporu ile gerekli görüldüğü takdirde, hamile kadın işçi sağlığına uygun daha hafif işlerde çalıştırılmaktadır. Ayrıca bu durumlarda işçinin ücretinde bir indirim yapılamayacağı, ayrıca isteği halinde kadın işçiye, onaltı haftalık sürenin tamamlanmasından veya çoğul gebelik halinde onsekiz haftalık süreden sonra altı aya kadar ücretsiz izin verileceği düzenlenmiştir.

Görüldüğü üzere, bu madde ile istisnai durumlar saklı kalmak üzere, doğum öncesi ve sonrası süreçlerden kaynaklanan izinlerin her ikisi de kadına tanınmaktadır. Buna karşılık, aynı kanunda mazeret izni başlığı altında ek madde 2 ile erkek işçiye eşinin doğum yapması hâlinde ise yalnızca beş gün ücretli izin verileceği düzenlenmiştir. Buradan hareketle, kadınlara ilişkin yapılan bir pozitif ayrımcılıktan söz etmek gerekecektir. Bu düzenlemeler ile kadın işçilere gebelik ve doğum süresince özel haklar tanınmakta ve erkek işçilerden farklı muameleye tabi tutulmaktadır.

Ancak bu ayrımcılığın nedenini, yalnızca kadının tecrübe edebileceği, kadın ve erkek arasında üreme sistemi diğer deyişle gerçek bir biyolojik farklılık kaynaklı durum olan gebelik ve doğum süreci oluşturmaktadır. Buradan hareketle, çalışma hayatında gebe kadın işçiye, erkek işçi ile eşit muamele edilmesi halinde ortaya son derece eşitsiz bir durum çıkacaktır. Bu nedenle, doğum iznine ilişkin özel haklara kadınların sahip olması bir zorunluluk olup, farklı muamele, kadınları üreme kaynaklı biyolojik farklılıkları nedeniyle iş hayatında maruz kaldıkları dezavantajlı durumdan kurtarma, diğer deyişle, yukarıdaki düzenlemeler gibi toplumsal cinsiyet rollerini koruma değil, gerçekten kadınları erkekle eşit konuma getirme amacı taşımaktadır.

Bu düzenleme ile kadına ilişkin pozitif ayrımcılık yapılması, diğer düzenlemelerden farklı olarak, geleneksel ataerkil zihniyeti, kadının zayıf ve korunmaya muhtaç olduğu gibi olumsuz önyargıları ya da toplumsal cinsiyet rollerini

desteklememekte, bir eşitsizlik durumu ortaya çıkarmanın aksine kadını erkeklerle gerçekten eşit konuma getirmeyi amaçlamaktadır. Bu nedenle, pozitif ayrımcılık ile hedeflenen amaçlara uygun olduğundan eşitlik ilkesini ihlal ettiği söylenemeyecek, gebelik ve doğum süreçleri pozitif ayrımcılık için haklı neden olarak değerlendirilebilecektir. Aksi halde, kadın yalnızca kendisinin tecrübe edebileceği bu gerçek biyolojik farklılığı nedeniyle iş hayatında dezavantajlı bir konuma düşebilecektir.

Ancak burada çok önemli bir ayırım yapmak gerekmektedir. Buraya kadar savunulmuş olan farklı muamele, doğum öncesi ve doğum sırasında kullanılan izinlere ilişkin olup, doğum sonrası izinlere ilişkin düzenlemeleri kapsamamaktadır. Doğum sonrası izinlere ilişkin olarak, hem anne hem de baba tarafından kullanılmak üzere, ebeveyn izni adı altında ayrı bir düzenleme yapılmalıdır⁷⁷⁴. Böylece çocuk bakımının yalnızca kadınlara ait olduğu düşüncesinin önüne geçilmiş ve yalnızca kadınların karşılaştıkları çocuk mu kariyer mi ikilemi her iki ebeveyn arasında bölüştürülmüş olacaktır. Bu bağlamda, kadınların erkeklerle eşit konuma getirilmesi ve bu süreçte karşılaştıkları zorlukların giderilmesi amacıyla, yalnızca kadınlara tanınan doğum izinlerinin uzatılma talepleri yerine, hem anne hem baba tarafından kullanılabilir ebeveyn iznine ilişkin düzenlemeler yapılması talep edilmeli ve bunun süresine ilişkin tartışmalar ön plana çıkarılmalıdır.

Kısaca, gebelik süresince ve doğum sırasında kadın ve erkeğin farklı üreme sistemlerine sahip olması dolayısıyla kadınlara ilişkin özel muamele yapılmasında haklı bir nedenin varlığından bahsedilebilecekken, doğum sonrası izinlerin yalnızca kadın tarafından kullanılması toplumsal cinsiyet rollerinden doğan bir duruma ilişkin olduğundan bu düzenlemelerde değişiklik yapılma yoluna gidilmelidir. Diğer deyişle, gebelik ve doğumu kapsayan izinler bağlamında kadınlara pozitif ayrımcılık yapılması kabul edilebilecekken, doğum sonrasında kullanılan izinler açısından, kadının geleneksel rolünden kaynaklandığından hareketle bu izinlerin yerinde olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir.

⁷⁷⁴ Bu konuda en önemli örneklerden birini İsveç oluşturmaktadır. İsveç'te ebeveynler, dünyaya getirdikleri her çocuk için en az iki ayı baba ya da anne tarafından kullanılmak üzere, 16 ay ücretli izin hakkına sahiptirler. Eğer anne ya da baba bu iki aylık sürelerini kullanmak istemezlerse o iki aylık süreler birbirlerine aktaramamakta ve bu haklarını kaybetmektedirler. İsveç'te ebeveynlere sağlanan bu haklar, çocuk bakımının yalnızca kadınlara ait olmadığına ilişkin çok önemli bir örnek oluşturmaktadır.

Görüldüğü üzere yalnızca biyolojik farklılıkları temel almak suretiyle kadınlara ilişkin izlenen pozitif ayrımcılık politikaları hukuk sistemleri açısından en ideal olan yoldur. Bu sayede, kadının erkekten farklı olarak sahip olduğu üreme kapasitesi nedeniyle sosyal, siyasi ve ekonomik hayatta yaşayacağı dezavantajlı durumlar ortadan kaldırılarak, cinsiyetlerin gerçekten eşitliğe kavuşması amaçlanmaktadır. Bu düzenlemeler ile ne toplumsal cinsiyet rolleri pekiştirilmekte ne de kadının korunması gereken zayıf bir cins olduğu düşünceleri korunmaktadır.

D. İdeal Bir Hukuk Düşüncesi: ‘Korunmaya Muhtaç Kadın’ Yerine ‘Eşit Kadın’ Vurgusu

Konuya ilişkin karşılaşılan temel problem, yukarıda ortaya koyulan hukuki düzenlemeler ve pozitif ayrımcılığa ilişkin olarak kadın ve erkek arasında mevcut biyolojik cinsiyet kaynaklı bazı farklılıklar dikkate alınabileceksen, toplumsal cinsiyete ilişkin kadına farklı muamele yapılmasının, pozitif ayrımcılığın haklı nedenini oluşturup oluşturamayacağıdır.

Kanaatimce doğum (ve emzirme) gibi gerçek biyolojik farklılıklara ilişkin durumlar farklı muamele yapılması için haklı neden olarak değerlendirilebilecekken, toplumsal cinsiyetten kaynaklanan farklılıkların, toplumsal yanlış uygulamaların pozitif ayrımcılık için haklı bir neden sayılmaması ve bu uygulamaların hukuka yön vermemesi gerekmektedir. Aksi takdirde kadına ilişkin yürürlüğe koyulmuş düzenlemeler pozitif ayrımcılığın taşınması gereken, özellikle amaçla ilgili olma kriterleri taşımayacak ve eşitlik ilkesini ihlal edecektir. Diğer deyişle, kadını koruma amacıyla yürürlüğe koyulduğu iddia edilen bu gibi düzenlemelerin kadınlara ilişkin önyargıları ya da toplumsal cinsiyet rollerini koruduğu göz önünde tutulduğunda, bu durum her şeyden önce pozitif ayrımcılık yapılmasının amacını, diğer deyişle kadın ve erkeğin gerçekten eşit konuma getirilmesi amacını taşımayacaktır. Zira bu düzenlemeler ile amaç tarih boyunca dezavantajlı konumda kalmış kadını eşitliğe bir adım daha yaklaşmak, olumsuz durumları geçici değil kalıcı olarak ortadan kaldırmak olmalıdır. Buna karşılık, toplumsal cinsiyete ilişkin farklılıklarda yürürlüğe koyulan düzenlemelerle ataerkil toplumsal normlar pekiştirilmekte ve kadınların eşitliğe ulaşması daha da zorlaşmaktadır. Eklemek gerekir ki, bazı

düzenlemeler sonucunda geçici olarak kadının lehine bir sonuç ortaya çıkıyor gibi görünse de, gerçekte toplumsal cinsiyet rolleri ve kadının korunması gereken zayıf ve bağımlı bir varlık olduğu düşüncesinden hareketle ataerkil sistem kalıcı olarak desteklenmektedir. Örneğin, belirli sayıda kadın çalışan açısından işyerlerinde kreş açılması gibi bir önlem, mevcut durumda geçici olarak birkaç kadının çalışma hayatını kolaylaştıracaksa da, çocuk bakımının kadının görevi olduğu düşüncesinin ortadan kaldırılmasını sağlamayacaktır.

Başka bir deyişle, pozitif ayrımcılık içeren düzenlemelere ilişkin olarak hiçbir ayrıma gidilmeksizin kabul (farklılık yanlısı yaklaşım) ya da reddedilmesi (eşitlikçi yaklaşım) cinsiyetler açısından pek çok sorunu beraberinde getirmektedir. Bu doğrultuda eşitlikçi yaklaşım gereği yukarıda ele alınan ve yalnızca biyolojik farklılıklardan kaynaklanan dezavantajlı durumların ortadan kaldırılması nedeniyle yürürlüğe koyulan düzenlemeler eşitliğe aykırı olacak, böylece kadınların kamusal hayata katılmaları zorlaşacaktır. Yine aynı şekilde farklılık yanlısı yaklaşım izlendiğinde biyolojik farklılıklar dışında toplumsal cinsiyet farklılıklarından ortaya çıkan durumlara yönelik yürürlükte bulunan düzenlemelerin eşitlik ilkesini ihlal etmediği ileri sürülecektir. Bu ise, çalışmanın başından beri eleştirilen, tarihten bize miras kalan korunmaya muhtaç kadın imajını kuvvetlendirecektir. Bu nedenle hukuk sistemleri açısından en ideal olanı uzlaşma yaklaşımına yakın durarak, öncelikle cinsiyet ve toplumsal cinsiyetten kaynaklanan düzenlemeleri birbirlerinden ayırmaktır. Bu ayırım yapıldıktan sonra, biyolojik farklılıkları temel alarak kadına yönelik özel muamele öngören düzenlemelerin korunması ancak toplumsal cinsiyet rollerini temel alarak kadına yönelik özel muamele öngören düzenlemelerin yürürlükten kaldırılması ya da değiştirilmesi gerekecektir. Kanaatimce kendi hukuk sistemimiz de dahil olmak üzere cinsiyetler açısından ideal bir hukuk düzenine sahip olmanın ilk ve en önemli şartı bu olmaktadır.

Belirtmek gerekir ki, gerek uluslararası gerekse ulusal hukukta şekli eşitliğin yanı sıra maddi eşitliğin sağlanması amacıyla kadınlara yönelik özel düzenlemelere yer verilmesi eğilimi görülmektedir. Ancak bu düzenlemeler, eşitlik ilkesini ihlal etmemeli aksine gerçek eşitliği sağlamaya yönelik olmalıdır⁷⁷⁵. Bu bağlamda, uluslararası platformda en önemli sözleşmelerden biri Türkiye'nin taraf olduğu, BM

⁷⁷⁵ Aynı yönde, bkn. Bihterin Dinçkol, "Kadın-Erkek Eşitliği İçin Pozitif Ayrımcılık," *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8 (2005): 115.

Kadına Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Yok Edilmesi Sözleşmesidir. Bu sözleşme, uluslararası alanda kadın ve erkek eşitliğine ilişkin en kapsamlı sözleşmedir. Sözleşmenin amacı, toplumsal yaşamın her alanında kadın erkek eşitliğini ve geleneksel cinsiyet rollerini önyargı ve ayrımcılık içeren uygulamaları ortadan kaldırmaktır⁷⁷⁶. Buna göre, sözleşmenin 3. maddesi uyarınca, taraf devletler, kadınlara ilişkin her türlü ayrımcılığı yasaklayan uygun önlemleri alacak, bu doğrultuda kadına ilişkin ayrımcılık içeren tüm düzenlemeleri değiştirecek ya da kaldıracaktır. Taraf devletler, siyasi, sosyal ekonomik ve kültürel alanda erkeklerle eşit olarak insan hakları ve temel özgürlüklerden yararlanmaları ve bu hakları kullanmalarını garanti etmek amacıyla yasal düzenlemeler dahil tüm uygun önlemleri alacaklardır.

Sözleşmenin en önemli maddesi sayılabilecek madde 4 uyarınca, kadın ve erkek eşitliğini fiilen sağlamak amacıyla taraf devletlerce alınacak geçici ve özel önlemler, iş bu sözleşmede belirtilen cinsten bir ayrım olarak değerlendirilmeyecektir. Fırsat ve uygulama eşitliği hedeflerine ulaşıldığı zaman bu tedbirlere son verilecektir. Bu düzenleme görüldüğü üzere Anayasamız ile paralel olarak, maddi eşitliğin sağlanması amacıyla alınacak tedbirlerin yolunu açmış olmakta, diğer deyişle pozitif ayrımcılığın hukuki zemini oluşturmaktadır. Buradan hareketle, bu sözleşme ışığında, kadın ve erkeğin eşit haklara sahip olması için taraf devletlerin bazı tedbirleri alma yükümlülüğü eşitlik ilkesini zedelemeyecek, tersine maddi eşitliğin sağlanması amacı taşıyacaktır.

Ancak burada çok önemli bir hususu belirtmek gerekmektedir. Sözleşmenin hemen bir sonraki 5. maddesi taraf devletlerin, *her iki cinsten birinin aşağılığı ya da üstünlüğü düşüncesine ya da kadın ile erkeğin kalıplaşmış toplumsal cinsiyet rollerine dayalı önyargıların, geleneksel ve diğer bütün uygulamaların ortadan kaldırılmasını sağlamak amacıyla kadın ve erkeklerin sosyal ve kültürel davranış kalıplarını değiştirmeye* ilişkin bütün uygun önlemleri alacaklarını düzenlemiştir.

Bu madde ile yapılacak olan düzenlemelerin çerçevesi çizilmiştir. Böylece kadına ilişkin alınacak tedbirler, kadın ve erkeğin kalıplaşmış, geleneksel rollerini, mevcut önyargıları yıkmaya yönelik olmalıdır. Bu halde, alınan tedbirler

⁷⁷⁶ Durmuş Tezcan, Mustafa Ruhan Erdem, Oğuz Sancakdar ve Rıfat Murat Önok, *İnsan Hakları El Kitabı* (Ankara: Seçkin Yayınları, 2011) 472.

(pozitif ayrımcılık altında yürürlüğe koyulan düzenlemeler) gerçekte mevcut ataerkil sistemi, kalıplaşmış toplumsal cinsiyet rollerini, destekler nitelikteyse bu madde ihlal edilmiş olacaktır ki bu savunmuş olduğum görüşü destekler niteliktedir.

Bu bilgiler ışığında, uluslararası ve ulusal alanda ‘kadını koruma’ kavramının dar şekilde yorumlanması gerektiği açıktır. Asıl amacın, kadının geleneksel rollerinin kaldırılması, diğer deyişle cinsiyetçi kalıpların tasfiyesi olduğunu göz önünde tutularak, kadını koruma politikaları amacını aşacak şekilde uygulanmamalıdır. Bahsedilen koruma yalnızca kadın ve erkek arasındaki biyolojik farklılıklardan kaynaklanan durumlarda kadının dezavantajlı durumunu ortadan kaldırmaya ilişkin izlenebilecek bir politikadır. Aksi halde, her alanda kadına ilişkin farklı muamelelerin benimsenmesi ve bu doğrultuda yapılan düzenlemeler, hem ulusal platformda pozitif ayrımcılığın hem de uluslararası alanda sözleşmenin amaçlarını yok sayarak, kadına ilişkin olumsuz önyargıların ve toplumsal cinsiyet rollerinin desteklenmesi ve mevcut düzenin korunması ile sonuçlanmaktadır.

Konuya feminist hukuk yaklaşımları açısından bakıldığında, ileri sürülen düşünceler açısından kanaatimce ne ideal yaklaşım *uzlaşma yaklaşımıdır*. Görüldüğü üzere, tarih sayfalarında yerini alan aynılık farklılık tartışmalarının çok eskide kaldığı düşünülse de, bu doğrultuda izlenecek eşit muamele farklı muamele uygulamalarının aslında halen hukuk alanında önemli bir yere sahip olduğunu söylemek doğru olacaktır. Bu nedenle, kadın erkek eşitliğine ilişkin düzenlemeleri barındıran Anayasa metinleri ve farklı kanun maddeleri, öncelikle tarihi gelişim ve özellikle feminist hukuk yaklaşımları ışığında tekrar sorgulanmalıdır.

Konuyu özetlemek gerekirse, yukarıda belirtildiği üzere, feminist sayısı kadar farklı feminist yaklaşımdan bahsetmek mümkünse de, bu görüşleri aynı/farklı muamele başlıkları altında topladığımızda denilebilir ki, pozitif ayrımcılığın her anlamda karşısında duran klasik liberal feminist hukuk görüşü benimsendiğinde kadın açısından ortaya gebelik gibi durumlarda adaletsiz durumlar ortaya çıkabilecek, özel haklar (farklı muamele) yanlısı feminist hukuk yaklaşımları perspektifiyle hareket edildiğinde ise, tam olarak şimdiki duruma benzer bir tablo ile karşılaşacağız açıktır. Zira hukuk sistemimiz cinsiyetler açısından farklı/özel muamele yaklaşımına yakın durmakta, örneklerle ortaya koymaya çalıştığımız üzere, kadınların ‘farklı’ hatta korunmaya ihtiyacı olan bir cins olarak kabul ederek,

kadınların 'lehine (!)' yapılacak tüm düzenlemeleri, herhangi bir ayırım yapmadan desteklemektedir. Ancak uzun vadede koruma politikalarının her alanda uygulanması kadının aleyhine sonuçlar doğurduğu ve kadının toplumda var olan olumsuz imajından kurtulmasının önünde büyük bir engel oluşturduğu unutulmamalıdır. Bu nedenle, asıl gerçekleştirilmek istenen, kadının dezavantajlı durumlarının ortadan kaldırılması ve kadınla erkeğin eşit konuma getirilmesi amacına yönelik alınacak tedbirler yalnızca biyolojik farklılıklara ilişkin durumlarda uygulanmalı ve bunun dışında ekstra kadını koruyucu politikalardan vazgeçilmelidir.

Aynı şekilde, mahkemelerin, bu yönde yürürlüğe koyulan düzenlemeleri ya da tüm bu ayrıcalıklı uygulamaları mevcut toplumsal gerçeklerin telafisi olarak ve toplumsal cinsiyet kalıpları nedeniyle kadının kendisinden beklenen yükümlülük ya da sorumlulukları doğrultusunda haklı nedenin varlığından bahsederek eşitlik ilkesinin ihlal edilmediği sonucuna varması da hatalıdır. Mahkeme, cinsiyet ayrımı yasağı yönünden inceleme yaparken, ilk bakışta kadın lehine görünen düzenlemeleri etraflıca düşünmeden, bu düzenlemeleri haklılaştıran nedenler ve asıl amaç arasındaki bağlantılar incelemeyen dar bir perspektiften bakarak, her alanda kadının korunmaya muhtaç olduğu önyargısından kendisini kurtarmalıdır.

Bu doğrultuda, feminist hukuk yaklaşımları arasında farklılık gösteren, kadın ve erkeğin farklı ya da benzer olduğu, bu doğrultuda kadının farklı muameleye ya da aynı muameleye tabi tutulup tutulmayacağı düşünceleri yerine, asıl araştırılması gereken, hukuk alanında yürürlüğe koyulacak/koyulmuş düzenlemelerin kadına ilişkin tarihten bu yana gelen olumsuz önyargıları destekleyip desteklemediği ve mevcut sistemin ne denli karşısında durduğudur. Bu noktalar üzerinde yeterince durulmadan, düşünsel anlamda hukuk alanında bu duruma nasıl gelindiği araştırılmadan herhangi bir ayırımı gidilmeksizin, her alanda kadına ilişkin pozitif ayrımcılık düşüncesinin benimsenmesi görüldüğü üzere pek de sağlıklı olmayacaktır. Olmamaktadır...

Bu nedenle çalışmanın başında kadına ilişkin tarihi süreçler ortaya koyulmuş, bu konuya ilişkin feminist hukuk yaklaşımları ele alınarak en ideal olduğunu düşündüğümüz görüşün tarihin tozlu sayfalarından çıkarılarak, mevcut zamandaki hukuki düzenlemeler ve kararlardan örnek vererek uygulanması önerilmiştir. Zira biyolojik farklılıklar dışında toplumsal cinsiyete ilişkin farklılıklar gerekçe

gösterilerek yapılacak kadına ilişkin pozitif ayrımcılık uygulamaları, eşitlik idealine gölge düşürmekte, tarihten beri aşağı statüsünü farklı, korunmaya muhtaç ve bağımlı olduğu düşüncelerine borçlu olan kadının, bu zihniyetten uzaklaşmasını zorlaştırmaktadır.

Bu doğrultuda, toplumsal cinsiyet rollerini ortadan kaldırarak gerçek eşitliğin hayata geçirilmesi yerine, kadını her koşulda ‘koruyarak’ tam tersi sonuçların ortaya çıkmasına neden olan pozitif ayrımcılık altında yapılan düzenlemeler her koşulda olumlu adımlar olarak görülmemelidir. Ben bu durumu kadına ilişkin pozitif ayrımcılık tuzağı olarak adlandırmayı tercih etmekteyim. Bu doğrultuda, pozitif ayrımcılık tuzağına düşülmeden, kadın ve erkek eşitliğinin sağlanması amacıyla alınacak geçici tedbirlerin, yapılan pozitif ayrımcılıkların gerçekte neyi koruduğu ve hangi düşüncelerin bu düzenlemelere zemin hazırladığı değerlendirilerek, kadın ve erkek arasındaki eşitsizliğin derinleştirilmesinin önüne geçilmelidir. Bu düzenlemelerin kadına yönelik geçici bir fayda sağlaması dışında mevcut sistemin değişmesine yönelik hiçbir katkıda bulunmayacağı ve buna ek olarak, kadını koruma politikalarında aşırıya kaçılmasının, diğer yandan farklı statüdeki kadınlar ya da erkekler açısından eşitsizlik durumu oluşturabileceği de unutulmamalıdır⁷⁷⁷.

Buradan hareketle belki de artık kadının korunması gereken zayıf bir varlık olduğu düşüncesinden uzaklaşılmalı, kadınların korunması yerine eşitlik kavramına vurgu yapılmalıdır. Bu doğrultuda, kadının korunması, her alanda özel haklar tanımak yerine, sosyal, siyasi, ekonomik alanlarda erkekle eşit konuma getirilmesi şeklinde anlaşılmalıdır. Diğer deyişle, *korunmaya muhtaç kadın* vurgusu yerine *eşit kadın* vurgusunun yapılmasının zamanı gelmiş hatta geçmektedir.

⁷⁷⁷ Örneğin, çevirisini yapmış olduğumuz, Avrupa Parlamentosu Kadın Hakları ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Komitesinin, kadın mülteci ve sığınmacıların durumlarının düzeltilmesi için farklı alanlarda gerçekleştirilecek bir dizi eylem önerisinde bulunduğu, “AB’deki kadın mülteci ve sığınmacıların durumu üzerine” başlıklı raporun azınlık görüşünde, özel sığınma koşullarının yalnızca genç kızlar için talep edilmekte olduğu ancak genç erkekler için böyle bir talebin söz konusu olmadığından bu durum eleştirilmiştir. Avrupa Parlamentosu Kadın Hakları ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Komitesi Raporu “AB’deki Kadın Mülteci ve Sığınmacıların Durumu Üzerine,” çev. Ceren Yıldız ve Nazlı Hilal Demir, *İstanbul Kültür Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi: Prof. Dr. Turhan Esener’e Armağan*, C.15, S:2 (2016): 989.

SONUÇ

Tarih boyunca olduğu gibi günümüzde de kadınların çoğu alanda erkeklerin gerisinde kaldığını söylemek mümkün olup, bu durumun düzeltilmesi ve kadınla erkeğin eşit bir konuma getirilmesi için farklı platformlarda gerçekleştirilen faaliyetler bir yana, hukuk alanında da zaman zaman kadına ilişkin düzenlemelerde değişimler yaşanmaktadır. Ancak bu değişimler sonucunda hedeflenenler ile bu değişimlerin doğurduğu sonuçlar her zaman birbirlerine paralel olmamaktadır. Zira gerçekleştirilen her reform amaca hizmet etmiş olsaydı, sosyal, siyasi ve ekonomik hayatta kadınların durumunda ciddi bir ilerleme olur, halen tarihten bize miras kalan düşünceler ışığında bir arpa boyu yol ilerlemiş olmazdık. Bu doğrultuda hukuk eliyle yapılan yanlışlar, yıkılması zor ataerkil bir sistemin ve parçalanması oldukça zor önyargıların pekişmesine neden olmaktadır. Amacı kadınların durumlarının iyileştirilmesi olan, ancak üzerinde yeterince düşünülmeden yürürlüğe koyulan (ya da yürürlükten kaldırılmayan) düzenlemeler, kadınların lehine olmak bir yana, mevcut ataerkil sistemin birer ürünü olmaktan ileri gidememektedir. Peki, bu düzenlemelerle hedeflenenler ile ortaya çıkan sonuçlar arasındaki tezatlığın kaynağı nedir? Bu doğrultuda, hukuki bir düzenleme yapılırken ya da yürürlükte olan bir düzenleme değiştirilir ya da kaldırılırken nelere dikkat edilmelidir? Cinsiyetler açısından en ideal hukuk sistemine nasıl ulaşılabilecektir?

Çalışmalarım ışığında bu sorulara cevap ararken, cinsiyet eşitliği çatısı altında gerçekleştirilen reformlarda gözden kaçırılan iki farklı alan olduğuna kanaat getirdim. Bunlardan ilki, hukuki reformlar gerçekleştirilirken, kadınların tarihinin yeterince araştırılmaması, diğer deyişle, kadının günümüze neden ve nasıl bu şekilde geldiğinin üzerinde durulmaması, ikincisi ise, feminist hukuk teorisinin dikkate alınmamasıdır. Bu iki önemli konunun görmezden gelinmesi sonucunda ise yapılan reformların hep bir tarafı eksik kalmıştır.

Bu doğrultuda öncelikle, tarihte dönemlerin ileri gelen düşünürlerinin kadınlara ilişkin ileri sürdükleri görüşleri ele almak suretiyle kadının mevcut statüsünün oluşumunu sağlayan düşünsel geçmişi incelemenin gerekli olduğunu düşünmekteyim. Zira kadınların mevcut durumlarını borçlu oldukları koca bir tarih vardır ve bu tarih incelenerek aynı hatalara düşülmeden ideal bir sisteme kavuşmaya çalışılmalıdır. Aksi takdirde kadının erkekten tarih boyunca aşağı görülmesinin

altında yatan asıl nedenleri açığa çıkarmadan, kadına ilişkin koşulların iyileştirilmesi için ideal hukuki düzenlemeleri oluşturmak imkansız olacaktır.

Bu yazılanlar ışığında, öncelikle, çoğu düşüncenin tohumlarının atıldığı ilk dönem olarak kabul edilen İlkçağ ele alındığında, kadına ilişkin günümüzde etkilerini sürdüren görüşlerin kaynağına da rastlamaktayız. Antik Yunan dönemini incelediğimizde, kadının, tam anlamıyla vatandaş sayılmadığı, hor görülen, kamusal alandan tecrit edilmiş, eğitimsiz, özgür ve eşit olmayacak şekilde yaşamını sürdürmekte olduğunu görmekteyiz. Bu dönemin düşünürlerinden, Platon'un eserlerini değerlendirdiğimizde ise, kadın sorunsalının hayli çetrefilli bir hal aldığını, Platon'un bir yandan kadına ilişkin, *zayıf* ve erkekten aşağı olduğu gibi döneminin mevcut önyargıları taşıyıp, diğer yandan kadının koruyucu sınıfta yer alması gerektiğini ve devlet yönetiminde sadece bir kadın ya da bir erkeğe uygun olan resmi bir meslek olmadığını ve kadının doğal nitelikleri bakımından her mesleğe katılabileceğini ileri sürdüğünü söylemek mümkündür. Ancak tüm eserleri incelendiğinde, aslında Platon'un kadınları erkeklerle eşit statüye getirmek istemesinin ne kadınların erkeklerle eşit olduğuna dair bir inanç ne de kadınlara biçilen geleneksel rollerin ortadan kaldırılması amacını taşımakta olduğunu, bunun tek nedeninin, devletin mutluluğunu, refahını ve devamını sağlamak olduğu görmekteyiz.

Bir diğer Antik Yunan düşünürü Aristoteles ele alındığında ise, Platon'un farklı amaçlar doğrultusunda da olsa, kamusal alana çıkarmaya çalıştığı kadını, Aristoteles'in tekrar erkeğe hizmet etmesi için özel alana geri gönderdiği görülmektedir. Aristoteles, kadın ile erkek arasındaki ilişkinin doğal olarak yöneten-yönetilen şeklinde olduğunu ve doğaları itibariyle aralarında hem biyolojik hem de entelektüel açıdan erkeği üstün kılacak farklar bulunduğunu ileri sürmektedir. Aristoteles, *kadın ve erkeğin doğalarının farklı olduğundan hareketle*, erkeğe, kadına, köle ve çocuklara verilecek farklı görevler biçmektedir. Çünkü kadın (doğal olarak) erkekten farklı olarak düşünme yeteneğini kullanamamakta ve bu nedenle yönetmeye uygun bulunmamaktadır. Buradan hareketle, Aristoteles, bir aile içerisinde erkeğin doğal olarak yönetmeye kadından daha uygun olduğunu ve aralarındaki bu ilişkinin asla değişmeyeceğini, ayrıca kadının biyolojik farklılığı nedeniyle, doğum, çocuk yetiştirme gibi özel alanla sınırlı görevleri yüklenmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Kısaca, Aristoteles'in mevcut hiyerarşik toplum

yapısını korumak adına kadın ile erkek arasında *farklılıklar* olduğunu ortaya koyarak ve mevcut döneme paralel görüşler taşımak suretiyle, toplumsal cinsiyet rollerini meşrulaştırdığı açıktır.

Tüm incelemeler sonucunda ele alınan Antik Yunan düşünürleri değerlendirildiğinde, ne Platon'un ne de Aristoteles'in cinsiyet ayrımcılığının karşısında durduğu söylenebilecektir. Hatta kendilerinden sonra gelecek olan düşünürlere kadınlara ilişkin negatif tutumlarını miras bıraktıkları, diğer deyişle günümüze kadar hayatta kalmayı başaran ağacın ilk tohumlarını onların attığını ileri sürmek yanlış olmayacaktır.

İlkçağ'ın ardından, karanlık çağ olarak adlandırılan Ortaçağ'a ışık tutulduğunda ise kadına ilişkin çizilen imajın farklı olmadığını görmekteyiz. Bu doğrultuda, İlkçağ ile Ortaçağ arasında bir köprü görevi gören, Hristiyanlık ile Antik Yunan kültürünü birleştirmeye çalışan Augustinus'un eserlerinde de kadına ilişkin birçok görüşe rastlamak mümkündür. Augustinus'un, kendinden sonrakilere miras kalacak, Adem ve Havva hikayesi ve ilk günaha ilişkin ileri sürdükleriyle öne çıkmakta olduğunu görülmektedir. Bu düşünceleriyle, Augustinus, Hristiyan kültürün oluşumuna katkıda bulunurken, ataerkil düzenin de devam etmesini sağlamıştır. Buna göre, ilk günahın asli nedeni olan Havva, daha az rasyonel olup, iradesini daha zor kontrol edebilmektedir. Buradan hareketle, Augustinus, kadının daha kolay aldatılabileceğini ileri sürerek, kadını aklın zayıf yönü olan, yönetilen, alt akılla, erkeği ise yöneten, üst akılla ilişkilendirilmiştir. Buna bağlı olarak, kadın ile erkek arasındaki hiyerarşiyi oluşturarak, bu hiyerarşinin korunmasının gerekliliğini savunmuş ve aksi durumda alt akıl üst akılı yönlendirdiğinde, sonucun her zaman bu şekilde kötü olacağını ileri sürmüştür. Böylece, Augustinus'un kadın ve erkeği üst akıl/alt akıl ile eşleştirmek suretiyle birinin yöneten birinin yönetilen olması gerekliliğini ve kadının erkeğe *bağımlı* olduğunu, bu bağlamda iki cinsin eşit olmadığını ileri sürmekte olduğu görülmektedir.

Bunun dışında, Augustinus, ev içinde hiyerarşinin nasıl olması gerektiğini de belirlemiş olup, buna göre koca, karısını yönetecektir. Ayrıca kadın evlendiğinde tüm varlığını kocasına bırakmalı, onun rızası hilafına hiçbir karar almamalı ve üzerine düşeni diğer deyişle kocasından gelen emirleri uygulama görevini yerine getirmelidir. Kısaca, Augustinus'ta kadın, anne olarak çocuklarına bakmakla

yükümlü olup, eş olarak kocasının emirlerini yerine getirmekten öteye gidememektedir.

Görüldüğü üzere, Augustinus'un, mevcut döneme aykırı bir şekilde, kadın ile kocası arasında köle-efendi ilişkisinin mevcut olduğunu kabul etmektedir. Ayrıca hukuki düzenlemeler, kadına evlendikten sonra sahip olduğu malvarlığının üzerinde kontrol hakkı tanırken ve erkeğin bir yurttaş olan karısına köle gibi davranmasını, dayak atmasını yasaklarken, Augustinus'un bunların tersini savunmakta olduğu ve mevcut durumu kadınlar için daha zor ve kötü bir hale getirdiği söylenebilecektir. Bu doğrultuda, Augustinus'un kadına ilişkin görüşlerinin, onun etkisinde gelişen Hristiyan geleneklerin ve ataerkil toplum düzeninin devamlılığında önemli rol oynadığı ve kadının toplumdaki statüsünü önemli derecede etkilediği açıktır.

Ele alınan ikinci Ortaçağ düşünürü olan Aquinas ise, Aristoteles'in biyolojiye ilişkin açıklamalarını kullanmak suretiyle, kadının, hayati önem taşıyan yeterli sıcaklıkta oluşmamasının onun bedenene *zayıf* yaratılmasına neden olduğunu ileri sürmektedir. Buradan hareketle, sağlam bir ruhun ancak sağlam bir bedende bulunabileceğini ileri süren Aquinas'a göre, zayıf bedene sahip olan kadının duygularının kontrol edememesi düşünme yeteneğini zayıflatmaktadır. Böylece kadınlarda ruhun akli kısmı etkilenmekte ve duyguları tarafından yönlendirilen kadın rasyonel kararlar verememektedir. Erkek ise güçlü niteliklere sahip bedeni, bu doğrultuda akli ile iradesini kontrol edebilmekte, tutkularından bağımsız bir şekilde daha rasyonel kararlar verebilmektedir. Böylece, Aquinas'ın teorisine göre, biyolojik olarak kadın bedeninin *zayıf olması*, duygularını kontrol edememesine, bu ise, rasyonellik açısından erkek karşısında daha aşağı bir konumda görülmesine neden olmaktadır.

Aquinas'ın teorisinde bu durumun en önemli sonucu ise, yalnızca erkeklerin doğru karar verebilecekleri, bu nedenle onların yönetebileceklerini; yalnızca erkeklerin iradelerini kontrol edebildikleri bu nedenle doğalarına aykırı davranmadan evrensel yasalara aykırı davranmayacaklarını ve güçlü akılları ile bu yasaların bilgisine ulaşabileceklerini garanti altına alarak, doğal hukuku erkeklerin ihtisas alanı olarak belirlemesi olmuştur.

Bu doğrultuda, ele alınmış olunan Ortaçağ düşünürlerinin görüşleri değerlendirildiğinde, ortaya kadının yalnızca erkeğin etkin rol oynadığı üremede

erkeğe yardım etmek amacıyla ve bedenen daha *zayıf yaratılması*... Kadınların da rasyonel bir akla sahip olmasının yanında, erkekler kadar akıllı olmayıp, *tutkularını kontrol edememesi*... Kadınların daha akıllı cins olan erkekler tarafından yönetilmesinin zorunlu olduğu ve toplumsal yaşamın her alanında kadının *erkeğe tabi olması gerektiği*... gibi düşünceler çıkmaktadır. Buradan hareketle, kadına ilişkin olarak, Ortaçağ düşünürleri açısından, İlkçağ düşünürleri ile *zamanlarının farklı ancak düşüncelerinin aynı* olduğunu ve bir adım öteye gidilemediğini söylemek mümkündür. Böylece Ortaçağ ile özdeşleşen *karanlık* kavramını kadınlara ilişkin düşüncelere yönelik olarak da kullanmak yanlış olmayacaktır.

Son olarak, günümüz demokratik devletlerin oluşumunda ve bireyin devlet karşısında statüsü ve sahip olduğu haklar bakımından önemleri büyük olan toplum sözleşmecilerinin, başka bir deyişle, güncel anlamıyla özgürlük ve eşitlik kavramlarının filizlendiği Yeniçağ'da, kadına ilişkin gelişen düşünceler incelendiğinde bu kavramların yalnızca erkekler için mi yoksa her iki cins içinde mi geçerli olduğu sorusunun cevabı büyük önem taşımaktadır.

Bu doğrultuda ilk olarak ele alınan Hobbes'un, kadın ve erkeğin doğaları bakımından aynı ve doğuştan eşit oldukları fikrini ortaya attığı ancak bahsettiği bu eşitliğin, politik bir eşitlik olmayıp, doğa durumunda söz konusu olan bir eşitlik olduğu söylenebilecektir. Şöyle ki, Hobbes, kadın ve erkeğin fiziksel ve entelektüel açıdan doğuştan eşit olduklarını ileri sürerek, insanlar arasında farkların olabileceğini ancak bunların bir insanı diğerine göre üstün kılmayacağını, söz konusu olan doğa durumunda kimsenin kimseyi yönetmesinin mümkün olmadığından bahsetmektedir. Diğer deyişle Hobbes'un eşitlikten kastı, doğa durumunda kimsenin diğerinin egemeni olamayacağı anlayışıdır.

Hobbes'un insanların doğuştan eşit olduğu yönündeki önemli görüşünün dışında, konu açısından önem teşkil eden bir diğer görüşü, çocuklar üzerindeki egemenlik hakkını baba yerine anneye vermesine yöneliktir. Hobbes, doğacak çocuk üzerindeki hakimiyetin kimde olacağına ilişkin açıklamalarında, analık hakkını babalık hakkından üstün tutmuş ve erkeğin kadından daha üstün olması nedeniyle çocuk üzerinde erkek egemenliğini savunan teorisyenlere karşı çıkararak, erkek ve kadın arasında, kadını erkeğe tabi kılacak ya da erkeğin kadına üstünlüğünü gerektirecek bir fark bulunmadığını ileri sürmüştür.

Ancak eserleri bir bütün olarak incelendiğinde, dikkat edilmesi gereken nokta, bu açıklamaların doğa durumuna ait olduğudur. Zira toplumsal sözleşme ile devlet kurulduktan sonra, doğa durumunda özgür ve erkekle eşit kadının, evlilik sözleşmesi ile bu statüsü sona ermektedir. Bu doğrultuda, Hobbes'ta doğa durumunda kendinden sürekli bahsedilen, eşit ve özgür kadın, devlet kurulduktan sonra yapılan evlilik sözleşmesi ile ortadan kaybolmakta, eski statüsünü kaybetmektedir. Böylece, Hobbes'un teorisinde, devlet kurulduktan sonra, kadına ilişkin geleneksel görüşlerin ve mevcut zamanın ataerkil toplumunun, aile yapısının korunduğu söylenebilecektir.

Bir diğer düşünür olarak ele almış olduğumuz, iktidarın, dolayısıyla da hukukun kaynağını ve meşruiyetini, kutsal babalık hakkında değil, sözleşmede arayan Locke, eserlerinde, kadınlar açısından olumlu bir gelişme olarak, insanların doğuştan eşit ve özgür olduklarını ileri sürmüştür. Ancak teorisi bir bütün olarak değerlendirildiğinde ortaya koyduğu bu düşüncesinin tek nedeninin mutlak monarşi tezlerini çürütmek olduğu görülür. Şöyle ki, Locke'a göre, mutlak monarşi yanlılarının tezleri hiçbir insanın özgür doğmadığı fikri üzerinde yükselmektedir. Bu nedenle, Locke, ilk olarak kendi sistemini insanların doğuştan özgür olduğu düşüncesi üzerine kurmuştur. İkinci olarak, iktidarın babalık hakkına bağlı olduğu tezini çürütmek amacıyla, mutlak siyasal iktidarın kaynağı olarak gösterilen 'baba' imajını yok etmek için babanın çocuk üzerindeki iktidarını ebeveyn iktidarı olarak hem anne hem babaya ait olduğu şeklinde değiştirmeye çalışmıştır. Böylece Locke'a göre, babanın tek başına sahip olduğu düşünülen bu otoritesinin aslında iki kişiye ait olduğunu kabul ettirmek, iktidarın babalık hakkına bağlı olduğu tezinin ortadan kalkmasını sağlayacaktır. Bu doğrultuda Locke'un kadının statüsünü kendi amaçları doğrultusunda güçlendirmeye çalıştığı söylenebilecektir.

Bununla beraber Locke, kadın ve erkeğin *farklı anlama yetileri* dolayısıyla bazı durumlarda farklı iradelere sahip olacaklarını ileri sürmektedir. Bundan dolayı, nihai karar verme yetkisinin birine tanınması gerektiğinden, bu yetkinin, *doğal olarak, daha yetenekli ve güçlü olan* erkeğin payına düşeceğini belirtmektedir. Böylece Locke'un kadının erkeğe tabiiyetini kutsal kitaba değil, fakat *farklı* doğal niteliklere dayandırdığı söylenebilir. Bu doğrultuda, gerçekte Locke ne kadını erkekle eşitleme çabasına girmiş, ne de kadının aile içindeki statüsünü değiştirmeye çalışmıştır, kadın yalnızca kendi amaçları için kullandığı bir araç olmuştur.

Son olarak ele alınan Rousseau'nun eserleri incelendiğinde ise, bir tarafta yine doğuştan eşit ve özgür insan, bir tarafta ise erkeğe boyun eğmek için yaratılmış kadın imajının bulunduğu görülür. Rousseau'ya göre, cinsiyetler arasında oluşmaya başlayan eşitsizliğin ilk tohumları, bir arada yaşamaya başlayan erkek ile kadının görevlerinin paylaşımı sırasında atılmıştır. Buna göre, kadınlar daha çok evde oturup, kulübeyi ve çocukları beklemeye alışmış, erkekler ise ortak geçim araç ve gereçleri peşinde koşmaya başlamışlardır.

Rousseau'ya göre, bu görev paylaşımları yanlış olmayıp, kadının görevi, evde bakım görevini üstlenerek, erkeği kamusal alana hazırlamak şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Rousseau'da, genel olarak, erkeklerin görevleri kamusal alana taşabilirken, ikinci planda kalan kadınların görev ve sorumlulukları ev ile sınırlanmıştır. Kadın, erkek için eğitilirken, erkek devlet için eğitilmektedir.

Rousseau'da elbette kadın ve erkek arasındaki farklar bu kadarla sınırlı değildir. Rousseau kadın ve erkeğe ilişkin olarak, bir tarafın etkin ve güçlü olduğunu, diğer tarafın *zayıf ve edilgin* olduğunu ileri sürmektedir. Rousseau'ya göre, erkekler kadınlar olmadan hayatta kalabilecek ancak kadınlar için bu mümkün olmayacaktır. Buradan çıkan sonuca göre, kadın her anlamda erkeğe *bağımlıdır*, bu açıdan kadına herhangi bir ekonomik özgürlük tanınmamıştır.

Görüldüğü üzere, Rousseau, eserlerinde, mevcut döneme uygun görüşler ileri sürerek, kadının statüsünde herhangi bir değişiklik yapılmasını öngörmediği gibi onun mevcut statüsünü desteklemektedir. Ancak altını çizmek gerekir ki, Rousseau'nun ileri sürdükleri, bize hiç de yabancı olmayan düşüncelerdir. Kadının öncelikli görevinin annelik olduğu, tüm ev işlerinin kendisine ait olduğu, erkeğin ise evin ekmek getireni, evin direği olarak kabul edildiği toplumumuzda bu düşüncelerin pek de eski olduğundan bahsedilemeyecektir.

Buradan hareketle, ele alınmış olan Yeniçağ düşünürlerinin teorik varsayımlarının, geleneksel düzenin ve baba kralların dünyasının liberal, temsili yönetime ve modern aileye dönüşmesini sağlayarak, baba iktidarını öldürdüğünü, ancak kocanın kadın üzerindeki egemenliğinin devam etmesini sağladığını söylemek mümkündür. Bununla beraber eklemek gerekir ki, her birinin devlete, topluma ilişkin düşünceleri farklı olsa da, hepsinin kurmak istedikleri düzende özel alan kamusal alan ayrımı dikkat çekmektedir. Bu iki teorik alan pratikte ataerkil bir ayrıma maruz

kalmış ve kadın erkek olarak somutlaşmıştır. Özel alan kadınla, kamusal alan ise erkekle ilişkilendirilmiştir. Sonuç olarak, klasik liberal sözleşme teorisinin kamusal alan özel alan arasındaki net ayrımı, kadın-erkek alanları olarak ortaya çıkararak, günümüze kadar gelen sürecin oluşmasına katkıda bulunmuştur.

Görüldüğü üzere, kadına ilişkin olarak tarihin bir şeyi net olarak gösterdiği açıktır: *Kadının farklı amaçlar uğruna araç olarak kullanıldığı*. Düşünürlerin yaşadıkları dönemler, gerçekleştirmeye çalıştıkları birbirlerinden çok farklı olsa da, teorileri doğrultusunda bu amaçlar için kadını hep bir araç olarak kullanmaktan çekinmemişlerdir. Bunu yaparken tüm düşünürlerin ileri sürdüğü gerekçeler farklı olsa da, ortak paydaları *kadının erkekten farklı olduğu* düşüncesi olmuştur. Bu doğrultuda, geçmişe ilişkin altı çizilmesi gereken satırlar, *erkekten farklı (zayıf/duygusal/bağımlı) kadın* imajının tarih boyunca kadının ikinci planda kalması için kullanıldığıdır. Bu nedenle, akıllardan çıkarılmaması gereken nokta, kadının mevcut durumunu, düşünürlerden bize miras kalan *farklı/zayıf/duygusal/bağımlı kadın imajına* borçlu (!) olduğumuzdur.

Bu bilgiler ışığında hukuk alanında, kadının erkekten farklı, bağımlı ve korunmaya muhtaç zayıf bir cins olduğu düşüncesini destekleyecek nitelikte düzenlemelerin kaldırılması, değiştirilmesi gerekliliği geçmişten çıkarılması bir ders olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira ele alınan tüm düşünürlerin farklı amaçlar uğruna kadını ikinci planda tutmuş olduğu ve bunların gerekçelerinin, diğer deyişle kullandıkları araçların, kadının farklı, zayıf, güçsüz, duygusal, bağımlı ya da korunmaya muhtaç bir cins olduğu düşünceleri olduğu hatırlandığında ve günümüzde ulaşılması amaçlanan asıl hedefin kadın ve erkek eşitliği olduğu göz önünde tutulduğunda, halen aynı araçların kullanılmasının bir hata olacağı aşıkardır. Kadının farklı, zayıf, duygusal, bağımlı ya da korunması gereken bir cins olduğu düşüncesi üzerine kurulu hukuki düzenlemeler ile kadın-erkek eşitliğine ulaşılması beklenemeyecektir. Peki, mevcut hukuk sistemimiz, vardığımız bu sonuca ne kadar uymaktadır?

Bu soruyu kendi hukuk sistemimiz açısından cevaplamaadan önce, feminist hareketler ve buna bağlı feminist hukuk yaklaşımlarından bahsedilmiştir. Yukarıda Rousseau ile nokta koyulan 18. yüzyılda, bir tarafta tarih boyunca erkekten farklı oldukları gerekçesiyle özel alana hapsedilmiş ve erkeklerin sahip olduğu tüm

haklardan mahrum bırakılan kadınlar, diğer tarafta, Aydınlanma felsefesi ile yükselişe geçen doğal hukuk ve bireylerin devletin müdahale edemeyeceği doğuştan sahip oldukları, vazgeçilmez temel bazı haklarının bulunduğu anlayışlarının gelişmesi ile ön plana çıkan birey kavramı karşımıza çıkmaktadır. Ancak *bireylere* tanınan haklar erkeklerle sınırlı kalmış olduğundan ‘birey’ kavramını ‘erkek’ olarak düzeltmek yanlış olmayacaktır.

Bu doğrultuda, kadınların aleyhine yaşanan bu gelişmeler, özellikle kadınların doğal haklara sahip olmadıkları, bu hakların kendilerine de tanınmasını talep eden kadın yazarların harekete geçmesine neden olmuştur. Bu hareketler arasında ele alınması gereken ilk akım liberal feminizm olmaktadır. Bu akımın ana temasını erkeklerle eşit haklara sahip olma talebi oluşturmaktadır. Liberal feministler kadın ve erkek arasındaki farklılıklar yerine aralarındaki benzerlikler üzerinde durmuşlar ve hukuki düzeni, kuralları, değiştirmek yerine, ayrımcılığın kaldırılarak kendilerine mevcut düzende yer açılmasını talep etmişlerdir. Bu feministlere göre, kadınlar, erkeklerden farklı muameleye tabi tutulmamalı, kadınlara özel muamele yapılmamalıdır. Buradan hareketle, kadınların hukuki düzenlemelerle maruz kaldığı sınırlamalar ve/veya kadınlara yönelik alınan tedbirler kaldırılmalı, kadınlar her alanda erkekle eşit kabul edilmelidir. Bu teoriye göre, iki cins arasında bulunan farklılıklar hukuki düzenlemelere yansiyacak derecede bir öneme sahip değildir. Ayrıca, kadın ve erkeğin farklı olduğunu savunmak suretiyle özel haklar talep etmek, geçmişten bu yana gelen olumsuz düşünceleri kuvvetlendirmekte, kadının özgürlüğünün kısıtlanmasına ve kadının kamusal alandan uzaklaştırılmasına neden olmaktadır. Bu nedenle, hukuk düzenlemeleri oluşturulurken kadınlar kadın olarak değil, eşit bireyler olarak ele alınmalıdır. Buradan hareketle, feminist hukukta eşit muamele yanlısı (eşitlikçi) feminist hukuk yaklaşımı olarak adlandırılan bu görüşe göre, biyolojik ya da toplumsal cinsiyet ayrımı yapılmadan, her alanda kadın erkekle eşit muamele görmeli ve kadınlara ilişkin herhangi bir pozitif ayrımcılık yapılması kabul edilmemelidir.

Bu yaklaşımın tam tersi olan, aynılığa karşı farklılığı savunan farklılık yanlısı feministler ise, kadın ve erkek arasındaki benzerlikler yerine mevcut farklılıklar üzerinde durmakta ve kadınlara özel haklar talep etmekteydi. Bu feministler, mevcut ataerkil sistem içerisinde kadına erkekle eşit muamele yaparak, kadını asimile etme

fikrine karşı çıkmaktadırlar. Onlara göre, liberal feminizmle kavuşulduğu düşünülen eşitlik aslında gerçek bir eşitlik olmayıp, eşitsizliğin ta kendisidir.

Eşitlik yanlısı feministler hukuki düzenlemelerin kadın ve erkeği her yönden aynı ve eşit kabul etmesi gerektiğini düşünürken, farklılık yanlısı feministler kadınların ihtiyaçları, menfaatleri, karakterleri doğrultusunda ayrı bir kategori olarak ele alınmalarını ve hukuki düzenlemelerin bu doğrultuda kadınlara farklı muamele etmesi gerektiğini ileri sürmektedirler. Aksi halde, kadınların eşitlik yönündeki talepleri amaca ulaşamayacak, kadın ve erkeğin farklı özellikleri kadınların aleyhine sonuçlanacaktır. Farklılık yanlısı feministler, kadın ve erkeğin birbirlerinden farklı olduklarını ve bu farklılıkların görmezden gelinmemesi gerektiğini savunarak, kadınlara yönelik özel haklar tanınmasını, kadının durumunun iyileştirilmesi amacıyla farklı muamele edilmesi gerekliliğini ileri sürmektedirler. Bu görüş taraftarları, hukuki düzenlemeler açısından biyolojik ve toplumsal cinsiyet ayrımı göz önünde tutulmadan kadına ilişkin yapılacak pozitif ayrımcılığı sonuna kadar desteklemektedirler. Zira şekli eşitlik kadınların gerçek eşitliğe kavuşması için yeterli olmayacak, eşitlikçi feministlerin talepleri karşılandığında dahi ortaya çıkacak durum kadının aleyhine sonuçlanacaktır. Bu nedenle kadın ve erkek arasında hangi farka ilişkin olursa olsun maddi eşitlik ışığında, kadınlara yönelik gerekli tedbirler alınmalı, eşitlik söylemleri yerine, kadınların özel ihtiyaçlarına ilişkin özel haklar talep ederek adalet aranmalıdır.

Üçüncü ve son olarak bahsedilmesi gereken yaklaşım ise uzlaşmacı yaklaşımdır. Uzlaşmacı feministler, eşit muamele/özel muamele ikileminde ilk olarak, diğer iki yaklaşımın yapmadığı şekilde, biyolojik ve toplumsal cinsiyet arasında bir ayrım yapmaktadırlar. Bu ayrım ışığında, biyolojik cinsiyetten kaynaklanan gerçek farklılıklar (örneğin, gebelik, doğum ve emzirme süreci) söz konusu olduğunda kadınlara farklı muamele yapılması gerektiğini ileri sürerlerken, bunun dışında kültürden kaynaklanan ya da sınıflandırılması zor olan diğer farklılıkların görmezden gelinmesini ve her iki cinse eşit muamele yapılması fikrini desteklemektedirler. Diğer deyişle, biyolojik farklılıklar söz konusu olduğunda farklılık yanlısı feministlerle aynı görüşe sahip olan bu teorisyenler, bunun dışında kalan farklılıklar açısından eşit muamele yanlısı feministlerle uzlaşmaktadırlar.

Bu üç görüş değerlendirildiğinde, eşitlikçi feminist hukuk yaklaşımı ışığında her alanda kadın ve erkeğe eşit davranıldığında, örneğin, gebelik gibi gerçek biyolojik farklılıklar söz konusu olduğunda adaletsiz sonuçların ortaya çıkacağı söylenebilecektir. Aksine farklılık yanlısı feminist hukuk yaklaşımı doğrultusunda, hiçbir ayırım yapılmaksızın, kadınlara farklı muamele ya da özel haklar talep edilmesi ise, kadınların tarih boyunca aşağı kalmasına neden olan farklı ve korunması gereken zayıf cins oldukları düşüncesini destekleyecektir.

Bu nedenle, cinsiyetler açısından kanaatimce ideal hukuk sistemine ulaşmak için, uzlaşma yaklaşımı doğrultusunda, öncelikle farklılıklar açısından bir ayrıma gidilmelidir. Bu ayırım ışığında, biyolojik cinsiyetten kaynaklanan ve kadınlar aleyhine dezavantaj yaratabilecek gerçek farklılıklar söz konusu olduğunda kadınlara farklı muamele yapılması savunulabilecekken, bunun dışında toplumsal cinsiyet kaynaklı ya da sınıflandırılması zor olan diğer farklılıklar görmezden gelinerek, her iki cinse eşit muamele yapılması desteklenmelidir.

Bu doğrultuda, Türk hukuk sisteminin hangi yaklaşıma yakın durduğu sorusunun cevabına ulaşmak için eşitlik ilkesinin düzenlendiği Anayasa'nın 10. maddesi ve Anayasa Mahkemesi kararları değerlendirildiğinde, cevabın farklılık yanlısı hukuk yaklaşımı olduğu söylenebilecektir. Türk hukuk sisteminin, özellikle Anayasa'da yapılan son değişiklikler göz önünde tutulduğunda, kadına ilişkin korumacı bir tavır sergilemekte olduğu ve pozitif ayrımcılığın zeminini oluşturarak özel haklar sağladığı görülmektedir. Anayasa Mahkemesi ise eşitlik ilkesinin herkesin aynı hak ve yükümlülüklerle sahip olması şeklinde anlaşılması gerektiği yönünde kararlar vermiş ve eşitliğin aynı hukuki durumda olanlar arasında geçerli olduğunu farklı durumdakilere farklı kuralların uygulanabileceğini belirtmiştir. Buradan anlaşıldığı üzere, asıl olan eşitlerin eşitliği olup, eşit olmayanların eşitsizliği bu ilkeyi ihlal etmeyecektir.

Böylece aynı durumda olan kişiler aynı işleme tabi tutulacak, bunun yanında farklı durumda olanlar farklı muamelelere tabi tutulabilecektir. Buradan hareketle, pozitif ayrımcılığın ilk koşulunun 'farklılık' olduğu ve hukuk sistemimizin neredeyse her konuda kadına ilişkin almış olduğu özel tedbirler düşünüldüğünde, kadının tarih boyunca kurtulamadığı 'farklı' statüsünün korunduğu ortaya çıkmaktadır.

Belirtmek gerekir ki, kadına ilişkin farklı muamele (pozitif ayrımcılık) içeren düzenlemelerin, bir haklı nedene ya da kamu yararına dayanılarak yapılması gerekmektedir. Bu doğrultuda, eşitliği bozan bir kuralın varlığı ancak o kuralın kamu yararına veya başka haklı bir nedene dayanmış olması hallerinde kabul edilebilecektir. Bunlara ek olarak, Mahkeme kararlarına göre, göz önünde tutulan kamu yararı ve haklı nedenin, anlaşılabilir, amaçla ilgili ve makul ve adil olması gerekmektedir. Eğer yapılan düzenleme bu kriterlerden birine uymuyorsa, o halde, eşitlik ilkesine aykırı bir durumun varlığından bahsedilebilecektir.

Sayılmış olan bu kriterlerden özellikle ‘amaçla ilgili olma’ kriterinin konu açısından önem arz ettiği unutulmamalıdır. Çünkü kadına ilişkin yapılacak pozitif ayrımcılığın amacı, kadının mahkum olduğu toplumsal cinsiyet rollerinin ortadan kaldırılarak, kadın ve erkeğin eşitliği idealine bir adım daha yaklaşmaktır. Ancak kadına ilişkin yapılmış/yapılması planlanan pozitif ayrımcılığın bir riski bulunmaktadır. Özel hak ya da farklı muamele talepleri, kadınların tarih boyunca mahkum oldukları farklı, korunması gereken zayıf ve bağımlı bir varlık olduğu yönünde görüşü ön olana çıkararak, bu görüşü kuvvetlendiren bir araca dönüşebilmektedir. Bu nedenle kadına ilişkin pozitif ayrımcılığın herhangi bir ayırım yapılmadan her alanda kayıtsız şartsız kabul edilmesi, kadının durumunu iyileştirmek bir yana, mevcut ataerkil sistemin korunmasına yardımcı olacaktır.

Bu nedenle, pozitif ayrımcılığa ilişkin olarak kadın ve erkek arasında mevcut biyolojik cinsiyet kaynaklı gerçek farklılıklar (doğum, emzirme gibi) dikkate alınabileceken, toplumsal cinsiyete ilişkin kadına farklı muamele yapılması doğru olmamaktadır. Kadını koruma amacıyla yürürlüğe koyulduğu iddia edilen bu gibi düzenlemelerin kadınlara ilişkin önyargıları ya da toplumsal cinsiyet rollerini koruduğu göz önünde tutulduğunda, bu durum her şeyden önce pozitif ayrımcılık yapılmasının amacını, diğer deyişle kadın ve erkeğin gerçekten eşit konuma getirilmesi amacını taşımayacaktır. Böylelikle pozitif ayrımcılığın ‘amaçla ilgili olma’ kriteri sağlanmamış olacak ve bu düzenlemeler eşitlik ilkesini ihlal edecektir. Ayrıca bu düzenlemeler sonucunda geçici olarak kadının lehine bir sonuç ortaya çıkıyor gibi görünse de, gerçekte toplumsal cinsiyet rolleri ve kadının korunması gereken zayıf ve bağımlı bir varlık olduğu düşüncesinden hareketle ataerkil sistem kalıcı olarak desteklenmektedir.

Aynı şekilde, mahkemelerin, bu yönde yürürlüğe koyulan düzenlemeleri ya da tüm bu ayrıcalıklı uygulamaları mevcut toplumsal gerçeklerin telafisi olarak ve toplumsal cinsiyet kalıpları nedeniyle kadının kendisinden beklenen yükümlülük ya da sorumlulukları doğrultusunda haklı nedenin varlığından bahsederek eşitlik ilkesinin ihlal edilmediği sonucuna varması da hatalıdır. Mahkeme, cinsiyet ayrımı yasağı yönünden inceleme yaparken, ilk bakışta kadın lehine görünen düzenlemeleri etraflıca düşünmeden, bu düzenlemeleri haklılaştıran nedenler ve asıl amaç arasındaki bağlantılar incelemeyen dar bir perspektiften bakarak, her alanda kadının korunmaya muhtaç olduğu önyargısından kendisini kurtarmalıdır.

Zira biyolojik farklılıklar dışında toplumsal cinsiyete ilişkin farklılıklar gerekçe gösterilerek yapılacak kadına ilişkin pozitif ayrımcılık uygulamaları, eşitlik idealine gölge düşürmekte, tarihten beri aşağı statüsünü farklı, korunmaya muhtaç, bağımlı ve duygusal olduğu düşüncelerine borçlu olan kadının, bu zihniyetten uzaklaşmasını zorlaştırmaktadır.

Türk hukuk sistemimiz, çalışmamda ortaya koymaya çalıştığım üzere kadınların 'farklı' hatta korunmaya ihtiyacı olan bir cins olarak kabul ederek, kadınların 'lehine (!)' yapılacak tüm düzenlemeleri, herhangi bir ayırım yapmadan desteklemektedir. Ancak uzun vadede koruma politikalarının her alanda uygulanması kadının aleyhine sonuçlar doğurduğu ve kadının toplumda var olan olumsuz imajından kurtulmasının önünde büyük bir engel oluşturduğu unutulmamalıdır. Bu bilgiler ışığında, uluslararası ve ulusal alanda 'kadını koruma' kavramı dar şekilde yorumlanmalı, feminist hukuk yaklaşımlarından uzlaşma yaklaşımı izlenerek, tarihten çıkarmış olduğumuz dersler göz önünde tutularak, kadını koruma politikaları amacını aşacak şekilde uygulanmamalıdır. Bahsedilen tedbirler yalnızca kadın ve erkek arasındaki gerçek biyolojik farklılıklardan kaynaklanan durumlarda, kadının dezavantajlı durumunu ortadan kaldırmaya ilişkin olarak uygulanmalıdır. Bu doğrultuda, toplumsal cinsiyet rollerini ortadan kaldırarak gerçek eşitliğin hayata geçirilmesi yerine, kadını her koşulda 'koruyarak' tam tersi sonuçların ortaya çıkmasına neden olan pozitif ayrımcılık altında yapılan düzenlemeler yürürlükten kaldırılmalı, değiştirilmelidir. Kanaatimce kendi hukuk sistemimiz de dahil olmak üzere cinsiyetler açısından ideal bir hukuk düzenine sahip olmanın ilk ve en önemli şartı bu olmaktadır.

Hukuk alanında *korunmaya muhtaç kadın* vurgusu yerine *eşit kadın* vurgusunun yapılmasının zamanı gelmiş, hatta geçmektedir.

KAYNAKÇA

Agenito, Rosemary. *History of Ideas on Woman*. New York: Perigee Trade, 1978.

Ağaoğulları, Mehmet Ali. *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.

Ağaoğulları, Mehmet Ali ve Levent Köker. *İmparatorluktan Tanrı Devletine*. Ankara: İmge Kitabevi, 2011.

Akad, Mehmet ve Bihterin Vural Dinçkol. *Genel Kamu Hukuku*. İstanbul: Der Yayınları, 2009.

Akal, Cemal Bali. *Siyasi İktidarın Cinsiyeti*. Ankara: İmge Yayınevi, 1994.

Akalın, Ayşe Gül. "Eskiçağda Grek Kadınının Toplumsal Yaşantısı." *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi* 21 (2003): 17-47.

Akbaş, Kasım ve İlker Gökhan Şen. "Türkiye'de Kadına Yönelik Pozitif Ayrımcılık: Kavram, Uygulama ve Toplumsal Algılar." *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13 (2013): 165-189.

Akın, İlhan. *Devlet Doktrinleri*. İstanbul: Beta Yayınları, 2013.

Akyol, Faruk. "Ortaçağdan, Kadından." *Kadın Araştırmaları Dergisi* 4 (1996): 13-22.

Alexander, William. "Sex and Philosophy in Augustine." *Augustinian Studies* 5 (1974): 197-208.

Allen, Christine Garside. "Plato on Women." *Feminist Studies* 2 (1975): 131-138.

Allen, Prudence. *The Concept of Women*. London: Eden Press, 1985.

- Altınbaş, Deniz. “Liberal Feminizm.” *İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi* 9 (2006): 21-52.
- Annas, Julia. *An Introduction to Plato’s Republic*. Oxford: Oxford University Press, 1981.
- Aquinas, Thomas. *Summa Theologica*. Çev. Fathers of the English Dominican Provinc. Christian Classics, 1981.
- Aristoteles. *Politika*. Çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2013.
- Aristoteles. *Metafizik*. Çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Sosyal Yayınları, 2012.
- Aristoteles. *Nikomakhos’a Etik*. Çev. Saffet Babür. Ankara: Bilgesu Yayınları, 2007.
- Aristotle. *Aristotle: Metaphysics, Books 10-14, Oeconomica, Magna Moralia*. Çev. Hugh Tredennick ve Cyril Armstrong. Cambridge: Harvard University Press, 1935.
- Aristotle. *Generation of Animals*. Çev. A.L. Peck. London: Book on Demand, 1942.
- Armstrong, Karen. *The Gospel According to Woman: Christianity’s Creation of the Sex War in the West*. London: Elm Tree Books, 1986.
- Arnhart, Larry. *Political Questions: Political Philosophy from Plato to Rawls*. Illinois: Waveland Press, 2003.
- Astell, Mary. *Some Reflections Upon Marriage*. London, 1700.
- Atılgan, Duygu Kocabaş. “Antik Yunan’da Toplumsal Cinsiyet Rollerinin Temsili,” *Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi*. Yaz (2013): 15-27.
- Augustinus. *İtirafılar*. Çev. Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2010.

Augustine. *The Literal Meaning of Genesis*. Ed. Johannes Quasten. New York: Newman Press, 1982.

Augustine. *The City of God*. Çev. Marcus Dods. Massachusetts: Hendrickson Publishers, 2009.

Augustine. *On the Trinity: Books 8-15*. Ed. Gareth B. Matthews. Çev. Stephen McKenna. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

Augustine. *Letters 204-270*. Çev. Wilfred Parsons. Washington: The Catholic University of America Press, 1956.

Bakırcı, Kadriye. "İstihdamda Cinsiyetler Arası Eşitlik." *Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları, Eşitsizlikler, Mücadeleler, Kazanımlar*. Ed. Bertil Emrah Oder, Hülya Durudoğan, Fatoş Gökşen ve Deniz Yükseler. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2010.

Barnett, Hilaire. *Introduction to Feminist Jurisprudence*. London: Routledge-Cavendish, 1998.

Barriteau-Foster, Eudine. "The Construct Of A Postmodernist Feminist Theory For Caribbean Social Science Research." *Social and Economic Studies* 41/2 (1992): 1-43.

Bartky, Sandra Lee. "Feeding Egos and Tending Wounds: Deference and Disaffection in Women's Emotional Labor." *Femininity and Domination*. Ed. Sandra Lee Bartky. New York: Routledge, 1990.

Bartlett, Katharine T. "Pregnancy and the Constitution: The Uniqueness Trap." *California Law Review* 62 (1974): 1532-1566.

Bartlett, Katharine T. "Cracking Foundations as Feminist Method." *Journal of Gender Social Policy and the Law* 8 (2000): 31-54.

- Bartlett, Katherine T. "Gender Law." *Duke Journal of Gender Law and Policy* 1 (1994): 1-18.
- Bartlett, Katharine T. "Feminist Legal Scholarship: A History through the Lens of the California Law Review." *California Law Review* 100 (2012): 381-429.
- Bassham, Gregory. "Feminist Legal Theory: A Liberal Response." *Notre Dame Journal of Law, Ethics and Public Policy* 6 (1992): 293-319.
- Becker, Mary E. "Barriers Facing Women in the Wage-Labor Market and the Need for Additional Remedies: A Reply to Fischel and Lazear." *University of Chicago Law Review* 53 (1986): 934-949.
- Benston, Margaret. "The Political Economy of Women's Liberation." *Monthly Review* 21/4 (1969): 13-27.
- Berktaş, Fatmagül. *Politikanın Çağrısı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Berlin, Isaiah. *Four Essays on Liberty*. Oxford: Oxford University Press, 1969.
- Beyaz Erkızan, H. Nur. *Aristoteles Yazıları: Feminizm ve Aristotelesçi Feminizm Üzerine*. İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2012.
- Binion, Gayle. "The Nature of Feminist Jurisprudence." *Judicature* 77/3 (1993): 140-143.
- Blackstone, William. *Commentaries on the Laws of England*. Oxford: Clarendon Press, 1765.
- Bloom, Allan. *The Republic Of Plato*. New York: Basic Books, 1991.

- Bluestone, Natalie Harris. *Women and the Ideal Society*. Massachusetts: The University of Massachusetts Press, 1987.
- Blundell, Sue. *Women in Ancient Greece*. Cambridge: Harvard University Press, 1995.
- Blythe, James M. "Women in the Military: Scholastic Arguments and Medieval Images of Female Warriors." *History of Political Thought* (2001): 242-269.
- Bonthuys, Elsje. "Equality and Difference: Fertile Tensions or Fatal Contradictions for Advancing the Interests of Disadvantaged Women?" *The Ashgate Research Companion to Feminist Legal Theory*. Ed. Margaret Davies ve Vanessa Munro. Farnham: Ashgate Publishing, 2013.
- Bottomley, Anne. "Theory is a Process Not an End: A Feminist Approach to the Practice of Theory." *Feminist Perspectives On Law and Theory*. Ed. Ralph Sandland ve Janice Richardson. London: Routledge/Cavendish, 2000.
- Boucher, Joanne. "Male Power and Contract Theory: Hobbes and Locke in Carole Pateman's -The Sexual Contract." *Canadian Journal of Political Science* 36 (2003): 23-38.
- Boucher, Joanne. "Thomas Hobbes and the Problem of Fetal Personhood." *Feminist Interpretations of Thomas Hobbes*. Ed. Nancy J. Hirschmann ve Joanne H. Wright. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2012.
- Bowery, Anne Marie. "Monica: The Feminine Face of Christ." *Feminist Interpretations of Augustine*. Ed. Judith Chelius Stark. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2007.
- Bowman, Cynthia Grant ve Elizabeth M. Schneider. "Feminist Legal Theory: Feminist Lawmaking and Legal Professsion." *Fordham Law Review* 67 (1998): 251-252.

- Boyacı, Nihal Petek. "Platon'da Kadın Sorunu Üzerine Bir Tartışma." *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*. Güz. (2014): 205-230.
- Bradshaw, Leah. "Political Rule, Prudence and the 'Woman Question' in Aristotle." *Canadian Journal of Political Science*. Eylül (1991): 557-573.
- Bramhall, John. *A Defence of True Liberty from Antecedent and Extrinsic Necessity*. London, 1655.
- Bravo, Hamdi. "Augustinus'un Varlık ve Bilgi Görüşleri." *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15 (2007): 111-128.
- Browne, Kingsley. "Biology, Equality and the Law: The Legal Significance of Biological Sex Differences." *Southwestern Law Journal* 38 (1984): 620-661.
- Buchan, Morag. *Women in Plato's Political Theory*. New York: Routledge, 1999.
- Butler, Judith. *Gender Trouble*. New York: Routledge Press, 1999.
- Butler, Melissa A. "Rousseau and the Politics of Care." *Feminist Interpretations of Jean-Jacques Rousseau*. Ed. Lynda Lange. Pennsylvania: Penn State University Press, 2002.
- Butler, Melissa A. "Early Liberal Roots of Feminism: John Locke and the Attack on Patriarchy." *The American Political Science Review* 72 (1978): 135-150.
- Cain, Patricia A. "The Future of Feminist Legal Theory." *Wisconsin Women's Law Journal* 11 (1997): 367-383.
- Cain, Patricia A. "Feminist Jurisprudence: Grounding the Theories." *Berkeley Women's Law Journal* 4 (1989): 191-214.
- Cain, Patricia. "Feminism and the Limits of Equality." *Georgia Law Review* 24 (1990): 803-847.

Calvert, Brian. "Plato and the Equality of Women." *Phoenix*. Güz (1975): 231-243.

Cantarella, Eva. "Gender, Sexuality, and Law." *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*. Ed. Michael Gagarin ve David Cohen. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

Cantarella, Eva. *Pandora's Daughters: The Role and Status of Women in Greek and Roman Antiquity*. Çev. Maureen B. Fant. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986.

Chamallas, Martha. *Introduction to Feminist Legal Theory*. New York: Wolters Kluwer Law and Business, 2013.

Chapman, Richard Allen. "Leviathan Writ Small: Thomas Hobbes on the Family." *American Political Science Review* 69 (1975): 76-90.

Christenson, Ronald. "A Political Theory of Political Trials." *Journal of Criminal Law and Criminology* 74 (1983): 547-577.

Clark, Gillian. *Women in Late Antiquity: Pagan and Christian Lifestyles*. Oxford: Oxford University Press, 1994.

Clark, Lorenne M. G. "Women and Locke; Who Owns the Apples in the Garden of Eden?" *The Sexism of Social and Political Theory – Women and Reproduction from Plato to Nietzsche*. Ed. Lorenne M. G. Clark ve Lynda Lange. Toronto: University of Toronto Press, 1979.

Cole, Eve Browning. "Women, Slaves and Love of Toil in Aristotle's Moral Philosophy." *Engendering Origins: Critical Feminist Readings in Plato and Aristotle*. Ed. Bat-Ami Bar On. New York: State University of New York Press, 1993.

- Cooles, Diana. *Women in Political Theory From Ancient Misogyny to Contemporary Feminism*. Colorado: Lynne Rienner Publishers, 1993.
- Cott, Nancy F. "Feminist Politics in the 1920s: The National Women's Party." *The Journal of American History* 71 (1984): 59-61.
- Crouse, Jamie. "If They Have a Moral Power: Margaret Fuller, Transcendentalism, and the Question of Women's Moral Nature." *The American Transcendental Quarterly* 19 (2005): 259.
- Çağlar Gürgey, Fatma İrem. "Feminist Hukuk Kuramı Nedir?" *Hukuk Kuramı* 1/5 (2014): 28-44.
- Çağlar, Fatma İrem. "Türk Hukuk Mevzuatı Çerçevesinde Annelik." *Birkaç Arpa Boyu... 21. Yüzyıla Girerken Türkiye'de Feminist Çalışmalar: Prof. Dr. Nermin Abadan Unat'a Armağan C:II*. Ed: Serpil Sancar. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Çaha, Ömer. *Sivil Kadın*. Ankara: Savaş Kitabevi, 2010.
- Çam, Zekeriya, Duygu Çavdar, Sedef Seydooğulları ve Figen Çok. "Ahlak Gelişimine Klasik ve Yeni Kuramsal Yaklaşımlar." *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri* 12/2 (2012): 1211-1221.
- Çotuksöken, Betül ve Saffet Babür. *Metinlerle Ortaçağ'da Felsefe*. Ankara: BilgeSu Yayınları, 2007.
- Dalla Costa, Mariarosa ve Selma James. *The Power of Women and the Subversion of the Community*. Bristol: Falling Wall Press, 1973.
- Dalton, Clare. "Where We Stand: Observations on the Situation of Feminist Legal Thought." *Berkeley Women's Law Journal* 3 (1987): 1-13.

Daly, Mary. "After the Death of God the Father." *Womanspirit Rising: A Feminist Reader in Religion*. Ed. Carol Christ ve Judith Plaskow. San Francisco: Harper and Row, 1979.

Davies, Margaret. "Unity and Diversity in Feminist Legal Theory." *Philosophy Compass* 2/4 (2007): 650-664.

Davis, Sue. *The Political Thought of Elizabeth Cady Stanton: Women's Rights and the American Political Traditions*. New York: New York University Press, 2008.

De Beauvoir, Simone. *The Second Sex*. Çev. H. Parshley. New York: Alfred A. Knopf, 1971.

Del Vecchio, Giorgio. *Hukuk Felsefesi Dersleri*. Çev. Suut Kemal Yetkin. İstanbul: Maarif Vekaleti, 1940.

Demir, Nazlı Hilal ve Barış Mesci. "Türkiye'deki Kadınlar İçin 2020 Perspektifi." *Fasikül* 42 (2013): 23-31. (Bu çalışma, "On a 2020 Perspective for Women in Turkey" adlı AP Raporunun çevirisidir).

Demir, Nazlı Hilal ve Ceren Yıldız. "AB'deki Kadın Mülteci ve Sığınmacıların Durumu Üzerine." *İstanbul Kültür Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi: Prof. Dr. Turhan Esener'e Armağan*, C.15, S:2 (2016): 951-989. (Bu çalışma, "On the Situation of Women Refugees and Asylum Seekers in the EU" adlı AP raporunun çevirisidir).

Denike, Margaret. "The Sex of Right Reason: Aquinas and the Misogynist Foundations of Natural Law." *Feminist Encounters with Legal Philosophy*. Ed. Maria Drakopoulou. Oxford: Routledge, 2013.

Deslauriers, Marguerite. "Sexual Difference in Aristotle's Politics and His Biology." *Classical World: A Quarterly Journal on Antiquity*. 102/3 (2009): 215-231.

- Deutscher, Penelope. *Yielding Gender: Feminism, Deconstruction and the History of Philosophy*. Oxford: Routledge, 2002.
- Deutscher, Penelope. "The Evanescence of Masculinity Deferral in Saint Augustine's Confessions and Some Thoughts on its Bearing on the Sex/Gender Debate." *Feminist Interpretations of Augustine*. Ed. Judith Chelius Stark. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2007.
- Dinçkol, Bihterin. "Kadın-Erkek Eşitliği İçin Pozitif Ayrımcılık." *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8 (2005): 111-117.
- Dinçkol, Bihterin. "Aristo ve Rousseau'da Kadın-Erkek Eşitsizliği." *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi 10. Yıl Armağanı* (1993): 179-191.
- Donovan, Josephine. *Feminist Teori*. Çev. Aksu Bora, Fevziye Sayılan ve Meltem Ağduk Gevrek. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Dowd, Nancy. "Masculinities and Feminist Legal Theory." *Wisconsin Journal of Law Gender and Society* 23 (2009): 201-248.
- Drakopoulou, Maria. "The Ethic of Care, Female Subjectivity and Feminist Legal Scholarship." *Feminist Legal Studies* 8 (2000): 199-226.
- DuBois, Edward C. "Plato as a Proto-Feminist." *Transcending Silence*. İlkbahar 2007.
- Duman, Fatih. "The Roots of Modern Feminism: Mary Wollstonecraft and the French Revolution." *International Journal of Humanities and Social Science*. 2/9 (2012): 75-89.
- Eastman, Crystal. "Equality or Protection." *Crystal Eastman: On Women and Revolution*. Ed. Blanche Wiesen Cook. New York: Oxford University Press, 1978.

Ecevit, Yıldız. "Türkiye'de Kadın Emeği Konulu Çalışmaların Feminist Tarihçesi." *Birkaç Arpa Boyu: 21. Yüzyıla Girenken Türkiye'de Feminist Çalışmalar*. Ed. Serpil Sancar. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2011.

Ecevit, Yıldız. "Üretim ve Yeniden Üretim Sürecinde Ücretli Kadın Emeği." *Yapıt Toplumsal Araştırmalar Dergisi* 9 (1985): 72-93.

Eisenstein, Zillah. *The Radical Future of Liberal Feminism*. New Hampshire: University Press of New England, 1993.

Eisenstein, Zillah. *The Female Body and the Law*. California: University of California Press, 1989.

Eisenstein, Zillah. *The Radical Future of Liberal Feminism*. London: Longman Higher Education, 1981.

Elshtain, Jean B. *Public Man, Private Women*. New Jersey: Princeton University Press, 1993 ve 1981.

Emerson, Thomas, Barbara Brown, Gail Falk ve Ann E. Freedman. "The Equal Rights Amendment: A Constitutional Basis for Equal Rights for Women." *Yale Law Journal* 80 (1971): 874.

Filmer, Robert. *Patriarcha; Or, the Natural Power of Kings*. 1680.

Fineman, Martha Albertson. "Feminist Legal Theory." *Journal of Gender Social Policy & the Law* 13 (2005): 13-23.

Finley, Lucinda. "The Nature of Domination and the Nature of Women: Reflections on Feminism Unmodified." *Northwestern University Law Review* 82 (1988): 353.

Finley, Lucinda. "Breaking Women's Silence in Law: The Dilemma of the Gendered Nature of Legal Reasoning." *Notre Dame Law Review* 64 (1989): 886-910.

Flax, Jane. "Postmodernism and Gender Relations in Feminist Theory." *Signs* 12/4 (1987): 621-643.

Fortenbaugh, W.W. "Aristotle on Slaves and Women." *Articles on Aristotle: Ethics and Politics*. Ed. Jonathan Barnes, Malcolm Schofield ve Richard Sorabji. London: Duckworth, 1977.

Freeland, Cynthia A. "Nourishing Speculation: A Feminist Reading of Aristotelian Science." *Engendering Origins: Critical Feminist Readings in Plato and Aristotle*. Ed. Bat-Ami Bar On. New York: State University of New York Press, 1993.

Freeman, Michael. *Lloyd's Introduction to Jurisprudence*. Sweet & Maxwell, 2008.

Frug, Mary J. *Postmodern Legal Feminism*. New York: Routledge, 1992.

Fuller, Margaret. *Woman in the Nineteenth Century*. London: George Slater, 1850.

Furtun, Ayşe. *Thomas Hobbes ve Doğa Kanunları*. Ankara: Asil Yayın Dağıtım, 2005.

Gatens, Moira. *Feminism and Philosophy: Perspectives on Difference and Equality*. Cambridge: Polity Press, 1991.

Geddes, Patrick ve Arthur Thomson. *The Evolution of Sex*. London: Walter Scott 1889.

Genç, Özlem. "Ortaçağ Avrupa'sında Kadın." *Ortaçağda Kadın*. Ed. Altan Çetin. Ankara: Lotus Yayınevi, 2011).

Gilligan, Carol. *In a Different Voice*. Cambridge: Harvard University Press, 1993.

Gillis, Stacy ve Rebecca Munford. "Genealogies and Generations: The Politics and Praxis of Third Wave Feminism." *Women's History Review* 13 (2004): 165-182.

- Ginsburg, Ruth Bader. "Sex Equality and the Constitution: The State of the Art." *Women's Rights Law Reporter* 4 (1978): 144-146.
- Ginsburg, Ruth Bader. "Gender and the Constitution." *University of Cincinnati Law Review* 44 (1975): 1-42.
- Gooch, G.P. *Political Thought in England: Bacon to Halifax*. London: Willians & Norgate, 1946.
- Goris, Harm. "Is Woman Just a Mutilated Male? Adam and Eve in the Theology of Thomas Aquinas." *Out of Paradise: Eve and Adam and Their Interpreters*. Ed. Bob Becking ve Susanne Hennecke. Sheffield: Sheffield Phoenix Press, 2010.
- Göze, Ayferi. *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*. İstanbul: Beta Basım Yayım, 2011.
- Gözler, Kemal. *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*. Bursa: Ekin Yayınevi, 2013.
- Göztepe, Ece. "Kadının ve Kadın Yurttaşın Haklar Bildirgesi: Olympe de Gouges 7 Eylül 1791." *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 45 (1996): 185-193.
- Green, Karen. *The Woman of Reason: Feminism, Humanism, and Political Thought*. Cambridge: Polity, 1995.
- Griffin, Em. *A First Look at Communication Theory*. New York: McGraw Hill, 1991.
- Grimke, Sarah. *Letters on the Equality of the Sexes and the Condition of Women*. Boston: Isaac Knapp, 1838.
- Gross, Elizabeth. "Conclusion: What is Feminist Theory?" *Feminist Challenges: Social and Political Theory*. Ed. Carole Pateman ve Elizabeth Gross. Sydney: Allen and Unwin Publishing, 1986.

Gunther-Canada, Wendy. "Jean Jacques Rousseau and Mary Wollstonecraft on the Sexual Politics of Republican Motherhood." *Southeastern Political Review* 27 (1999): 469-490.

Güriz, Adnan. *Hukuk Felsefesi*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2011.

Güriz, Adnan. *Feminizm, Postmodernizm ve Hukuk*. Ankara: Phoenix, 2011.

Hampton, Jean. *Hobbes and the Social Contract Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

Hançerlioğlu, Orhan. *Felsefe Ansiklopedisi: Kavramlar ve Akımlar*. C.1. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1985.

Hançerlioğlu, Orhan. *Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar*. C.5. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1978.

Hansen, Mogens Herman. *Polis: An Introduction to the Ancient Greek City-State*. Oxford: Oxford University Press, 2006.

Hartel, Joseph. "The Integral Feminism of St. Thomas Aquinas," *Gregorianum* 77 (1996): 527-547.

Hartmann, Heidi. *Marksizm'le Feminizm'in Mutsuz Evliliği*. Çev. Gülşad Aygen. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2006.

Harvey, Tamara ve Rostant Philip. "Positive Action Positive Discrimination." *The New Oxford Companion to Law*. Ed. Peter Cane ve Joanne Conaghan. Oxford: Oxford University Press, 2008.

Hasan, Abla. "Plato's Antifeminism: A New Dualistic Approach." *Electronic Journal For Philosophy* 22 (2012): 2-15.

Haslanger, Sally. "Ontology and Social Construction." *Philosophical Topics* 23/2 (1995): 95-125.

Hasse, Lizbeth. "Legalizing Gender-specific Values." *Women and Moral Theory*. Ed. Eva Feder Kittay ve Diana Meyers. Pennsylvania: Rowman & Littlefield Publishers, 1991.

Henry, Madeleine M. ve Sharon L. James. "Woman, City, State: Theories, Ideologies, and Concepts in the Archaic and Classical Periods", *A Companion To Women in the Ancient World*. Ed. Sharon L. James ve Sheila Dillon. Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2012.

Heper, Altan. "Feminizm ve Hukuk." *Hukuk Kuramı* 5/1 (2014): 1-27.

Hernandez-Truyol, Berta E. "Out of the Shadows: Traversing the Imaginary of Sameness, Difference, and Relationalism –A Human Rights Proposal." *Wisconsin Women's Law Journal* 17/111 (2002): 111-162.

Higgins, Tracy E. "By Reason of Their Sex: Feminist Theory, Postmodernism and Justice." *Cornell Law Review* 80 (1995): 1536-1594.

Hirschmann, Nancy J. *Gender, Class, and Freedom in Modern Political Theory*. New Jersey: Princeton University Press, 2007.

Hirschmann, Nancy J. "Gordon Schochet on Hobbes, Gratitude, and Women." *Feminist Interpretations of Thomas Hobbes*. Ed. Nancy J. Hirschmann ve Joanne H. Wright. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2012.

Hobbes, Thomas. *Leviathan*. Çev. Semih Lim. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.

Hobbes, Thomas. *Yurttaşlık Felsefesinin Temelleri*. Çev. Cihan Deniz Zarakolu. İstanbul: Belge Yayınları, 2014.

Hobbes, Thomas. *The Elements of Law, Natural and Politic*. 1640.

Hobbes, Thomas. *Leviathan: With selected variants from the Latin edition of 1668*. Ed. Edwin Curley. Cambridge: Hackett Publishing Company, 1994.

Hufton, Olwen. "Kadınlar, İş ve Aile." *Kadınların Tarihi: Rönesans ve Aydınlanma Çağı Paradoksları C:III*. Ed. Georges Duby ve Michelle Perrot. Çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2005.

Hunter, Rosemary. "Contesting the Dominant Paradigm: Feminist Critiques of Liberal Legalism." *Ashgate Research Companion*. Ed. Margaret Davies ve Vanessa Munro. Farnham: Ashgate Publishing, 2013.

Ice, Tamela. *Resolving the Paradox of Jean-Jacques Rousseau's Sexual Politics*. Lanham: UPA, 2009.

Işıқтаç, Yasemin. *Hukuk Felsefesi*. İstanbul: Filiz Kitabevi, 2010.

Janus, Kathleen Kelly. "Finding Common Ground: The Role of the Next Generation in Shaping Feminist Legal Theory." *Duke Journal of Gender Law and Policy* 20/255 (2013): 255-285.

Jaquette, Jane S. "Defending Liberal Feminism." *Feminist Interpretations of Thomas Hobbes*. Ed. Nancy J. Hirschmann ve Joanne H. Wright. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2012.

Juergens, Ann. "Feminist Jurisprudence: Why Law Must Consider Women's Perspectives?" *William Mitchell Magazine* 10/2 (1991): 31-32.

Kandiyoti, Deniz. *Cariyeler, Bacılar ve Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*. İstanbul: Metis Yayınları, 2011.

Kanowitz, Leo. *Women and the Law: The Unfinished Revolution*. Albuquerque: University of New Mexico Press, 1969.

- Kanu, Ikechukwu Anthony. "Gender and Good Governance in John Locke." *American Journal of Social Issues and Humanities* 2 (2012): 252-257.
- Karbowski, Joseph. "Aristotle on the Deliberative Abilities of Women." *Apeiron*. Eylül (2014): 435-460.
- Katz, Marilyn. "Ideology and The Status of Women in Ancient Greece," *History and Feminist Theory*. Aralık (1992): 70-97.
- Kay, Herma Hill. "Equality and Difference: The Case of Pregnancy." *Berkeley Women's Law Journal* 1 (1985): 1-38.
- Kellough, J. Edward. *Understanding Affirmative Action: Politics, Discrimination, and the Search for Justice*. Washington: Georgetown University Press, 2006.
- Kolodny, Annette. "Inventing a Feminist Discourse: Rhetoric and Resistance in Margaret Fuller's Women in the Nineteenth Century." *New Literary History* 25 (1994): 355-382.
- Koontz, Elizabeth Duncan. "Childbirth and Childrearing Leave: Job-Related Benefits." *New York University Law Forum* 17 (1971): 480-502.
- Korsmeyer, Carolyn W. "Reason and Morals in the Early Feminist Movement: Mary Wollstonecraft." *Women and Philosophy: Toward a Theory of Liberation*. Ed. Carol Gould ve Marx Wartofsky. New York: Pedigree Books, 1976.
- Krieger, Linda ve Patricia N. Cooney. "Miller-Wohl Controversy: Equal Treatment, Positive Action and the Meaning of Women's Equality." *Golden Gate University Law Review* 13 (1983): 513-572.
- Kukla, Rebecca. "The Coupling of Human Souls." *Feminist Interpretations of Jean-Jacques Rousseau*. Ed. Lynda Lange. Pennsylvania: Penn State University Press, 2002.

Küçük, Nimet. "John Stuart Mill'de Kadın Sorunu." *Kadın Araştırmaları Dergisi* 9 (2006): 91-110.

Küken Gülnihal. *Doğu-Batı Felsefi Etkileşiminde İbn Rüşd ve St. Thomas Aquinas Felsefelerinin Karşılaştırılması*. İstanbul: Alfa Yayınları, 1996.

Lacey, Nicola. "Feminist Legal Theory." *Oxford Journal of Legal Studies* 9/3 (1989): 1-38.

Lacey, Nicola. "Feminist Legal Theories and the Rights of Women." *Gender and Human Rights: Collected Courses of the Academy of European Law*. Ed. Karen Knop. Oxford: Oxford University Press, 2004.

Lacey, Linda. "Introducing Feminist Jurisprudence: An Analysis of Oklahoma's Secuction Statute." *Tulsa Law Journal* 25/775 (1989): 775-798.

Lange, Lynda. "Rousseau and Modern Feminism." *Feminist Interpretations of Jean-Jacques Rousseau*. Ed. Lynda Lange. Pennsylvania: Penn State University Press, 2002.

Lange, Lynda. "Woman is Not a Rational Animal: On Aristotle's Biology of Reproduction." *Discovering Reality: Feminist Perspectives on Epistemology, Metaphysics, Methodology, and Philosophy of Science*. Ed. Sandra Harding ve Merrill B. Hintikka. New York: Kluwer Academic Publishers, 1983.

Lasson, Kenneth. "Feminism Awry: Excesses in the Pursuit of Rights and Trifles." *Journal of Legal Education* 42 (1992): 1-29.

Law, Sylvia. "Rethinking Sex and the Constitution." *University of Pennsylvania Law Review* 132/955 (1984): 955-966.

Lawson, Gary. "What is Feminist Legal Theories." *Harvard Journal of Law and Public Policy* 18 (1994): 325-331.

Lever, Janet. "Sex Differences in the Games Children Play." *Social Problems* 23/4 (1976): 478-487.

Levick, Barbara. *Women and Law, A Companion To Women in The Ancient World*. Ed. Sharon L. James ve Sheila Dillon. Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2012.

Levy, Harold L. "Does Aristotle Exclude Women from Politics?" *The Review of Politics*. Yaz (1990): 397-416.

Littleton, Christine A. "Reconstructing Sexual Equality." *California Law Review* 75 (1987): 1279-1337.

Lloyd, S.A. "Power and Sexual Subordination in Hobbes's Political Theory." *Feminist Interpretations of Thomas Hobbes*. Ed. Nancy J. Hirschmann ve Joanne H. Wright. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2012.

Locke, John. *Hükümet Üstüne İkinci Tez*. Çev. Aysel Doğan. İzmir: İlya Yayınları, 2010.

Locke, John. *Hükümet Üzerine Birinci İnceleme*. Çev. Fahri Bakırcı. Ankara: İmaj Yayınevi, 2015.

Locke, John. *Eğitim Üzerine*. Çev. Aylin Uğur. Ankara: Yeryüzü Yayınevi, 2004.

Locke, John ve Edward Clarke. *The Correspondence of John Locke and Edward Clarke*. Ed. Benjamin Rand. Oxford: Oxford University Press, 1927.

Lombard, Peter. *Thomas Aquinas: Commentary on the Sentences Book II*. Çev. Giulio Silano. Toronto: PIMS, 2008.

- Lovibond, Sabina. "Feminism in Ancient Philosophy: The Feminist Stake in Greek Rationalism." *The Cambridge Companion to Feminism in Philosophy*. Ed. Miranda Fricker ve Jennifer Hornsby. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- MacKinnon, Catharine A. *Feminism Unmodified. Discourses on Life and Law*. Cambridge: Harvard University Press, 1987.
- Maclachlan, Bonnie. *Women in Ancient Greece: A Sourcebook*. New York: Bloomsbury Academic, 2012.
- Maffi, Alberto. *Family and Property Law, The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*. Ed. Michael Gagarin ve David Cohen. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Maine, Henry Sumner. *Ancient Law: Its Connection with the Early History of Society and Its Relation to Modern Ideas*. New York: Henry Holt and Company, 1906.
- Makus, Ingrid. "The Politics of Feminine Concealment and Masculine Openness in Rousseau." *Feminist Interpretations of Jean-Jacques Rousseau*. Ed. Lynda Lange. Pennsylvania: Penn State University Press, 2002.
- Marion Young, Iris. "Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship." *Ethics* 99/2 (1989): 250-274.
- Marshall, Jill. "Feminist Jurisprudence: Keeping the Subject Alive." *Feminist Legal Studies* 14 (2006): 27-51.
- Marso, Lori J. "Rousseau's Subversive Women." *Feminist Interpretations of Jean-Jacques Rousseau*. Ed. Lynda Lange. Pennsylvania: Penn State University Press, 2002.
- Matta, Liana Fiol. "On Teaching Feminist Jurisprudence." *Revista Juridica De La Universidad De Puerto Rico* 57 (1988): 253-281.

- Matter, E. Ann. "De cura feminarum: Augustine the Bishop, North African Women, and the Development of a Theology of Female Nature." *Feminist Interpretations of Augustine*. Ed. Judith Chelius Stark. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2007.
- Mayerson, Denise. *Understanding Jurisprudence*. London: Routledge-Cavendish, 2007.
- Mcduffie, Felecia. "Augustine's Rhetoric of the Feminine in the Confessions: Women as Mother, Women as Other." *Feminist Interpretations of Augustine*. Ed. Judith Chelius Stark. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2007.
- McFarland, Ian A. *In Adam's Fall: A Meditation on the Christian Doctrine of Original Sin*. Oxford: Wiley-Blackwell, 2010.
- Mckeen, Catherine. "Why Women Must Guard and Rule in Plato's Kallipolis." *Pacific Philosophical Quarterly* 87 (2006): 527-548.
- Mcwilliam, Joanne. "Augustine's Letters to Women." *Feminist Interpretations of Augustine*. Ed. Judith Chelius Stark. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2007.
- Mellor, Anne K. "Mary Wollstonecraft's A Vindication of the Rights of Woman and the Women Writers of Her Day." *The Cambridge Companion to Mary Wollstonecraft*. Ed. Claudia Johnson. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Mendelson, Sara ve Patricia Crawford. *Women in Early Modern England 1550-1720*. Oxford: Clarendon Press, 1998.
- Menkel-Meadow, Carrie. "Portia in a Different Voice: Speculations on a Women's Lawyering Process." *Berkeley Women's Law Journal* 1 (1985): 39-63.

Michel, Andree. *Feminizm*. Çev. Şirin Tekeli. İstanbul: Kadın Çevresi Yayınları, 1984.

Miles, Margaret. "From Rape to Resurrection: Sin, Sexual Difference, and Politics." *Augustine's City of God: A Critical Guide*. Ed. James Wetzel. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

Miles, Margaret. "Not Nameless but Unnamed. The Woman Torn from Augustine's Side." *Feminist Interpretations of Augustine*. Ed. Judith Chelius Stark. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2007.

Mill, John Stuart. *Hürriyet Üstüne*. Çev. Osman Dostel. Ankara: Liberte Yayınları, 2009.

Mill, John Stuart. *The Subjection of Women, Three Essays: On Liberty, Representative Government, The Subjection of Women*. London: Oxford University Press, 1912.

Miller, Julie. "To Remember Self, to Remember God: Augustine on Sexuality, Relationality, and the Trinity." *Feminist Interpretations of Augustine*. Ed. Judith Chelius Stark. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2007.

Miller, Fred. *Nature, Justice and Rights in Aristotle's Politics*. Oxford: Oxford University Press, 1995.

Millett, Kate. *Sexual Politics*. London: Rupert Hart-Davis Publications, 1971.

Minow, Martha. *Making All the Difference: Inclusion, Exclusion and American Law*. New York: Cornell University Press, 1990.

Modrak, Deborah. "Aristotle: Women, Deliberation and Nature." *Engendering Origins: Critical Feminist Readings in Plato and Aristotle*. Ed. Bat-Ami Bar On. New York: State University of New York Press, 1993.

- Modrak, Deborah. "Aristotle's Theory of Knowledge and Feminist Epistemology." *Feminist Interpretations of Aristotle*. Ed. Cynthia A. Freeland. Pennsylvania: Penn State University Press, 1998.
- Morgan, Jenny. "Feminist Theory as Legal Theory." *Melbourne University Law Review* 17 (1988): 743-759.
- Naples, Nancy. "Confronting the Future, Learning From the Past: Feminist Praxis in the Twenty First Century." *Different Wavelengths: Studies of the Contemporary Women's Movement*. Ed. Jo Reger. New York: Routledge, 2005.
- Nevett, Lisa. *House and Society in the Ancient Greek World*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Nussbaum, Martha. "Aristotle, Feminism, and Needs for Functioning." *Feminist Interpretations of Aristotle*. Ed. Cynthia Freeland. Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 1998.
- Nye, Andrea. *Feminism and Modern Philosophy: An Introduction*. London: Routledge, 2004.
- Nyland, Chris. "John Locke and the Social Position of Women." *Department of Economics, University of Wollongong, Working Paper 90-6* (1990): 1-32.
- Oakley, Ann. *Sex, Gender and Society: Towards a New Society*. Surrey: Ashgate Publishing Limited, 1985.
- Oder, Bertil Emrah. "Anayasa'da Kadın Sorunsalı: Norm, İçtihat ve Hukuk Politikası." *Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları, Eşitsizlikler, Mücadeleler, Kazanımlar*. Ed. Bertil Emrah Oder, Hülya Durudoğan, Fatoş Gökşen ve Deniz Yükseler. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2010.

- O'Donovan, Katherine. *Sexual Divisions in Law*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1985.
- Okin, Susan Moller. *Women in Western Political Thought: With a new introduction by Debra Satz*. Princeton: Princeton University Press, 2013.
- Okin, Susan. "The Fate of Rousseau's Heroines." *Feminist Interpretations of Jean-Jacques Rousseau*. Ed. Lynda Lange. Pennsylvania: Penn State University Press, 2002.
- Okin, Susan. *Women in Western Political Thought*. Princeton: Princeton University Press, 1979.
- Orff, Jennifer L. "Demanding Justice without Truth: The Difficulty of Postmodern Feminist Legal Theory." *Loyola of Los Angeles Law Review* 28 (1995): 1245-1247.
- Ormiston, Alice. "Developing a Feminist Concept of the Citizen." *Feminist Interpretations of Jean-Jacques Rousseau*. Ed. Lynda Lange. Pennsylvania: Penn State University Press, 2002.
- Öden, Merih. *Türk Anayasa Hukukunda Eşitlik İlkesi*. Ankara: Yetkin Basımevi, 2003.
- Öktem, Niyazi ve Ahmet Ulvi Türkbağ. *Felsefe, Sosyoloji, Hukuk ve Devlet*. İstanbul: Der Yayınları, 2014.
- Özbudun, Ergun. *Türk Anayasa Hukuku*. Ankara: Yetkin Basımevi, 2013.
- Pagels, Elaine. *Adam, Eve, and the Serpent: Sex and Politics in Early Christianity*. New York: Vintage Publishing, 1989.
- Palazzani, Laura. *Gender in Philosophy and Law*. New York: Springer, 2012.

- Parker, Holt N. "Aristotle's Unanswered Questions: Women and Slaves in Politics 1252a-1260b," *Eugesta -Journal on Gender Studies in Antiquity* 2 (2012): 71-122.
- Pateman, Carole ve Charles Mills. *The Contract and Domination*. Cambridge: Polity, 2007.
- Pateman, Carole. *Sexual Contract*. Chicago: Stanford University Press, 1988.
- Pateman, Carole. "Kardeşler Arası Toplumsal Sözleşme." *Sivil Toplum ve Devlet*. Ed. John Keane. İstanbul: Yedi Kıta Yayınları, 1993.
- Patterson, Dennis. "Postmodernism/Feminism/Law." *Cornell Law Review* 77 (1992): 295.
- Phillips, Anne. *Demokrasinin Cinsiyeti*. İstanbul: Metis Yayınları, 2012.
- Phillips, Anne. "Survey Article: Feminism and Republicanism: Is This a Plausible Alliance?" *Journal of Political Philosophy* 8 (2002): 279-293.
- Plato. *The Republic*. Çev. Benjamin Jowett. New York: Barnes & Noble Classics, 2005.
- Plato. *Menexenus*. Çev. Benjamin Jowett. A Public Domain Book, 2012.
- Platon. *Phaidon*. Çev. Ord. Prof. Dr. Suut K. Yetkin vd. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997.
- Platon. *Devlet*. Çev. Cenk Saraçoğlu ve Veysel Atayman. İstanbul: Bordo-Siyah Yayınları, 2005.
- Platon. *Şölen*. Çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2013.
- Platon. *Devlet*. Çev. Neval Akbıyık. İstanbul: Lacivert Yayıncılık, 2011.

- Platon. *Yasalar*. Çev. Candan Şentuna ve Saffet Babür. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2012.
- Platon. *Timaios*. Çev. Erol Güney ve Lütfi Ay. İstanbul: Çağdaş Matbaacılık Yayıncılık, 2001.
- Pomeroy, Sarah. *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves: Women in Classical Antiquity*. New York: Schocken, 1995.
- Power, Kim. *Veiled Desire: Augustine on Women*. London: Continuum International Publishing Group, 1996.
- Pruitt, Lisa R. "A Survey of Feminist Jurisprudence." *University of Arkansas at Little Rock Law Review Law Journal* 16 (1994): 183-210.
- Puka, Bill. "The Liberation of Caring; A Different Voice for Gilligan's Different Voice." *Hypatia* 5 (1990): 58-82.
- Ramazanoğlu, Caroline. *Feminism and the Contradictions of Oppression*. New York: Routledge, 1989.
- Reeve, C. D. C. *Philosopher-Kings: The Argument of Plato's Republic*. Cambridge: Hackett Publishing Company, 2006.
- Reuter, Martina. "Like a Fanciful Kind of Half Being: Mary Wollstonecraft's Criticism of Jean-Jacques Rousseau." *Hypatia* 29/4 (2014): 925-941.
- Rhode, Deborah. "Occupational Inequality." *Duke Law Journal* 37 (1988): 1207-1241.
- Rhode, Deborah. *Justice and Gender: Sex Discrimination and the Law*. Cambridge: Harvard University Press, 1991.

- Rıfkin, Janet. "Toward a Theory of Law and Patriarchy." *Harvard Women's Law Journal* 83 (1980): 83-95.
- Richardson, Janice. *The Classic Social Contractarians: Critical Perspectives from Contemporary Feminist Philosophy and Law*. Surrey: Ashgate, 2013.
- Ring, Jennifer. *Modern Political Theory and Contemporary Feminism: A Dialectical Analysis*. New York: State University of New York Press, 1991.
- Robin, Gayle. "The Traffic in Women: Notes on the Political Economy of Sex." *Toward An Anthropology of Women*. Ed. Rayna Reiter. New York: Monthly Review Press, 1975.
- Ross, David. *Aristoteles*. Çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2011.
- Rossi, Alice. *The Feminist Papers From Adams to de Beauvoir*. Boston: Northeastern University Press, 1988.
- Rousseau, J. J. *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*. Çev. Rasih Nuri İleri. İstanbul: Say Yayınları, 2010.
- Rousseau, J. J. *Toplum Sözleşmesi*. Çev. Vedat Günyol. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2015.
- Rousseau, J. J. *Emile ya da Eğitim Üzerine*. Çev. Yaşar Avunç. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014.
- Ruether, Rosemary Radford. "Augustine: Sexuality, Gender, and Women." *Feminist Interpretations of Augustine*. Ed. Judith Chelius Stark. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2007.
- Ruether, Rosemary Radford. "Misogynism and Virginal Feminism in the Fathers of the Church." *Religion and Sexism; Images of Woman in the Jewish and Christian*

- Traditions*. Ed. Rosemary Radford Ruether. New York: Simon and Schuster, 1974.
- Ruhi, Mehmet Emin. "Platon'un Devletin Kökenine İlişkin Görüşü ve Yansımaları." *Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi* 9 (2005): 241-278.
- Russell, Bertrand. *Bertrand Russell's Best; Silhouettes in Satire*. Ed. Robert Egner. Sydney: Allen & Unwin, 1972.
- Sabine, George H. *A History Of Political Theory*. New York: Holt, Rinehart and Winston Inc., 1961.
- Sampson, Kristin. "Identity and Gender in Plato." *Feminist Reflections on the History of Philosophy*. Ed. L. Alanen ve C. Witt. Netherlands: Kluwer Academic Publishers, 2004.
- Sandford, Stella. *Plato and Sex*. Cambridge: Polity Press, 2010.
- Saxonhouse, Arlene. "The Philosopher and the Female in the Political Thought of Plato." *Feminist Interpretations of Plato*. Ed. Nancy Tuana. Pennsylvania: Penn State University Press, 1994.
- Scales, Ann. *Legal Feminism, Activism, Lawyering and Legal Theory*. New York: New York University Press, 2006.
- Schneider, Elizabeth M. "The Dialectic of Rights and Politics; Perspectives From The Women's Movement." *New York Law Review* 61 (1986): 589-652.
- Schochet, Gordon J. "Thomas Hobbes on the Family and the State of Nature." *Feminist Interpretations of Thomas Hobbes*. Ed. Nancy J. Hirschmann ve Joanne H. Wright. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2012.

- Schollmeier, Paul. "Aristotle and Women: Household and Political Roles." *Polis: The Journal of the Society for Greek Political Thought* 20 (2003): 22-42.
- Scott, Joan. "Toplumsal Cinsiyet: Faydalı Bir Tarihsel Analiz Kategorisi." *Feminist Tarihin Peşinde*. Der: Fahriye Dinçer ve Özlem Aslan. İstanbul: Bgst Yayınları, 2013.
- Scott, Joan. "Deconstructing Equality versus Difference: Or, the Uses of Poststructuralist Theory for Feminism." *Feminist Studies* 14/1 (1988): 32-50.
- Senack, Christine. "Aristotle on the Woman's Soul." *Engendering Origins: Critical Feminist Readings in Plato and Aristotle*. Ed. Bat-Ami Bar On. New York: State University of New York Press, 1993.
- Sennett, Richard. *Flesh and Stone: The Body and the City in Western Civilization*. New York: WW. Norton Company, 1994.
- Sevenhuijsen, Selma. "Mothers as Citizens: Feminism, Evolutionary Theory and the Reform of Dutch Family Law 1870-1910." *Regulating Womanhood*. Ed. Carol Smart, London: Routledge, 1992.
- Shanley, Mary Lyndon. "Marriage Contract and Social Contract in Seventeenth Century English Political Thought." *Western Political Quarterly* 32 (1979): 79-91.
- Shanley, Mary. "The Subjection of Women." *The Cambridge Companion to Mill*. Ed. John Skorupski. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Sher, George. "Other Voices, Other Rooms? Women's Psychology and Moral Theory." *Women and Moral Theory*. Ed. Eva Feder Kittay ve Diana Meyers. Pennsylvania: Rowman & Littlefield Publishers, 1991.
- Smith, Patricia. "Four Themes in Feminist Legal Theory: Difference, Dominance, Domesticity, and Denial." *The Blackwell Guide to the Philosophy of Law and*

- Legal Theory*. Ed. Martin P. Golding ve William A. Edmundson. Oxford: Blackwell Publishing, 2005.
- Smith, Patricia. "Introduction." *Feminist Jurisprudence*. Ed. Patricia Smith. Oxford: Oxford University Press, 1993.
- Smith, Patricia. "Feminist Activism, Structures of Resistance and Law." *Ankara Barosu Hukuk Kurultayı C.III*. Ankara: Ankara Barosu Yayınları, 2006.
- Smith, Patricia. "Feminist Jurisprudence." *A Companion to Philosophy of Law and Legal Theory*. Ed. Dennis Patterson. Oxford: Wiley-Blackwell, 2010.
- Smith, Janet Farrell. "Plato, Irony and Equality." *Feminist Interpretations of Plato*. Ed. Nancy Tuana. Pennsylvania: Penn State University Press, 1994.
- Smith, Nicholas D. "Plato and Aristotle on the Nature of Women." *Journal of the History of Philosophy* 4 (1983): 467-478.
- Sorell, Tom. "Hobbes's Moral Philosophy." *The Cambridge Companion to Hobbes's Leviathan*. Ed. Patricia Springborg. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Spelman, Elizabeth V. "Aristotle and the Politicization of the Soul." *Discovering Reality: Feminist Perspectives on Epistemology, Metaphysics, Methodology, and Philosophy of Science*. Ed. Sandra Harding ve Merrill B. Hintikka. New York: Kluwer Academic Publishers, 1983.
- Spelman, Elizabeth V. "Hairy Cobblers and Philosopher Queens." *Engendering Origins: Critical Feminist Readings in Plato and Aristotle*. Ed. Bat-Ami Bar On. New York: State University of New York Press, 1993.
- Spelman, Elizabeth V. "Who's Who in the Polis." *Engendering Origins: Critical Feminist Readings in Plato and Aristotle*. Ed. Bat-Ami Bar On. New York: State University of New York Press, 1993.

- Sperling, Liz. *Women, Political Philosophy and Politics*. Edinburg: Edinburgh University Press, 2001.
- Spiropoulos, Andrew C. "Aristotle and the Dilemmas of Feminism." *Oklahoma City University Law Review* 18 (1993): 1-56.
- Sreedhar, Susanne. "Hobbes on The Woman Question." *Philosophy Compass* 7 (2012): 772-781.
- Stark, Judith Chelius. "Augustine on Women: In God's Image, but Less So." *Feminist Interpretations of Augustine*. Ed. Judith Chelius Stark. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2007.
- Stoller, Robert. *Sex And Gender: The Development of Masculinity and Femininity*. London: Karnac Books, 1984.
- Strauss, Leo. *The City and The Man*. Chicago: The University of Chicago Press, 1978.
- Swanson, Judith. *The Public and the Private in Aritotle's Political Philosophy*. Ithaca: Cornell University Press, 1992.
- Szapuova, Mariana. "Mill's Liberal Feminism: Its Legacy and Current Criticism." *Prolegomena* 5 (2006): 179-191.
- Şenel, Alaeddin. *Siyasal Düşünceler Tarihi*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınevi, 2007.
- Tanör, Bülent ve Necmi Yüzbaşıoğlu. *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku*. İstanbul: Beta Yayınevi, 2011.
- Taylor, C.C.W. "The Role of Women in Plato's Republic," *Virtue and Happiness: Essays in Honour of Julia Annas*. Ed. Rachana Kamtekar. Oxford: Oxford University Press, 2012.

- Taylor, A. E. *Plato: The Man and His Work*. New York: Dover Publications, 2011.
- Taylor, Natalie Fuehrer. *The Rights of Woman as Chimera: The Political Philosophy of Mary Wollstonecraft*. New York: Routledge, 2007.
- Taylor, John Hammond. *St. Augustine, Vol. 2: The Literal Meaning of Genesis*. New Jersey: Paulist Press, 1982.
- Tezcan, Durmuş, Mustafa Ruhan Erdem, Oğuz Sancakdar ve Rıfat Murat Önok. *İnsan Hakları El Kitabı*. Ankara: Seçkin Yayınları, 2011.
- Thornton, Margaret. "The Development of Feminist Jurisprudence." *Legal Education Review* 9/2 (1998): 171-193.
- Thornton, Margaret. *The Liberal Promise: Anti-Discrimination Legislation in Australia*. Melbourne: Oxford University Press, 1991.
- Topdemir, Hüseyin Gazi. "Aristoteles'in Doğa - Fizik Felsefesi." *Felsefe Dünyası* 39 (2004) 3-19.
- Tong, Rosemarie. *Feminist Thought: A More Comprehensive Introduction*. Boulder: Westview Press, 2014.
- Tronto, Joan. "Beyond Gender Difference to a Theory of Care." *Signs* 12/4 (1987): 644-663.
- Tuana, Nancy. "Aristotle and the Politics of Reproduction," *Engendering Origins: Critical Feminist Readings in Plato and Aristotle*. Ed. Bat-Ami Bar On. New York: State University of New York Press, 1993.
- Tunçay, Mete. *Batıda Siyasal Düşünce Tarihi 1-Eski ve Orta Çağlar*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.

- Turnier, William, Pamela Johnston Conover ve David Lowery. "Redistributive Justice and Cultural Feminism." *The American University Law Review* 45 (1996): 1275-1322.
- Ulucan, Devrim. "Eşitlik İlkesi ve Pozitif Ayrımcılık." *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 15 (2013): 369-383.
- Uslu, Cennet. *Doğal Hukuk ve Doğal Haklar, İnsan Haklarının Felsefi Temelleri*. Ankara: Liberte Yayınları, 2011.
- Uygur, Gülriz. "Toplumsal Cinsiyet ve Adalet: Hukuk Adaletsizdir." *Ankara Barosu Dergisi* 4 (2015): 121-132.
- Uygur, Gülriz ve Fatma İrem Çağlar. "Toplumsal Cinsiyet ve Hukuk." *Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisi*. Ed. Yıldız Ecevit ve Nadide Karkıner. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Üskül, Zeynep Özlem. *Bireyselciliğe Tarihsel Bakış*. İstanbul: Büke Yayıncılık, 2003.
- Üskül Engin, Zeynep Özlem. "Birey Kavramının Gelişimi ve İnsan Hakları." *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 72/1 (2014): 201-218.
- Üskül Engin, Zeynep Özlem. "Une Perspective Juridique, Historique et Philosophique du Féminisme." *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 40/57 (2008): 225-245.
- Villmoare, Adelaide H. "Feminist Jurisprudence and Political Vision." *Law and Social Inquiry* (1999): 443-476.
- Vlastos, Gregory. "Was Plato a Feminist?." *Feminist Interpretations of Plato*. Ed. Nancy Tuana. Pennsylvania: Penn State University Press, 1994.

- Waldron, Jeremy. "The Mother To Hath Her Title- John Locke on Motherhood and Equality." *New York University Public Law and Legal Theory Working Paper* 233 (2010): 1-15.
- Walters, Margaret. *Feminizm*. Çev. Hakan Gür. Ankara: Dost Yayınevi, 2005.
- Weber, Alfred. *Felsefe Tarihi*. Çev. H. Vehbi Eralp. İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1993.
- Weiss, Penny A. *Conversations with Feminism: Political Theory and Practice*. Maryland: Rowman & Littlefield Publishers Inc., 1998.
- Weiss, Penny A. "Sex, Freedom & Equality in Rousseau's Emile." *Polity* 22 (1990): 603-625.
- Weiss, Penny. "Antifeminism, and Women's Nature." *Political Theory* 15 (1987): 81-98.
- Weiss, Penny ve Anne Harper. "Rousseau's Political Defense of the Sex-Role Family." *Feminist Interpretations of Jean-Jacques Rousseau*. Ed. Lynda Lange. Pennsylvania: Penn State University Press, 2002.
- Wender, Dorothea. "Plato: Misogynist, Paedophile, and Feminist." *Women in the Ancient World: The Arethusa Papers SUNY Series in Classical Studies*. Ed. John Peradotto ve J. P. Sullivan. New York: State University of New York Press, 1984.
- West, Robin. "Jurisprudence and Gender." *The University of Chicago Law Review* 55 (1988): 60.
- Wexler, Victor G. "Made for Man's Delight: Rousseau as Antifeminist," *The American Historical Review* 81/2 (1976): 266-291.
- Whelehan, Imelda. *Modern Feminist Thought From the Second Wave to Post-Feminism*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1995.

- Whitford, Margaret. *Luce Irigaray: Philosophy in the Feminine*. Oxford: Routledge, 1991.
- Wiestad, Else. "Empowerment Inside Patriarchy." *Feminist Interpretations of Jean-Jacques Rousseau*. Ed. Lynda Lange. Pennsylvania: Penn State University Press, 2002.
- Williams, Wendy. "The Equality Crisis: Some Reflections on Culture, Courts, and Feminism." *Women's Rights Law Reporter* 14 (1992): 196.
- Williams, Wendy. "Equality's Riddle: Pregnancy and the Equal Treatment/Special Treatment Debate." *N.Y.U. Review of Law and Social Change* 13 (1984): 354.
- Williams, Joan C. "Dissolving the Sameness/Difference Debate: A Post-Modern Path Beyond Essentialism in Feminist and Critical Race Theory." *Duke Law Journal* 40 (1991): 296-323.
- Wishik, Heather Ruth. "To Question Everything: The Inquiries of Feminist Jurisprudence." *Feminist Legal Theory: Foundation*. Ed. D.Kelly Weisberg. Philadelphia: Temple University Press, 1993.
- Witt, Charlotte. "Form, Normativity and Gender in Aristotle Feminist Perspective." *Feminist Interpretations of Aristotle*. Ed. Cynthia A. Freeland. Pennsylvania: Penn State University Press, 1998.
- Wolgast, Elizabeth. *Equality and the Rights of Women*. New York: Cornell University Press, 1980.
- Wollstonecraft, Mary. *Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi*. Çev. Deniz Hakyemez. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2007.
- Wright, Joanne H. "Going Against the Grain: Hobbes's Case of Original Maternal Dominion." *Journal of Women's History* 14 (2002): 123-148.

Wright, Joanne H. ve Nancy J. Hirschmann. "The Many Faces of Mr. Hobs." *Feminist Interpretations of Thomas Hobbes*. Ed. Nancy J. Hirschmann ve Joanne H. Wright. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2012.

Wright, Joanne H. "Choice Talk, Breast Implants, and Feminist Consent Theory: Hobbes's Legacy in Choice Feminism." *Feminist Interpretations of Thomas Hobbes*. Ed. Nancy J. Hirschmann ve Joanne H. Wright. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2012.

Zaretsky, Eli. "Capitalism, the Family and Personal Life." *Socialist Revolution* 13 (1973): 66-125.

Zerilli, Linda M. G. "Philosophy's Gaudy Dress: Rhetoric and Fantasy in the Lockean Social Contract." *European Journal of Political Theory* 4 (2005): 146-163.

Çevrimiçi Kaynaklar

Declaration of Sentiments. 22.02.2016

<<http://legacy.fordham.edu/halsall/mod/senecafalls.asp>>

Dammann-Matthews, Jody A. "Proto-Feminism in Ancient Global Texts." *Global Honors Theses* Paper 16 (2014). 09.05.2015.

<http://digitalcommons.tacoma.uw.edu/gh_theses/16>

İncil. Galatyalılar. Bölüm 3. 23.07.2015.

<<http://kutsal-kitap.net/bible/tr/index.php?id=1676&mc=2&sc=1672>>

Lacewing, Michael. "Practical Wisdom." 19.10.2015.

<http://documents.routledgeinteractive.s3.amazonaws.com/9781138793934/A22014/ethical_theories/Aristotle%20on%20practical%20wisdom.pdf>

Rashi'nin Yaratılış Kitabı. 16.11.2015.

http://www.salom.com.tr/haber-89447_efsanevi_yaratiklar.html

Roberta W. Francis, "The History Behind the Equal Rights Amendment."

03.05.2016. <<http://www.equalrightsamendment.org/history.htm>>

Midraş. 16.11.2015.

<<http://judaism.about.com/od/glossary/g/midrash.htm>>

Mill, John Stuart. *The Subjection of Women*. Çev. Jonathan Bennett, 2009.

02.04.2016. <www.earlymoderntexts.com>

Mitchell, Megan. "The Problem of Women in Hobbes's Leviathan." 29.11.2015

<<https://cdr.lib.unc.edu/indexablecontent/uuid:671f0ce0-7b5e-4363-960b-56f5cdb16b93>>

Yaratılış Kitabı II.18-23. 24.03.2016.

<<http://kutsalkitap.info/tr-gen2.html>>